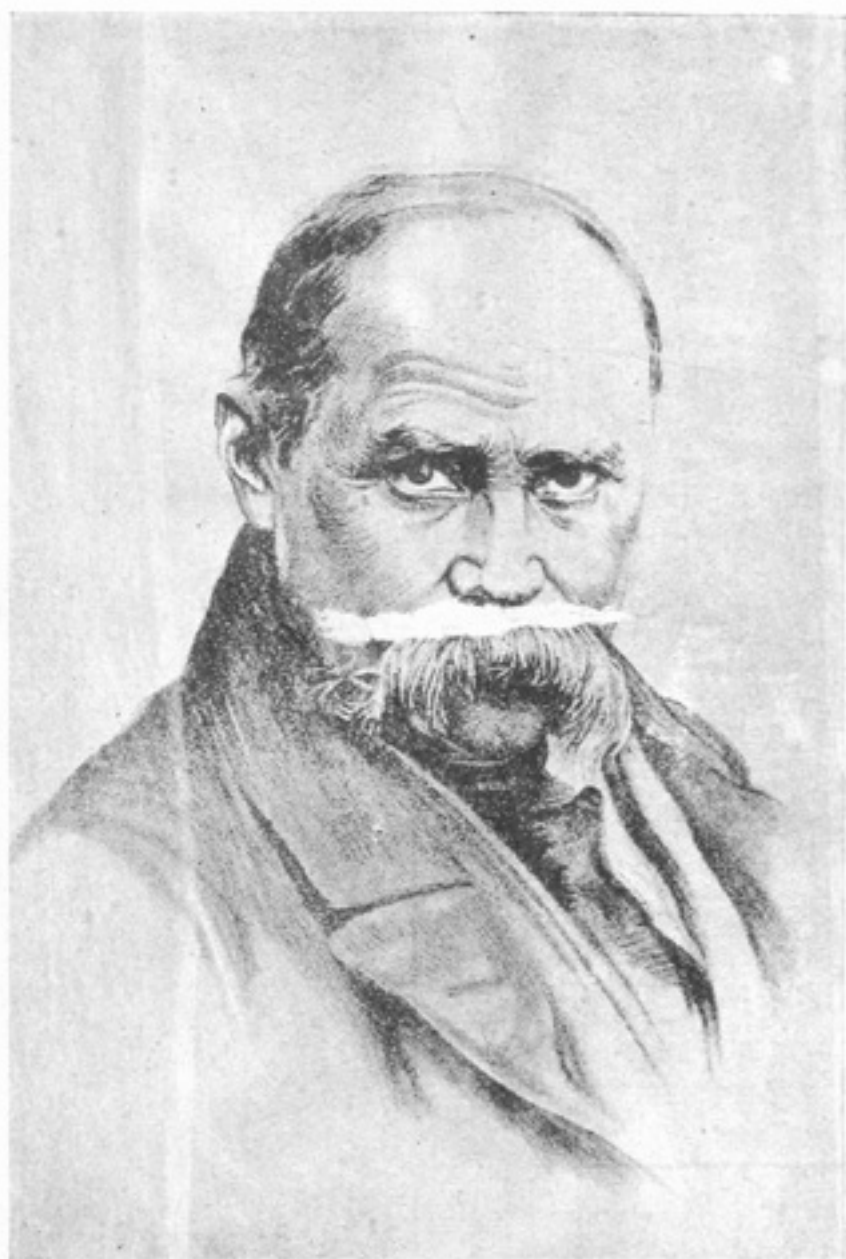

21932

21932
1924 3

M. Ulebronn

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 3

БЕРЕЗЕНЬ

1924

~~6268. 20844~~

1924

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

1970
365-2

В. У. Д. Харків, № 7294.

Зам. № 3182.

З М І С Т

	Стор.
Є. Ілужник—Із циклю «Дні»	1
М. Хвильовий—Санаторійна зона	3
М. Доленго—Газетне небо	78
М. Драй-Хмара—** Поезії	79
М. Йогансен—** Поезії	79
Т. Підхмарний—Дума забойщика	80
Н. Романович-Ткаченко—Уривки з повісти «Вітри»	81
П. Филипович—** Поезії	88
В. Станко—В полях	88
М. Могилянський—Помилка	89
П. Б. Шеллі—Монолог з «Роскованого прометею». Перекл. О. Бургардт	91
Г. Сковорода—З латинських поезій. Перекл. М. Зеров	93
Проф. М. Шлевако—Шевченко й критика	97
О. Гермайзе—Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914	121
М. Равич-Черкаський—Ленін і національне питання	148
М. Яворський. Де-що про «критичну» критику, про «об'єк- тивну» історію, та ще й про бабусину спідницю	167
А. Річицький. Як Грушевський «виправляє» Енгельса	183
Проф. С. Остапенко—Капіталізм на Україні	191
З. Чучмарів—Основні течії в науці про людину	211
М. Семенко—Мистецтво, як культ	222
Проф. О. Білецький—Сучасне красне письменство Заходу	247
А. Шамрай—До тексту Квітчиних творів	255
Г. Сковорода—Нові листи. Подав О. Бузинний	255
Економічний огляд	258
О. Коблянський—Українці на Кубані	266
Хроніка	270
Бібліографія	284

Є. ПЛУЖНИК

ІЗ ЦИКЛЮ „ДНІ“

Як страшно!. Людське серце
До краю обідніло.

П. Тичина.

1.

Я знаю:
Перекують на рала мечі,—
І буде родюча земля.
Не ця.
І будуть одні ключі
Одмикати усі серця.

Я знаю!
— І буде так,—
Пшеницями зійде кров,
І пізнають, яка на смак
Любов.
Вірю!

2.

Знаю, сіренький я весь такий,
Мов осінній на полі вечір:
Тягарем минулі віки
На стомлені плечі.

Серце здушили моє—мовчи!
О, майбутнє моє прекрасне!
Чуло серце тебе вночі,
Що ж,—нехай собі серце гасне.

Хтось розгорне добу нову,—
І не гнів, і не біль, не жертва!
Воскресінням твоїм живу,
Земле мертва!

3.

Я—як і всі. І штани з полотна...
І серце моє—ноган!
Бачив життя до останнього дна
Сотнями ран!

От! І не треба ніяких слів.
За мовчанням вщерть зголоднів!
Зійде колись велитенський посів
Тишою щирих днів.

От і не треба газетних фраз!
— Біль є постійно біль!
— Мовчки зростає десь новий Тарас
Серед кривавих піль!

4.

Торгуємо усім, чим тільки можна,—
Словами, дровами, життям, сукном...
Та на аршин лягла рука не кожна:
Як і раніше мрію за вікном.

Що я продам? Мій крам—від мрій утома,
Безглузде серце й бідний олівець!
Річ світова і річ давно відома—
Який вже там ще й з мрійника купець!

Та знаю, вірю—через дні і муку!—
Ось підпереже землю мить така,—
І над базаром стисне мрійну руку
Упевнена долонь робітника!

МИКОЛА ХВИЛЬОВИИ

САНАТОРІЙНА ЗОНА

Серію Пилипенкові.

Із щоденника хворої:... «і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок... — Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла-б бути прекрасним матеріалом для повісти. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохотін, мов Махно, мов вся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю — це теж псевдонім, сестру Катрю і Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха, — і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою і фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала-б основний недостаток: схематизм... — Але треба завше мати на увазі: санаторійна зона — не театр маріонеток — це є розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальности.

.....

Після мертвої лежанки в санаторій приходять якесь непорозуміння: жінчина з благородного інституту, як вона каже, любила колись кадрилль, і басить: — «Пулжалуста! Пулжалуста! Свежі яєчки! Спеціально для здоров'я». — А втім, у неї і папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він у кошику. — «Так що шановна пані» — підходить до неї якийсь хворий: — «ви мені вчора дали тухлі яйця». — Жінчина з благородного інституту здивовано дивиться: — «Хм!.. Йому ж в середину не залезіш!». — Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крашанку і прохає миршавого дідка подержати її, поки він вийме з кишені гроші... — І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так званна пуговка. Крутити пуговку — це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні, майже всі. — «Ваш чоловік ревнивий?» — питає хтось когось. — «Ну да!.. А що?». — «Та так!». — «Що так?» — хвилюється друга. — «Та думаю сказати, що ви з (ім'я рек) крутите пуговку», — каже спокійно перша. — «Я? кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?» — «Ні!» — «І це серйозно?» — «Так!» — Тоді друга раптом міняє тон. — «Голубонько! Ну що ви робите? Він же у мене зовсім «іздьоргана» людина. Це-ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько,

«(обіймає)» невже мені так і не можна ходити з мужчинами?—А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?»—«Ну... ладно... ну... ходила... ну... в ліс... ну... що-ж тут такого?»—«Звичайно нічого!»—знову спокійно каже перша.—«Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'я рек) у ліс.»—«Що ви кажете?»—і на обличчі другої жах.—«Та ви-ж його цим уб'єте?»—«Ну, ладно!»—сміється перша.—«Я не скажу. Але—умова: не підходьте до (ім'я рек) після цієї лежанки... Добре?»—«Будь ласка! на чорта він мені здався?»—і друга пильнує зробити найширше обличчя. Перша, усміхаючись відходить. Тоді друга підбирає волосся і шипить крізь зуби:—«Ну й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!»—...Але перша вже з (ім'я рек).—Але річ не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього приходив хтось із городу. Оповідають, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарослі. Оповідають, що до нього підійшла—наче з землі вироста—фігура, очевидно другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах.—«Наш метранпаж,»—сміявся хтось,—пахне «нат-пінкертоном».—«Да! Мабуть каналья!»—кидав другий. А втім, не всі-ж і цікавляться Карно. Де-хто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться, зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це-ж бо розвага. Але в цих, між іншим, єсть і ще інтереси. Принаймні, саме тут і було чути, як один із хворих, розмахнувшись картою, кричав:—«Віст!»—«Дозвольте!»—зупиняв його другий.—«Це-ж не чесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім: ви заглядаєте в карти.»—«Це-ж коли?»—«А зараз!»—«І ви це смієте мені говорити?»—«А що-ж... неправда?»—«Тоді ви—нахал!»—«Я—як?» Розгорявся скандал. Але підлітали і мирили. Це ті, мирили що вчора скандалили за «бб». Розводили і питали:—«Ну тепер гніву нема?»—«Нема!»—«А у вас нема?»—«Нема!»—«Тоді подайте руки!»—Але рук не подавали.—«Я не подаю принципово: не гігієнічно!»—Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювати!—«В данім разі плюють сіверяне, тільки не ми.»—Тоді вияснялося, про «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний... А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санатарійний будень.

...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутку метнувся молодий голос і—пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальними осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-а-а!—гукали безгранні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гушавину кучерявих дерев линула тиховійна жура.—Стояло глибоке літо.—Над верандою жевріла голубоока сайета вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледви-чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді-ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по дорожці—суворий, в білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку.— На другому краю санаторійної зони суетилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, боже мій! І сьогодні шоста палата? Де-ж Майя?.. Де-ж, нарешті, анарх?... А-ах, боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику і виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї, і раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це-ж неможливо! Який же це режим?—і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і—в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилась ріка і понесла озов на низини, на плеса, замираючи.— І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятин міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею—своєю звичайною млявою ходою—величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила і Унікум: вона ніколи в таких випадках не змовчувала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній говориться про Савонаролу, про флорентійців, про аскетизм, жах, ридання і т. д. і все це—недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала—і все!

Тільки за пів-години миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли-б не Хлоня.

— А що то значить «тавонарола»? Спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталізм—от що!—кинув дідок і захікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха—доба сантименталізму, і тому він не допустить, щоб хто небусть глузував з цієї доби. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новели, які потай і читав анархові. Взагалі Хлоню вважали «оригінальним пацанком»: то він метушився по зоні і щось викрикував, то бачили його з похиленою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут де-кільки місяців, і за цей час 4 рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну-да! Ну-да! Сантименталізм!... Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це-ж неможливо! Який-небудь молокосос—і так поводитись з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординатору. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він в серйоз приймає цю кличку? І що тут особливого? Невже Савонарола—таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо-ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо він просто рисується... А коли він істерик-треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло—вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Анарх простягнув своє величезне тіло і, здавалося, що от-от тріснуть тендітні ніжки його койки, і вона зі стогоном завалиться під цією грузною махиною.

А втім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо,—там стояли пір'їні п'ямеги. Він в цю хвилину просто химерив. Анарх бачив, як в небі росла хрустальна фортеця з неможливо синім фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горovому океану, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах. Він майже нічого не бачив-не чув, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішкови якось неприсмна нотка)—анарх почував би себе добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але-ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Анарх має на це докази.

Нарешті всі ці ідіотські історії з Савонаролою безперечно не обходяться без Майї. Це-ж вона ставить таке становище, котре дає ґрунт для балаканини з безпардонними натяками. Це ж вона назвала його Савонаролою.

Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме—Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясовується її фізичними якостями (Майя безперечно була красивою жінщиною) що це з'ясовується їхнею фізичною зв'яззю, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні вії, під якими щулились нехороші вороні очі. Його навіть в такі хвилини не приваблювало її запашне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала під надто прозорим капотом.

Але—між иншим—якісь незрозумілі ланцюжки завжди його скріпляли з нею, і—цікаво—часто побрівши у нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалась з такої зустрічі: чи то й вона вважала її за звичайне явище, чи то просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне ніхто й нікого і не хотів образати (виправдувався де-хто) і зроблено невеличкий тарарам лишень для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм знову стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Роскидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати у білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північному краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулась до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю!—неохоче кинув анарх.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

— Ах, ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба!—тихо сказав анарх і взяв її невміру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялась тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблуки.

— Не-тре-ба?—протягнула Майя, і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась:—Савонаролочко! Він і досі тут?

І Майя легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну-да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні, з ранку, він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відціля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як де-хто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпуск, та він не має можливості подихати чистим повітрям. До того ж: через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і—між нами кажучи—(на це «між нами кажучи» метранпаж зробив де-кілька наголосів) не тими, кому слід забирати,—він революційним шляхом хоче виправити де-які дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

Майя зиркнула крізь вечерові сутінки на анарха й сказала.

— Коли хочеш—це мені подобається, бо це справжня упертість.

— Упертість—то так, але подивіться на анарха,—говорила на дальній койці Унікум.—Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархистської мудрости. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Не чутило гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич... — Тоді повз койки пройшла сестра Катря і зітхнула.

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от?—суворо, міняючи тон, спитала Майя:—Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає анарх, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й нервує метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили), або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків, і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину?—похмуро вставив анарх.

— Знаємо!—грубо кинула Майя:—Знаємо, що таке вплив оточення!

Анарх не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрою де-кілька днів.— І власне навіщо це робити? Коли він незадоволений санаторійною публікою і вважає, що їй не місце тут, коли він так вже симпатизує опозиції, то—по-перше: чому анарх тут живе? по-друге—і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустім. Хіба анарх не порівнює себе з санаторійною публікою?

— Не! зрозумійте,—доказувала десь Унікум.—Причому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить,—викрикував хтось.—Плебеї все розуміють. Пора б на викинь-штейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина!—і Унікум удано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро.—Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилась зона.—Кожде, навіть нікчемне, явище зустрічали тут з хвилюванням, зі сваркою.—Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка і запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так-що метранпажі не котячої породи!—вulgарно одрубали плебеї.—«Пуговки не вкрутиш!»

— Галдіть!—і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

І тоді ж рішили, що перший метранпажів вчинок був досить оригінальний. Ця нова особа безперечно буде розвагою на протязі кількох сірих санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям!— прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж—з центру, прізвище—Карно. Вже говорили про те, що Карно—вертлявий, поганенький, мов миша без хвоста. Проте пройшов третій день, нарешті—тиждень, а метранпажеве минуле було все таке-ж коротке і туманне. Це всіх страшенно заінтригувало, а тому й часто можна було чути, як десь з під дубу доносились таємничі розмови про Карно. То зібралось де-кільки койок.

Метранпаж очевидно зацікавив своїм зовнішнім виглядом. Це була втілена демонстрація. Не дивлячись на його низенький зріст,—ніхто-б не міг щиро сказати, що це—миша без хвоста. Карно, в розмові

ніби-то ріс і становився вищим за всіх. Цікаво, що він і дивився, завше так, ніби то говорив з людиною на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так зо всіма, навіть з тими, кому він був по-плече. І коли потім йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався і доти тягнувся навшпиньки поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції.—Але дивився він завжди по мишачому: хутко і гостро. Навіть і обличчя йому було якесь гостреньке, і балачки його були гостренькі. Проте—як це не дивно—балачки його нічого собою не уявляли: це були звичайні фрази, якими перекидались санаторійці і з тією тільки ріжницею, що фрази ці сполучались через якійсь своєрідний синтаксис, характерний для всякого сарказму. Коли Карно можна було назвати втіленою демонстрацією, то з таким же поспіхом до нього підходив і втілений сарказм. Останній власне і заінтриговував більш за все санаторійців.

Тільки анарх та Майя вели себе звичайно. Принаймні ніхто не помічав, щоб їх цікавила метранпажева постать. Як і раніш, вони зникали в дикому малиннику і надавали тим багато клопоту черговим сестрам. Крізь дикий малинник вони продирались на гору, що була командною висотою в цьому районі, і відтіля оглядали безмежні перспективи: перспективи відходили на північ і захід.

Це було вже тоді, коли глибоке літо шукало своїх кінців, коли зрідка навіть пахло прозорою осінню.

.....
Але так можна збожеволіти (знову писала хвора): перша глава ніби то і вдалася, а з другої нічого не виходить. Я ніяк не зв'язу анарха з Майєю. І образливо те, що Майя являється не такою вже значною фігурою в моїй повісті. І потрібна вона мені тільки для того, щоб... (власне, поки що я й сама нічого не знаю).—Але не можна-ж замість другої глави залишити порожнє місце!.. Ні, я остаточно збожеволю, коли не подам першої невдалої варіації другої глави. Ви її можете не читати... «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези»...

Командна висота стояла над рікою. Далі летіли степи. Ріка летіла за степами: її смарагдова стьожка, не води. За санаторієм скрадались слобідки, посьолки, а ще даліоколиця, перші мійські квартали і нарешті город. Анарх дивився на північ, і бачив: там, біля городу, на дальніх перевалах, степи дико озирались і бігли, і зникали в туманній безвісті загір'я. У санаторій стікались зі всіх кінців духмяногокраю. Тут були партійні, безпартійні, анархи, слюсарі, токарі, метранпажі, і були, як казала Майя: радбури, комбури, комфутури, пролетури, в «останній стадії» і від манікюрш: так, взагалі. Майя оглядала з командної висоти санаторійну зону і шпурляла:

— «Тут звалено союзний вінегрет». Потім вона говорила, що коли б її спитали: «хто це там живе?»—вона-б і справді не найшла

відповіді. — «Хто-ж? Звичайно люди!» — дразливо подавав анарх. — «Мій глупенький Савонаролочко!» — усміхалась Майя, нарочито приймаючи за чисту монету його слова. — Тобі, до твоєї навчальної відповіді, не достає: лорнету, що в нього ти дивився-б з безоднею мудрости на цих людей і театральньо-солоденької замашки... Савонаролочко! Йй-богу, ти доісторичний екземпляр!» — Анарх мовчав. — «Ну чого-ж ти мовчиш?» — казала кокетуючи Майя. — «Подивись на мої «глазьони»... Правда-ж вони блистять на сонці, як чорні виноградинки? Ну, признайся!.. Правда-ж я — еластична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним замшевим язичком? Ну?..» — і знову Майя негарно усміхалась: — «Ні, то неправда! То просто цитата з авантюрного роману а la Тарзан. То... просто... гра фантазії, викликаної половим зворушенням»... — Потім вона шелестіла своїми довгими віями, шутила очі і тараторила щось про свою тендитну фігурку, що до неї анарх являється різким контрастом, про волохату махновську вольницю, яка мчить по степах диким кошмаром і питала: — «Правда?» — «Правда!» — кидав анарх, щоб одв'язатись. І тоді-ж думав, що з кожним днем tête-à-tête з Маєю становиться неможливіш. — «Ну, чого ж ти надувся?» — питала вона. — Потім знову грала своїм негарним смішком і казала, що перед нею стоїть грізний образ великого реформатора Савонароли, і йй не то страшно, не то — не страшно. — Тут кокетування переходило свої межі і було вже просто глумом. Анарх знав, що збоку він тільки комічний, але не перекосити обличчя він не міг, бо і справді в цей момент йому було приємно: Майя виводила його з рівноваги. — Остаточо пориваючи з минулим, анарх добре знав, які сюрпризи чекають його. Але він ніколи не припускав, щоб вони так впливали на нього. Власне, в такі хвилини не гнів на Маєю тривожив анарха, а підозрілість. І ця підозрілість росла й набирала не аби-якої сили. — Перелом був власне *недавно*, в кінці квітня. Після довгих вагань, після важких безсонних ночей, прийшов гарний настрій і пропала, нерешті, нудьга, яка не давала йому покою. На протязі мало не тижня він був у стані якоїсь молодечої безшабашности, бо була незломна певність, що це і є те, чого він так довго чекав. Правда, і раніш були такі моменти, коли до нього приходила бадьорість; правда, незломна певність — взагалі проблематичне явище. Але на цей раз він повірив собі. Анарх подумав, що криза світогляду (вона виникла під давлінням об'єктивних обставин) пройшла, і він тепер знову візьметься, перецінивши цінности, за творчу працю. Саме тоді анарх і використав знайомство, щоб потрапити на санаторійну зону. Це для нього був перший подвиг: він доброхітно приймав послугу тих, з ким до цього часу він запеклу боротьбу. Він (так анарх іронічно думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багряний. — Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелом був фікцією. — І тепер, коли Майя так грубо підлітала до його душевного надлому, анарх спішив од неї відійти. — Далеко маячив яблуневий глуш. Навкруги ротаборився дикий малинник і стояло чітке безгоміння. Майя не звертала уваги на анарха і рвала якісь трави. Анарх сідав на пенюк і дивився на горизонт. Іноді з-за ріки хтось знову кричав: — «Аго-о-ов!» — «Хто це? Хто-о-о це?» —

підхоплювала Майя.—Але ріка й тоді мовчала. Повільно несла свої темно-алмазні води вдалеч, між чорних берегів. Потай рвала зелену, лямівку з круч; невідомо крутила у верцадлі глибин і виносила її за осоками, за комишами, на пасторальні гони духмяного вечора...— Стояла сутінь. Плавко линули сплески під шатро лехкокрилих верб. Іноді спотикався млявий вітер і враз падав. Пахло резедою з клумби, відтіля з дальньої веранди.—Тоді з-за ріки гулом темної міді крокували дзвінниці. Анарх знову сідав на пеньок і думав про осінь: напливе осінь—прозорі простори, стиглі яблуки, таємні мислі, далекі спогади. І коли в цю хвилину з конторського плацу доносилися згуки «катеринки», її середньовічних мотивів—перед анархом стояла якась фільма з дитячих літ, на якій він бачив королівського блазня. І тоді ж перед ним виростав цирк. За цирком холодний дощ: мжичить. На арені клоун зі своєю буфонадою, а за лаштунками умирає клоунів син.

— Провінційальна трагедія!—гірко усміхався анарх.—Але як він не глузував із себе, як не соромив себе,—від таких дум він не міг утікати. Цирк, як примара, роспливався і пропадав. А замість цирку виростали шеренги інвалідів якоїсь невідомої інсуреції і проходили повз його.—Нарешті даль стихала. «Катеринка» пропадала в яблуновій оазі. Анарх підводився і йшов на широку дорогу, де буйно розляглися хліба. Тоді підходила до нього Майя і ще раз сміялась своїм тихим негарним смішком.—«Савонаролочко!»—казала вона.—«Ну, який з тебе анарх?»—«Майо!»—зупиняв її той.—«Ну, не буду! Не буду більш!»—говорила вона.—З появою на санаторійній зоні Карно,—розмови такі не припинялись, але несподівано набрали більш загострених форм.—«Як тобі сподобається «наш»?»—питала Майя.—«Хто це?»—підводив очі анарх.—«Метранпаж, звичайно!»—«Саме?»—«Ну, от... взагалі...» говорила, чомусь нервуючись, Майя:—«Мені здається, що він просто пронира—і все.»—«Можливо!»—Тоді Майя раптом грала очима й спирала погляд на своїх грудних яблуках.—«А от мені хочеться з ним пофліртувати. Ти як на це дивишся?»—«Що ж, діло твоє!»—Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом, так що анарх почував, як йому починали горіти вуха і шепотіла:—«Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!..» Тоді анарх переходив на «ви»:—«Слухайте!»—і він зупинився.—«Ах, який ти смішний!»—реготала Майя.—Майя так голосно реготала, що здавалось дзвенять всі перевали, весь ліс, всі бур'яни, всі зелені дороги. Відголоски її реготу метушились і тікали: і до санаторійної зони, і до перших мійських кварталів, і в сизу загоризонтну безвість. Це був надзвичайний регіт сильної самиці, що почувала свою силу. Але анарх і тут пізнавав тихий негарний смішок. Щось надломлене, ледви помітне, забігало вперед і плуталось в міцних нотах реготу.

III

Колись, коли падали легкі тіні, з дальнього посьолку до гори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гущавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? як вам? подобається?

Анарх догадався, що Карно нічого не скаже, а миршазий дідок і зараз буде фолькотіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе:— нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблуною з одуванчиком в руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фейєрверк і ростанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про арсенал.

За асоціацією—божевільний Муравйов—анарх подумав про розстріли і тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило і зіпсувало і без того поганий настрій. «Для чого анамнез»? І йому раптом прийшло в голову, що анамнез причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Тоді анарх повернув до своєї койки. Сьогодні він знову почув тривогу. Вона підійшла до нього і зупинилась.

Але він мусить себе взяти в руки! Відкіля ця підозрлість?.. Ні, це неможливо! Він певний, що справа зовсім не в ломці світогляду—це просто істерія. Він давно вже помічає, що з ним робиться щось неладне! Саме істерія, інакше і не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусів чекати цієї хвороби. І вона прийшла зі своїм знеладдям психічної сфери, з надзвичайною вражливістю, в ексцентричність, з приступами тоски і страху. Треба негайно вжити якихось заходів, інакше з ним буде те, що і з Хлонею.

Проходив дзвінкий день.

В тихому блакитному неводі полоскалось біло-мідне сонце, а день тягнув невода все вище й вище, до зеніту. Тоді перевалилось через зеніт біло-мідне сонце, і потягнув хрустальний день на захід.

До анарха, коли він простяг своє велитенське тіло, підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче—метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю?—спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку безперечно мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали!—сказав анарх.

— Що?—скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От ще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах,—сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха:—Чого ж ви? Сама ж кличе, ну і йшов би!

— Нікого я не кличу,—образилась Унікум.—Подумаєш, яка цяця!—і понесла свою койку до веранди.

Майя вирядила її іронічним поглядом, потім розставила руки і затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень!—подав з дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя!—кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: «життя?» Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї безперечно хворий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни і там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра і одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майю,—сказала вона.—Що ви робите? Я ординатору скажу!

Майя звернулась котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто-ж?

— О!—і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до його: мовляв, такий серйозний—і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в якому разі не можна. Він мусить негайно себе виправити, інакше будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони!—сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що?—зробила здивовані очі Майя.

— Нічого!—спокійно сказав Карно, і потім раптом спитав, звертаючись до анарха:—А що то у вас лежить у кишені?

— Ну? вскинув очі анарх.

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню і тут же почервонів. Проходячи повз загорожений молодняк, він зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби-то він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблуки!—сказав анарх, і витяг їх.

— Яблука ж заборонено рвати,—кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив з Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув, анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний безсмертного сарказму з гаркавим акцентом*).

Сестра здвинула плечима і одійшла від койки.—Наступила ніякова мовчанка. Майя уперто дивилась на метранпажа, останній—іронічно—на неї. Анарх похилив голову на плече і теж мовчав. І коли б не дідок, що підсів до нього,—анарх мусів би кудись одійти.

*) Тут мусить бути зав'язка. Я не знаю, як це в теорії, а на практиці — так. Я сама колись переживала подібні моменти. Не треба забувати, що анарх, власне не порвав зі своїм колишнім світоглядом і, знаючи це, не міг спокійно почувати себе на санаторійній зоні. З одного боку його тривожили, як це кажуть росіяне—«угризенія совесті», з другого—росхлябаність волі породила боюство, яке хвилинами почало переходити в манію пересліду.—Отже метранпаж Карно, який, як відомо, з першого дня свого промешкання на санаторійній зоні заставив всіх заговорити про себе,—не міг звичайно, не затривожити анарха. Мало того—метранпаж і попав на санаторійну зону тільки для того, щоб стежити за кожним анарховим рухом і не давати йому покою.

Дідок нахилився до анархового вуха і знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Ричардсона, про романтизм. Це була одна з його улюблених тем. Потім дідок смакував так: Майя, мовляв, не біблейська Рахіль, але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів...

— Хе... хе... Тантименталізм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась в такі моменти неможлива огида і призириство до цього безсилового самця, то раптом охоплювало бажання чути цей слинявий лепет, що його він приймав, як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх дідка просто не чув. Він крадькома поглядав на метранпажа, і з кожним поглядом все більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозгучав дзвоник і зашуміли хворі,— підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики і дмухала на них. Одуванчики спалахували і тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру, ніби-то і справді він щось згадував. І, звичайно, Хлоня не чув, про що говорили біля нього.

А розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що «к чорту рясую» і на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола і це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утілізіруй і попа! нема в нетрах ячейки— хай піп агитує з амвону! І потім я думаю,— додав він,— що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По моему, це все-таки— містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того: Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув «хто робив— той валяв», публіка кинулась туди. І через де-який час на койці зосталися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природній такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної і уїдливої нав'язи, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх, порівняльно також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність). Зійшовся анарх з цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря одрекомендувала анархові Хлоню, який і прочитав йому одну із своїх патетичних новел. Після цього випадку не тільки Хлоня найшов в особі анарха свою постійну і уважну аудиторію, але й сестра Катря побачила, що вона не помилилась: саме таким і намалювала вона анарха в своїй уяві.— Сестра Катря була надто тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса; саме цим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Весь її одіж сидів на ній якось надто незграбно, але в цій некрасивості була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні

кучеряшки з її руського волосся, «вічна» біленька блузка, на шиї—«вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургеневські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сояшна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики, і похило—під вагою сонця—стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидались голоси, але глохли в сояшній порожнечі.

Сестра Катря подивилась своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро уїзджаю. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці!

— І радий за вас, і шкода, що уїзджаєте!—сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви-ж коли?—спитала сестра Катря.

— Думаю через два місяці—не більше: бачу—мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ордinator казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо!—покривився анарх.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля гóрода надто важче, ніж десь у далеких нетрах. І потім їй важко в санаторію, вона вже ніколи не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись, і ви виїдете!—сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Анарх скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледви стримав себе, щоб не сказати: а чи не хочите ви комбінації з трьох пальців? Чому це всі певні, що він в стані повного анабіозу? Чому це всі говорять з ним таким жалісливим тоном, ніби і справді з ним діється щось неладне? Безперечно він мусить підлікуватися... Але що з того?

З ріки війнуло вохким росяним потоком.—Сестра Катря положила руку на анархове плече і говорила легко-хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини: наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були «наші сірі санаторійні будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина!—сказала сестра Катря і наївно подивилась на осоки.—Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте—мисль підійде до цієї мовчазної стіни і робиться порожнім дриб'язком.—Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш як пів-року ніде не проживу. Це—натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирененька дівчина—і така непосідоша... І уїду я відціля все для того-ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що їй давить якась невимовна тьма. До того-ж сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежно від її переконань, виховання єст., саме: де

починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик,—цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть вплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання і мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою і буде стояти думка. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про практику, про сьогоднішній день.

— І нарешті,—і сестра Катря зітхнула.—Я говорю про день, який буде через 500 літ? Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось знайти. Знаєте—підійти не гарячково, тихо, повільно і пошукати. Тут десь безперечно криється помилка.

Сестра Катря скінчила і наївно розвела руками. Анарх подивився на неї і згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість з нею, і, добре знаючи собі ціну, він подумав з любов'ю: «дон-квізадо!».

Але майже одноразово анарх почув з боку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя і спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад: «Весьолая вдова».

— Це ви до мене?—спитала сестра Катря.

— До вас, баришня,—кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба-ж вона баришня? Це-ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Але її незадовольняє жодний представник цієї галузі. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. Треба пізнати природу людини. Це безперечно щільно прилягає і до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить з примітивною особою, з'ясувала ще й так:

— Ну, це припустім, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізообретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила,—анархові було ніяково: воно, мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте анарх нічого не сказав і підвівся. За ним—і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх, інстинктивно, почувачи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тім же місці і криво усміхався.

IV

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із ідальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами,—сказала сестра Катря анархові і зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої, що прийшла провідати останню.

— Як живемо?—казала Унікум:—На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте,—почала вона,—то слухайте. О восьмій годині—дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними—лежанки, з яких одна—мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий недисциплінований, другий просто випадково не дотримується режиму. Наприклад: на мертвій лежанці, замість того, щоб лежати колодою, де-хто зривається і кудись уходить... А то з куріями нелади, бо ж режим не дозволяє вживання тютюну.

— Хіба?—чомусь здивувалась родина.

— Так!—казала далі Унікум.—Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі і подивився на групу за другим столом.

— А що як би ви підвелись!—говорила родина худорлявої жворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо, не соромтесь!

Нарешті Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за 1½ місяці?

— Да!—побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична жінчина!—похлопала родина Унікум по її гладкому торсу і звернулась до своєї родички:—Як же ти, Анелічко?.. Ну? Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: спеці! Вони обов'язково переговорюють з товаришем ікс.

Худорлява хвора ще плакала і радила своїм родичам звернутися першу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накіп на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і особливо з Майею, раптом очали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на етранпажа. Навіть незадоволенности собою він зараз не почував. Якась ясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря і підійшла до анарха.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю?—казала вона і зправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка!—кинув анарх і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із города?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От типичні особи, так і просяться якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце і зітхнув. З ріки несло запахом прирежних осок. Непомітно спадав день і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки,—казала сестра Катря.—Я і цих і інших—нікого хочу винити. І не виню я їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем.

От тепер і розбиріться: і не виню і виню, не логично, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше воруговати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожде соціяльне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовидносин.—От і розбиріться. Отже, поскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, поскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, поскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів що до боротьби з міщанством,—постільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але я не маю права їх і обвинувачувати.—Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно усміхнулась.—Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блузку і сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви кажете, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сантиментальності?

— Хіба це сантиментальності?—здивувалась сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і у мене. А я себе добре знаю. Візьміть, хоч це: дивлючись на наших гостей, я навіть пригадав махновську тачанку, мені навіть заболіло, що я, забувши про ті тисячі, які положили свої голови в горожанській війні, спокійно сижу тут, на санаторійній зоні, остаточно асимілювавшись з Унікум та іншими. Хіба це не сантиментальність? Хіба це не подібне до того, що ви мені зараз сказали?

— Ні, не кажіть так!—гаряче перебила анарха сестра Катря.—Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви однімете від людини його кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що?—анарх подумав і сказав:—мабуть машина!

— Машина? І ви це спокійно говорите?—сестра Катря знову взялася за бантик.—Ну, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не инакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі, в житті, яко в житті, нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так!—і анарх одкинув волосся.—Инакше я був-би не тут, а в махновському степу. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджуємось по тій-же самій причині, по якій не погоджуємось і з нашою волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта—не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно кажете?—збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я примирився з таким становищем, з такою ролею на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же успіхом і я можу пропонувати свій прогноз...

— Безперечно. Але ваш прогноз, як ви мені колись самі сказали, буде паліативом. А в данім випадкові треба найти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова!—з обуренням перебила анарха сестра Катря.—Це було сказано зовсім з іншим сенсом.

Анарх взяв за руку сестру Катрю і усміхнувся:

— Ну, не гнівайтесь... Бачите: не тільки ви обурюєтесь на мене,—я й сам ненавижу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити—так воно єсть і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них незалежите і ви, і я, і Хлоня),—для нас це безперечно боляче. Але по правді кажучи, і землі очевидно боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинизації людини іде неухильно і ніхто його не стримає. І наше завдання тільки прискорювати його.

— Ніколи!—різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендитна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно я не помиляюсь кажучи, що і землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому непотрібного пса. І—повірте мені—коли добивали цього собаку, він таки ухитрився когось укусити за руку. Так і з нами. Ми—останні з могокан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми те ж норівимо укусити когось за руку.

— Почекайте,—зробила здивовані очі сестра Катря.—Що ж тоді, по вашому, революція?

— По моему? По моему — романтика, а справді штейнахівське «омоложеніє». Те ж приблизно—і всяка війна, хоч це і застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать т. з. франк-масони, над цим спеціально і працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб краще можна було натравити одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад: щоб розпочати війну, припустім, між Германією і Францією, треба було тільки найти причіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилувати трохи землю.

— Невже це правда?—подивилася перелякано на анарха сестра Катря своїми безцвітними очима і знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це просто базарна вигадка,—перемінив раптом тон анарх.—Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз-ураз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами.—Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з гóроду долітали неясні гудки.—Сьогодні (як і завше в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі поросходились за грані санатарійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили?—спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Анархові стало шкода дівчини і він сказав:

— Ні, то я, звичайно, жартував.

Цікаво: ви навіть умієте жартувати?—зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.

Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря почувши її, зригнули.

— Підслухувати, кажуть, некрасиво!—нервово кинув анарх.

Майя прищулила очі і зійшла на веранду.

— А ви відкіля це знаєте?

— Що таке?

— Так от те, що я підслухувала?

— А коли не підслухувала, то могла б зійти сюди і простіш!

— Савонаролочко!—і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку.—Покинь учительствовати, бо ця роль до тебе не підходить.

Сестра Катря одразу якось знітилась, і, нарешті, підвелася.

— Куди ж ви? Чого тікаєте?—грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені, принаймні, так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені: чого мені неможна підслухувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не достойно серйозної людини,—кинула сестра Катря.

— Ха-ха! Серйозної людини? По вашому виходить, всякий охранник є втілення наївності?

— Я трохи не так висловилась,—почервоніла сестра Катря.—Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім ви ж не охранник?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охранник?

— Майя!—пахмуро сказав анарх:—Покинь дурниці говорити.

— О, мої наївності! Мовчу. Мовчу, як сфінкс.—І раптом додала:—А все таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас!—несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря, і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую!—і Майя провела прищуленими очима тендитну дівчину.

Анарх мовчав.

— Ну...—сказала Майя, коли вони залишилися вдвох—ти все таки серйозно не подумай, що я вас підслухувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з цим типом...

— З яким типом?

— Ну хіба ти не знаєш?..—і Майя розширила ніздрі свого виточеного носу і, як це може робити тільки самочка, перевела погляд на свої грудні яблуки: задумалась.

Але анарх тільки вдав із себе спокійного: підозрілість знову затривожила його. І хоч він знав, що це—результат істерії, але від цього йому не було легше. І Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Сьогодні анарх, між иншим, зовсім не цікавився Майєю, як це було раніш. Сьогодні якось враз пропала в нім зацікавленість, що до неї. Очевидно він давно вже інстинктивно шукав тієї сильної крапки, куди-б могли зійтись кінці напруженої мислі, де могла-б скупчитись вся увага. В данім разі ролю цієї крапки (можливо, випадково) відіграв метранпаж. Саме яблуки. Випадок з яблуками раптом

навів на ту думку, що від Карно нічого не можна сховати. І справді інакше і не могло бути: анарх мусів нарешті вийти з тієї плутанини, яка його остаточно завела в тупик. Всі ці красиві слова про людей, про строкатий винегрет та інше остаточно йому спротивили. Не заспокоювало його й запевнення себе в тім, що вся справа в ломці світогляду, від котрого він мусів відійти, перецінивши цінності. Не заспокоювало його й припущення, що він рано попав на санаторійну зону, що навіть в цей глухий закуток треба приходити з більш світлою головою.—І він, величезна сильна людина, забрівши вдень у чатинник, раптом озирався, як тать, і спішив вийти на порожнє місце. Отже, він давно шукає тієї крапки, куди-б могли зійтися кінці напруженої думки. І Майя це тонко підмітила.

На річці стояли сторожкі шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулася від задуми і сказала.

— Ходім у палату. Я з тобою хочу поговорити.

V

— От що!—сказала Майя, коли анарх зачинив двері.—Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім його і Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю,—продовжувала Майя, сміючись своїм тихим негарним смішком,—що й взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'a. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла і подивилась кудись.

Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре і мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки.

Санаторій майже спорожнів і тільки з дальнього плацу доносились голоси хворих; що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала де-який час, потім одійшла від вікна і сіла на сизий палатський стілець.

— Да... сказала вона.—Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс в нетри женської душі.— кинула:—Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Анарх нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка він підходив до вікна і дивився на срібну стьожку ріки, яка гадючилась крізь вечерові сутінки і пропадала в туманному обрію. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різблення, і держав на коліні книгу. Якась думка метнулася анархові в голову, коли він подивився на Карно. І анарх збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка—знак згоди,—сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком.—Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же!—і вона підійшла до анарха.—Отже, зробимо екскурс в нетри

женської душі. Я гадаю, що це небезітересно. Історія женської душі—це ж велика тайна, куди ввійдуть тільки вибрані. Ще не один натхнений поет і не одно перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінксу.—Майя положила руку на анархове плече і сказала.—Правда, знігшибательні слова: сфінкс, тайна...Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув!—кинув анарх.

— І це правда!—засміялась Майя.—Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати—от і вожу за ніс. Це прийом чекістів. Да...—поволі говорила вона,—як ти гадаєш... багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі?—покривився анарх.

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити ерунду! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи?—різко сказала Майя і нахмурилась.—Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я—тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Анарха ці розмови вже виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду!—і взяв капелюха.

— Ні, почекай!—схопила його за руку Майя.—Не віриш—не треба!.. А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже екскурс.—Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а єсть лишень потяг до coitus'a. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть в математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн доказує, але у всякім разі в данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'a є, можна гадати, така ж фікція, як і платоничне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному, красивому самцю. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї—іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як взяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомогала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь—ну, хоч би тобі...—ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилась в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він вдивлявся в ці зайчики і почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати Майї, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги, і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазьора не могла б навести на якісь таємничі попередження,—анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці. Карно, здалося йому («яка глупота!») стежить за його вікном.

— От глупота!—вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда!—не зрозуміла його Майя.—Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чого я заплющую очі за час coitus'a...

Я заплющую того що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака, і уявляю собі, що це він мене бере, а не ти або хтось інший.

І Майя ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання і абсолютна істина!—сказала вона.—Це нетри женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все!—кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти?—спитала Майя і розгублено подивилась на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха і обхопила руками його шию.

— Савонаролочко!—сказала вона і в її голосі затремтіла непевна нотка.—Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

Коли б анарх знав, що своєю відповіддю він так сильно образить Майю, од нього б, звичайно, Майя не дочекалась прямого отвіту. Але зараз на голову йому насили зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майю, я нічого не чув!

— Не чув?—мало не скрикнула вона, і на очах їй показалися сльозинки злости.

— Ну да, не чув!..

Майя надменно подивилась на анарха.

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч!—сказала вона і хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на які так щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Анархові прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метрапажа і поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж, і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть всякі тривоги і підозрілість. Карно для нього тільки причіпка. Не будь метрапажа,—нічого б не було.

Анарх вийшов через задні двері і поспішно, обминяючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Грал-тайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого коліру і ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм ротаборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лишень за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння і ховались в похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, який нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він йшов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метрапажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, анарх подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж він здригнув:—Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе—... стояв порожній сад і над ним проходили темносірі хмари.

Ну-да, нікого не було, і саме це і затривожило анарха. Все складалось так, що анарх—хотів-не хотів, а мусів хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче узнати метрапажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

«Ах, це просто нерви!»—подумав анарх, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. Але головний санаторійний будинок ще стояв у темі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш і нерухомі дерева настожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи.

І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він кіколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ,—він і сам не знав.

Над санаторієм проходила глуха тиша. За темним сілуєтом флігеля росли нічні згуки.

Анарх нервово ламав пальці і уважно дивився на яркий вогонь, що стояв в кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось де-кільки вистрілів. То стрілки лякали бандитів. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Проходила тьма.

Находила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці—сказати не можна! Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гушавині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж?»

Тоді знову взяло його в тиски і пробіг по спині нервовий дріж.

... Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт—що з того? У нього вистарчало мужности й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не инакше, як «глупотою».

Але, як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав все також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гушавину і чутко прислухавсь до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки.—Десь дзвенів лікарів сетер, наче за тисячу верстов.

І раптом перед анархом виріс сілуєт і спинився.

І тоді ж анарх з полегкістю зітхнув: перед ним стояв Хлоня.

— А, це ви?—пізнав анарха юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту,—одразу почав патетично Хлоня.— Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці огні в посьолках, ці дальні мійські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що убігає в невідомі обрії,—я подумав, що все це—якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні, і пливу, пливу, віддаляюсь в якусь невідомість—далі, далі, далі!

Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природньо і мило! Голос був якийсь вкрадчивий, але

не без задушевності. І згучала в нім ширість. Анарх любив Хлоню і на нього він завжди впливав добродійно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст!—заспокоюючись сказав анарх і взяв юнака за руку.—Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж,—сказав Хлоня і додав:—бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете,—і анарх положив свою руку на Хлоніні кучері.—Покинь про це думати!...

— І правда!—скинувся Хлоня.

Постояли.—В палахах спалахували огні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому й раз-у-раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розірвав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна пішла за грані санаторійної зони, зійшла на ріку і попливла по ній, віддаляючись і замираючи на ґралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси, які спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонарола!

— Чуєте, яка убогість!—сказав Хлоня.—Він нічого іншого не придумає, крім «Тавонароли». Іноді навіть шкода його.

Анарх похилився всією своєю велитеньською фігурою на хлопчика і подивився йому в очі:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічого!—і Хлоня одкинув волосся: Давайте краще про інше... От, припустім, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалась земля і горів ранок. Що це була за картина—я не можу вам розказати. І от в цю мить я—ні з того ні з сього—згадав нашого миршавого дідка. І от уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу обриду, а вийшло зовсім не так...

Хлоня змовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло?—спитав анарх.

— А так,—сказав Хлоня.—Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка, переді мною стоїть троглодіт із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою і дикими очима дивлюся в даль. Я питаю: «що це?» Але чую тільки, як в нетрах землі, щось кликоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що-це?.. Я кинувся з командної висоти і біг, неоглядаючись, в степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!».

Хлоня змовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте,—спитав він раптом:—що це «банзай»? Здається, це те, що у нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да!—кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав:—А все-таки видно, що ти поет, Хлоню: в тебе навіть фантоми якісь своєрідні.

— Можливо!—сказав Хлоня.

Далеко рипіли підводи-то з городу, з базару, тяглися вози в околиці. Крізь темну гущавину листяника миготів невідомий огонь. Очевидно спалахнув люкс на дальній цегальні. І тепер з ріки пахло неможливим цвітом прибережних осок.

На веранді суєтилась публіка, в палатах бігали хворі і готували собі ліжка на ніч. Чекали з хвилини на хвилину дзвоника. З дальнього плацу, де недавно хворі грали в крокет, доносилося іржання санаторійних коней: їх, очевидно, вели до водопою.

— А знаєте, товаришу,—сказав раптом Хлоня:—чому я хотів утопитись?

— Чому?—спитав анарх,—мабуть тому, що ти глупенький юнак.

— Не!—почав патетично Хлоня.—Неправду ви кажете. Ви сами знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Ніби то я—не я, а китайча... Знаєте, з тієї-от далекої Манжурії чи Монголії... І от я, китайча, йду по вулиці й співаю:

Пекин, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаєтон
І-і-і... поєхалі в Шанхай
Добивать китайський чай, —

співаю оце та йду і йду. І дивлюся я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає... Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає: брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся,—говорив він далі,—то—що б ви думали, товаришу? одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня одвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сантиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький Хлоню!—сказав ласково анарх.

— Да, товаришу,—кинув тремтячим голосом Хлоня:—я—глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна...—і раптом скинувся:—Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: «Ленін повторюється через 500 літ»?.. Це сестра Катря сказала?

І Хлоня, скочивши з стільця, здавив голову і кинувся до веранди.

Анарх здивовано подивився йому в слід.

Потім підвівся і теж пішов у свою палату. Він вже не прислухався до шамотіння ночі. Але в вухах його й досі згучало:

Пекин, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаєтон
І-і-і... поєхалі в Шанхай
Добивать китайський чай.

І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетя.

Коли анарх підходив до веранди, ударило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться і повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороти.

Тільки на мійській магістралі будуть метушитися багряні огні, а на посьолках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясним і смутним, як перше юне кохання.

Анарх почув як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди і попрохав, щоб йому винесли кухню.

Вийшла покоївка і подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він—ні з того, ні з сього—загоготав, метнувся в бік пропав у гушавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго і з такою незрозумілою для нього самого тривогою,—випадок цей, нарешті, прийшов. Скоро анарх стикнувся з метранпажем сам-на-сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином виявилось багато можливостей для tête-à-tête. І однією з них анарх скористувався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека і добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні небесні верхів'я розрізали троєкутники печальних гусей, що летіли у вирій з вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки і бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вохкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався і стояв пустельний і невеселий. Хворі купчилися в палатах, і ніхто з них не рішався вийти в сад.

Проте, на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки його відголоски, що випадково залишились на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарялися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панично, як оглашенні, відкидаючи од своїх невидимих підков бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за гранями миготіли нагартовані дні і по шкалі спішила—вище й вище—ртуть. Тоді удень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожило неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в безмежності мовчазних перевалів. Стояла матова безгранність - сторожка і схвильована і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли анарх поговорив сам-на-сам з Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів сіверкий вітер і над санаторійною зоною стояли похмурі сконденсовані води.

Це було—приблизно—на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати

вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу молодого епохи, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчужень. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник,— приносило заспокоєння, а замуровані двері і розбита самотня жирандоля біля них нагадували тихий димок юної інсуреції: димок, мов дальній святочний запах ладану, зансвив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх—ні з того ні з сього—раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалося, коли він заплющував очі, що від метранпажового ліжка хтось йде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але в чім річ?»—думав анарх.—«Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини манії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості вийде якась думка, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба знайти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку і довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову повставали думки, маячив санаторій на краю світа,—але стояв і тоді туман. І замість деталей, якої так він шукав, повставали інші деталі і тільки заплутували справу.

От він бачить себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Йде ніч, йде великдень.—Тюрма.—В камері він—анарх, господар становища і якийсь дрібний буржуа-лавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника і приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?»—Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!»—Ага, він буде ще бакізати! Ну, добре: коли крамар, ще раз так відповість—анарх його розстріляє під перші удари великоднього дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цім краса й радість мятежа...—Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бредє з в'язниці на тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. З боку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повінь і глухо гремлять криги. Тоді над городком спалахує фейерверк, і ураз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці спалахують короткі вистріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я.

Так проходить одна деталь, за нею—друга і—без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати і пограти з кичсь «в дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенить лікарів сетер.

«Ах, яка глупота!» Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фангазія. Більше того, він безперечно нормальна людина з претензійністю на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це—результат його легкодухости—не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати зі своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладу. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка,—його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але коли анарх підходив до цієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону,—десь в глибоких гайниках ховалася йому мисль, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає—коли він хоче—вся драма.

І анарх знову дивився в одну крапку і шукав цієї неможливої деталі.

І в той вечір, коли він зостався сам-на-сам з Карно, анарх лежав на койці і тупо дивився кудись у стелю.

З ранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходить дощ. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітає сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралась група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекричати чвирю.

Але не вгомонити стихію; не вгомонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в ґрунт і ледви-ледви шелестять зеленою. Одгриміли грози в степовім краю. Сонце здає позиції і відходить в даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ртуть.

Але може то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів сояшник?..

За вікном, за зоною, скрикнув хтось і—безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевне знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялась на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятися вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх в різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відограє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але—головним побитом—культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, широко ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва, і страшенно буває здивований, коли виявляється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за його своєю ерудицією. Карно знає: він—метранпаж, вісім годин у день він стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні,

бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник».—Освіта?—«самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більш незрозумілою була тривога—І справді, чому він так хвилюється при одній мислі про цю звичайну людину?

Анарх подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що, здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна, мов атрамент, хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся і спустив з ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові і спитав з відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? пам'ятаєте?.. на стільці?

— Це ж коли?—спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не давала йому покою. І ця думка остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули?—кинув Карно.—Здається, де-кілька днів тому?

— Ага... це тоді...—ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого ж шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно уперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому,—мало того: йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, й росте, і затоплює собою всі кімнати. І він волохатий, величезний анарх—безпомічно борсається. Ще один, два моменти, і анарх упаде на коліна і заскіглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його.

Але—проясняється: перед анархом—нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх відчуває, що він шаленіє. Перед ним раптом повстає одпущний салдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, і з силою вдаряє ним об стіну. І, замість хлопчика, перед ним рострощений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і—воістину—рявкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу?—усміхнувся Карно.—Власне нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав!—направляючись до дверей і ледви стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім з силою грюкнув дверима і пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно і тепер сидів на ліжку, як різблення, і усміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулась до Карно з якимсь запитанням, але той—ні з того, ні з сього—зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурих.

Але плебеї—певна частина санаторійної пібліки—виправдовувала «свого». Проте, і плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа і похлопував його по спині:

— Що братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно, що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа, і темна мисль майнула йому в голові.

А в тім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря, бо на дворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось лохмуре небо і хмари затопили всю даль.

Бо далеко—чи з буряків, чи на буряки, рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Анарха ніби-то щось штовхнуло, і він росплющів очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко удягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за гранню санатарійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуруіку».

Анарх подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі з очима ласкавими, мов ласка, і здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, а якій звучить побідний гімн землі.

З шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз засланий санаторійний дурень і крикнув теж дико: «О». Потім підбіг до ялової і почав вдаряти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться і викидає затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа і жахи минулого дня. Анарх роскидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби то тільки-но вийшов з лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами

приходила думка, що цей день не більше, як фантом. Можливо все це скоро розсіється, пропаде.

— Ну і хай пропадає,—подумав анарх.—Лиш би не зараз.

Підводилось сонце—прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні і родили; тепер легко зітхали в голубу далечінь. Тільки-но облетіли ранкові сни крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи обіймав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові, і коли в залі раптом ударив хтось по клавишах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки і наздогнала його,—він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він спішив; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, анарх, зупинився і прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді-ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя і залізниці. До промислового центру спішили зі всіх кінців путі. Кожді п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки, йшов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки, коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув у бік гілку і побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди печальна.

— Раненько ви підвелись сьогодні!—сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки?—спитав анарх, щоб що небуť сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили!—гаряче сказала сестра Катря.—Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона навпаки: так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що небуť сказати. Але сестра Катря нервово взялося за свій чорний бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вміє правди говорити. А потім Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене і не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати,—сказала сестра Катря.— Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте?—усміхнувся анарх.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по вашому,— усміхнувся анарх,— і додав:— А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя—нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно—багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність—це ж княжна. Я навіть думаю іноді, що її і походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні і нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити—все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього—я гадаю—мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки-ж про її зовнішність я хочу сказати. Кождий її рух, кождий жест, кожна усмішка мене одшовхують від неї. І я гадаю не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але все-таки, за що-ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але і це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя—надзвичайна егоїстка. У неї безперечно є якийсь біль, і от вона, замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це-факт, і ви не одмовитесь од нього, поскільки частину цієї ваги і ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїно промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав—ні з того ні з сього—образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилась в нім.—Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що повстало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте!—сказав анарх, беручи під руку сестру Катрю і направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити—хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це!—сказав анарх і зітхнув. Сестра Катря фаркнула і нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте!—тихо сказала вона.—Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

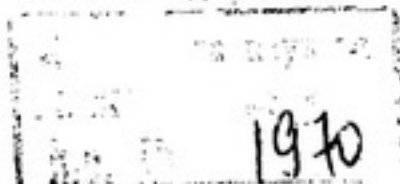
— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите який прекрасний ранок?

Анарх і сестра Катря зупинились над кручею. Праворуч, у підніжжя гори текла ріка. На поверхні її сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далені, по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порох під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда гарно!—сказала сестра Катря.—Я завше, коли бачу перед собою голубе небо згадую чомусь біленькій фартушок, що його носила в гімназії. І знаєте, коли я окунувся з головою в якийсь позитивизм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його—цей фартушок—біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того,—сказала сестра Катря.—і тепер після горожанської війни, саме тепер, коли всюди якимось посіріло,—мені здається,

що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок мабуть символ радості.

Анарх хотів-був щось сказати, але в цю хвилину ростявся недалеко оклик.

— Савонаролочко! *)

Сестра Катря здригнула і сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду!

Анарх одступив на крок. Він не затримував дівчини. — Сестра Катря одійшла в бік, і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались — Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його сволоччю, анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, — не тільки не відчув радості, як завжди було з ними, а скоріш був незадоволений.

Першим збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була і Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся і забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією,

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха і роздимаючи ніздрі. — А от ти мене хвилюєш! і ти не вірь мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли відчуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився і пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько, — звернулася Майя до юнака. — Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Як це не шкода, — ви сьогодні чудово виглядаєте, — сказав Хлоня.

— Чому-ж це шкода?

— А тому що ви — злючка!

— Злючка? — зареготала Майя. — Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє невміру викликаюче декольте, прищулила очі і звернулася до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви», — сказав Хлоня. — А ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

*) Повість про санаторійну зону мені все таки не вдається, — писала в своєму щоденникові хвора. — Можливо психологізм саме такої послідовності і вимагає, але задання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній. Зараз Майї не треба було приводити на командну висоту.

— Себ-то я не мужчина?

Майя ще голосніш зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку і халат, і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого-ж ви залицаєтесь до мене?

— Я? Залицаюсь до тебе?

— Да! Ви залицаєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе.

— Себ-то я пропунувала тобі щоб ти поцілував себе? — знову зариготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так значить висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити ерунду, ти краще що небуть прочитай... Ну?

Анарх вийняв цигарку і запалив її; над пеньком спалахнув синій димок, і запахло. Анарх вбирив запах конвалії і уважно дивився на Майїне декольте. Йому раптом прийшла думка, («яка глупота»), що він ще не проснувся, і тоді ясно повстала перед ним вчорашня сутичка з Карно, і він навіть здригнув.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати,—говорив він.

— Слухай, чижик-пижик,—звернулася Майя до анарха.— Як, по твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів,—повторив юнак.

— Це щось подібне до старомоднього реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це те ж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти Хлонько *enfant terrible*.

— Прошу не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів?—зареготала Майя.—Я-ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся і пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою впливало сонце і гриміло в простори. Далеко на г'ралтайських Межах знову кричав санатарійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії, до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чижик-пижик! Все—таки скажи мені... — промовила Майя, коли Хлоня одійшов на де-кільки кроків і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна.—Я все—таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... як б сказала, розгублений. Може у тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі і побачив в них не то тривогу, не то докуку.

— Тебе може дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніш?

— А хоч би й це!—нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя, замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

- Значить, у тебе єсть якісь тайни?—сказала вона.
- Ніяких тайн у мене нема,—в'яло промовив анарх і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч.—Покинь мене розпитувати.
- Хіба тобі неприємно?
- Так.
- Дивно!—сказала Майя і ще щільніш притулилась до анарха.— Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...
- Ти думаєш?
- Да, я думаю. І—по моєму—не помиляюсь.
- Ну, коли ти так цікавишся,—знову в'яло сказав анарх,—то я тобі скажу: я—хворий.
- Майя покосила очі на анарха і тихо запитала:
- Чим же ти хворий?
- Хіба тобі не все одно?
- От чудак!—неприродньо засміялась Майя.—Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?
- Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїни вії, під якими вона сховала очі, і сказав:
- Давай не будемо валяти дурня.
- Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити,—образи-лась Майя,—ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня?—і потім спокійно сказала:—Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що у тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть хворієш—тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі—хворієш на анархізм... Да?
- Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.
- Ні, у мене інша хвороба.
- Ну, от і скажи мені.. Чого ж ти мене мучиш?
- Я бачу тебе дуже цікавить... Так от: я хворий істерією.
- Тільки всього?
- Тільки всього!
- Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.
- Це, бачиш, залежить від темпераменту,—ще раз в'яло промовив анарх.
- Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.
- Ходім на зону!—сказала вона.—Чижик-пижик! Мене не обдуриш!—і погрозила пальцем.
- Що не обдуриш?—спитав анарх, і почув, як йому якось неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату,—сказала вона.

Анарх нічого не відповів, і пішов на схід, несвідомо для самого себе, прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю, знову звела

кінці мислі на постаті Карно. Анарх пригадав останню зустріч з метранпажем, всі її деталі і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам-на-сам лишень один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове—метранпажеве чудернацтво,— в цім ховається якийсь глибокий сенс, і поскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно завше з ним, що метранпаж стежить за його кожним кроком. І випадок з яблуками не більше як причіпка, і без цього випадку він повинен був зупинитися на цій фігурі. Тепер анарх майже не почував колишньої незадоволенности, не думав про те, чим жив раніш, він уже не думав про це міщанство, яке оточувало його. Анарх тепер враз якимось примирився з цим, принаймні зараз він не відчував тоски за минулим. Тепер перед ним повставало щось більш безвихідне і гостре, як метранпажеве обличчя, і це невідоме враз розрубало плутанину колишніх понять, але воно й враз здвинуло його з мертвої крапки.

Анарх бачив, що й сьогоднішній день, це «сьогодня» утворилося випадково.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодня» не більше, як фантом його хворої психіки. «Так буває за час кризи»,—подумав він,— «проривається життя, але одразу-ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руїни».

І анарх, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, зрозумів і те, що бадьорий настрій вже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишалось біля години, і анарх йшов на луки поволі. Він прямував саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику і запалить цигарку. Відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, а коли заговорить, то надто невиразно, якимись нечленороздільними згуками. Часто він буде підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах припадаючи попливуть клоччя пару. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до невідомих обривів. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко,— в нім він находив надто близькі йому рисочки і цілковите заспокоєння. Очевидно, це була ярка протилежність Карно.

Передосінне сонце стояло в згустках опару. З города знову гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою і потопала у вохкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула вдаль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Останній, як і завжди, нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конфетну обгортку. Що він в ній найшов цікавого—важко було догадатися. Але дурень так пильно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю

сказати: конфетна обгортка викликала для нього якісь неясні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повертав голову і дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигакав.

— Чого ви смієтесь?—спитав анарх.

— Оце!—тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку і підбирали зелену траву. Дурень пильно вдивлявся в них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похилив голову і монотонно одбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови і сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку і пропадав на ґралтайських Межах. І тоді ж від грані санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх ще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як згори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх почув, як йому щось неприємне і гостре проповзло по спині. Карно размахував руками, ніби то щось доказував дідові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз-у-раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді останній крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Анарх був певний: Карно прямує до нього і прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипе свій гаркавий сарказм—всесильний, майже безсмертний і накаже йому анархові, не забуватись.

— Ах, яка глупота!—скинувся анарх.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові і одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтової зони. Прямо горів сизий капустник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби-то він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі!—сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь невимовну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього

він почував колись в дитинстві, коли батько, зібравши дівчоручу біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани і почав бити його ремінем по оголеному тазу. Це була перша «порка» і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевіллі розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники!—сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз в кишенню за кисетом.

Анарх враз підхопився, ніби-то йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом вдарив в обличчя сором і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, як що вони єсть у вас,—повторив Карно.

Анарх вийняв коробку і недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить?—спитав анарха Карно, показуючи на його коліна.

Анарх знову здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що?—вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от?... Я кажу—з якого це дерева. З мене недавно сміялися, що я не відріжню кленового листа від дубового... Ви як, відріжняєте?

— Ні!—в'яло промовив анарх і подивився: де-ж дідок?

Але дідок сидів позаді його і тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби і знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер вже відріжняю,—сказав Карно,—це дуже легко. Хочете научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте-ж! Ну, чого-ж ви сидите... Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати!—різко кинув анарх, і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола,—знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий,—саркастично усміхнувся Карно і витягнув своє гостреньке обличчя.—І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається не перший раз?

— Так! Не перший раз!—різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз!—сказав метранпаж і підвів брову...— Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На то єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... Хі... Тавонарола,—ще раз захіхікав дідок.

— Забув!—різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це—сон, бо надто неприродно виходило все. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптово підвівся і, вибрикуючи мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре,—гаркаво сказав Карно і знову витягнув своє гостреньке обличчя.—Гніваєтесь—значить не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівно прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені,—сказав він, і йому знову йокнуло в грудях.—Ви справді думаете що я боюся вас?

Карно не здивувався, ніби то давно вже чекав на це запитання.

— Так! думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?—спитав анарх.

— Я бачу, що я не помилився—засміявся Карно.—Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола,—захіхікав дідок і поліз до того пенька, на якому сидів анарх.

Але анархові в цю мить стисло горло спазмами і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто - він істерик. Нічого особливого нема. І ніби, то боючись, що хтось розділить з ним цю радість, він навіть хитренько усміхнувся і опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок лідліз уже до анарха і, виставивши гнилі зуби, хіхікав.

Далі, мов крізь сон, анарх чув, як Карно заговорив про Майю. Він питав: відкіля вона? Анарх не знає?—і підморгнув. Він, безперечно любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки і вона вся пухка. Знаєте—ляжеш на неї, і, здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі, незграбними фразами, цинічними до безглузддя, метранпаж говорив з чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це—примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться і буде реготати з себе. Це тільки істеричний випадок—не більше. Він рішив покійно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь, зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться і побачить—нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?... Ну, й ходіть!... З Майї гарна малинка,—говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку і дивився собі під ноги.—Збоку хіхікав дідок.

Потім анарх підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

На грані його зустріла сестра Катря.

— Знаєте,—сказала вона.—Я за ніч прогинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю і раптом скинувся:

Що-ж, і вона фантом?—Ах, яка глупота!...

— Слухайте,—звернувся він до неї, протираючи очі.—Як ви гадаєте: я сплю, чи це...

— Що це?—підхопила сестра Катря.

— Ах, боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилась на анарха, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз за все помешкання анарха на

санаторійній зоні щиро засміялась. Сестра Катря взяла його за руку, вивела з гушавини, поставила на соняшний бік і прямо подивилась в анархові очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку, як бажання його трохи пожартувати з нею.

X

Після цієї сутички—на луках,—з анархом скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались з дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити фантома від реальної речі.—Але як би то не було, Карно і для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої.—Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди—іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема.—Але на цей раз все це згладилось: один табір—весь санаторій, другий складається з одного метранпажа.—Бувають люди, яких не люблять всі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки—ніби-то його допіру вкусила осіння муха. Ціник і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що це хитра людина, яка кривляється і вдає з себе дурненького.—Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують всі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство—нешкідливе явище—нічого. А то, припустім, ходив де-хто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить—і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторія. Це вже занадто.—І росте мовчазний протест.—А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлоніну койку можна було поставити на сонце.—«Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку»,—попрохав Хлоня.—Карно мовчить.—«Товаришу, я вас прошу: одсуньте свою койку»,—ще раз попрохав Хлоня.—Карно—ні слова.—І так до трьох разів.—Тоді Хлоня підводиться й каже:—«Ви, товаришу, невихована людина!»—«А ви, товаришу, Онан!»—кинув Карно.—«І більш нічого?»—спитав Хлоня.—«І більш нічого!»—сказав Карно.—Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа і загалділи. Що, мовляв, за чортовщина: ви—погромщик, вам не може бути місця на санаторійній зоні.—Метранпаж і тоді ні слова.—Тоді до нього підскочила Унікум і закричала:—«Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!»—«Онан»,—спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо!—І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій.—Але метранпаж і зараз лежить і мовчить.—«В чому тут справа?»—спитала сестра.—Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере.—«Товаришу, в чому тут справа?»—ще раз спитала сестра.—«А я знаю!»—сказав метранпаж.—«Як ви там Хлоню назвали?»—«Ніяк!»—різко кинув Карно.—Але почекайте, галдів санаторій, ви, мовляв, назвали його Онаном.—

Тоді метранпаж підвівся і почав влести нісенітницю. Припустім, в древності навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети і зараз прославляють його. Що ж тут особливого?—«Але почекайте: ви ж не талмудист?»—«Ні!»—«Ви ж не поет?»—«Ні!»—«Тоді ж яке ви маєте право називати його так?»—Ну, а потім все так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромщик.—І хоч всю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз мабуть остаточно і безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо.

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого спільного не має з примарами!

Але чому-ж він його так неможливо мучає?—Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде з прискореним темпом. Він частіш став прокидатися вночі і тривожитись. Якась темна настирлива думка остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і анарх тоді знову упирався в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини склалися для нього невигідно. До Карно і справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік з города, і завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого?—питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж!—казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда Унікум багато де-чого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настрою і загальному душевному стану.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим негарним смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку перемену. По перше: вона ніби-то уникала зустрічі з ним і, по друге—робилась похмуріш, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Проходив вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясен, а далі шелестіти—похилі явори. Із санаторія хворі поїдуть в город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул з города, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати—крізь тумани, по невеселих дорогах республіки—червоні очі потягу.

«Йде вересень! Прийде листопад!»

Тоді над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від—до».—До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддається літо.

— Я почуваю, як впливає літо до Чорного моря,—казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анархову голову.—Я почуваю, що воно впливає в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, з сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні і там сів на темну ріку. І став тоді лебідь, як атрамент. Майя—як це не дивно—вже не говорила про

кохання, і тепер анарх не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний—що пройшов—кінець гомінкого літа, але осінь—тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище і летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці.—І знову над зоною перелітали аероплани по маршрутній повітряній лінії «від—до». І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня і скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув—писала в своєму щоденникові хвора—Унікум—і та стала нервовіш. Принаймні прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий з города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли—невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини.—Раптом в палатах почули істеричні ридакня. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. — «Що там? Що з вами?»—питали її.—Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона з знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріжу і сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от коли вони... ну, її, звичайно, всі розуміють...—тріснула гілка. Вона скочила і побігла в кущі. А в кущах—щоб ви думали?—мерзавець—дідок! Він стежив за нею і підглядав.—Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попрощавшись з нею. Це ж чорт знає що!—Де-хто хіхікав. Але де-хто й обурювався: це вже справді хамство!—Тоді до дідка підскочив Хлоня і зо всього розмаху вдарив його по фізіономії:—«Хам!»—Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось лепетав, що він нічого не думав, що він «просто так».—«Я не тього, не тумав,—казав він,—я йшов прото так!»—«Брешеш!»—знову істерично закричав Хлоня.—«Тетне тлово!»—Тоді Хлоня раптом схопився за голову і з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі і де-кілька сестер.

Анарх, між иншим, був в цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Анарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлоніне обличчя і подумав: «так треба!»—Коли Хлоню зловили і з криками і галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Йшов, проходив осінній місяць.—Але ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне і хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила вдаль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечінь невідомих обривів. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони і пішов на путівець, на просьолочну дорогу,—до вечора неможливо палило сонце

і в повітрі наростала тривога. З гóрода, з індустріяльних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби-то кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась. Зрізані хлиба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками і заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Анарх без певний тепер, що і Майя, і Хлоня, і весь санаторій,—все це не що інше, як фантоми його психичного зворушення. І коли він помиляється, ксли все це вигадки, що їх він здобув за час паталогічного процесу, коли навкруги його найреальніші особи,—все-таки далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем все більшої актуальності. Якась брудна повінь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути і ламав пальці.

«Але в чому річ?»—і він зупинявся. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер все перед ним мовчало. Тоді анарх з острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на грань. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить—все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?»—і анарх зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамулу хмар і його обхопив страх. Він подивився навкруги і побачив: хутко спадає темрява. Тоді анарх несподіванно рвонувся, ніби-то його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халату. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар—і хмарний—не втечеш!—потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лишень, що волосся йому шелестить. Більш він нічого не пізнав в ті хвилини. І тільки, коли він натикнувся на групу зарослі, зупинився і пішов поволі.

Коли анарх біг—миготіли санаторійні огні. Тепер загубив дорогу і брів навманці, як йому здавалось,—на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?»—не можна сказати: наче так давно і наче так недавно він виїшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс і не знати, як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейерверках виростили над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді і не видно було санаторійної зони. Наче зачарована пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав анарха, як довго блукав він у лісі тієї ночі — він безперечно не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрпало. Із зарослі потягло вохким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і, нарешті, побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?... Чому ж тоді вогні нема?»... І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Анарх стояв біля будівлі і не знав, куди йому йти. Кликати сестру йому не хотілось. І в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми і думає тільки про маленьку блоху. Саме така людина».

Нарешті анарх розібрав, де він стояв. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову, і тоді ж згадав, що саме тут і ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. — Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався, нарешті, дурень.

— Та це я, з шостої палати! — сказав анарх і почув шамотіння: дурень, очевидно, вилазив на повітря.

І тоді ж анарх побачив над своєю головою невиразне обличчя і почув голос:

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так-то й так-то, мовляв: те-то й те-то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете! Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, — також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою і патлату голову; і також архівно, до болю безглуздо усміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх зліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне і смерть», чогось подумав анарх: «бо й вона глибока, як мисль».

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година? — спитав анарх.

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. — І тоді ж анарх здригнув.

— Хто це там з тобою? — спитав він, і раптом знову почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутку.

І одразу анарх пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж скоро заворушився і сказав невимушено, ніби кудись в простір, і без всякої інтонації.

— Зараз перша. Тільки—но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... Ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання у санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний,—казав Карно далі.—Ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло, чи ні?

— Ги! ги,—сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що цікаво: станеш ти, скажемо, в отару коров та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а—віл.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Ну да,—казав далі Карно.—А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все таки—я. Ти не скажеш, що мене немає. Словом я—метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сестер.—І тоді ж рантом санаторійну зону розстріляв залп. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмемо ще!—говорив Карно.—Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажемо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну й смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу—нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря—велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажемо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я?—казав він далі.—Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти.—Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів було щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покійно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно,—говорив далі Карно.—Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, й смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер ще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж подумай: це ж воно розбиває так звані, «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажемо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таке недаремно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Так, можливо, недаремно,—сухо говорив метранпаж.—Треба тільки на мент пригадати де-що. Це ж «де-що» дає непереможні закони, і я гадаю,—розумні. Бо нічого в природі, як в природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування, або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А поскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю і про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати,—говорив Карно.—За моєю філософією життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб в ній була канарейка і самовар... Ти не лякайся цього аксесуару. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго і уважно слухав Карно, і тільки, коли той зупинився на де-кільки хвилин, він підвівся і вийшов із сіновалу. Анарх почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутку, де міг би лягти на койку, заплющити очі і завмерти. Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено. Не здивувала його й шляхетна, хоч і рохристана будівля мови Карно. Він і це прийняв, як щось звичайне.

За кілька кроків від ганку анарх скинувся:—над санаторійною зоною ще ростявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище і заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Коли анарх підійшов до центрального будинку, він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не попаде в свою палату. Це його грохи збентежило. Але скоро анархів погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь. Отже він піде до неї. Анарх відпочине у сестри Катрі до ранку, а там перейде і в свою палату.

Він підійшов до вікна і подивився: сестра Катря, як і завжди, сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі зараз здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкій капоті, і була в ній, як дівчинка. Анархові шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно і зараз же направився до Катриних дверей.

Сестра Катря зустріла анарха, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалась цьому візиту. Але, коли анарх їй розказав, в чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку і запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не помішала йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає ще почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі і ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталась до нього і говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй, хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою із його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, анарх сказав:

— Так коли ж ви уїзджаєте?

— Скоро! Скоро вже!—скинулась сестра Катря.—Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь, на іншому місці, я, нарешті, найду заспокоєння.

Потім сестра Катря говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю і людей. Вона мусить найти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю і її хрестні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи і сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схристивши руки, наче і ві сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер, ніби за тисячу верстов. Анарх взяв перо і написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний посьолок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря і метелик Майя відлетять відцїля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей.—Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль, чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ.—А втім, я мабуть не про жито,—про юність на далеких зрізаних полях, про димок молоді інсуреції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного посьолку.—Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва зі своїм геніяльним полководцем Чингіз-Ханом.—Я писав тобі: «Дивіться

на схід!»! І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску. Його не зрозуміють. Одні побачуть в нім рупор Івана Каліти, другі—заклик до дикої азійтчини.—Але ж це на те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: вонг ніколи спокійно не сиділо під могутньою рікою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобонів.—Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гніє, і в ній гніє людскість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель і предтечею йому буде—Аттіла. Предтеча пройде з огнем і мечем, мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу—Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю!—«Дивіться на схід!»—І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич. Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму,—ти їх, звичайно, найдеш.—Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калуцької матушки, або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію і ім'я йому—майбутній анархізм.—Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи, - там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттіла (а він не за горами) повісить на гиляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро.—Я згадую зараз своє дитинство і свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, щоб расплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гремить в нетрах Слобожанських борів. Я згадую столітні сосни, і дороги, і квартали, і межі по степах і повстанчі загони... І я думаю: «що це?»—Люба сестро! запахло снопами. Я знаю і в тебе—теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь, там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде—теж традиційний—сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю!—Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас і будеш учити дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й соли, а в тебе вже й жита нема.—І от, люба сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна і заридати. Так заридати, щоб гремів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив в цій крові цю фатальну неминучу осінь.—Люба сестро! Я часто вихожу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля і дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це—на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним криком: «О-о-о!» Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя думка летить. Я простягаю свої руки д'гори і падаю, умираю:—*Sic transit gloria mundi!*

Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу—надходить невідома голуба гроза.—*Sic transit gloria mundi!*— І в цей мент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплилося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу.—Але, сестро,—книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний патос. Я чую удари глуму і падаю, стікаючи кровю. Це бачу мов крізь сон...—Але уперто і неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хоробливий блиск і якийсь дитяче натхнення. Сестра Катря, все також схристівши руки, лежала на ліжкові і рівномірно дихала. Повз вікна проходила густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх мійських перевалів долітали якісь неясні згуки і нагадували глухий ростощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, анарх одчинив двері і вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх в кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу і тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, яка завжди нагадує провінціальний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це і відчув анарх, зійшовши з ганку. Він так переповний був вражіннями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв в його очах хоробливий блиск і досі йому стукало в скронях.—Анарх йшов по доріжці саду, і сам не чув, як перейшов грані санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще ростялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні згуків, ні коліру, ні річей. І тільки, коли він вийшов на поляну,—згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді анарх поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, ніби-то самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробиралась голуба пляма неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортала сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь.—«Трохи некрасиво»,—подумав він:—«потривожив дівчину».—Але, згадавши про свій лист, який залишив незапечатаним на столі, покритився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його рядки. Тоді ж анарх побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом. І він ще скоріш пішов до будинку.

Так, він уже знав, хто там.

Коли анарх зійшов на ганок, з дверей показався метранпаж.

— Карно?—подивився анарх на метранпажа.

— Я!—просто сказав Карно й додав:—Треба зачиняти двері: так можна дівчину простудити.

Першої хвилини анарх навіть не найшов і слів.

— Як ви сюди попали?—нарешті сказав він.

— Як?—і метранпаж усміхнувся.—Просто: йшов в свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Потім Карно попросив дати йому дорогу і зник у темряві.

Анарх вскочив в кімнату.—Лист лежав на столі тако ж, як він його залишив. Сестра Катря і тепер рівно дихала, як і тоді, коли анарх виходив із кімнати. Очевидно, сестра Катря не прокидалась.

Анарх взяв листа положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Прокинувшись другого дня, анарх був дуже здивований: фотелі, ліжка, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну із Катриних блузок, яку сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, згадав вчорашню ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він приліг на канапу і непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але все-таки: невже вчорашня ніч була?.. Тоді він, щоб остаточно перевірити себе, дістав написаний ним лист і навіть хутко пробіг по його рядках. Виходить, що все те, що він згадує,—все це було. Тоді анарх поспішно вийшов із кімнати і пішов до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби-то боявся, що щось пошкодить йому і це зробити.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось навіть, що тільки-но, де-кілька годин тому, над санатарійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка і холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок,—росташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою койку і подивився на хворих,—побачив: обличчя всім були якісь сірі і скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, які протягом цілого літа відогравали роль застрільщика в суперечках між хворими і сестрами.

— Слухайте!—почув анарх позаді себе сухий голос.

Він повернувся і побачив Майю.—Коли анарх лягав на своє ліжка, він не помітив її, бо Майя, хоч і лежала побіч його, але була затушкована з головою в ковдру.

— Що таке?—спитав анарх, і подивився на Майю. В ній вже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок. Між іншим, вона тепер зверталася до нього на «ви».

— Пам'ятаєте,—сказала Майя,—той веселий день, коли я з вами в-останє зустрівся на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?—в'яло спитав анарх.

— От що: ви сказали тоді мені, що ви—хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий!—промовив анарх, і подивився навкруги: навкруги було так сіро і скучно, що в нім в ці хвилини не прокинулось жодної

мислі. Навіть зиркнувши якимось на дальню койку і побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи це просто була примара, гра його хворої психіки, то він навіть не поцікавився. Не цікавив його і той стан, в якому він зараз був. Це знову наступив момент повної апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: приходила апатія, за нею тривога і манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалось життя. Останній момент знову змінювала апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю,—знову повторила Майя.—Бо не тільки я,—можливо, й багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*. Бо-ж подивіться. Я завжди погоджувалась з тим твердженням, що ми уявляємо собою надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який—власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні!—різко сказала Майя.—Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до тих, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу признатись, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми клись давали достойних поваги людей. Був час, коли з нашої среди виходили буквально безгрішні апостоли і святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. Бути членом цієї групи суспільства вважалось за велике щастя... А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою повзуть вони сюди на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідності? Це ж кошмар!..—Але не одні ці. Хиба ті, що живуть тут, хиба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніш заявляє «ми». Себ-то «ми» не ті, що пахали (це між іншим), а «ми»—власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому і полягає повний розклад і повна капітуляція цієї групи суспільства.

— Я чув, що це—не погано,—знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться,—продовжувала Майя не беручи на увагу репліки.—Загляньте в магазини, де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажня сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати—«ми».

Анарх слухав ці ідкі слова й несподівано почув, як в нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на анарха, і знову перевела свій погляд на койки.

— І це розумію,—сказала вона.—Але все таки людина повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування.—Де ж людська

чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз, за цей продажний крам.

Майя змовкла і одвернулася.

Але в цю хвилину прозвучав і дзвоник.—Анарх байдуже подивився на Майю, прикрив ковдрою подушку й, одмовившись від сніданку, пішов на просьолочну дорогу.—Проходючи через ідальню, він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник *).

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він йшов по просьолочній дорозі, опустивши голову, й уважно розглядав стеблину, зі зрізаного німого поля, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали зі змарнілої зелени, то виринали то знову потопали в ній. Дороги, роздоріжжя відходили по кварталах в німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав з багряної тирси (кликотіло сонце), а другий шлях від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата виходили з оранжерей і співали пісень в бузковий захід. Це були пісні журні й починалися вони з «Гори високої» і кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма одлітала від санаторіної зони на неможливі гони.—Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси і шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі: сонце. І тільки на неможливих гонах знову маячила дика даль.

*) Ідкі розмови входять в систему,—писала, між иншим в своєму щоденникові хвора.—Навіть Унікум і психопат—і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?»—говорить Унікум. «Тнову лікаткий тмот»,—подає дідок. І тоді ж вияснялося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консиліум лікарів, просто так, для блізіру. В цім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так звання протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить все змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки».—Але що ж буде робити другий пол?—питав психопат.—«Це залежить від його таланту,—ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс.—А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з Губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого, покрутять носом і скажуть: «Нам ця санаторія не подобається. Значить ми поїдемо в Крим. Будь ласка передайте цю записку секретарю Губздрава». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку, і до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «посилаємо секретарю Губздрава манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря Губздрава і про черевички, які поїхали в Крим. «Буде,—кричить хтось зі своєї койки.» «Чи не в Карно ти навчилася так язвити?»—«У нього, друже, у нього!»—відповідала Унікум.—Воно то так, та...—«Чого ж ти не договориєш?»—каже Майя.—Я за тебе договорию. Воно то так, та треба тобі Унікум не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считать»... Ну словом, ти знаєш!—І тоді вияснилося, що Майя—хамка. Унікум підбігала до неї і дробила:—«Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе мабуть ущекнене самолюбство? Да?.. Кажі!»—Майя не відповідала і виходила з палати.

Анарх ішов навманці, опустивши голову, і тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз його, направляючись з гóроду, пролетів фаетон. Тоді анарх раптом схопився: куди й чого він іде?

Анарх круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Находив листяний шум. Хилились жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах мійської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Находила осінь. І всюди, і на кождім із хворих почувалась вона. Майї ніхто вже, не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла, і за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила де-кілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті, і вже не виносила своєї койки на веранду.—Але й метранпаж ніби-то забув свій сарказм і ходив, опустивши голову.

Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу із чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно і похмурів, як сам присмерк. В цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто скучна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив в травневім костюмі. Але коли й він заходив в анархову кімнату і зупинявся біля порогу—суворий і холодний,—анарх і від нього, відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним по призначенню ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам, між иншим, наказано було звертати увагу й на Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на де-кілька годин, і коли їй той не дозволив, Майя «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусіла розбуркати Майю вночі і поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись сестра Катря просиджувала буквально цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне і непереможне. І ці квартали полосували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісти.

Находила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму і закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут в кождім, ледве помітнім, шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній перельот. Деревя все глибше вгрузали в червоне золото і стояли в надмірній задумі. На перевалі рипів ясен: його, підрізали бандити. Надходили листяні симфонії і затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу із цього золотого потоку: і експериментальна ферма і санаторійна зона, і перевали, і межі—все поринало в нім.

Йшла мудрість глухого часу, а за нею плентались незрозумілі простори. І анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на

доріжку, там озирався навкруги і прислухався до шамотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь все глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капустаник: його зрізали. Іноді поринав в багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не приходили, ніби-то й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі, і конторський плац, і яблуневий глуш—все чутко прислухалось до золотого потопу. І думав анарх, що от-от вибіжить з яру розпатлана темна роспука, роскине руки, впаде на голу вбогу землю і істерично заридає. Іноді він бачив її:—от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводить свій стрункий стан, дивиться синіми очима вдаль, і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Находила осінь. В городі безперечно про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зор, і в зажурі невеселих доріжок, які плутались і стурбовані відступали в нетри сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки і самотній стояв під тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрофи, стрепети. І тоді-ж ріка приймала в свої води перельотні зграї птиць. То були—крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани.—І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула й ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав з промислового центру і шаленно нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі і бриніли вохкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але й в мовчазности ріки була таж сама невимовна самотність.—Іноді стрепети раптом підводились з порожньої пустелі покинутого поля і різали ріку своїм важким польотом.

Находила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокоїної республіки плутались по темних шляхах, убігали до моря, дивились на нього і прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносом диким воском.—Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі.—В далені миготів город. На оазі великого стелу маячили люкси своїми холодними дальніми вогнями. І на світанку анарх бачив: до городу брудуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю»? І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город,—зовсім надзвичайна крапка: там Ель-Харам, Кааба і таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди пілігрими»?..

Находила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднювся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду: Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Де-кого це почало навіть дивувати: «що таке? Чому це вони стороняться один одного». Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що над ним завжди ширяв юнак, анархові потрібні були тепер, як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжко і говорив.

— І от я вихожу кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок, і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так,—машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема!—казав далі Хлоня, і задумувався.—А то, буває здається що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю весь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця і бачу—знову нічого нема!

— Так!—машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиживали цілі вечори. Ім ніхто не перешкоджував: два хворих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Проте і решта хворих проводили тепер більше часу в мовчанці. Була одна тема: розмова про тих, кого виписували. Навіть Унікум ходила темніш темної хмари.—І було зовсім несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні счинився енергійний гамір.

Прозгучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Розмови йшли також мляво, ніби-то важко було вимовляти слова. Тільки психспат енергійно звертався до когось з якимось запитанням.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече і мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Де-хто навіть підвівся: чого їй треба? Решта здивовано дивилась на Майю. Тоді Майя вискочила з-за столу і розридалась. До неї підбігли і стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан з водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі нарешті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів повернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суєтилися біля столу і радились, як знайти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компрометувати і себе і Майю? Ніхто нездібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора гут не було. Дідок суєтився і клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили проте й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було-б несправедливим думати на нього. Звичайно тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того де-кільки днів не виходила з палати.

Що до анарха, то зним з цього часу і справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (він тоді не був за столом), анарх якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті дійшло до цього: хворі почали перешіптуватись, і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так! Я не дозволю цього!

З Хлонею про це не було розмов.

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо і мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перельотних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з просьолочної дороги виринула поштова дрижула і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух в Катринім помешканні. Другий— анонімний Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку і спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингіз-Хани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та инша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили і носять наші доморощені бунтарі—за твоїм вдалим виразом—із гопаківсько-шароваристої просвіти. Скоріш поклич свій розум, инакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, що б я розлюбила свій нарід (між иншим: ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманими словами, весь час почуввається, бо весь час бринить в кождім твоїм слові). Отже не можу сказати, щоб я розлюбила свій нарід. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лишень через індустріалізацію країни. Відціля—через оптимізм. Між иншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне инша категорія оптимістів,—щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то брате! Тільки оптимізм! А на все инше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та инших «символістів».—Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних шоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніш. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетристам, від літератури (між иншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики!—і головне—невежди! Ім би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері і ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти і тим ідіотам, що їх друкують

- і переводять на них народні гроші). Отже питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина!
- Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а—пробач за вираз—дешевим фуріозо!—Так-то, брате! пора вже знати, де раки зімують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія.»

Анарх прочитав цей лист і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру, і міг чекати цього від неї. Лист тим тільки й відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра вилаяла поетів і белетристів. Правда, тут більше було нетактовності.

Анарх розірвав другий конверт і витяг відтіля неохайний папір. Там було написано це:

«Ясновельможному панові анархові.— Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище,—спішу зі своїм слухним листом.—Дорогий товаришу і революціонер! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімкою,—можливо, ця пригода на мент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «нісенітниця!» Але я певний: це не надовго. Ви скоро знайдете себе і зробите те, що я вам пораджу.—Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонер! Це було, здається, на провесні нової героїчної ери. Саме в цей час, в канцелярії якогось безбарвого Губздрава, метушився якийсь каплаухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати авдієнції: їм треба було потрапити на ремонт. Мільйони, білійони, трилійони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніяльного Маркса та геніяльну революцію. Проте, тоді вже поганой хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури і натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію і національний месіанізм. І це м'яко називалося — утилізацією Маркса.—І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до Губздраву і підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарському кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия.—Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиума лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря.—«На ремонт?»—спитав його секретар.—«На ремонт!»—відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав:—«Прийдіть у четвер».—Оце поки що! все, дорогий і ясновельможний революціонер!—Тепер запитання: як рішити цей ребус: чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху!—Проте, метранпаж попав таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там, на просьолочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час

джентльмени з гóрода (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лiкьором: *crème de vanille, crème de café, crème de thé*, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез, де били верцадла, щоб бити...)—Але кожда держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже мертва лежанка—це та, що після обiду. Але для чого живуть під псевдонімом—невiдомо! Наприклад: Майя. Це здається з індійських поем Рамаяна—богиня ілюзiї... Ну, хiба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане поросся?—Так то, дорогий революціонер! Коли метранпаж говорив із секретарем,—вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати і зовсім не з тих: а *la* бидло. Секретар, зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як в його канцелярiї метушиться добродiй, ім'я якому—натюрморт.—А в тiм, цього листа пишу не я, а мiй дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між иншим, дуже оригiнальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двiйник, і рiжниця між вами тiльки та, що мiй дружок має инший темперамент, а, можливо, його просто укусила осiння муха. Проте, він все таки—не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в життi ролю провінціального мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до де-якої мiри має рацію на існування.—Але, дорогий революціонер! не подумайте, боже упаси, що цей величезний вступ (може бiльший від самого листа) не має нiякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так-то, мiй прекрасний революціонер!). Але раніш, ніж дати обiцяну пораду, я вам задам де-кiлька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторiю живе милостiю «власність імущих»? Хто там у вас перецінює вартості ради свого прекрасного шлунку?—О, ясновельможний революціонер! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковості, коли, припустім, проти «рожна не попрьош». Правда?—І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожна не попрьош». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природнього оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від господи-бога. Він, нарештi, зрозумів, що всі його утопiї є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопiї у відсталій економічно і політично країні? Це ж тiльки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт.—Так-то, шановний революціонер! Я віддаю честь вашому перецінцю вартостей за те, що він переборов авторитетів і живе своїм власним розумом. Він, нарештi, зiйшов на широкий шлях і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопiя, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від всієї душі...—Але я бачу, що знову одiйшов убік. Треба ж нарештi сказати, щб я вам раджу, бо ж для цього власне і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок», то-що, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети і т. п. От вам моя порада. Тiльки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнiм разі ви щось надумаете. Що ви надумаете я, звичайно, знаю. Але

я вам про це не скажу. Цілую ваші уста і бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсін. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише.

Анарх ледви дочитав цей нервовий розкиданий нескладний лист. Похитуючись він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він безперечно здивувався-б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її.—А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців з дального заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складувались так, що анарх мусів то впадати в тривогу, то переходити до стану повної апатії. Крім того, за цей час анарх не почув жадного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала одна Майя. Але цього було досить. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра Катря та Хлоня не покидали анарха. Але розмови з останніми ні в яким разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми тихими жестами степової дівчини, що в них завжди була матерня ласка, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря де-кілька разів поривалась цього дня розпитати анарха про листи, які він одержав. Вона помітила, що саме з цього моменту анарх через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби-то за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною проходили отари осінніх важких хмар,—анарх почув якийсь шум біля веранди, і без мислі вийшов із палати.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани, анарх зійшов з ганку і став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують вистріли. Скоро з туману виринули стрілки, які мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю і ніби-то когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось на тих доріжках, які відходять у яблуневий глуш. — Це може ваш знайомий?—звернувся комендант до Карно. — Мій?—кинув метранпаж.—Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей—не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так?—спитав комендант.

— Так!—кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Ростялось де-кілька вистрілів, і в тумані заметушились постаті. Санаторійну зону спалахнули тривожні крики. Але раптом все змовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно одбіває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі і ведуть його до коменданської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз-у раз озирався. Мовляв, в чому справа? Чого за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там вияснюють, хто він такий!

Але кепі хвилювався.

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право...—і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель з гóрода!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі безперечно злодій! Це всі бачуть, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте!—кричав той:—нате мій паспорт! Я—обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи...—Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевне хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився і над санаторієм повисла осіння бездонна голуби́нь. Раптом спалахнули мовчазні триліїони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрію: туман відпливав на утопичнім аеро. Анарх подивився на захід: в порожнечі земної атмосфери над гóродом стояла гіганська повітряна куля: обсерваторія. Над аеродромом повстав клекіт: то, мабуть, зірвався «Юнкерс». Зі сходу в безвість бігли пір'їні пáмеги.

Анарх зійшов на доріжку і пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався і не хотів іти до коменданської. Мусіли взяти його під руки і тягти. Але кепі рванувся і вислизнув із рук. Тоді один стрілок підскочив до нього і розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий: в спину.

Але в той же час другий удар в голову звалив стрілка з ніг:—серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась

усмішка з мало не тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього і розіграно.

Збитий з ніг стрілок підвівся і збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й всі хворі, весь натовп, також здивовано дивився на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя і підскочив до кепі. Анарх і його одкинув сильним жестом на крок.

— Ну?—і, викликаючи, подивився.

Голос анархові був надтріснутий, істеричний. Кожна його нотка згучала чимось чужим. Часто в такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І, тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», який проходив в цей час по своїй маршрутній лінії на північ, анарх взяв за руку кепі і повів його через конторський плац, на шосе. Ніхто із хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.— Стрільці теж не наважились кинутись за анархом.

Коли анарх вивів кепі на дорогу,—побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо!—кинув анарх руку кепі і зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому на зустріч.— А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись з кепі двома-трьома фразами, раптом повернулася, і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро анарх побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи анарха почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив в городі на бульварі «Перемоги» в присмерках мійських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха і хутко заговорила тим типичним акцентом, який чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сделал. Я, каспатін, вас благадагю.

І, сказавши це, єврейка вклонилась анархові сливе до поясу і мовчки пішла до городу.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводи, пішов до веранди.

Підйом знову підупав. Йшов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі і дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води вдаль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна думка із листа: «ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Так, треба, нарешті, розшифрувати цю настирливу думку, що не дає йому покою.

Тоді анархові раптом знову приходило в голову, що ніякого метранпажа нема, що Карно лише фантом його хворої психіки. Можливо, він

в стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але як би то не було, він мусить бути консеквентним. Треба найти в собі мужність. Правда, він вже має досить сміливости бути консеквентним: не дарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою і тепер кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осени виділявся рельєфніш, і була в нім тепер якась невимовна жура. Дерев поринали в золото сторожкого потопу і крізь них ясно видно було далеку ескпериментальну ферму і кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу, який вилітав з промислового центру на глухі дороги республіки, порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Анарх подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос, її тихий негарний смішок. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить,—йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були звязані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, який зараз пустельно виглядав серед німого поля, і ці тополі, і ця прозора голубінь,—все це свідки його світлих надій, що зрідка повставали в нім. Анарх згадав Хлоню і подумав: «де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаєтон і віддалявся до гóроду. В нім, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій з кожним днем все більш і більш вилюднявся. — «І буду я самотнім серед степу без людей», — згадав анарх фразу із свого листа до сестри. І тоді ж почув далекий клекіт. Над рікою пролітали гуси. Далекий клекіт стояв в бірюзових просторах і був неясний і смутний. І ті загоризонтні межі, що до них поспішало пернате царство по заокеанській лінії, мовчазно стояли на неосяжних гонах. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Коли анарх підходив до конюшні, він уже знав: перед ним мусить зараз вирости Карно. І так: Карно виріс. Анарх зупинився. З мент постоляли мовчки. Нарешті анарх спитав:

— Чого вам?

— Я хочу вам тиснути руку!—сказав Карно.

— Мою руку?—спитав здивовано анарх.

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок,—не зрозумів анарх.

— А як же! Я про кепі говорю! Це ж Дон-Квізадо ще раз повоював з вітряками.

Анарх круто повернувся і хотів був одійти від метранпажа. Але той взяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку.—І Карно, знову саркастично усміхнувся. Анархові зашуміло в голові. Він ледви стримав себе, щоб не кинутись на Карно. Але в ту ж хвилину йому знову метнулося в голові, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара—і тільки. Анарх

таємно усміхнувся і озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке?—в свою чергу, не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами!—чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо.—Збоку рипів підрізаний ясен. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби-то санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь заводить їх у свій безвихідний тупик.—На конторськiм плацу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно де-який час постояв напроти анарха і несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю!—сказав він.

— Слушайте!—знову усміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому прийшла думка, що перед ним безплотна істота. І навіть живе тіло Карно, яке він почув крізь матерію, не запевнило остаточно анарха.

— Ну?—знову кинув метранпаж.

— Не ну, а от що, друже!—почав фамільярно анарх.—Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А може знаєте?

— Може знаю,—спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів,—суворо кинув анарх.—Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже,—і Карно знову саркастично усміхнувся,—то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От!—зрадів анарх і з полехкістю зітхнув, ніби-то боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що?—спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я, гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не одмовляюсь!—сказав Карно—І більше того: не одмовляюсь і од тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав!—зрадів анарх.—Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж мовчали?—в свою чергу спитав метранпаж.

— Чому я мовчав?—і анарх задумався, наче прислухався до одноманітного тихого шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка. Потім він повернув голову і подивився на скрипучий підрізаний ясен.

— Так! Чого ж ви мовчали?—ще раз спитав Карно.

Але анарх вже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком. Кожна нотка голосу Карно згучала вже гаркавим сарказмом, всесильним, майже безсмертним.

— Тому що треба мовчати!—ледви вимовив анарх.—Пустіть мене, я піду,—тихо додав він.

— Я вас не держу!—усміхнувся Карно, і підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха і мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку і уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла в стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались з дрібним дощами. Йшла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих снопів. В прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння і заповняв кожний глухий закуток. Але коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні, зате зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція і одбивала свої глухі удари. Йшли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв вже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Йшов дрібний дощ і скучно дзвенів у ринвах. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня, і пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і сірі далі за перевалами—все уявляло собою зараз тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. З кухні доносився легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував в цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в анархову кімнату зайшов Хлоня і сів на ліжко.

— Знаєте,—сказав він,—я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе.. Скучно!

Анарх заплющив очі і сказав:

— Так...

— Чули,—знову сказав Хлоня.—Сестра Катря вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да!—кинув Хлоня і спитав:—А коли ж ви думаете виїжджати?

Коли він думає виїжджати? І, справді; коли він буде виїжджати?—І тоді знову прийшла думка, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів.—«І не треба!»—подумав анарх, також хутко погасаючи, як і затривожився. І, справді: йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно!—ще раз протягнув юний поет.—Пам'ятаєте, легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі лежить геніяльний мятежник, закутий в міцні ланцюги і теж думає: «Скучно». І справді: можливо, він знову підведеться зі свого одра, можливо, він знову зійде на наш азійський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного, всесильного льоду і не виведе корабель в стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні для нього!

Хлоня дивився у сіре вікно. За вікном стояв туман. З сусідньої палати цось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали

глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно,—несподівано запитав Хлоня,—ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав,—сказав Хлоня.—Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь, там, на сіверкій дикій півночі лежить геніальний мятежник, закутий в міцні ланцюги, і в нього одна думка: «Скучно». І справді: така загибель, по-за стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Цеж неможливо!.. Цеж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учень не може бути більше за свого вчителя... А Ленін приходить через 500 літ.

— Так,—машинально сказав анарх.

— Але образливо от що,—сказав Хлоня.—Пройдуть роки: один два, десять, двадцять і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як думки мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду і маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих,—сховається там за його ім'ям і зробить з його брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте?—спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю,—сказав анарх.—Говори, мій неспокійний юначе!

— Хорошо ви сказали: «неспокійний юначе»,—говорив Хлоня.—Я вже давно не чув таких теплих слів. І, взагалі, люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимся промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижакками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв з тумбочки газети і мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх вже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед анархом раптом повстав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?»—пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожегу, і була в цій якійсь таємній символіці. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносились виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне і незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вохкої чвири, і по ній простяглись сірі осінні дороги.

І знову перед анархом виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини і там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель, який стояв біля нього сказав: «чорний папа комуни». Анарх тоді здригнув.

Тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби їй справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, якого анарх бачив в вітрині, але це ж не міняє сути. Виходить він зовсім не те, що він думає.—Але скоро анарх скинувся: так він не помиляється. Очевидно, не він, а Хлоня попав не на свій шлях. Тільки цим і з'ясовується їхня близькість.—І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь далеку картину. Серед буйної стихії повіні стояли на островку два коня і тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали й оселі, і ліси, й кучугури. Скоро і цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коня, що так тоскно дивляться вдаль.—І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв де-кільки хвилин біля вікна. Потім повернувся і знову підійшов до анархового ліжка.

— От що,—сказав він тихо:—де-кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?—Отже, до побачення, товаришу,—раптом повертаючись сказав Хлоня.—Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І знову ніяк не міг пригадати.—Потім анарх і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і згадав, що вона одержала командировку. Тоді анарх пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, опустивши голову, і навіть не привіталась до його. Анарх хотів був звернутись до Майї з якимось запитанням, але почув у всім тілі слабкість, а тому й мовчки пройшов повз неї.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею і зараз стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо і непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сетера. Пес, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки і складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Зі стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі вже не було статуєток. На ліжковій лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, сестра Катря вложила вже в корзину свою бібліотеку.

В кімнаті також було непривітливо, як і на дворі. Пустелею віяло з кожного закутку. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, який лежав біля корзини: на нім вже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його із-за шафи і ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра уїзжає! Вона без кінця рада, що, нарешті, дочекалась цього. Анарх не може і уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сібір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше

розв'яже ті важкі проблеми, які тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре уявляє сибірське життя і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні, то-що, їй здається і є справжня пустеля. Що ж до Сібіру, то не такий вже він жахний. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь в занесеній снігом оселі і народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світа, вона й знайде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри,—це гарно. Можливо вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу, - говорила сестра Катря, радісно усміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик.—Можливо, де-небудь там за Байкалом, чи над Байкалом і Гегель предстане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність, чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку і почувате під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо і ві сні ви можете те ж саме почувати... Все відносне!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, а є гра його хворої психіки. Можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні і сидить зараз десь в ізолюваному помешканні для душевно-хворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля. Вона раз-у-раз радісно усміхалась, ніби то й справді найшла свою хрестну путь.—В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув їй руку, і вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні анарх зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо усміхався і все поглядав в туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді і тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав все про ту-ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо?—машинально кинув анарх.

— Ги... Ги!..—зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся в бік, і пропав в тумані.

Анарх обминув кухню і пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди і чого він йде,—анарх напевне не міг би відповісти. І, справді, він йшов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили і він знову брів уперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими каплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари, і крізь тумани зараз чути було, як виє лікарів сетер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити», думав анарх. Це так просто, це так ясно і, головне, це консеквентно. І в тому, і в другому випадкові, він мусить саме так зробити. В тому випадкові, коли він знаходиться в ізолюваному помешканні, і ця дійсність є лише натовпи примар,

він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лишень одні фантоми.—Але й в другому випадкові йому нічого губити. Карно, безперечно,—фікція. Анарх певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно, безперечно, примара і є одна частина його власного «я». Анарх мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро біля підрізаного ясена анарх побачив лікаревого сетера. Собака лежав на боку і зализував величезну рану. Проходячи повз нього, анарх побачив, як пес тоскно подивився на нього своїми розумними очима і ще голосніш завив. І це виття таке було нудне і неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він йшов до командної висоти.

Збоку над рікою стояв туман. Крізь нього блимали дальні мійські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і Сибірські нетри. І подумав: «сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом повстали дикі азійські поля, білі хуртовини і тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він йшов до кульмінаційної крапки, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється.—І, справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вохкістю.—Перед анархом повстала оаза дальнього города, чіткі люкси і ледви помітний силует експериментальної ферми. На посьолкові, що за кільки гін, брехали пси, і цей собачий концерт і тепер викликав неясні мислі.

Анарх йшов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби то й тепер знав, що там і найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він совсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до білої берези вона стояла, як різблення.

Так, інакше і не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі. Звичайно, тепер тут не було запаху осок і прибережних трав, але не з-за цього ж вона збиралася на командну висоту!

Проте, не здивувавшись присутності Майї, анарх все-таки трохи збентежився. Він раптом почув у тілі дрібний дріж і йому прилила кров до голови. Ніби то щось далеке загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла, заплющивши очі і закинувши голову на суху гілку. Майя так стояла, як він її бачив багато разів на цій командній висоті. Але темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, з якою анарх проводив літні ночі.

— Майо!—сказав анарх, чогось лякаючись свого голосу.

— Що таке?—тихо спитала вона, не розплющуючи очей, ніби то давно вже чекала його.

Анарх подивився на неї, і тут же почув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й природньо сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?—і вона подивилась на анарха.

— Да!

— Для чого ж це?—спитала Майя, і анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий негарний смішок.

— Просто так!

— Це цікаво,—сказала вона і додала іронічно:—Ви, очевидно, думаєте виступати десь в ролі трагіка? Да?

— Ні, Майю!—і анарх опустив голову.

— А... ідіть ви к чорту!—раптом занервувалась Майя.—Обридли мені такі розмови!

І вона знову заплющила очі і закинула голову на гілку.

Анарх не образився. Він одійшов і став над кручею і дивився на далекий гóрод. Так він простояв де-кільки хвилин в якомусь півсні і ввесь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко!—раптом почув анарх.

Анарх пішов до неї.

Але коли він зупинився біля Майї, побачив: її обличчя було таке-ж холодне і німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що йому просто почудився оклик, бо ж і справді вона давно називала його так. Але скоро Майя заговорила, хоч і зовсім не таким тоном, якого чекав він.

— Ви хотіли говорити зі мною?—спитала Майя.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знає!

— Ну, тоді слухайте!—кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей.—Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Да?

— Да,—одгукнувся анарх.

— Даремно!—сказала Майя.—А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Да?

— Да!— майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить,—і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись тихим негарним смішком,—виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте і не будете кохати. Це безперечно так, бо ж я чула—кохання зовсім не таке... Да?

— Да.

— А тепер я вам скажу, що і я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась... Але зараз я вас трохи ненавижу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву ушкунного самолюбства... Я вас ненавижу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Так!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоранки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону, я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму я покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам вже говорила. Ви вірите, що я вас кохала?—і Майя скинула на анарха счі.

— Вірю.

— Як хочете,—і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторським плацу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на посьолках, і в далекому городі. Огні стояли в степу мовчазно і нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води ріки.

— Да, я вас кохала!—казала Майя.—Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що має тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потрібую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо ж подумайте: в цім вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою—і тільки; що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежучи за його кожним рухом, навіть більше,—бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми,—анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї,—саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так,—говорила Майя.—В цім вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем, я віддала свою дівственність і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це як ті ідіотки, які зі спокійною душею йшли на огнище...—І що мені з того—сто чортів!—що моїх пацієнтів одправляли на той світ в «двадцять чотирі години»?

Майя зупинилась і положила свою долоню на чоло.

— Але не забувайте,—продовжувала вона.—За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десяттю і, можливо, не з двадцяттю. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце запосіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетри жемської душі, а це нетри взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, поскільки до інших справ була постійна індеферентність, і поскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу—я просто—сто чортів!—не можу без неї жити!

З дальніх перевалів, донісся дзвін: очевидно, в городі бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різблення, і мовчав. З-за ріки знову навідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Да, сто чортів!—і Майя знову закинула голову і заплющила очі.—І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком, і чого б ви од мене не вимагали—я все б зробила... Але—я помилилась... Нарешті, я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась, і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?.. Да?

— Да,—коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього і обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик!—казала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація:—Що-ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю,—і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку і наближався до командної висоти.

— От що,—помовчавши, раптом сказав анарх.—Я найшов!—і якимсь хоробливо засміявся.

— Що ти найшов?—скинулась Майя.

Анарх положив свою руку на Майїну голову.

— Це, власне, паліатив, але це, можливо, на де-який час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі коли б я... одійшов... в 24 годині... ти знаєш куди...

Майя здригнула.

— В 24 годині?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно?—спокійно спитала Майя. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою фіктивну провокацію, і я мусів або утекати (а куди тепер утечеш?) або зробити те, що зробив. Можна навіть найти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?—перебила анарха Майя.

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть?—несподівано спитала вона і приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах анарх побачив тваринну радість.

— Револьвера у мене нема,—сказав анарх.

— Так тоді,—і Майя фальшиво засміялась.—Я тобі дам свій!

Але як вона не пильнувала невимушено кидатись фразами,—їй не вдавалось. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе і кріпко її притиснула.

— Чижик-пижик!—знову фальшиво сміялась вона.—Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але анарх не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж ще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти і збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вохкістю і чути було в степу годок потягу.—Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик!—говорила Майя і голос їй задривав.—Все це гарно, але ти мене—сто чортів!—не розумієш!—Майя не договорила, і анарх почув як її тіло здригнуло і вона мовчазно і істерично зареготала.

І майже в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де?—обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня утопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня утопився!..—знову над рікою ростався тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову і мовчки рванулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Находив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувались сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколній вохкості. Десь по шосе ріпили підводи: то з околиці крамарі посувались на мійській базар. Командна висота стояла в тумані і ледви вирисовувався її темній силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суетились люде. Першої години одкачували Хлоню, але потім, коли вияснилось, що спасти його не можна,—обмивали груп, увільняли для мертвого палату і т. д. Але коли Хлоня і лежав уже на столі і нічого було робити—і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком де-кого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха,—сестри, які стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня уходить тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони тільки приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті,—сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня і пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів в Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не найшли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Не зважаючи на те, що Хлоня де-кілька разів обіцяв втопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні і на шосе. І тільки коли, до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, яка після дощу ще більше роскисла. По ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він ще застав Хлоню на березі, біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками і кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя та анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію, котра їй зложила відповідного акту.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, анарх одкинув рукою збите волосся і подивився навкруги себе.

Стояла тиша і за вікном всю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За де-кілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що знаходиться по той бік реальності. Анарх не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він вже, нарешті, так просто, без всяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві,

захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дальніх дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий посьолок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище і де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилялась убік, брела через безмежні гони чорного пару, добігала до цукроварні і, нарешті, пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в дикім степу серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони і тане, завмираючи в глухій степовій повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над всім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безгранність. Десь в степу курів димок, і цей запах дальнього пожарища уносив анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом,—ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли, нарешті, крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, анарх росплющив очі і важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він взявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся в стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захворів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою і хвороба прийшла вчасно. Він зрадив їй, бо вона могла його без всяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як вчора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Анарх росплющив очі і подивився у вікно, що виходило в коридор: псвз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалости ні болю, наче це було звичайне явище на санотарійній зоні, наче він давно вже вирішив, що инакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «чого це сестри так суєтілись вчора?». Невже вони надають так багато значіння цій події?». Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік—і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно в воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він—пам'ятає—любив сидіти на цьому місці. Влітку відціля маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: збоку кручі ріс комиш такий стрункий і суворий. І комиш якимось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут, біля кручі, завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Анарх брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло: воно розганяло дрібний і уїдливі дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: на дворі також було сіро, такаж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод, і ніби-то застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і гривожний.

— О-о-о-о!—крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все знову затихло.

І тоді ж почув анарх, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графіна не було. Анарх підвівся і став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби-то його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна із них несла якесь шматття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизою.

— Де вода стоїть?—спитав анарх.

— Там!—махнула кудись рукою сестра і хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води там не найшов. В ідальні він теж не бачив графіна. «От ідіотський випадок!»—подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в нім, але й в грудях стояла неможлива спека. Йому здавалось, що він охоплений якоюсь незносною пожежею. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалося в надзвичайній зімниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали!—істерично кричала вона комусь.—В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А я цього не маю права зробити!—донісся з надвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі!—знову уперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі і затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що!—істерично закричала вона і повернулася до анарха.

На мент їхні очі зустрілись. І анарх побачив в Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі опустив вії. Майя круто повернулася, і дала йому дорогу.

Тоді анарх знову почув неможливу згагу, і він майже кинувся до сестри Катрі.

Але коли підбіг до її дверей,—їх було замкнуто. Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусіла одвезти сестру Катрю на станцію.—Анарх подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи—той же, підбитий хихлатим морошком, черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжкові, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлоніна смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала анархові покою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч де-кільки крапель води, він може збожеволіти. І тоді він нестримно кинувся шукати графіна. Але ніде його не находив. Навіть в кухні йому не повезло. Хоч над нею і стояв дим,—на дверях висів замок. Кухарка в цей час вийшла кудись. Анарх кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. На дворі жодної людини, наче то вимерла вся санаторійна зона. На конторськiм плацу і зараз вив лікарів сетер. Над гóродом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з висских тополь спадали краплі води і тривожно дзвеніли у ринвах.

Але дріж не зупинявся. Анархове тіло раз-у-раз підкидало. Голова йому горіла і ніби розколювалась на дві частини. Згага давила горло і спирала дихання. Тоді анархові прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби-то його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

Анарха охопив страх: «що це?»

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні вóди. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою незносну згагу... Це так просто і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв в його волоссі. Тоді він, підібравши поли свого халату, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора утопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні гóрода, ні посьолків, ні ескпериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм отрогом.

Анарх перейшов уже санаторійну грань, залишивши за собою яблуневий глуш. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня.—Скоро він був на трясовині. Анарх тепер обережно переступав калюжі, ніби-то й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало анарха і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинявся, і ріжниця була та, що тепер він охоплював його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті, із туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього гóрода долітали неясні згуки рострощеного дзвону.

Анарх спустився з кручі і став на пісок. Холодна вода поволі, ледви помітно пливла в темну даль.—«Але як же я води нап'юся?»—подумав анарх, ніби-то й, справді, не знав, як це він зробіть. То говорив за нього його інстинкт.

І тоді його знову охопила згага. Анарх нагнувся, набрав в долоню води і приложив до неї свої гарячі уста. Разів з п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю і почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь, і він може застудитись. Але згага не давала йому покою, і крім того, він гадав, що організм його все перенесе.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, ніби то зараз стояв літній ранок. Анарх одійшов од берега, і став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику і дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, ніби-то й справді таке явище було цілком природнім. Перед ним знову повстали тихі прозорі фантоми, і анархові було легко і радісно. І знову повсталася перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсуреції і голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азійську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берегу, де сидів Карно і саркастично усміхався.

Упала одна крапля, друга і—раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвирі замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ганку і тепер стояла самотня підвода, і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виражати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби-то чекала, коли-ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив.—Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий моршок.

Але й Майя не пішла виражати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову упала одна крапля, друга і—замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої... «і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...—Але я й тут не можу поставити крапки: по-перше—мені шкода героїв, що з ними мушу я розлучитись; по-друге: я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась.—А втім, так і мусіло бути: рівне спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки,—я вірю!—мисленно стиснуть мою руку і скажуть: воістину ця жінка уміла любити.—Але річ і не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підхожу до процесії подорожників

у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже з тих двох початків, які борються в мені: життя і смерті, перемогає перше.—А втім, да не подумають мої далекі нащадки, що ХХ главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила-б пам'ять мятежних комунарів. То нічого, що я жінчина з женственною натурою,— в добу горожанських війн я—салдат революції, і моє перо—гострий багнет, який завше сторожко прислухається.—Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокоїної республіки нарешті заграє голубий промінь і вона найде те, чого так довго шукає— І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила і трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусіла розказати. Бо-ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю і сестру Катрю,—я вже бачу перед собою нових невідомих людей—сильних, як леопард, прозірних, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість? . . . . .
 . . . . .
 ... І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

1923 р.
 Харків.

М. ДОЛЕНГО

ГАЗЕТНЕ НЕБО

Це в небі сірому газети —
 На заході вже стигнуть хмари
 Знайомих кольорів, і ждеш ти,
 Чекаєш зорами на блискавок удари.
 Як очі пролетарського поета,
 Мовчить співуча, кара височінь.
 А в лабіринти фактів, змог, причин,
 На кам'яному ґрунті простих ліній
 Готує думка вибухові вчинки.

Харків,
 вересень 1923 р.

М. ДРАЙ-ХМАРА

* * *

М. Хвильовому

Лани — як хустка в басамани,
а з підметів низьких долин
заносить духом конопляним,
і вигорілим тхне полин.
Над цяхрою схилилась хля —
похитується журавель —
пірнає синьокрила соя
в золотосоняшну кудель.
Іде, як віл, поволі днина,
застигли порухи шулік, —
коли ж задзвонить тут машина,
засяє електричний вік?

М. ЙОГАНСЕН

* * *

Потяг вривавсь у сніг.
О — ге! нарізавсь на морок.
Бриза збиває з ніг,
Завиває, закручує порох.

Переголосили, переворушили минулий вік
(Навива-є, накручує порох)
Чоловічий, загнuzданий крик,
Дзик і стоп.

Так стій же, зубило під цвях
Забивай зубами, товариш,
У снігах, уночі, у полях.
О, потяже, нащо ти мариш?!

Надривай напружені груди,
Сичи, висвистуй, сифонь.
Ми з тобою, ми перші люди,
Ти — наш останній огонь!

Т. ПІДХМАРНИЙ

ДУМА ЗАБОЙЩИКА

Бий у груди землі,
 обушок,
 будь гостріший,
 крицевий зубок!
 Країні
 вугілля
 потрібне —
     це знаю,
     як в шахту я лізу.
 Кожний вдар
 обушка,
 кожен
 зайвий
 коньок
 дасть вугілля
 ще трохи —
 це-ж та кров,
 що відродить
 країну,
 це — та кров,
 що піде
 на заводи, —
 фабрики
 пустить
 (дим димарями!
 стукіт молотами!),
 двигне
 варстати,
 кине

на рейки
 тяжкі
 потяги,
 закрутить
 гвинти
 пароплавів!
 Кожний вдар
 обушка,
 кожен
 зайвий
 коньок
     дасть вугілля
     ще трохи.
 Бий-же в груди землі,
 обушок,
 будь гостріший,
 крицевий зубок!
 Влучно,
 міцно
 бий,
 одбивай,
 ти шахтарська
 руко —
 ти не вугіль
 то б'єш,
 а руїну.
 Стук!
 Цок!
 Бий-же в груди землі,
 обушок!

Артемівський рудник,
 VIII—1923.

Н. РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

УРИВКИ З ПОВІСТІ «ВІТРИ»

УРИВОК ПЕРШИЙ

... Біло-сірі тумани пливуть у безвість. Промінясто всміхається їм услід веселий квітень-чарівник.

«Хай пливуть, не вертаються».

— Пані, а сьогодні вже я піду на мітлінх. І Одарка з Коваленкової дачі йде й Тараска од Перерепенків присоглашає. Піду й собі!

— Ідіть, Онисю!

Біло-сірі тумани пливуть у безвість.

Онисі, Одарки, Параски од Перерепенків, Панаси та Омельки йдуть на «мітлінх».

Йдуть люде. Ідуть люде од плуга, од молота — «на мітлінх», на раду. До купи збираються... щоб усі вкупі... Нарід улиці заповняє, сходи, залі, хори.

Але Онисі, Одарки, Панаси та Омельки тільки на сходах або на хорах. Тільки там, де:

тісно, душно, чужі, непривітні спини й далеке: «Предсідатель, секретар, резолюція, товариші!»

А в залі на креселках, в залі на високому помості, куди двоє східців — представники народу, обранці народу (хто обрав? хто?).

Вони мали вирішати: що, як, куди...

Заля гуде од голосів — і раптом тихо:

На високому місці — президія (президія — чуєте — це начальство).

«Рекомендуємо зборам представників народу».

«Ось представник робітництва»...

«А оце представник селянства»...

«А оце од інтелігенції:

... Од панів нема, то й добре!

... Як нема? Вони всі — самі пани...

... Що по панському вдягнені? Це пусте...

... По-нашому ж і балакають...

... Еге, по-нашому... та пропишуть не по-нашому.

... Ні краще б туди настоящих сірячків «у свитках»...

... Цитьте! То соціялісти, дак вони за нас...

... Ой там не без пана... Слизький, пролізе...

... Та таки й краще, як ми самі за себе...

ЩОДЕННИК МАРТИ. Квітень 1917 року.

«А сьогодні вже я піду на мітлінх, пані». Це Онися, наша відлюдна Онися — до мене, коли я вдягала пальто, щоб йти на жіноче віче.

— Ви, Онисю? я чогось неймовірно здивувалася.

Скинула з себе пальто та механічно заварила чай із самовару. (Самовар Онися зараз внесла).

Цілий вечір просиділа з Галею та Марком, годувала їх, забавляла їх, вклала спати. Тоді перепрала сороченята й панчішки. Робила те, що Онися всі ці вечори, коли я на зборах, на мітингах за її права на людське життя промовляла.

Тепер я тут сама, на своїй властивій роботі (діти, господарство, вечеря для мужа), а Онися пішла сама своєї долі добувати.

Чи здобуде? Чи може я краще б здобула?!

Я сижу дома, і буря в душі моїй. Там, у місті, розбурхане море мене кличе, кличе буря, посіяна мною й моїми товаришами. А я не йду. Не можу. А чому? Діти (мамо, ти будеш з нами? Розумієш, Марку, мама сама буде з нами. Мамусю!) Пухкі рученятка, пелюшки, латки, ронделі...

Наймички нема. Наймички. Нема кому глядіти дітей, готувати вечерю, тепло й життя підтримувати в людському родинному огнищі.

А колись, як ми одружилися й я оселилася вдвох з Корнієм, я сказала собі: «а слуги, наймички не буде у нас! Ми, соціялісти, мусимо життя своє будувати згідно з своїми ідеалами; експлуатувати нікого ми не можемо. Я не можу використовувати на чорну роботу таку саму людину, як я, не можу мати в своїй хаті наймичку»...

... Я сижу вдома, і буря в душі моїй. Яка це безодня — жіноче життя... яка це чорна безодня! Як це діти в кайдани беруть і душу нашу й наше тіло! Всі ці останні роки я мріяла про маленьку студентську кімнату, де б я одна та книги. Звідти могла б до всесвіту прислухатися, придивлятися, промовляти! Мріяла... А мала: дитину, пелюшки, самовари, кашки, сороченята... Потім другу дитину й те саме подвійно.

Тепер я хочу вільно й завзято йти з товаришами в боротьбу, а роблю — біля самоварів, глечиків, сороченят, сміття.

І дві пари широко розплющених радісних оченят коло мене: «як добре, мамусечко, що ти сама з нами тепер!»

УРИВОК ДРУГИЙ

Кров уперше повилася прапорами на вулицях кучеряво-зелених.

На вулицях блакитно-прозорих, напружено-радісних ураган, схований в зеленій блакиті, маючи прапорами червоними, заповідав:

«Кров!»

Улицею, серединою вулиці йшли ті, що нічого не мали... все їхнє, все, що мало б їм належати, було у других. А ті, другі, сиділи в кам'яницях, стояли біля вікон, тинялися на пішоходах, придивлялися до прапорів.

Може вони думали — ситі, дужі, багаті, повернути те чуже, що за «своє» мали?!

Ті люде... вони збиралися в палацах і говорили... виходили на балкони палаців і говорили, обіцяли: «Граждане!»...

А ті, що серединою вулиці йшли, повидряпувались з підвалів, позлазили з горіщ, зачувши «воля!», ті, що нічого не мали, позбавлені всього, щоб їм належало, ті півголодні, піводягнені, йшли під червоними прапорами.

«Товариші! Хай живе 1 травня, всесвітнє робітничє свято!»

І ураган, захований в блакиті — вона їм не сяла, вона їх не гріла, — їх зігріє, ураган — заповідав:

«Кров!»

* * *

Марта на пішоході, серед натовпу, дивиться. Вона з дитиною; дівчинка міцно вчепилася за руку. Не йде Марта до «своїх» в юрбу, що невблаганно суне наперед. В юрбу з дитиною страшно.

Поперед юрби бачить: Корній під прапорами. Коло нього висока «сестра», в сірій сукні; біла намітка, червоний Хрест. Лице суворе й прекрасне...

— Мамо, там тато, тато он-де... Галка кричить.

— Там, там тато!

Корній... він йде з усіма... Він там, а вона тут... Вона, Марта, стороння, а не учасниця. Учасницею не може бути, бо — діти... Діти й мати: родинне. Мати приїхала на допомогу їй в господарстві, мати і стара й глуха. І не звільнила її від «родинного». А Корній — він пішов від «родинного». Корній одійшов. Онися кинула, і для «родинного» вона сама...

Вона, що все мріяла про самоту, про келію... про всесвіт і боротьбу для нього.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Травень 1917 р.

... У нас тут, дома, як колись на еміграції: першого травня увечорі приїхали товариші з-за кордону — обідають, ночують, накурюють до роспуки; обговорюють, дебатують теж до роспуки. Цілком те саме, що було колись на еміграції. Тільки для мене — ріжниця: там я у всьому брала участь, була як товариш. Тут зараз я — хоч всі до мене «товаришко Марто» — я зовсім осторонь: готую обід, підливаю самовари, одриваюсь од цікавих балачок погодувати Марка, схоплююсь до Галки, що не може заснути від гармидеру: «Тільки щоб мама близенько коло Галюсі... щоб мама близенько»...

І од усіх я зовсім далеко...

І хто вона, та висока, сувора, прекрасна, що з Корнієм, під червоним прапором?

УРИВОК ТРЕТІЙ

Теплі рожеві ранки.

А то — червоно-вогненні...

В-у-у-ух- гур... грузовики вулицями розбурханими сиплють паперовий дощ.

«Граждане!»...

«Товарищи!»

«Товариші!»

«Вибори... Кого оберете, той буде все вирішувати... буде розподіляти землю, все добро»...

«Вибори»... «Кандидати»...

В-у-у-ух- гур...

«Граждане!»...

«Товарищи!»

«Товарищи!»

Паперовий дощ крутиться в повітрі, сиплеться на розбурхані вулиці, на «граждан»...

— ... Только своя, рабоче-крестьянская власть, товарищи, даст вам свободу, даст возможность разорвать цепи...

— ... Сама тільки народня влада, з представників усього народу врятує революцію і наш край від загибелі...

З грузовиків слова повітря ріжуть.

— Мамо, хто це там, коло тата? висока з червоним хрестом? Це та революція, що бабуня каже, що вона його цілком забрала собі?

Марта з дитиною на пішоході — осторонь.

В-у-у-ух- гур...

Мчать грузовики, сіють папірці, що на них слова вогненні.

Мчать грузовики, на них люде, під червоними прапорами слова вогненні — до всіх, всіх, всіх...

Марта з дитиною на пішоході — осторонь.

«Так, революція!» Революція мчить повз, а вона осторонь.

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ

Червень. Саме розцвіли надії. Буря несеться вгору. А мої надії вмірають.

І хто се коло Корнія, висока, з червоним хрестом! І чому вона — коло його?

УРИВОК ЧЕТВЕРТИЙ

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогненних нестерпучо палючі.

Там, в далекій столиці — про це через дроти залізні вогненні звістки летять — там уже не вірять словам.

«Говоріть, говоріть»!..

Там, в далекій столиці — дроти нам про це гудуть-гудуть — руки поневолених протягнуто: «дайош», — і в руках зброя.

А в нас тут ще говорять. У нас все ще: «голова», «секретар», «президія», «резолюція» — в повітрі згучить. «Всю землю трудящому людові» — на словах.

Може й оддадуть... може все, належне голоті, все, належне голодним робітникам, оддадуть.

Говорять про це, говорять, говорять: як бути далі? як усе ділити, чиє все буде? Брати ж усі! Усіх же все й буде. Земля, будинки, одежа, чоботи, все, що поховано в затишних куточках.

Всіх!.. А як поділити?

Говорять, говорять, на різних мовах говорять. Ми — всі брати!

«Граждане!»

«Товарищи!»

«Говоріть, говоріть!»

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогненних нестерпучо палючі.

— Маріє... ви стомились, ви ледве йдете...

— Ні, Корнію, втоми не відчуваю...

Одгуділи, одухкали грузовики. Одгомоніли, одзвонили люде.

І місяць, самий тільки місяць поміж хмарами.

Тихо, тепло, сріблясто, пахне липами.

Чітко кроки на пішоході:

— Ви ледве йдете, Маріє! хочте спертися на мою руку?

-- Дякую, Корнію, не турбуйтеся! Я звикла сама...

— Я провожу вас, я сьогодні у місті ночую.

— В штабі ночуєте?

— В штабі... Наш липень горить, Маріє... Ви не відчуваєте, що ще не час йому горіти... Ще не назріло... Це збройне повстання... Чим воно скінчиться? Тай такі заплутані ще наші національні справи...

— Так, завтра рішучий мент! Все з'ясується... А що не час... Корнію! хіба можемо ми знати, що не час голодному їжі собі здобувати, не час голову на свіже повітря з льоху висунути! Що можемо знати про це ми, книжники, ми, пропагандисти теорій. Ми йдемо до життя з теоріями, а життя нам своє диктує... І ось липень горить... Хай липень палає, коли є стільки вогню, щоб запалити його...

— Маріє, ваша рука горить і палає... ви хворі?

— Корнію, ах нащо? нащо ви — руку? чи боїтесь, що впаду... Так ні! Я не впаду. Я своєю стежкою твердо...

Місяць нервово поміж хмарами, сріблястий...

— Скажіть мені про Марту: як вона? Колись бачила раз у підпіллію... Ясна, проміняста... Ви її дуже любили, цеб-то і зараз...

— Так, люблю... чи любив... Тепер — не знаю. З дітьми вона. Поки дома все мусів, внутрішнє мусів, то любив. Поки все дома — читав, писав, думав. В затишку. З нею... там діти. А тепер — як не дома... як на вулиці... як двері дому розкрились... як двері душі розчинились... Тепер, коли не затишок, коли буря... коли слова, думки мої в розбурхане море треба... тепер, коли життя моє інакше... все тепер інакше. Я сам тепер інакший. Тепер... Притиснув до себе лікоть Марії:

— Маріє!..

Ніжно:

— Маріє!..

І урвав...

Хвилюється нервово місяць сріблястий поміж хмарами...

Душа Марії хвилюється в пазурах вогненних.

— Ні, ні, Корнію! Мені ніякого особистого життя. Ніякої ніжності, це ослаблює...

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогненних нестерпучо-палючі.

Липи... липи пахнуть.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Липень 1917 р.

Згадала: на святі першого травня Корній і всі наші були із червоними стрічками. Взагалі ж українці — із синьо-жовтими. Отже ріжниця колосальна. Але як скінчилося свято, зняли стрічки — ріжниці ніякої. Всі однакові. Всі наші йдуть з ними, з тим «болотом», як самі називають

їх, навіть Корній, що раніше ніколи не єднався з ними. Спостерігаю це вже три місяці. Питаю: чому? чому не соціалістичним фронтом? — «Це тимчасово єдиним фронтом національним»... «так настроєні маси»... «національна революція»... А тоді — красномовний рух.

Я розумію: тоді щось буде. Але й не розумію: чому й зараз, зразу, не йти єдиним соціалістичним фронтом. Так, як в підпіллі йшли? «Раніш національні осягнення»... Так, так...

... Крізь відчинене вікно липи заливають мене пахощами.

Липи голублять мене. Солодко-млосно...

Мрії... які в мене мрії?

Корній...

Постійна мрія моя, — книжки, думки, боротьба, — десь губиться в туманах, зникає у безвість.

Вгрузаю в колиски, пелюшки, глечики, сміття...

... Корнію!..

А липи як пахнуть!

... Корнію!..

Липневі ночі для душ самотніх нестерпучі.

УРИВОК П'ЯТИЙ

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ. Вересень 1917 р.

Надіям край! Кінець чеканням...

Вітри люті несуть од мене душу Корнія...

УРИВОК ШОСТИЙ

Чорними жовтневими ночами годі чекати! Вітри. Холоднеча. І голод. Червоними полум'ястими днями, коли в багреці листя палає місто, коли захід переможно вогнем горить — летить з гуркотом машина, ще одна й ще.

На них люде, що серця їх — в пожежі...

У жовтні місто палає. Серце палає... в грудях палахкотить. В сухій глотці горить:

— Чия земля? Земля, що руки від неї порепані, що ноги від неї подряпані? Що груди висхли від неї? Що зігнулись спини від неї? Чия земля?

— Земля наша, селянська...

— Земля наша, українська...

— Чиї палаци? чий хліб?

— Чиї залізо, вугілля, сіль, все, що киркою та молотом довбають, порають оmozлені руки наші?

— Наш хліб, наше железо... уголь, дворцы — все наше, крестьян и рабочих...

— Наше все... наше, українське.

— Чиє все, що є на світі? На світі, що на йому всі живуть, та не всі працюють...

— Як ділити? Як усе розподілити? Все добро, всі скарби, щоб кожному, хто прийшов у життя, жити можна було...

— Що там розподіляти? Наше, українське все, що на нашій землі...

— І щоб перестали вже вмірати там, на фронті... війну з чужими припинить, всі брати! Не вороги нам німецькі робітники й селяне, що проти нас, на фронті. А де ж ті вороги? де? В чиї груди наші списи? наші рушниці? В тих, що нас в неволі тримають, в голоді й холоді. В наших начальників, в панів...

— Так, в начальників, в панів!

В червоних загравах буйного бажання вмірав день жовтня. Жовте листя горіло мов золоте. Жовте листя... але воно не жовте, воно червоне, багряне... воно займається пожежою.

— Чекайте, чекайте—вітрами котиться від палаців, що до них мармурові сходи, а на сходах зігнуті постаті з торбами за плечима.

«І жовтень, червоний вдень, чорний уночі, на те гучно, з грузовиків: Годі!

Годі чекать!»

* * *

На заході горить, палає.

Останній грузовик, що од Ради Робітниче-Селянських Депутатів до Центральної Ради (порозуміння ж, порозуміння ж серце просить!) спинився.

— Отже, значить, ми в різних таборах, прощайте!

— Ви збочили, Корнію!

— Були колись в одному...

— Ви збочили, Корнію!

— Значить, порозуміння...

— Порозуміння не може бути, Корнію!

* * *

Захід пожежою тривожно палає.

— Буде завтра вітер, Маріє...

— Будуть завтра вітри, Корнію!..

— Дай мені руку твою, Маріє...

.....
Тиша. Тільки грузовик напружено чекає.

— Дай мені руку твою, Маріє...

Тиша.

І вітри.

Жовтень, 1923 р.

П. ФИЛИПОВИЧ

* * *

Затверднула земля, і сонце примерзає,
Несуться сани, і летить сніжок.
І ми помітили, мов гострий полозок
І слово десь блискучий слід лишає.
І все змагається—нерадісну любов
Перемогти, накреслити на кризі...
Над обрієм спинились хмари сизі.
Короткозорий грудень надійшов.

В. СТАНКО

В ПОЛЯХ

Ідеш не йдеш — спиняєшся.
О, скільки їх! — питаєшся, —
                    без ліку, без кінця!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту —
                    без ліку, без кінця...
Хмариться тінь злотарками,
Пора б пройтись косарками,
                    Пора, гей, тінь, пора!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту,
                    без одцвіту цвітінь, —
                    без ліку, без кінця...

М. МОГИЛЯНСЬКИЙ

ПОМИЛКА

(із книги «КОРОЧЕ ГОРОБИНОГО НОСУ»).

Парубок Михаль, як парубок, а тільки серце має беззброєне супроти чар жіночої привабливості. Досить Михалеві півгодини побалакати з дівчиною (аби була трохи краще за відьму), як уже й учадів: закоханий безмірно, і весь світ для нього в очах коханої, без якої жити не сила, без якої життя — нічого не варто... Але легко захоплює Михалю вихор кохання, та легко й мчить собі далі, покинувши його, як жертву для нових захоплень... Досить Михалеві три дні чомусь не бачити коханої, як образ її стирається біжучими вражіннями, в'яне — і вмирає любов, сліду, навіть спомину не лишаючи... Тому Дон-Жуанський спис його безконечний, але тому ж — кілька разів одружитись заходився й кожного разу... «без последствий», має вже 25 років, а все нежонатий, хоч і горить його серце коханням майже всі 365 днів на вік...

А оце трапилась йому пригода. В квітні їхав до Києва на побачення з черговою Марусею та зустрівся в потязі з Наталею з Юрова. Поки до Києва доїхали, — а таки ж щось три години їхали, — зів'яв вже в серці Михалевім образ Марусі й розквітла нова любов... Три дні в Києві стали для Михалю справжною поемою, витонченим віршем ліричним... Тільки пізно увечорі розлучався з Наталею, а потім з образом її в душі зачарований ходив по вулицях або сидів коло вікна, дивлючись на зоряне небо, нетерпляче чекаючи, щоб минула ніч і скінчилась мука розлуки...

Коли через три дні прощався з Наталею, злізаючи на своїй станції, казав їй, що скоро, скоро приїде до Юрова, а сам не знав, як дочекається того скоро, бо не міг жити без Наталі, повітря легеням не хватало... Йдучи додому сформулював рішення — так, час його прийшов одружитись з Наталею, бо як же, як же можна жити без неї?.. Тільки вступив до своєї хати, сів до столу і писав листа, в якому палкість кохання досягала зразків знаменитіших коханців... Просив врятувати йому життя, стати йому подругою назавжди... Скінчив листа й поклав до кешені, завтра ж уранці однесе на пошту... А через кілька хвилин прийшов брат з товаришем і запропонував завтра вранці їхати по рибу на озеро. Михаль охоче згодився... Цілий день просидів під віковим осокором, стежучи за поплавцем, роздягшись, лежав на піску горілиць, смажучись на сонці, купався... І непомітно ростанув образ Натальчин... А на завтра поїхали до лісу по гриби, а позавтра ще кудись. І забув Михаль про листа свого до Наталі, що мирно почивав у кешені... Коли якось через тиждень дістав од Наталі листа з запитанням, чом не додержує слова приїхати, з нагадуванням, що вона чекає... Нічого не ворухнулось в серці, коли читав

того листа, — любов безслідно минула, — але їхати було треба... Так, увечорі ж поїде...

Коли йшов до вокзалу, стрів Катрю.

— Куди?

— До Юрова.

— Може до Наталки?

— Так.

— Ну, то, будьте ласкаві, ось передайте їй листа, я як раз до вокзалу йшла, чи не стріну когось, щоб до Юрова їхав...

— Добре! — і поклав листа до кешені.

Тільки побачив Наталю, як передав їй листа, а вона почала читати, почервоніла, змішалась і вибігла з хати... Увійшла аж через півгодини вся чомусь сяюча, урочиста, увійшла з батьками, що теж чомусь мали вигляд урочистий, якомсь особливо здоровкались з Михалем, а розмова чомусь не клеїлась, чомусь весь час уривалась напруженим мовчанням... Михаль дратувався, не знав, про що балакати... нарешті, не витримав і став прощатись, хоч і чув, що на кухні стукали ножі, а мати Натальчина що-разу бігала туди «по хазяйству»...

— Е, ні! — забалакали всі троє, — так ви не поїдете, вам уже й хата улаштована — ночуєте у нас... Зараз і вечеря...

Мусів лишитись... на тортури...

Урочистість усієї родини не зменшувалась ані трошечки, бесіда весь час уривалась, весь час Михаль почував, що всі на нього дивляться з чеканням... Батько іноді починав звертатись до Михалю зовсім фаміліярно, з якимись незрозумілими натяками і це ще більш дратувало Михалю... За вечерею хмари стали вже занадто темними, нестерпучим став настрій. Даремно намагався Михаль знайти полегкість в чарці, ніщо не допомагало, і дразливий фаміліярний тон батька все зміцнявся, все зростав знак запитання в очах Натальчиних, все більш благаючого чекання було в її погляді... Нарешті, всі стомились, всі замовкли... Але мовчання було важке, неприємне, нервове...

— Уф! нарешті, по «на добра ніч!» Опинився один в хаті і стомлений сів на ліжку: в відчинене вікно загадково дивився місяць, в бузку співав соловейко, десь далеко кричали жаби... «Гарно таки жити на світі!» — подумав Михаль і став роздягатись... Але якомсь випадково поліз до кешені і витяг звідти... листа. Що за біс? — «Вп. Наталі Сергієвні Савченко!» — Як то так? Адже ж листа він віддав Натальці, як тільки увійшов до господи. І раптом блискавиця прорізала йому свідомість і все зробила зрозумілим: замість Катриного листа він віддав Натальці свого забутого закоханого листа...

Жах стис Михалеві серце, жах непереможний!.. Подивився на годинник. Дванадцята. З вокзалу линув згук дзвону, що сповіщав про вихід потягу з Стеблова... Потушив лампу, вистрибнув у вікно й куцями та городніми грядками пробирався до тину, за яким йшла стежка до вокзалу...

П. Б. ШЕЛЛІ

МОНОЛОГ З «РОСКОВАНОВОГО ПРОМЕТЕЯ».

О, владарю богів і духів, всіх,
Крім одного! На зоряні світи,
Що в сьайві котяться, нас тільки двоє
Все дивляться безсонними очима.
Поглянь на землю, на своїх рабів,
Яким ти за молитви, за хвалу,
За гекатомби серць розбитих платиш
Лиш марними надіями і страхом.
В ненависті сліпій чого досяг ти?
Ось я, твій ворог, тішусь і сміюсь
З мого нещастя і твоєї помсти.
Три тисячі безсонних років, повних
Такої муки гострої, що кожна
Хвилина видавалася вже роком,
Одчай, самотність горда і призи́рство,
— Ось царство, у якому я паную.
В сім царстві більше слави, ніж у тому,
Яке ти з свого трону озираєш,
Могутній! О, ти був би всемогутнім,
Коли-б я погодився розділити
З тобою владу: я б не висів тут,
До скелі недосяжної прикутий,
Де не росте трава і де нема
Живих тварин; де мертво все і пусто.
О горе, горе, горе й вічна мука!..
Ні зміни, ні надій. Адже ж терплю...
Скажи, о земле, чи не чули гори?
Скажи, блакить, чи сонце всевидюще
Не бачило? Скажи, бурхливе море,
Мінливе, ясне дзеркало небес,
Ви хвилі стогону мого не чули?
О, горе, горе, горе й вічна мука!..
Тут глетчери, мов голками, мене
Пронизують кришталями своїми,
Які у сьайві місячним замерзли...
В'їдаються дзвінкі кайдани в кості.
А неба пес крилатий гострим дзьобом,
Омоченим в отруту вуст твоїх,
Мені шматує серце, й виринає

Огидне кодло привидів, поріддя
Бездні темрявої снів. Вони :
Сміються з мене! Духи землетрусу
Із ран тремтючі жили виривають,
А скелі розщепляються і знов
Зростаються, і урагани злі
З безодень вилітають, і квілять,
І гострим градом ляскають мене.
Адже ж вітаю я і день, і ніч;
Той день, що сивий шершень ростопляє,
Ту ніч, що в ризи зоряній лагідній
У небі тьмянім плине, бо з собою
Вони приводять рій годин безкрилих.
І знаю я, одна із сих годин,
Мов той похмурий жрець строптиву жертву,
Приволоче тебе, царю жорстокий,
Сюди, і поцілунками зітреш
Ти кров з очих моїх поблідлих ніг,
Що ростоптатъ тебе могли, коли б
Вони рабом таким не гордували.
О, ні, не стану гордувать. Мені
Тебе вже жалко стало: смерть тебе
Через простори неба пожене;
Душа твоя, поята диким жахом,
Розчахнеться, немов безодня. Сум
Мене вже обгортає, а не радість;
Уже ненависти нема й сліда,
Бо я в нещасті мудрим став. Прокляття
Своє тепер назад я хочу взяти.
О, гори, відгомоном стоголосим
В туман і гомін водоспадів ваших,
Мов грім, моє закляття пролунало!
О, ледяні струмки, що міцно скуті
Морозами були й, почувши голос
Страшний, здригнулися і розповзлись
По Індії! І ти, етере ясний,
Де сонця круг без промінів палає!
Ви, урагани, що, спустивши крила,
Повисли над безоднею німою,
Бо грім мого прокляття світ схитнув!
Коли слова мої ще мали силу,
Тоді (тепер змінився я, й нема
Ненависти і в спогадах моїх),
Хай знов у них та сила забренить:
О повторіть же їх, о поверніть!
Ви ж чули всі—прокляття громове.

Переклав О. Буріардт.

Г. СКОВОРОДА

З ЛАТИНСЬКИХ ПОЕЗІЙ*)

I.

Музам колись дев'ятьом на шляху зустрілась Венера,
 З нею її купідон,—слово крилате в устах:
 «Музи, шануйте мене—я найбільша з усіх олімпійців,
 Всюди під бёрлом моїм коряться люде й боги».
 Мовила. Музи на те: «А над нами, богине, не владна,—
 Наша святиня не ти, наша любов Гелікон».

II. ХВАЛА БІДНОСТІ.

О, блаженна й свята—уділ мій—бідносте!
 Справжня мати серцям, рідна і лагідна,
 Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби,
 Супокійная гаване!

О, щасливий, хто зміг думкою гострою
 Зрозуміти, які втіхи незмірені
 Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
 Серцем щирим і радісним!

О, щасливий, хто встиг заприятить тебе,
 Хто на ласку твою здався безоглядно,
 І кого на бенкет свій допустила ти,
 Ввівши в хату низьку й тісну!

*) Латинські поезії Скворода своїм тоном і характером де-що різняться від його віршів „малоросійським діалектом“, що увійшли до „Саду божественных песней“. В них майже немає того глибокого й істинного ліризму, тієї широко-сердної сповіді „хаотичного й тривожного духу“, що так у свій час зачарували російського дослідника Скворода В. Ерма. Це здебільшого офіційні привітання, вірші на випадок („На день народження Білгородського єпископа“, „На день народження Василя Тамари“) послання, або речі так мовити б, епістолярного походження, тоб-то поезії, що зустрічаються в листі і стоять в зв'язку з темами, яких торкався Скворода в розмові з своїми кореспондентами.

Вірш „Музам колись дев'ятьом“ становить, як сам Скворода свідчить, наслідування одної грецької епіграми, яку він колись читав („Memini me legisse tale inter graeca epigrammata“),—міститься він у листі до Ковалівського з 30 січня 1763 р. (№ 68 у виданні 1894 року).

Ода на бідність (в оригіналі по грецькому: Ainesis penias)—в недатованому листі до Ковалівського № 52. Розмір оди додержаний і в перекладі—друга асклепіадова строфа. Перші три рядки—схема:

∠ — | ∠ ∘ ∘ ∠ || ∠ ∘ ∘ ∠ | ∘ ∠

четвертий рядок:

∠ — | ∠ ∘ ∘ ∠ | ∘ ∠

В оді багато перефразував з Горация.

„Злидений Ір“, що згадується в передостанній строфі, старець на острові Ітані—про нього (про його заздрощі й жадність)—оповідає Гомера „Одиссея“.

Послання „До Петра Герарда“ довгий час уважалось за твір Скворода. Акад. Д. І. Багалій, що редагував Харківське ювілейне видання 1894 р., умістив його в відділі „Разные стихотворения“, стор.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і кам'яний недуг,
Жовчні болі й пропасниці.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
Звідки сила хвороб плине й у ключ кипить,
Бо немила тобі розкіш неправедна,
Люта мати трівог лихих.

Ні турбота гризьяка, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочінь моря бурливого,
Бо ж оселя твоя в тихому падолі,
Човен твій на мілкій воді.

В твій куток не зор'ять острах і хитрощі,
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні пойняти дім твій і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і призвичасне
До набожних трудів тіло незломнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Й та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупоту людську дивиться з усміхом,—
Ви супутники бідности.

Але ті жербаки—як я прославлю їх?—
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнутья...

295—297. В тому ж відділі надруковано й «український» переклад латинського віршу тексту: «О селянський милий, любий мій спокою» (стор. 289—290). Його продовження—окремо, стор. 286—287: «О каморка тільки що одному местна».—кінчаючи словами: «Кто тебе от книжек и от воли манит—знай, что лесны суть те души»
Кінець латинського тексту (28 рядків) у Сковороді не перекладений зовсім.

Останніми часами проф. С. С. Дложевський з'ясував, що вірш «Ad Petrum Gerardium» належить не Сковороді, а відомому французькому гуманістові Марку-Антуанові Мюре (1526—1565). Вказівка на справжнього автора послання єсть і в листах самого Сковорода. Проф. С. С. Дложевський посилається на 6-ий лист до Ковалівського, де Сковорода, процитувавши один рядок з послання, додає: «як говорить Мурет» («Ut Muretus ait»).

Але навіть не належачи Сковороді, вірш «Ad Petrum Gerardium» цікавий для настроїв і поглядів філософа, по-своєму аристократичних («Везлечна стежка до життя блаженного, мекана підломи людській») і досить далеким від того народництва, яке у нас звикли, вноді необережно, йому приписувати (маю на увазі всіх тих, хто писав під впливом характеристик Сковорода у С. Єфремова).

Ні, покіль іще ти оком ненаситним,
Хоч злидений, мов Ір, рвешся до золота,—
То (й без скринь золотих) ти не наблизися
До правдивої бідности.
Був убогим Христос, бо зневажав скарби,
Павел був бідарем, бо не шукав вигод,
Не в старчачих торбах,—бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім.

AD PETRUM GERARDIUM.

Село моє, спокою мій улюблений,
Далекий від трівог земних!
Джерел прозорих ненастанний гомоне
В зеленім холодку гаїв!
Дерев разложистих шумливі кучері,
Луги перлисто-росяні!
І ти, моя самотносте, подруго дум,
І ти, свята безмовносте,
Якої й пташка не порушить піснею,
Ні пастушок—сопілкою,
Як вівці гонить ранком на пасовище,
А ввечорі—у теплий хлів.

А стіл привітний, щедрий і без вигадок,
Та трапеза з звичайних страв,
Не з тих, що вчений кухар повимислює
На ласого господаря,
А з тих, що мати зварить заклопотана
Для батька й молодих синів.

ти, полице, не для всіх призначена.
Добірні й дорогі книжки,
І келія, де ліжко тільки вміститься,
І сон надходить радісний!
Безпечна стежка до життя блаженного,
Незнана підлоті людській!
Як рвусь до тебе серцем переповненим,
Все инше споневаживши,
Як лину я до тебе, одкидаючи
Усі роскоші Персії,
Омитий в чистім джерелі Ольмеввім,
Причетний лаврам Фебовим.

Що ж ти, Герарде, ти, якому-б тішитись
З криниць, незнаних людові,—
Не йдеш сюди, опалений жадобою
Скарбів та слави марної?
Невже по-над неї ці чисті радощі
Підносиш ти життя двірське?

О, ради тих печер святих Ликесєвих,
Що в них бував ти хлопчиком,
Прийми пораду, що тобі нашіптує
Старий і вірний приятель.
А хто тебе од творчих дум одважує,
На ради тих замкни свій слух,
Як син Лаертів, що на спів підствиницький
Мав охоронний віск в ушах.

Не той блажен, що загібає золото
Та дивні перли Індії,—
Щасливий, хто малим задовольняється,
Нещасний, хто не знає меж!
Коли в спокої, сам собі належачи,
Провадиш ти життя своє,
Де те безумство, що тебе примусило б
Кайдани взятъ невольницькі,
В чужій ходити волі і пониженно
Тремтїти перед власником?
Отож порви, порви всі пута, скинь ярмо,
Що так тебе намучило,
Насмілься быть щасливим, геть одкинь усе,
Що до землі пригнічує.
Літай думками по етеру ясному,
Віддайся духом вічності.
Покинь забави, уділ той розкішницький,
Що вабить темних неуків.

Коли-б мені в свій час, як перша молодість
Цвіла ще на щоках моїх,
Хтось старший так вділив би свого досвіду,
Як хочу я вділити тобі,
То, може, й я не плакавсь, що без розуму
Потратив стільки кращих літ.

Переклав М. Зеров.

Проф. М. ПЛЕВАКО

Шевченко й критика.

Еволюція поглядів на Шевченка.

Розглядаючи літературу про Шевченка від 40-х років минулого століття аж до наших часів, перечитуючи численні розвідки, статті, замітки й рецензії на Шевченкові твори, спеціальні й принагідні, давні й нові, мимоволі ставиш собі запитання — чи все ж зроблено для правдивої оцінки Шевченківського скарбу поетичного, чи досліджено й вияснено, з належною повнотою, розвиток поетичної думки, основні закони творчого духа найбільшого українського поета, чи показано і чи в правдивім освітленні показано значіння цього генія?

І на запитання це маємо лише одну відповідь: ще й нині в 110-і роковини народження Шевченка не все і геть не все зроблено для дослідження, вияснення й оцінки літературного надбання Шевченкового й надто для освітлення, пояснення його. Мимо того, що ми досі не маємо ще повної критичної біографії поета (єдина велика і в якійсь мірі наукова біографія поета, написана в 90 р.р. минулого століття О. Л. Кониським, нині вже застара, новіша ж розпочата Й. Стешенком і надрукована в 119—120 т. «Записок наукового т-ва ім. Шевченка у Львові» р. 1917, перервалася на самім початку, зі смертю автора), мимо того, що ми не маємо академічного досконалого видання творів Шевченка — усіх, з усіма варіантами і належними коментарями¹⁾, у нас немає також навіть повної бібліографії Шевченкової²⁾, недовершені досліди не тільки що до мови й стилю поезії Шевченка, а навіть що до форми, змісту, окремих мотивів, започинень і т. д. До того ж і справжньої критичної літератури й історично-літературних серйозних розвідок серед величезного моря різного матеріалу про Шевченка маємо не так багато і тільки власне в новому ХХ столітті почалися ґрунтовніші досліди над творами Шевченка. Що ж до Шевченківської літератури ХІХ століття, то за винятком праць М. Драгоманова, Ів. Франка, В. Щурата та ще двох-трьох учених, не з'явилося нічого видатного, і критики повторювали здебільшого проголошені ще в 60-х р.р.

---

¹⁾ Останнє з кращих видань Шевченкових творів — Лейпцігське, за редакцією Б. Лепкого, також, на жаль, не може вважатися цілком задовольняючим — своєю системою розміщення матеріалу, не скрізь однаково добре опрацьованими текстами, коментарями то-що.

²⁾ Видана М. Комаровим в Одесі р. 1903-го книжка «Т. Г. Шевченко в літературі и в искусстве» неповна й для тих часів, зовсім не задовольняє теперішнього дослідника Шевченка, бо не подає літератури по 1903 році. Новітня спроба Шевченкової бібліографії — М. Яшек, Т. Шевченко, — матеріали до бібліографії 1921 р. — є доповненням книжки Комарова, але й вона знов і дуже неповна і недобре випорядкована.

думки і висновки про творчість Шевченкову — Костомарова, Куліша, Добролюбова й инш.

А тим часом справжнє вивчення Шевченка потребує пильної роботи дослідників в напрямку давньому, що його найкраще представлено в працях Франка, Колесси, Щурата, Стешенка, Зайцева, Белея, Якубського (впливи на Шевченка, досліди над його російськими творами, над прозою психологія творчости Шевченка, форма, стиль, ритмика його поезії і т. д.), і в найбільшій мірі в новому напрямку, що його нарешті поставило з соціальною революцією життя перед сучасними ученими — в напрямку марксістського досліджування.

Тільки таке досліджування Шевченка вирішить питання про місце найбільшого українського поета серед інших письменників його часу, про звязок Шевченка з його добою, з його класом і також допоможе в розв'язанні й усіх поставлених за весь час дослідів питань (впливів, стилю, психології творчости і т. д.).

Стоячи на давній — чи то естетичній, чи просто «громадській позиції» — критики й історики літератури — української, російської й усякої иншої — не могли через те й розв'язати багатьох питань літератури взагалі й зокрема питань шевченкознавства, бо вони абстрагували їх, одривали від життя. На дослідах над Шевченком особливо яскраво виявилась безпорадність критиків та істориків літератури, їхнє хитання від одного погляду до другого, їхнє часом повне нерозуміння того, про віщо вони писати бралися. Ще гірше бувало, коли де-які (досить численні) критики пробували використовувати Шевченка для своїх особистих, чи власне групових, «гуртківських» партійних цілей. З'являлись тоді грубо тенденційні статті або зміни та перекручування навіть тексту Шевченкових творів. Шевченка втискувано на прокрустове ліжко специфічних потреб і уподобань, препаровано, фальшовано, як кому хотілося. Твори найбільшого українського поета виходили в Галичині не такими, як на Наддніпрянщині, там з тавром цісарсько-австрійським, тут з царсько-російським, та й в Галичині ріжнилися досить помітно видання клерикальних груп (що у їх виходив Шевченко «благочестивим і смиренным» християнським поетом, очищеним строгою клерикальною цензурою од непотрібного їм раціоналізму й революційности) од видань радикалів галицьких, що як раз революційність та раціоналізм Шевченків підкреслювали; у народовців знов «Кобзар» Шевченків був не зовсім той, що у москвофілів, не тільки що до пояснень, коментарів, а й до самих творів. На Наддніпрянщині теж немало намутився «Кобзар» перше, ніж дозволено йому показатися в люди таким, яким він вийшов з-під пера свого творця. Найбільше довелося воювати тут з царсько-поміщицькою цензурою. Мало того, що сам поет одбув страшну десятилітню каторгу за спробу змалювання «темного царства» московської деспотії, ще й після того півсотні літ, аж до 1905 р., не знала Україна і не читала повного, не покресленого цензорами «Кобзаря», та й революція 1905 р. тільки на хвилинку видерла була з цупких цензорсько-жандармських рук величне тільки у всій своїй повноті надбання Шевченкове, самим поетом оплакане і гіркою салдатчиною відкуплене. В часи тяжкої реакції після 1905 р. знов «пропала книга» і знов «знайшлася» тільки р. 1917. Та на саму цензуру й тут годі нарікати, попрацювали й тут редактори-препаратори над Шевченком, виявляючи й в тім свої гуртківські уподобання й тенденції, а до всього ще й недбальство страшне

Працький (1876 р.) «Кобзар» не тільки з погляду на цензуру поділено було на два томи — один з дозволеними творами, щоб його можна було привезти з-за кордону, другий — з «забороненими». На тій редакції, на такому розподілові відбився в якійсь мірі і погляд самих редакторів на два сорта Шевченкових творів: на потрібні і можливі для поширення серед широких верств суспільства твори Шевченка (том з «цензурними» поезіями) і непотрібні («нецензурні» твори). Така була точка погляду на видання Шевченка тодішніх «українофілів», здебільшого лояльних до уряду, у всякім разі, як що не «благонамерених» російських громадян, то заляканих російською дійсністю, обережних українців-культурників. Вони зрештою не розуміли навіть Шевченка, як слід, бо аж до кінця свого існування, як певної громадської групи, аж до 1906 року уважали Шевченка за «народнього» (або — «простонароднього поета») і задовольнялися дозволеним «Кобзарем», що на ньому і «народність» Шевченкову ґрунтували, не вважаючи на критику Драгоманова ще і в 1879 р. і надто рішучі протести Грінченка від 1892 р. Та, крім лояльних наддніпрянців, як і в Галичині, були і «вірноподдані» та сповнені «благочестія» люди, що, бажаючи врятувати заблудшого поета і вкупі з тим в пристойно християнському вигляді пустити його в люди, вже не виправляли тільки його творів, а просто свої «кращі» писали, давали нікчемний фальсифікат (приклад: відома «Марія», що її написав і видрукував окремою книжкою М. Лободовський замість безбожної Шевченківської). Так розуміли справу видання й пояснювання Шевченкових творів наші й галицькі видавці, так нівечили ще недавно Шевченка різні українські партії й гуртки і різні соціальні групи. Йдучи з своєю групою чи класом і видавці робили з Шевченка, що хотіли; видавали Шевченка для панів, для попів і для богобоязних міщан, тільки не для робітників і селян. А ще ж крім того роблено з Шевченка поета спеціально для поляків (в Галичині), викидаючи з «Кобзаря» гострі вирази проти їх і спеціально для великодержавних російських панів (в Росії)—і змазуючи усі негречні про їх Шевченкові вирази і цілі поезії. Та завданням цієї статті не є детальний перегляд і критика усіх таких прийомів видавничих і критичних, а тільки перегляд основних поглядів на великого українського поета. Ходить тут о те, щоби простежити зміни тих поглядів (не історію їх), еволюцію їх за довгий час студій над Шевченком, постільки та еволюція піддається дослідам і справді виявляється від давнього часу (звичайно ті погляди не встановлюються зразу, вони ніби замінюються іншими, та наразі знов впливають, повторюються, хіба тільки де в чому та в іншу форму прибираються). Розуміється, якісь нові цілком думки про поета, що різко відрізняються від попередніх, проголошуються на протязі усіх студій над Шевченком, не часто і безперечно ґрунтуються на змінах самого підходу до поета; підходи ж до Шевченка випробувано усі естетичні, що ним уславився на перших часах своєї діяльності Белінський, з громадських—народницьких 60-х років—Куліш, Костомаров, Добролюбов, Григор'єв (і геть інші критики), громадівський, як можна назвати терміном Драгоманова його підход (громадівці-соціалісти), підход у якійсь мірі матеріалістичний, заснований на вивченні Шевченка, як представника своєї доби з її економічною, політичною й культурною структурою. Після того знов «просто громадський» підход—українофільський і т. д. Таке завдання визначає і матеріал, потрібний для цієї статті: на увагу братимуться

і розглядатимуться тільки загального характеру статті й розвідки, що дійсно виявляють в певний час певні погляди на Шевченка. Уперше голоси критика що до Шевченка залунали зараз же по виході у світ його «Кобзаря» р. 1840. Української критики тоді ще не було, а російська однодушно привітала вихід «Кобзаря» глузуванням з самого Шевченка, з української мови й усього українського. Поезії Шевченка зустріли критики петербургських журналів так само вороже, як і твори Котляревського, Квітки й інших українських письменників. З чотирьох російських журналів, що озвалися на перше видання «Кобзаря» лише «Маяк» (1840 р., ч. 6) не виявив ворожості до його, за те три інші виявили і ворожість до книжки, і разом до мови української, і цілковите нерозуміння українського поета і його, хоч і перших, але великих спроб (у «Кобзарі» 1840 р. містилися: «Думи мої думи», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова Ніч»); так поставилися до Шевченка «Отечественные записки» (1840 р., ч. 5, т. 10), ще гірше віднеслися до «Кобзаря»—«Сын Отечества» і «Библиотека для чтения». Критик із «Сына Отечества» (1840 р., ч. 2, кн. 4) назвав поезію Шевченка «штучною пустотою», а українську мову, мову його творів,— «уродованием русского языка на хохлацкий лад», або «наріччям», якого навіть не існує. «Библиотека для чтения», орган знаменитого Сенковського, мову Шевченка охрестила також «мовою небувалою», що її ні одна з усіх можливих Росій—ні велика, ні мала, ні чорна (!), ні біла, ні червона, ні стара, ні нова не можуть визнати своєю. На думку цього ж, очевидно, з великими претензіями на дотеп критика, мова українська є ніщо інше, як «мішанина слів хохлатих, бородатих, голених і неголених, південних і північних, це просто Гебридський. мовляв, діалект («Б. для Чт.», 1840, т. 39). На превеликий жаль, такий самий тон глузування і кпин узяв і найкращий представник тодішньої російської естетичної критики В. Белінський у своїх відзивах про твори української літератури; тим не приємніше це, що Белінський був непохитним авторитетом для всього освіченого громадянства російського, і його думки приймалися усіма без усякої перевірки. Белінський уважав, що за його часів в результаті давнього процесу поділу людности на стани на Україні, стан освічений—дворянство прийняло російську мову і російську культуру, а народня мова зіпсувалася й перевелася на ніщо, лишилося тільки «областное наречие». На думку Белінського, поезія— «ідеалізування життя реального». «Чиє ж життя ідеалізуватимуть українські поети?»—питається він; «життя вищих станів на Україні переросло українську мову і остання лишалася тільки в устах простого народу. Мовою російською романіст в своєму романі може описати людей усіх станів і примусити кожного з них балакати мовою людей освічених, а життя мужицьке само по собі мало інтересне для людей освічених». Виходячи від таких своїх принципових поглядів, Белінський кпив з «Ластівки Гребінчиної», жорстоко висміював Квітку й його твори, а ще з більшим глумом і упередженням, з'єднаним з цілковитим незнанням і нерозумінням справи, відзивався Белінський про Шевченкові твори, властиво про поему «Гайдамаки», що вийшла в світ р. 1842. На цю Шевченкову поему помістив Белінський в «Отечественных записках» 1842 р., де він тоді писав рецензію, що її Трохим Зінківський називає «нахабною, недотепною й недостойною тирадою». Тирада ця свідчить не тільки про повне

непорозуміння Белінським української літератури, а й про ту безпорадність того часу критики російської, що про неї сказано вище, і головне про світогляд самих критиків та їх класову приналежність. Белінський, напр., цілком ясно виляє свої класові симпатії вже в наведених вище словах про мову вищу й нижчу, про те, що «поезія є ідеалізування життя реального» й т. д., і література в Росії ще в більшій мірі, ніж на Україні, за часів Белінського творилась пануючою тоді дворянсько-поміщицькою класою і їй служила й критика, з точки погляду тієї класи оцінюючи літературу тодішню й його ідеологію поширюючи. Так підійшов Белінський і до української літератури та й не міг, звісно, підійти инакше, будши людиною своєї доби. От і та тирада його наче передмова до оцінки «Гайдамаків», в якій він радить письменникам українським—«як що вже писати для народу, то писати в дусі Квітчиних «Листів до любезних земляків»; читачам «Отечественных записок» відома думка про твори так званої української літератури. Не будемо тут її повторяти, скажемо тільки, що нова проба «Співів» д. Шевченка привілейованого, здається, українського поета, переконує нас ще більше в тім, що твори того рода видаються тільки для потіхи й науки самих авторів; іншої публіки, здається, в них нема. Але коли ті панове кобзарі гадають своїми поемами принести користь для нижчої класи своїх земляків, то дуже помиляються: не вважаючи на достаток найвulgарніших і вуличних слів і виразів, в їх поемах нема простоти сюжету у виснову, повно чудацьких висловів і навичок, які властиві всім кепським поетам,—часто зовсім не народні, хоч і оперті на цитатах із історії пісень і переказів,—і тому, розуміється, вони для простого народу незрозумілі і не мають у собі нічого, чому б він симпатизував. Коли ходить про те, то було б ліпше відкинути всякі претензії на титло поета, оповідати народові простою, зрозумілою для нього мовою про різні позитивні речі з горожанського і родинного життя, як це прегарно зачав (і жаль, що не повів далше) д. Основ'яненко в своїй брошурі «Листи до любезних земляків».

Та на цьому справа не стала, Белінському доводилось далі таки не раз чути щось добре про самого Шевченка і хвальне про його поезію, отже він збирає про українського поета якісь відомості, з таким же упередженням, як і перше, що до творів його «мужицьких», і вражіння свої описує в листі до Аненкова: «Наводив я справки про Шевченка і переконався остаточно, що по-за релігією віра є річ нікуди негодяща. Ви пам'ятаєте, як віруючий друг мій говорив мені, що він вірить. ніби Шевченко—чоловік достойний і прекрасний. Віра робить чудеса, творить людей з ослів і дубин, і, очевидно, вона може і з Шевченка зробити навіть мученика свободи. Але здоровий розум повинен бачити в Шевченкові осла, дурня і соромітника, а крім того, гіркого п'яницю, любителя горілки по патріотизму «хохлацькому». Цей «хохлацький» радикал написав два пасквілі... Читаючи один пасквіль «Государь» реготався, і, мабуть, справа тим би й скінчилась, і дурень не постраждав би за те тільки, що він дурний. Та коли цар прочитав другий пасквіль, то страшно розгнівався... Я не читав цих пасквілів і ніхто з моїх знайомих їх не читав (що між иншим доводить, що вони ні скільки не злі, а просто нікчемні), але я певен, що цей другий пасквіль (по адресі цариці) мусить бути гидотним...

Я почуваю особисту ненависть до такого рода лібералів. Це вороги всякого успіху (П. В. Аненков и его друзья 1835—1885. Издание Суворина. С.-Петербург, 1892, стр. 604). Таке нерозуміння поезії Шевченка й особи поета виявив прославлений російський критик, що до оцінки творів генія українського підходив з апіорним негативним висновком про їх, і особою поета цікавився та про неї довідувався для того тільки, щоб «остаточно переконатись» у її нікчемності. Та в тім самім листі до Аненкова Белінський показав себе ще й з іншого боку, зовсім не таким благородним, як його прославлено. «Шевченка післали на Кавказ салдатом» — повідомляє він Аненкова, очевидно, тоді, як стався присуд III «отделения» (Кавказ помилково, замість Оренбург). «Мені не жаль його: будь я його суддею, я зробив би не менше». Що це є? Як розуміти це, коли не вважати за вибух злоти запеклої ворожості до «мужицького поета»? Чи це може знов «непорозуміння» і щирість Белінського, що його обурено неправдивими інформаціями про Шевченка? Питання це пробував розв'язати не на користь російського критика Ів. Кревецький в статті—«Корифей російської критики і українське письменство» (Л. Н. В. 1905, кн. II й IV, також і окремо). Навпаки, в примиряючій тоні писав про це покійний М. Євшан. Євшан уважав це «гостре зіткнення двох індивідуальностей» (Белінського й Шевченка) прикрим і навіть трагічним, але тільки непорозумінням; він признавав, що тут у негативній критиці Белінського на Шевченка відкривається також і «неуцтво чужинця в наших справах», а радше фанатизм і всі його консеквенції у «неистового» Вісаріона... Белінський не пізнав в Шевченкові творця. «Він естет(ик), з бистрим на всі прояви життя оком, з великою совістю та здібністю інтелектуальних емоцій і культурних переживань, великий двигатель російської думки та педагог цілих поколінь!» (М. Євшан «Тарас Шевченко», статті. К., 1911, стор. 34). Тут же, вказуючи на високий рівень демократично-прогресивних ідеалів, як конечність для всякого критика часів Белінського, говорячи про запроваджений Белінським напрям і характер критики. Євшан, мов би оправдуючи Белінського, запитує: «Що ж міг він сказати про тодішню літературу українську і про молодого Шевченка, який тоді ще не вийшов з усяких впливів і не займав окремого свого місця в ній? Очевидно він мусів сміятися та глузувати з усієї її тривіальності та відсталості,—каже Євшан,—а матеріалу для глузування мав досить. На що ж він міг звернути перше всього увагу в змісті тої літератури, як не на галушки та гопак і співи? Що ж він міг доброго сказати про тих українських письменників, що «ліберальничають» во ім'я галушок та вареників з свинячим салом, а в кутку мріють про ордени та нагороди за вірну службу?» (ibidem 33—34).

Так боронить Євшан Белінського, вже ж як що це і справедливо що до де-яких тодішніх українських письменників, напр., що до Артемовського-Гулака, Квітки й Гребінки, то цілком невірно що до Шевченка. Вже в перших творах виявився його талант, його глибокий ліризм і його нефальшивий і непанський демократизм із нотками соціальними, все те, що не має нічого спільного ні з галушками та гопак, ні з «горілкою та хохлацьким патріотизмом». Отже в дійсності виходить, що Белінський при своїй «великій совісті» та «інтелектуальних емоціях»—через засліплення, упередження та тенденційність класову не зрозумів Т. Шевченка, тоді вже великого поета. Що ж до М. Євшана, то він хоч і справедливо відзначив фальшивий лібералізм українських письменників до Шевченка,

та це не виправдує, коли можна взагалі говорити про виправдування Белінського. Адже ж і російські тодішні письменники були такі самі ліберали, почавши од найбільшого поета Пушкіна, що був же «камерюнкером двора его величества»,— а Белінський тим часом не картав їх за це, і Євшан цього не зазначив.

Зрозуміло, що ворожі рецензії російських критиків на «Кобзаря» і на «Гайдамаків» вразили глибоко Шевченка, і він, не вважаючи на одинокі прихильні голоси, напр., Тихарського (рец. на «Гайдамаків» у «Маяку», 1842 р., кн. VIII), не слухаючи приятелів своїх—Бодянського, Кухаренка й інших, хоче довести російським критикам з «Отеч. записок», «Библиот. для чтения», і «Сына Отечества», що він уміє писати й російською мовою. Шевченко пише трагедію «Никита Гайдай», поеми «Безталанний» і «Слепая». З усього писаного Шевченком по-російськи надруковано було тоді ж таки в «Маяку» частину з драми «Никита Гайдай» р. 1844 та поему «Безталанний» р. 1844 (останню випущено й окремо під назвою «Тризна»). На ці російські писання Шевченка були також неприхильні рецензії, вже з більшою підставою і переважно з боку українців, що також даремно повставали так рішуче проти російських творів Шевченка. Та поет починає краще розуміти себе самого і своє призначення й рішає знехтувати ворожу російську критику й писати тільки українською мовою. «Мене тут і земляки і неземляки зовуть дурнем»,—пише Шевченко до Кухаренка,— «але ж хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом». А в листі до Тарновського він каже: «Нехай я буду собі й мужицький поет, аби тільки поет, та мені нічого більш і не треба!» Після того, після «Кобзаря» 1840 р. і «Гайдамаків» 1841 р., надруковано було «Гамалію» р. 1844 р. і «Чигиринський Кобзар» (все, що було до того часу написано Шевченком). Рецензії на «Гамалію» були також неприхильні— у «Москвитянине» (1844, ч. 3, № 6) і в «Літературній газеті» (1844, ч. 19). Зате того ж року з'явилася прихильна оцінка (в побіжному огляді) поезій Шевченка—Іеремії Галки (М. Костомарова) у збірнику Бецького—«Молодик» за 1843 р. в статті—«Обзор сочинений на малорусском языке» (Харьков, 1844).

Далі не з'являється ні нових видань поезій Шевченка, ні якихся статтів про нього від 1844 через усі роки нової Шевченкової неволі аж до 1857 року. В цьому році згадав Шевченка прихильним словом П. Куліш в статті—«Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги—«Народні оповідання Вовчка» («Русский Вестник», кн. XIII). Загального характера принагідну оцінку Шевченка дає той же Куліш в передмові до надрукованих ним—«Народних оповідань Вовчка» (СПБ, 1856), в брошурі—«Григорій Квітка і його повісті» (СПБ, 1858) та в «Переднім слові до громади» у виданому ним альманахові—«Хата» (СПБ, 1860). В останній статті вже більше говорить Куліш про Шевченка, не лише згадує, а рівняє його до інших українських письменників, ставить його на перше місце й зазначає близький зв'язок його поезії з народньою творчістю, з народньою піснею. Року 1860 вийшов у світ «Кобзар» Т. Шевченка коштом Платона Семеренка. З того приводу присвятив статтю Шевченкові другий славетний критик російський М. Добролюбов. Цей критик у своїх поглядах на українську літературну мову, на українство взагалі, займав не зовсім прихильне становище, повстаючи проти запровадження української мови в наукові твори, у поважну белетристику, і уважав до певної міри шкідливим літературний сепаратизм українців. «Розуміється»,—каже він у своїй

статті про Шевченка (Современник, 1860, кн. III сочинений Добролюбова Н. А., т. III, перекладені цитати з статті Ів. Кревецького в Л. Н. В., 1911, кн. X, «М. Добролюбов, Україна»),—«що по-українськи не вийде гарним ні «Онегин», ні «Герой нашего времени» (!), так само, як не вийдуть гарними статті г. Безобразова про аристократію або моралістичні статті пані Тур про французьку суспільність». Але ж Добролюбов значно далі поступив поперед навіть у питаннях принципових що до української мови і літератури в порівнянні з Белінським. «Одначе, розуміється само собою,—каже він далі там же,—що ніхто не відмовить українському, як і кожному іншому народові, права й спосібність говорити своєю мовою про речі своїх потреб, стремлень і споминів; ніхто не відмовиться признати народню поезію України! І як раз до тої поезії треба віднести вірші Т. Шевченка. Він зовсім народній поет, такий, якого ми не можемо показати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним в порівняння, тому що складом своїх думок, а навіть своїми змаганнями відділяються від народа. У Шевченка—навпаки: цілий круг його думок і почувань є в повній згоді з думками й устрієм народнього життя. Він вийшов з народа, жив з народом і не тільки думкою, але й обставинами життя був з ним сильно й кровно звязаний». Далі Добролюбов наводить автобіографію Шевченка з «Народного чтения», говорить ще раз про звязок його з народом і зазначає, що Шевченко поет і минулого України і теперішнього, тих кол, де зберіглася нештучна простота життя і близькість до правди. Говорить у своїй статті Добролюбов і про близькість Шевченка до українських дум і пісень і про розуміння поетом минулого українського (тому він міг написати «на причуд ріжнородну, живу, повну сили і зовсім вірну народньому характерові поему «Гайдамаки»). В ліричних підступах у «Гайдамаках» Добролюбов спостерігає любов Шевченка до України і її минулої слави, в поемах—«Тополя», «Катерина» і «Наймичка»—знання Шевченком народнього життя, морали, душі народньої і т. д. З усього цього видно, що критик поставився до Шевченка з повною симпатією і з певного погляду подав правдиву його характеристику. Та тільки саме той «погляд», відправна точка Добролюбова хибна: «Розуміння Добролюбовим Шевченка в ролі народнього українського Кобзаря, *par excellence*,—каже з цього приводу Ів. Кревецький (Л. Н. В., 1911, X, 79)—впливало консеквентно в першій мірі з його розуміння українства взагалі». Як що Белінський зовсім не зрозумів Шевченка, то Добролюбов не зрозумів його до кінця. Справді, до 1860 р., коли з'явилася стаття Добролюбова, усе головне Шевченком було написано, отже тільки хибна позиція критика, трактування цілої творчості Шевченка з точки погляду незвичайно туманного означення «народности», трактування теж у великій мірі апріорного привело критика до дуже звуженої площі порівнянь і висновків що до Шевченка, до народніх дум і пісень, до народньої творчості, як єдиного джерела творчості нашого поета.

Та, на жаль, не тільки Добролюбов, цей найбільш авторитетний критик кінця 50-х і початку 60-х р.р. минулого століття, так звузив розуміння поезії Шевченка, але й інші тодішні критики засвоїли той самий погляд на Шевченка, як на виключно народнього поета, поширюючи цей погляд серед ширшої громади і не вияснюючи правдивої суті цього значіння. Уже в кінці 50-х років Куліш у названих вище статтях своїх зближав творчість Шевченка з народньою творчістю і замалим тільки не почав уживать слова «народність» Шевченка. Це зробив отже трохи пізніше

Костомаров, сам Куліш у дальших статтях і, чи не раніше від усіх інших,— Добролюбов.

Смерть Т. Шевченка, р. 1861, справді «зворушила все, що було живого в українському суспільстві», вона ж викликала цілий ряд статтів—оцінок і спогадів що до Шевченка, вона притягла й особливу увагу до його творів. В третій книжці «Основи» за 1861 р. П. Куліш умістив свій «Лист з хутора»,— «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», що вичерпуюче представляє тодішні погляди Куліша на Шевченка і що була дуже популярна серед українського громадянства і на дуже довгий час. В статті цій Куліш у формі поетичного панегірика, не справжньої наукової критики, підносить основні свої думки про Шевченка, як про поета народнього і співця минулого українського. «Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він із домовин німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався»... «Шевченко... наш поет і первий історик... Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так як йому самому пісня народня дала так до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Слово його животворяще сталося ядром нової сили... а та нова сила—народність... Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнаменав широкі грядущі нашому духу народньому... Поставивши собі за найвищий взір творчества велику душу народню, назнаменав він нашим письменним людям дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йтиме вперед великої народньої громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом праведним».

Такі головні думки цієї статті—листа Куліша. Народність Шевченка він розуміє, як духовну єдність поета з народом, як пристосування творчої волі поета до сфери народніх почувань і ідеалів, а разом і змалювання реального життя і побуту народнього. У своїх вимогах до поетів і письменників українських Куліш ставив цей єдиний принцип—народність з усіма його консеквенціями, як у змісті твору (сюжет і життя селянського, етнографічно-наукова творчість у описах побуту і вірувань), так і у засобах творчості (мова, стиль, образи суто народні). Це, принаймні, послідовно і досить виразно, хоч і не доцільно й вузько. Що ж до поданої в статті оцінки Шевченка, то він повторив помилку Добролюбова, звузивши значіння поета, звівши на ступінь елементарного, стихійного співця народнього, хоч і краще від когось іншого розумів поезію Шевченка, відчував не лише народній (простонародній), а й національний геній його, бачив широкий вселюдський діапазон його творчого духа і реальних зображень. Тут маємо також апіорну, фальшиву засаду критика і через те недоцінення поета, до того ж непевна відправна точка критичного думання Куліша, поставлена, як принцип, свідомо (бо, повторюю, Куліш не міг не знати цілої творчої продукції Шевченка, як те могло бути у Добролюбова). Проте у той же час Куліш пробував доповнити оцінку Шевченка в інших своїх статтях, чи якимось інакше. Так, напр., в своєму—«Слові над гробом Шевченка» він поширює значіння Шевченка на цілу слов'янщину. «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний—каже тут Куліш—де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи

в Чехії,—всюди він був би між своїми» (твори П. Куліша, т. 2, «Руська письменність», VI, 6, Львів, 1910, стор. 496). Щоб не вертатися більше до поглядів Куліша на Шевченка, до речі буде тут показати й дальші відзиви Куліша про Шевченка. На жаль, ці Кулішеві погляди не тільки не поступували від 60-х років і не вели його до правильного зрозуміння Шевченка, а де-далі набирали все більше негативного характеру. Врешті Куліш зробився справжнім ворогом поезії Шевченка і в дальших своїх оцінках її не ховав свого роздратовання на поета. Причини цього лежать в особі самого Куліша, в його непостійнім характері і тривожному, тяжкому житті. Куліш був дуже самолюбивий неврівноважений і надто вразливий. На думку А. Ніковського, «психологічна основа ворожнечі Куліша проти українського суспільства і його богів та ідеалів (отже і проти Шевченка) та, що здатний, працьовитий та рухливий мусів він на всіх полях громадської праці задовольнятися що найбільше другим місцем (в поезії—після Шевченка, в повістарстві—після Марка-Вовчка, в історії—після Костомарова)... «А що політична реакція вибила Куліша з поступово-громадської колії, то дав волю своїм реакційним настроям та втерав чуття громадської дисципліни» (примітка до кн. М. Драгоманова—«Шевченко, українофіли і соціалізм» к., 1914, стор. 165). Остаточо Куліш зійшов з свого колишнього шляху в 70-х р. минулого століття, коли він, всупереч з давніми своїми ідеалами національної волі для України, почав проповідувати «єдіненіє» з Москвою. У другім томі своєї—«Истории воссоединения Руси» (СПБ., 1874, бк. 24) Куліш, розвінчуючи козацтво, згадує й Шевченка, що те козацтво ідеалізував і називає музу Шевченкову «полуп'яною». Та це не є критика, це лише вибух роздратовання, і хоч до самої смерті Куліш не примирився з українським громадянством і не вернувся до колишніх ідеалів, та перед Шевченком він спокутував свій гріх, і року 1882, видаючи у Львові свою—«Крашанку русинам і полякам на Великдень»,—він присвятив її «мученикам чоловіколюбства»—Шевченкові й Міцкевичу, а в «Історичному оповіданні» (хуторна поезія, Львів, 1889) назвав Шевченка—«національним пророком» українським. В четвертій книзі—«Основи» за 1861 р. (в статті—«Воспоминание о двух малярах») —виступив і Костомаров зі своїми думками про поезію Т. Шевченка. Нового, порівнюючи з тим, що сказали Куліш і Добролюбов, Костомаров не дав майже нічого, проте ця стаття його зробилась основою і трохи чи не єдиним джерелом міркувань і доказів «народности» Шевченка для пізніших дослідників творів нашого поета. Костомаров одкидає і саму думку про можливість порівняння Шевченка, як народнього поета, з Кольцовим і зазначає, що, порівнюючи цих двох поетів, «короткозорі судді не розуміли, що то є народній поет, не могли піднятися до зрозуміння його ваги і значіння. На їхню думку, народній поет є той, хто може вірно описувати народ і говорити в його тоні» («Основа», 1861, кн. IV, бк. 50). Це критика короткозорих суддів, а думка самого Костомарова? «Шевченко не наслідував народні пісні—зазначає Костомаров—Шевченко не мав на цілі ні описувати свого народу(?), ні підроблюватись під народній тон: йому не було чого підроблятися, бо він по природі своїй інакше не говорив. Шевченко, як поет, це був сам народ, що йшов далі в своїй поетичній творчості. Шевченко був вибранцем народнім в прямому значенні цього слова; народ наче обрав його співати замість себе. Народні пісенні форми переходили у вірші Шевченка не через вивчення

і міркування, а з натурального розвитку в його душі усієї безконечної нитки народньої поезії» (ibidem 51). Отже тут Костомаров пішов далі тільки відносно Добролюбова, що справді вищою похвалою поетові уважав його наче б то формальну близькість до народньої пісні, наслідування ним народньої поезії і майже ніяк не поступив наперед порівнюючи з поглядами Куліша. Це лише наперед узяті принципи, абстракція, розумування, і тільки до якоїсь міри ніби синтез абстрагованих міркувань про творчість народа, філософія народньої творчості. Та це тільки одна, може й основна думка статті Костомарова, більше поширена прихильниками його поглядів—українцями. Є тут ще й друга, менше помітна, але не менше виразна й характерна для Костомарова, це—думка про «общерусское» значіння Шевченка. Відомо, що Костомаров ніколи не був прихильником не тільки національно-державної, але й культурної самостійності України, і тут також, наче поширюючи значіння Шевченка і мов би корегуючи свій звужений погляд на поета (так же звужений, як і у Добролюбова і Куліша), Костомаров виявляє й свої «общерусские тенденции». «Він (Шевченко) не був поетом тісної, виключної народності—каже Костомаров—його поезія прийняла вищий лет. Це був поет «общерусский», поет народа не «малорусского», а вообще «русского народа», хоч і писав одним з двох здавна існуючих наріччів цього народа, що лишився в середині народньої сфери, не зазнав примусових шкільних змін (!) і через те більше здатним на те, щоби дати Росії широ народнього поета». Костомаров ще й далі розвиває свою улюблену думку, доводячи, що ні «великоруссы» без «малоруссов», ні останні без перших не можуть далі розвиватися, і що Шевченко це, мовляв, добре розумів і через те «його розуміння й почуття не були ніколи навіть у найтяжчі хвилини життя опоганені ні вузьким, грубим ворогуванням до «великоруської» народності, ні донкіхотськими мріями про місцеву політичну незалежність» і т. д. Знову доводиться приймати припущення, що або Костомаров не знає як слід усіх творів Шевченкових, або він приносить істину у жертву своїй тенденційності, а тим часом ця друга думка Костомарова з'єднала багатьох прихильників з-поміж «общеросів», зробилася авторитетною підвалиною для міркувань російських патріотів, що Шевченкову поезію, обгризену наперед цензурою, виставляли першим противником і політичної і культурної свободи для українського народу, а самого Шевченка зробили ні більше ні менше, як «русским писателем». Але ж поезію Шевченка Костомаров знав і, можна бути певним, добре розумів, через те й виходить, що й він подав однобоку характеристику Шевченка не без тенденції: йому вважалася постать Шевченка, як виключно співця народнього життя, почувань і вірувань, особливо величною і імпазантною. Творчість Шевченка така проста, що, на думку Костомарова, перекладати твори його на російську мову ні в якому разі не треба. «досить буде надрукувати його (Шевченка) з поясненням слів, незрозумілих для великоруса, та й слів таких буде зовсім не багато» (ibid. 55). Просте в поезії Шевченка тим самим і велике, і нічого іншого для слави поета й не потрібно. Мабуть з тих саме міркувань Костомаров уперто відкидав наданий Шевченкові епітет «громадянин». Він каже, що «Шевченко саме громадянином ніколи й не був, а лишався поетом в літературі і в житті» (ibid. 54). А що Костомаров знав добре поезію Шевченка і відчував у ній і інші,

зовсім не народньо-пісенні мотиви, свідчать його слова у тій же статті, в оповіданні про читання Шевченком йому своїх ненадрукованих поезій скоро після їхнього знайомства. «Мене обняв страх—каже Костомаров—вразіння, яке вони чинили, нагадало мені Шіллерову баладу—«Запнутий саїський ідол». Я бачив, що муза Шевченкова роздирала завісу народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди! Поезія завжди йде поперед, завжди зважається на сміливе діло: вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця» (ibid. 49). Треба думати, що Шевченко читав йому в 1845 р. не ті твори, що, по Костомарову, були продовженням народньої творчості, що були ті ж самі народні, мовляв, пісні. Це були політичного змісту поеми, можливо, «Сон», написаний р. 1844, «Чигирин», «Розрита могила» й інші.

Означені погляди на поезію Шевченка двох видатніших українських письменників 60-х р.р. минулого століття—Куліша й Костомарова—довго панували в нашій критичній літературі про Шевченка і лише повторювалися на всякі способи. Їх поділяє, між іншим, і В. Білозерський, редактор «Основи», хоч він пробує ширше розсунути рядки творчості Шевченка. «Незалежно від того, що поезія Шевченка була у вищій мірі проста, ніжна, образна й народня—каже він—життєвість її полягала саме в загальнолюдськості його дум і почуттів: при всій своїй народності, поезія Шевченка не має в собі ні найменших ознак якоїсь виключності—національної, релігійної, політичної, станової; його пісні повні такої глибокої широти, такої чоловічої правди, що немає жадного народа, нема жадної справді розвиненої людини, що не визнала б їх близькими, рідними» («Основа», 1861, кн. VI, «Значение Шевченка для Украины. Проводы его тела в Украину», бк. 4). Приблизно такі ж думки про Шевченкову поезію висловив у тому ж 1861 р. відомий критик російський А. Грігор'єв, поширивши значіння Шевченка на цілу слов'янщину (як це зробив і Куліш у згаданій вище статті промові—«Над гробом Т. Шевченка»). «З погляду краси і сили де-хто ставив його (Шевченка) нарівні з Пушкіним і Міцкевічем—каже Грігор'єв. Ми ладні йти навіть далі в цьому. У Тараса Шевченка є та гола краса виявлення народньої поезії, що може тільки іскрами блищить у великих поетів-художників Пушкіна й Міцкевіча і що на кожній сторінці вражає вас у Шевченка—Шевченка, що нічого умовного не боїться. Йому потрібний дитячий лепет, пристрасне вуркотіння, народній гумор; він ні перед чим не спиниться і все це виїде у нього свіже, могутнє, наївне, запальне... У нього, дійсно, є і нестримана пристрасть Міцкевіча і чарівна ясність Пушкіна, отже, справді, по силі свого великого таланта він стоїть немов посередині між цими двома представниками слов'янського духа... Так! Шевченко—останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури слов'янського світу». («Время», СПб, 1861, кн. IV). Такі були загалом погляди на Шевченка у кращих представників української і російської критики 60-х років XIX століття, такими вони перейшли і до дальших поколінь, до представників 70-х років.

Критика 60-х років, уславивши «народність» Т. Шевченка, поширила цей погляд на поета і серед громадянства і українського, і російського. Відомий письменник російський І. Тургенєв також називає Шевченка

«народнім поетом Малоросії», «самородком», і зазначає, що освічених росіян «талант його притягав своєю оригінальністю і силою, хоч ледве хто визнавав за ним те величезне, трохи не світове значіння, як це робили його петербурзькі земляки» («Спомини про Шевченка» І. С. Тургенева. Пражське видання Кобзаря, 1876 р., IV). Серед українського громадянства, серед української інтелігенції такий погляд на Шевченка панував незмінно довгі роки і через освячення його авторитетами Куліша й Костомарова, як було зазначено вище, і через те, що громадянство те не знало справжнього повного «Кобзаря», а знало пильно цензурований, надполовинений; отже і культ Шевченка на Україні, що поширювався і змінювався, особливо в 70-х р. і 80-х р. минулого століття, будувався лише на загально відомих «дозволенних» віршах Шевченка.

Проте в семидесятих роках було зроблено спробу оглянути усю спадщину Шевченка і показати ціле його значіння на тій підставі. Першу таку спробу зробив Ф. Сірко (псевдонім Ф. Вовка), що розглянув усі твори Шевченка, чи найбільші заборонені в Росії в цілі вияснення громадських і політичних ідеалів поета. Реферат той—«Тарас Шевченко і його думки про громадське життя», надрукований в Женеві, в «Громаді» Драгоманова (IV т. за 1879 р.). Насамперед Сірко повторює давню думку про народність Шевченка, при чому, на думку його, Шевченко «не з таких, що передражнявали мужицьку мову або підлагоджувались під склад народніх творів: думок, пісень, казок і іншого, як то робили в Московській літературі Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, а в українській—Котляревський, навіть Овсяненко,—а з таких, що були справді дійсним виразом народнього життя, чіми устами говорить сам народ, які з'являються провозвісниками й оборонцями, трибунами народніх мужицьких інтересів, в яких... зібравсь до купи, цілком вилився мужицький народній світогляд» (Сірко, назван. стаття в окремому виданні, Львів, 1906, бк. 3). До таких, справді, народніх поетів Сірко відносить, крім Шевченка у нас, в літературах інших: Бориса, Томаса Гуда, А. Шеньє, Лонгфело, почасти Беранже, Манцоні. Далі вказує Сірко і на всесвітнє значіння Шевченка (бк. 5), говорить про його життя, про його демократичні переконання, що повстали на «тому ґрунті, на якому виріс Шевченко, ґрунті, що пройшов наскрізь кров'ю Коліївщини, Гайдамаччини» (бк. 7). Встановлює в брошурі своїй Сірко, що Шевченко що до релігії, як це виявляється з «Кобзаря», де торкалося догми,—«був цілковитим раціоналістом, а часом навіть і антихристиянським революціонером» (напр., у віршах—«Світе тихий»). Що до родинної моралі, то Шевченко, на думку Сірка, не намагався її похитнути, але протестував проти гніту батьків, проти церковного шлюбу, проти аскетизму, викликаного громадськими звичаями і т. д. В питаннях політичних Шевченко, по Сіркові, виявився найбільшим протестантом проти тогочасних політично-державних норм. «Відкидаючи саме самодержавство, він просто стояв за народознавство, яке було завсігди на Україні до з'єднання її з Москвою, за козаччину, за гетьманщину» (Op. cit. 47). І пізніше ж, розчарувавшись у гетьманах, Шевченко не хотів ніякої влади. «Широким і новим відкиданням самодержавства й державности влади взагалі треба, здається, характеризувати теоретичні погляди Шевченка в політиці»—каже Сірко (Op. cit. 53).

В справі міжнародніх відносин Шевченко, на думку Сірка, стояв за вільне і дружне співжиття з народами цілого світу, найперше з поляками

і москалями, а в українському національному питанні проповідував «не вузький націоналізм, а оборону своєї (національної) індивідуальности, що й є вихідним пунктом усього людського прогресу, конечною метою всякої культури й соціальної революції» (ibid. 72).

Нарешті, в питаннях громадсько-економічних і соціальних Шевченко стояв на сторожі виключно інтересів мас: він протестував проти кріпацтва, цілим «Кобзарем», як величним актом обвинувачення, плямував панство усяке, своє й чуже, заступався за скривджених, бідних, поневолених, повстав проти фальшивого лібералізму. Таким чином, по Сіркові, значіння Шевченка, як автора «Кобзаря», для України величезне. «Шевченко зробив почин новому, щиро радикальному, демократичному напрямкові української національної ідеї. Він перший поставив у нас питання політично-національне й питання про кріпацтво на ґрунті соціалістичному» (ibid. 81). Сірко після критиків 60-х р., що окрестили Шевченка тільки «народним» поетом і одмовляли йому навіть в епітеті—«громадянин», ступив надзвичайно далеко наперед. В де-яких місцях своєї статті Сірко каже навіть, що Шевченко з своїми ясно сформульованими поглядами що до потреб і стремлень українців в області політики, питань державних, громадських і соціальних годиться цілком для революційної пропаганди серед народа, і вказує, що саме з Шевченка треба давати для тої пропаганди. Після вузько-народницької шестидесятницької критики на Шевченка, критики, що ні в якій мірі не стояла на засадах чи навіть громадських, суспільних економічних, а виключно на культурницьких (Куліш, Костомаров, Добролюбов), спроба оцінки шевченкових творів Сірком була справді цілком новим явищем. Сірко—виученик і прихильник Драгоманова—ступив в своєму розгляді Шевченкової творчости на шлях історично-матеріалістичного досліду і трактує Шевченка, як продукт його доби, як витвір його класи—упослідженого і змученого в кріпацтві селянства, а твори,—як могутній протест цієї упослідженої класи. Сірко не цілком видержує матеріалістичний підход в оцінці Шевченкових творів, але початок, пробу він зробив. А тим часом культурники по своєму тлумачать Шевченка, возвеличують його простонародність або національну романтику, що характеризує тільки перший період літературної діяльності Шевченка. Почався період експериментів над великим поетом.

З де-далі, то все більше творять цих експериментів, згідно з потребами експериментаторів. Українофіли на Україні, з одного боку, виробили собі з «Послання» та з інших творів Шевченка, справді, громадсько-політичний програм і, прийнявши поетичний твір за теоретичну працю, пішли й далі, одмахуючись од європеїзму, од європейської політичної еволюції та нових течій, з другого—або збирали матеріяли всякі про Шевченка, або в більшості, обмежувались влаштуванням «роковин», «поминок» по Шевченкові і виховували, таких як і самі, безкритичних «абсолютних хвалителів» поета. В Галичині було те ж саме, може з де-якими тільки одмінами. «В кінці 60-х і на початку 70-х р. у Галичині вплив Шевченка з окремих письменників переходить на суспільство—каже А. Ніковський (передмова до кн. Драгоманова «Шевченко—українофіли і соціалізм» К., 1914, VI)—починають приймати його творчість галицькі партії й користуватися ним для формування суспільної ідеології та практичної праці в просвітніх заходах і в пропаганді серед народа. Образ Кобзаря й його твори так запанували в свідомості галицького

громадянства, так імпонували своєю силою й героїзмом, що починається все більше возвеличення його і разом з тим бажання зробити з нього універсального генія для всіх далеких і близьких, теоретичних і практичних потреб українського народу». Але на тому не стало. «Консерватизм українського (галицького) суспільства—говорить той же Ніковський (ibid.),— його традиційне відношення до корони, самий склад української інтелігенції, що вербувалася, головним чином, з духовних кругів, все це—не дозволяло приймати всього Шевченка, який він єсть, з його бунтарським духом, сміливим раціоналізмом та різко виявленою ворожнечою до клерикалізму. Доводиться пристосовувати Шевченка до «місцевих обставин» і творити всякі операції над «Кобзарем».

Справа з Шевченком стояла, таким чином, зле і з того ж скрізь наступив, очевидно, час переоцінки його і правдивої чи хоч пильної і совісної критики його творів. З такою критикою і виступив славетній український учений, політик і публіцист Михайло Драгоманов, і його досліді над Шевченком є другою значно виразнішою спробою історично-матеріалістичної оцінки Шевченка. «Таку людину, як Драгоманов, очевидно, не могло задовольнити відношення до Шевченка ні на Україні, ні в Галичині. Перше всього органічно не міг він погодитися з тим, що Шевченка вважали за бога, за абсолютний авторитет, за невичерпане джерело життєвої мудрости, основу соціально-політичної ідеології, за встановлений програм національної, політичної й культурної роботи» (Ніковський, *op. cit.*, VII—VIII). Драгоманів бачив, що наспіла потреба в докладно розробленому ясно означеному й науково обґрунтованому соціально-політичному програмі для тодішнього українства, але ж він був цілком проти широкого користування в тих цілях творами Шевченка, противно Сіркові, що уважав конечним притягненням Шевченка для політичної пропаганди, і через те «практичну і теоретичну універсальність поетичної творчости одкинув».

Загалом кажучи, Драгоманов, одкидаючи програмовість Шевченкових творів, «не доцінив самого Шевченка, як людину, як поета і як громадянина». В праці його «Шевченко, українофіли й соціалізм» (надр. в перше в Женевській «Громаді», за 1879 р., кн. IV; окремо вийшла у Львові р. 1906, під пер. Ів. Франка і в Києві р. 1914, під ред. А. Ніковського) дається надто невисока оцінка творчости Шевченка, признається невелике громадське значіння його поезії, зменшується освіта, інтелігентність та громадські ідеали самого Шевченка (Ніковський—Ш. у. й. соц., бк. III). «Але ж,—як каже Ніковський,—з усієї Шевченкової літератури праця М. Драгоманова виділяється своїми абсолютними властивостями точної, докладної наукової логично-збудованої історично-літературної розвідки. З науково-об'єктивного погляду вона була і аж до цього часу лишається, мабуть, що-найкращою розвідкою про Шевченка з громадського боку»... З цього погляду праця М. Драгоманова не стратила свого значіння й тепер, даючи українському читачеві один зі зразків можливого критичного відношення до Шевченка та показуючи й де-які цікаві методи розслідування над творчістю Кобзаря (ibid. бк. IV—V).

Драгоманов показує насамперед тенденційність попередніх критиків Шевченкових, зазначає «крутіння» поета, по своїй уподобі, Кулішем, Костомаровим. Далі, спиняється на поглядах і критиці Шевченка в Галичині, де поета раз уславляли, як «пророка козацько-української республіки й повстання проти Москви» (Партицький), то як противника Москви

й Польщі, то тільки Москви, з огляду на небажання розгнівати поляків (Згарський), то з Шевченка робили «смирного патріота» місцевого (Ом. Огоновський), то «законного австрійського поступовця», звісно, без соціалізму й нігілізму (В. Барвінський). Драгоманов одмічає далі, як після празького видання «Кобзаря», де вміщено було багато його протицерковних віршів, перелякалися смирні галицькі патріоти (теж і українофіли в російській Україні), як почали одгорожуватися від того «Кобзаря» і вживали заходів, щоб не допустити його до школи, до молоді і т. д. (Е. Желихівський, Партицький, Н. Огоновський і інші). Слушно цілком указує Драгоманов, що таке сталося через те, що галичане підійшли до «Кобзаря» з «абсолютним хвалінням; апостол і христос навіть, по цензурованому «Кобзареві» Шевченка, зробився одразу беліалом, як довідались про раціоналістичні його твори і глянули на їх з клерикальної, ультрамонтанської точки погляду. «Так завше й буває з «пророками», на яких їх обожателі не дивляться об'єктивно й історично, а абсолютно»—зазначає Драгоманов (ор. cit., 20) і додає при тому,—що кожного писателя тоді тільки можна оцінити, як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював» (ibid. 22).

Досить докладно спиняється Драгоманов на питанні про «народність» Шевченка, цілком збиваючи погляди і давніших критиків—Куліша та Костомарова і новішого—Сірка. Поставивши перш усього питання, що таке в дійсності «народній письменник», у котрого «валився увесь мужицький світогляд, усі народні інтереси» (слова Сірка), Драгоманов доводить, що «світогляд» і дух якоїсь породи людської не є щось вияснене і зафіксоване; світогляд складається з різних річей, міняється у цілих народів і є неоднаковий навіть серед селянства, де люде подібні одні до одних». Як що народній—мужицький письменник той, що пише за мужиків, то того не може бути, не може хтось один сказати за мільйони і так, як мільйони. Як що й є письменники, що пишуть просто для мужиків, то й до їх Шевченко не належав. «Хто перечитає найбільші вірші Шевченка, власне ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків—каже Драгоманів—інакше навіщо б він наносив туди не тільки «конфедератів», а й Аполонів, чепців есеїв, колізеїв» (ibid. 43).

Далі Драгоманов зазначає, що у Шевченка таки чимало є «неманірних» простих картин, зрозумілих навіть неписьменним людям, такі, напр., є його неполітичні вірші і поеми. «Тільки—каже Драгоманов—про їх треба сказати, що вони вийшли простими більше ненароком, ніж нароком, більше через натуру поезії (яка все тягне до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста». (Докладніше про «народність» Шевченка взагалі і про погляди на це Драгоманова див. брошуру прив.-доц. Л. Білецького—«Народність та національність у творах Т. Шевченка» (Кам'янець, 1920). Розбираючи Сіркове освітлення релігійності Шевченка, Драгоманів зазначає, що поет надто захопився біблією, був ціле життя під її впливом і навіть засвоїв собі біблейську мораль у поглядах на сім'ю й жінку (хоч це, звичайно, не вірно). Драгоманов пробує довести, що в питаннях релігії Шевченко не раціоналіст, принаймні, не постійний, не послідовний раціоналіст (підстава: цитата з «Марії», де він називає Марію святою силою всіх святих, пренепорочною, благою), та й не міг бути ним, додає

Драгоманов,— «бо для того треба було іншої школи, ніж та, яку він пройшов, іншої компанії, ніж та, в якій він держався. Ті всі противухристиянські й навіть безбожні слова й картини, на які показує наш товариш (Сірко),— то тільки або виклики досади гарячого чоловіка, який не бачить обіцяної богом правди на землі, або вільнодумне кощунство, або смілі замахы поета. То все початки раціоналізму, які ми бачимо й у наших мужицьких казках і піснях» (ibid., 50).

Що до думок про волю в державі й громаді, то тут, на думку Драгоманова, Шевченко пішов найдалі. Критик констатує тут вплив на поета «Истории Русов» і не згоджується з Костомаровим, ніби він ніколи не мав «мечтаний о местной независимости». В усіх писаннях 1845 р. («Великий Лях», «Розрита могила», «Кавказ») Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським «сепаратизмом»,— каже Драгоманов. Також у питаннях соціальних далеко пішов Шевченко. «Любов до мужика,— каже критик,— до невольного, а потім і до бідного», це—найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка (ibid., 68). Тільки «ми ніяк не згодимось,— додає Драгоманов,— щоб Шевченко був соціалістом. Ми думаємо навіть, що згодитись із ним (Сірком) було б шкідливо й для долі самого соціалізму на Україні, бо це б пустило невірну думку й про те, що таке соціалізм» (ibid., 69). Драгоманов і тут показує біблейство Шевченка, а саме: його заклики, на зразок біблейських пророків, до боротьби проти гнобителів (в «Кавказі» до черкесів, напр.), виступи проти державного здирства. Це, а також навіяні споминами гайдамацтва вільнолюбні думки, на думку Драгоманова, «ще не роблять з Шевченка соціаліста», і думки ці «не можуть ставитися в ряд із думками соціалізму XIX ст.». Одкидає також Драгоманов і революційність Шевченка, бо ні в його, ні коло його не було для того ґрунту ні в думках, ні в силах, бо не було в Шевченка «міцної й ясної думки про поступ в історії» (а ця думка тільки й давала революціонерів Європи). «Так,— резюмує Драгоманов свої думки про Шевченка з громадського погляду,— Шевченко й зостався чоловіком, який мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все-таки не став ні політично-соціальним, ні ще менше революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет» (ibid., 85). «Це зовсім не понижає Шевченка, як людину,— додає Драгоманов,— а тільки показує міру, вище якої не виросла (через що б там не було) його громада. Ганити ж громаду,— чом вона не була сяка, а така,— дурниця. Одно розумне діло, яке можна зробити тут, це—роздивитись, яка вона була, щоб зрозуміти, яким міг і мусів стати перед неї й такий чоловік, як Шевченко» (ibid., 86). Цілком скептично також ставиться Драгоманов до поширеної за його часів думки про Шевченка, як «практичного революціонера», доводячи, що жадних революційних виступів він не робив і ніякої пропаганди не проводив за свого перебування чи в Києві р. 1845, чи у поміщиків-друзів. «В кінці ж ми думаємо»,— каже з цього приводу Драгоманов,— що Шевченко міг мати велику силу, і політичну й революційну, хоч би й сам і не був практичним ні революціонером, ні навіть громадянином, політиком. І одно й друге потребує особної натури, якої Шевченко не мав, власне, через те, що він мав свою особну натуру поета, тоб-то чоловіка, який думає, чує картинами і який перш усього рветься до того, щоб писувати ті картини чи на полотні, чи на папері словом» (ibid., 104).

Що до самих творів Шевченкових, до їх змісту, ідей, форми, прийомів творчости поета, то й тут Драгоманов знаходить багато негативного

(і часто, треба зазначити, помиляється в своїх присудах). Драгоманов зазначає, що Шевченко почав писати як романтик, тоді як у російській літературі романтизм Жуковського й Козлова розвіявся, запанувала «соціально белетристика» 40-х р.р., під впливом Белінського критика «натуральної», а потім «соціальної» школи. «До думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибився Шевченко сам по собі, а української критики, подібної Белінському, тоді не було,—каже Драгоманов і далі додає:—почасти ж Белінського не любили в українських кружках, як через те, що ще українці... не підросли до його, та і через те, що й Белінський, збитий московською казньонщиною й гегелівською державністю, не хотів знати «письменства провінціальної породи» (ibid., 45). Оглядаючи твори Шевченка, каже Драгоманов: «В раніших своїх поемах Шевченко виступає зовсім романтиком («Причинна», «Тополя», «Утоплена»). Далі він стає більш реальним,—та все-таки збивається на мелодраму (у «Катерині»—«сидить батько кінець стола», у «Гайдамаках»—як Гонти ховає дітей, у «Відьмі»—смерть батька, і навіть у «Наймичці»—найпростішій із усіх його поем—смерть наймички). Вибрав для своїх поем Шевченко до останніх часів іноді речі зовсім не дійсні,—сходив на противну поезію алегорію («Великий льох»), на темні слова» (ibid., 45—46).

Одмічає Драгоманов у Шевченка «помилки проти наукової правди», напр., сповідання про походження царів у «Саулі», картини небувалого Риму за Нерона в «Неофітах», помилки проти історичної правди в поемах і віршах на історичні теми. Причина того лежить, на думку Драгоманова, в малій освіті Шевченка (в цілій книжці Драгоманова розкидано уваги і думки про малу освіту поета, але нині, після опублікування щоденника і листування Шевченка і спеціальних розвідок про це—думки про малу освіту поета треба цілком поховати, як неправдиві). Драгоманов добачає навіть багато правди у відомій рецензії Белінського на «Гайдамаків», погоджуючись з російським критиком, очевидно, відносно заплутаності і «вычур» та «замашек плохого пииты» у поемі, хоч тут же зазначає: «замашек плохого пииты», справді, чимало у Шевченка; Белінський тільки не бачив, що Шевченко не «плохой пиита», а поет, якому не було доброї школи» (ibid., 108).

Торкається Драгоманов і питання про форму творів Шевченка. Він зазначає, що велике число поем і ліричних віршів дуже необроблені («Гайдамаки», «Відьма», «Неофіти»). «Сон» і «Послання до земляків» можуть назватись примірами ростріпаності,—каже Драгоманов (ibid., 106). «Видно зараз, що Шевченко і мало таки прикладав праці, щоб обробити свої писання, і мало знав добрі приміри артистичної роботи у інших письменників».

Проте, звісно, находив Драгоманов у Шевченка чимало й доброго. «Шевченко дав нам,—каже він,—найживіші картини щоденного життя (доволі буде показати, напр., на діда, бабу та хлопця в «Наймичці», на «Садок», «Тече вода» і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, салдаччини, москалів, українців, дівчат. Не мало показав він і звичайного горя от теперешніх порядків, горя соціального, горя салдаччини («Пустка»), наймів («Як би мені черевики» і инш.) і показав найпростішим, найреальнішим способом» (ibid., 46). То все, на думку Драгоманова—«подарунок природи поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втікти й наш поет,—та не тієї школи, з якої він вийшов, і з якої не вмів

вивести його земляки, його громада, критика... В ті часи, коли складався поет наш, чужа критика сміялась над ним,—а земляки вмiли тільки кланятись йому, як кланяються й досі. Ті перли, які дав нам Шевченко, як поет, він дав нам од себе: більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм». Такі прості Шевченкові твори,—думає критик (наче корегуючи свій погляд на «мужичість» і «громадськість» Шевченка),—«показують, що, вправді, в ньому був і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тільки й вони не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хочуть уважати: за чоловіка зовсім нових думок... а показують тільки, чим би він міг стати в іншому товаристві, яке б, справді, дало йому європейську науку! Тим вище ми мусимо поставити особу Шевченка» (ibid., 111).

Такі в головних рисах погляди на великого українського поета, великого українського громадянина. Драгоманов зглибока розглядає творчість і життя Шевченка, часто, правда, помиляється (та й не міг не помилятися, оперуючи тодішніми даними про Шевченка), але часто подає правдиву і глибоку думку, кажучи, напр., що «Кобзар» є вже річ пережита,—«ein überwundener Standpunkt», що він є лише зерно, «яке перележало в коморі й не послужило як слід у свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо й годиться» (ibid. 115). Драгоманов помиляється, але ж у виясненні причин похибок Шевченка, як поета, в аналізі основи й ґрунту його творчості—життя особистого, товариства, цілого суспільства, в характеристиці тодішнього (за часів Драгоманова) життя громадського на Україні і в Галичині, суспільних і літературних течій,—одно слово, усього того, що виробляє поета і розвиває його талант, що спричинюється до вироблення й еволюції думок про поета,—тут Драгоманов каже правду, праця його надзвичайно цінна, і «історично-літературний інтерес її лишається безсумнівним».

Шевченківська література ближчих років (після праці Драгоманова) мало що нового й цінного принесла до оцінки його творів і значіння; особливо ж треба закинути це загальним працям по історії українського письменства. Так, напр., відомий російський історик літератури А. Пипін у книжці, написаній ним спільно з Спасовичем,—«История славянских литератур» (р. 1879) подає лише в загальних виразах оцінку Шевченка то зовсім не самостійну, а зложену ним під впливом давнішої критики української, переважно Куліша. Нічого нового не дала й книжка проф. Петрова—«Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Віднісши Шевченка у своєму зовсім неслухному поділі українського письменства а напрями (псевдокласичний, сентиментальний і інші) до «українського слов'янофільства», зазначивши в різних місцях своєї книжки то «молтність таланту Шевченка», то «тенденційність»(!) його віршів історично-політичного характеру («Кавказ», «Сон», «Холодний яр» і інші), докладно спившись на змісті його творів (переказуючи зміст усіх важніших творів, а огріхах поета, що до історії і народньої основи багатьох його поезій, також на еволюції його творчості (від романтизму до «слов'янофільства»),—Петров особливо докладно спивається на російських творах Шевченка взагалі на питанні про російську мову в творчості нашого поета. «Російські його твори показують,—каже Петров,—що він надавав російській і українській мові однакові права горожанства в сім'ї слов'янських мов і нарiччiв... після свого заслання,—додає він,—на кінці свого життя Шевченко дивився

на українську й російську мову, як на два паростки одної і тої ж самої російської мови; і навіть Петров повторює легендарну звістку Тургенева (в споминах його про Шевченка в Празькому виданні «Кобзаря»): «задумав написати поему такою мовою, що була б однаково зрозумілою й росіянинові й українцеві» (Петров—«Очерки», бк. 353). «З цього виходить,—робить висновок історик літератури,—що Шевченко зовсім не був виключно українським поетом. Що правда,—зазначає далі Петров,—твори Шевченкові в російській мові були тільки зовнішньою спробою примирення в діяльності Шевченка двох споріднених літератур... Але ця зовнішня спроба набирає для нас великого значіння, через те, що вона була виявленням і результатом більше внутрішніх, інтимних зв'язків між українською поезією Шевченка і кращими представниками російської літератури» (ibid., 355—356). Охарактеризувавши отак творчість Шевченка (при чому характеристика її що до взаємовідносин в ній мови української зовсім не самотійна, бо такі більше чи менше думки висловлювали вже Куліш і Костомаров), Петров починає говорити про панславизм Шевченка, про впливи на його російських поетів і, нарешті, приходить до зовсім дивовижної думки, ніби вплив російських поетів на Шевченка, зокрема вплив Пушкіна, був такий надзвичайний (не тільки «Перебендя» та інші поезії Шевченка написані, мовляв, під впливом Пушкіна—«Чернь», «Пророк», а навіть «Наймичка»—результат впливу на поета романса Пушкіна—«Под вечер осени ненастной»), «що навіть мова Шевченкова близька до мови Пушкіна».

Нічого самотійного і нового не сказав про Шевченка і український історик літератури Ом. Огоновський в своїй—«Історії літератури руської» (Львів, 1889, т. II). Він подає ще докладнішу, ніж у Петрова, біографію поета і зміст творів, говорить про поділ літературної діяльності Шевченка на три доби (романтизм, національно-політичні теми і період реалістичних писань) та про російські і польські впливи на поета. Те ж саме говорить Огоновський і трохи пізніше, в статті редакційній до 1-го т. «Кобзаря» (Львів, 1893 р.)—«Де-що про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка», додавши тут, крім того, кілька слів про повну свою згоду з Костомаровим що до «народности» у творах Шевченка. Огоновський, як і Костомаров колись, каже, що поезія Тарасова—«се пісня», цитує відповідний уступ зі статті Костомарова (і навіть приводить слова Грігор'єва), цілком, таким чином, знехтувавши докази проти народности Шевченка Драгоманова, що були висловлені ще р. 1879 і що були відомі Огоновському, бо він посилається на книжку Драгоманова в своїй статті.

Досить помітним явищем в Шевченківській літературі була стаття Трохима Звездочота (Зіньківського)—«Тарас Шевченко в світлі європейської критики» (Правда, Львів, 1891, і теж в другій книжці творів Зіньківського, надрукованих у Львові р. 1896, за редакцією Б. Грінченка), що в ній автор високо підніс значіння Шевченка, як поета не тільки національного українського, а також, як поета всеслов'янського і всесвітнього. Далеко більшого значіння треба надати (що до оцінки Шевченка, як поета національного українського і всесвітнього) статтям Б. Грінченка, друкованим ним під псевдонімом П. Вартового в «Буковині» за р. р. 1892—1893 з назвою—«Листів з України Наддніпрянської». Листи ці взагалі і особливо в тих місцях, де мова йде про українську літературу і Шевченка, цікаві з усякого погляду, як виявлення поглядів на Шевченка самого Грінченка, найвидатнішого представника письменників і громадян 80 та 90 р. р.

минулого століття, і як ознака певного етапа в еволюції поглядів на Шевченка серед тодішнього радикальнішого українського громадянства і, нарешті, ще й тим, що вони викликали одвітні статті-листи по всім зачепленим Грінченком питанням у М. Драгоманова.

Повстаючи найперше проти твердження Огоновського (в «Історії літератури Р—ї»), ніби Шевченко леренявся думками національно-патріотичними (після заснування Кирило-Методієвського тозариства) від братчиків, Грінченко доводить протилежне: що братчики, зокрема Костомаров навіть, були під впливом Шевченка, що такі твори, як «Сон», «Іван Гус», «Посланіє» написав він до заснування К.-М. братства і що, таким чином, «не Костомаров на Шевченка, а Шевченко на Костомарова впливав; Шевченко Костомарову сказав нове нечуване слово, Шевченко показав Костомарову шлях» (Б. Грінченко, «Листи з України Наддніпрянської», К., 1917, V, бк. 45). Свідомством цього впливу Шевченка чи, принаймні, ознайомлення Костомарова з новими думками поета є, між іншим, вказівка Грінченка на вражіння Костомарова од прочитаних йому Шевченком нових поезій його (цітоване вище місце в статті Костомарова—«Воспоминание о двух малярах»). Далі, Грінченко заперечує думку Огоновського, ніби в національних поглядах Шевченка був перше період українського патріотизму з «старокозацькою закраскою», а далі без неї, бо в козащині та гетьманщині поет розчарувався. «Шевченко, справді, відмінив свої погляди на старшину козацьку... але завжди був він прихильним до гетьманщини, яко до автономної форми політичного життя українського; а ще більше прихильний він був до народніх козацьких рухів, хоча завжди розумів і все те зло, яке повставало з їх (ibid., 47). Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини,—каже далі Грінченко,—він своїм геніяльним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитись на нашу минулість, і став на йому. Його геній наштамповує ганебним клеймом тих, хто був «грязею Москви» та «варшавським сміттям», ганить людей, але він цілком одстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю» (ibid., 48). Грінченко вважає Шевченка цілком свідомим національно, свідомим тоді, коли до цього ще майже ніхто не дійшов, і каже, що через те він «своєю національною свідомістю єсть геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю єсть з'явищем феноменальним, єдиним може на світі» (ibid., 49). Грінченко показує далі в цій своїй статті, як широко розумів Шевченко слов'янське питання. «Він,—на думку Грінченка,—признавав за кожним слов'янським народом право на цілковиту національну самостійність і насамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів... і зовсім не спиняється перед марою того «єдиного неделимого»... Поет гостро виступає проти всякого деспотства, взагалі, і проти деспотства тодішнього російського режиму, зокрема... (ibid., 50); «Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежності української, яко нації, і вкупі з тим зостався завжди і всюди толерантним до інших націй... Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обнімала досі питання про нашу національність, і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму українському національному світоглядові»... (ibid., 57). «Шевченко з трупів поробив живих людей, бо що таке були до його

українські інтелігенти, яко українці, коли не трупи? За це ми й звемо його нашим національним пророком; тим ми й бачимо в йому феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії». Ми певні,—каже Грінченко, закінчуючи свій шостий, цілком присвячений Шевченкові лист,—що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значінням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків».

М. Драгоманов, що жив у той час у Болгарії, як професор Софійського Університету, відповідаючи Грінченкові на його листи своїми «Листами на Наддніпрянську Україну» (друкувалися його листи в р.р. 1892—1893 в «Буковині» і в «Народі», окремо видані у Києві р. 1917), критикуючи його ніби «національну вузькість», широко освітлюючи усі питання, зачеплені Грінченком з погляду людини європейської освіти і ідеології, в питаннях, що до Шевченка, повторює, властиво з де-якими одмінами, свої давніші думки (з р. 1879). Він не погоджується з Грінченком, що правдива українська національна свідомість почалась тільки від Шевченка і згадує підготовчі чинники в цьому К. Рилєєва з його «думами» і «поемами» (Войнаровський, Нашвайло), з української історії—«Історію Русів», «Общество соединенных славян». Це все виховувало і в Шевченкові національні погляди, як і інші знайомі його на Україні—«ліберали й аболіціоністи» Капністи, Рєпніни і инш.

Отже, мовляв, не геній Шевченка освідомив його, бо «тепер уже ніде нема поглядів на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей», а народолобство його і національна свідомість вийшли «з суми всіх цих елементів». Проте все ж таки Драгоманов не тільки признає за Шевченком право іменуватися генієм, а й зазначає, що національна свідомість Шевченка і його народолобство поставили його, «як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні» («Листи на Наддн. Україну», бк. 27). Таким чином, бачимо, що Драгоманов поступив наперед від 1879 р. в питанні про значіння Шевченка. Але тут же Драгоманов завважає, ніби не скрізь однаково був свідомий Шевченко, що він, напр., «ще не мав думки непримінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій Дневник, сценарій до «Стодолі» і т. и. (ibid. 27—29). На цей закид Драгоманова відповідав тоді ж таки Грінченко, але питання про російську мову Шевченка піднімалося й пізніш, і особливо вороги українського письменства хапались за цей «Дневник», і листи Шевченка, писані російською мовою, на доказ того, що поетові було однаково, якою мовою писати. Тепер уже добре усім відомо, що Шевченко писав свої російські твори в неволі, теж і «Дневник» вів, вертаючись з заслання, під повсякчасним страхом за те, щоб не накликати на себе знов біди. Він просто боявся писати більші речі, иншого пояснення не може й бути; і сам Шевченко в листі до Сіраковського поясняв, що він не відповідає йому українською мовою тому, що «запуган» (твори Т. Шевченка, т. II, СПб, 1911 бк. 390; про російську мову у Шевченка: С. Єфремов—«Шевченко й українське письменство», в збірці—«Шевченко», К., 1914, бк. 62—63). В другім місці Драгоманов говорить про де-які твори Шевченка і, як і перше, в розвідці «Шевченко, українофіли й соціалізм», зазначає, що «заміри Шевченкові остались далеко вище їх виконання». Причиною тому Драгоманов уважає,

як і раніш,—«літературну і всяку другу необразованість поета» і, згоджуючись на порівняння Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим що до змісту їх поезії, не допускає такого порівняння що до форми їх: «Шевченко не мав систематичної освіти, не знав мов, не стежив за європейською літературою, не працював над обробленням своїх творів» і т. д. Признаючи «незвичайну силу» Шевченка, «котра все-таки виявила себе»,—Драгоманов однак не хоче визнати його—«за викінченого поета образованої громади». На думку Драгоманова,—«це був тільки матеріал великого поета» (ibid. 65).

Після цієї полеміки Грінченка з Драгомановим, полеміка, що зачепилась і широко освітила цілий ряд питань українського життя, культури і письменства—політичних, національних і літературних, і встановила (в статтях Грінченка) погляд на Шевченка, як на великого національного українського і всесвітнього генія, довгий час нічого не з'являлось в науковій літературі шевченківській чогось важливого взагалі і цінного для питання про значіння Шевченка зокрема. Згадати тут треба тільки велику працю Ол. Кониського—Тарас Шевченко—Грушівський. Хроніка його життя, що друкувалася окремими цільними розвідками («Дитинний вік Шевченка», «Парубоцький вік Шевченка» і т. д.) в «Записках наук. тов. ім. Шевченка» у Львові з 1892 року і вийшла в світ окремо в двох томах р. 1898—1901. Праця ця надзвичайно цінна; ще й досі це єдина велика бібліографія поета, написана умілою і люблячою рукою, єдина збірка величезного фактичного матеріалу про Шевченка, приведеного в систему і упорядкованого згідно з вимогами науки.

З інших праць—книжок і статтів—про Шевченка в тім часі (в кінці 90-х р. і на початку ХХ стол.) треба одмітити брошуру А. Н. Лісовського—«Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченка» (Полт., 1896), де він розбирає головніші, переважно побутові твори Шевченка і характеризує творчість поета. На ту ж тему написана й стаття проф. М. Сумцова—«О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» («Киевск. старина», 1898, кн. 2), тільки проф. Сумцов спиняється більше на «народніх» мотивах поезії Шевченка і вертається власне до питання про «народність» його. Сумцов, порівнюючи народність Шевченка з народністю Пушкіна, розрізняє в ній народність зовнішню (запозичення з народніх джерел—казок, пісень, переказів, вірувань, обрядів) і народність внутрішню, психологічну. Останню, на думку проф. Сумцова, визначити дуже тяжко і в цілому зовсім неможливо (тут Сумцов у де-якій мірі повторює давнішу думку Драгоманова, власне думку про те, що «дух» та «світогляд» народа—те, що у Сумцова зветься «внутрішньою психологічною народністю»—не є щось стале, вияснене і вияснити його не можна). Проф. Сумцов зазначає тільки, ніби ці внутрішні елементи народності у Шевченка такі широкі, що вони на всю його поезію кладуть печать «народности», і кожний, навіть чужий, позичений, сюжет офарблюють національними фарбами (проф. Сумцов, очевидно, вживає тут термін «національний» у вужчому значінні,—в значінні «народній», як це показують інші місця його статті).

Про народність Шевченка згадав знов проф. М. Стороженко в статті «Гениальный горемыка» (Н. Стороженко—«Из области литературы». Статьи, лекции, речи, рецензии, Москва, 1902). «Поезія Шевченка у вищій мірі суб'єктивна,—каже Стороженко,—вона так тісно зв'язана з його життям, що становить з нею одну нерозривну цілість. Але талант Шевченка був занадто великий, щоби замкнутись у тісну

гаму особистих почувань; він великий тим, що в його піснях виявилась колективна душа українського народу, що обрав його, як влучно сказав Костомаров, своїм заступником» і т. д. Проте Стороженко визнавав за Шевченком не тільки «народнього» співця, але й національного українського поета. «Він був не тільки народнім, але й національним поетом,—каже Стороженко,—виразником гуманних ідеалів сучасної йому української інтелігенції. Все те, про що думала і мріяла молодь тодішня, освічена українська молодь сорокових років, все це з'явилося у Шевченка в яскравих поетичних образах. зогріте вогнем його горячого поетичного серця» (назв. стаття, бк. 425). «Справді народнім» поетом називає Шевченка також і Ол. Барвінський (після Костомарова) у своїх—«Виїмках з народньої літератури української XIX віку» (4-е видання, Львів, 1905), хоч далі і він також поширює значно значіння поета. На думку Барвінського, «в артизмі Шевченко уступає місце таким поетам, як Міцкевич і Пушкін, позаяк не мав такої освіти, як вони (відгук думки Драгоманова). Однак, животворністю ідей, благородними і всеобіймаючими почуваннями, природністю і простотою Шевченко де-коли їх перевищує. «Тому,—каже Барвінський—Шевченко не тільки українсько-руський поет народній, але поет усієї людської суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного життя». (Назв. книг. бк. 209).

Отже виходить, що питання про «народність» Шевченка стояло, як і перше, вирішеним позитивно і на порозі нового століття, і тільки вар'ювалось у всякий спосіб у науковій (Сумцов) і ненауковій (Барвінський) літературі. Переконаючі докази проти народности Шевченка Михайла Драгоманова зостались непомітними для більшости дослідників Шевченкових творів, можливо, через те, що висловлено було їх у «Громаді», десь у Женеві, у виданні, що було майже недосяжним і майже зразу зробилось паритетом. Явилась потреба наново зняти це питання, тим більше, що вороги української літератури, особливо новішої, на кожному кроці вказували на це і намагалися принизити й дискредитувати саме питання про українську літературу і про можливість її буйного розцвіту в майбутньому.

(Далі буде).

О. ГЕРМАЙЗЕ

Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914.

(По матеріалах архиву Київського Губернського Жандармського Управління).

Шевченківська демонстрація 1914 року в Києві була підготована, організована і проведена українським соціалістично-настроєним студентством. Глибінь, де можна вбачати підготовку її, сягає аж до першої російської революції, ідейна атмосфера і політичний зміст її нерозривно з'єднаний з розвитком серед української студентської молоді між двома російськими революціями соціалістичних ідей та революційних настроїв.

Давньою і призвичаєною формою організації українського студентства була студентська Громада. Як відомо, студентські Громади давніших часів, так само, як і організація «старого» громадянства—«Стара Громада»—не були ясно виявленими політичними організаціями; плутанність, нез'ясованість політичної позиції Старої Громади, оперті на платонічному лібералізмові, прикрашеному ідеєю культурно-національного, переважно, навіть літературного відродження, привели, між иншим, і палкого політика, соціаліста утопічного типу М. Драгоманова до повного розриву з старою організацією і шукання нових шляхів, нової тактики і нової політичної і активної ідеології.

Це саме спостерігаємо ми і в життю студентських Громад. Подув ідей наукового соціалізму, побідний хід теорії марксизма дійшли на переломі XIX і XX ст. і до української студентської молоді; наслідком цих визовів бачимо ми створення нових чисто-політичних студентських організацій, які шукають виходу в царині соціально-економічної класової боротьби, рвучи все, що вязало їх з старою культурницькою «українофільською» ідеологією.

1-го січня 1905 р. Українське студентство Київського Університету виступає з такою декларативною заявою:

ЗАЯВА

Еволюція, яку пережила за 10 років свого існування «Київська студентська Громада», цілком змінила внутрішній її зміст. Із організації студентів-українців вона зробилась організацією студентів соціал-демократів.

Зрозуміло, що та назва, яку вона придбала собі ще в перші роки свого існування, в сучасний мент цілком втратила своє внутрішнє значіння і зробилась пережитком.

Через це на загальній збірці всіх дійсних членів «Громади», яка відбулася в кінці ноября минулого року, була ухвалена (майже одногосно) слідуєча постанова:

«Назву «Київська Українська студентська Громада», яко невідповідаючу теперішній фізіономії організації—одкинуть; разом з тим, вважаючи Революційну Українську партію єдиним справжнім виразником всіх інтересів українського пролетаріату,

офіційно увійти, яко автономна одиниця, в состав Київської організації названої Партії і від сього часу називать себе:

«Студентською Соціал-Демократичною організацією Київського Комітета Р. У. П.».
Санкція, накладена на цю постанову Центральним Комітетом Р. У. П., робить її дійсною і через це од сього часу на всіх виданнях бувшої «Громади» буде підписана нова її назва.

Київ, 1905 р., 1 січня

Київська Українська Студентська Громада.

Приведена заява знаменувала собою факт не тільки соціально-політичної диференціяції української молоді, але й те, що найбільш активна частина тої молоді виразно ставала на ідеологічний ґрунт наукового соціалізму і робила перевірку своїх попередніх ідейних позицій.

Одначе, стихія селянської і дрібно-буржуазної ідеології була ще дуже сильна в рядах української інтелігенції, і тим із її рядів, хто вже пройнявся або робив спробу пройнятися марксистською ідеологією, пристосувавши його до класової боротьби українського пролетаріату—сезонового, заробітчан, сільсько-господарського і фабрично-заводського—приходилося в тактичній своїй лінії, працюючи серед інтелігенції, іти на порозуміння з іншими течіями, що панували серед молоді, займатися і боротьбою за завоювання українських культурних позицій.

В 1907 році українським студентством була переведена велика праця, що мала більше агітаційне, ані ж реальне значіння—боротьба за українські катедри в Університеті, в 1908р.—збирається перший конгрес українського студентства в Києві, в 1909 р.—у Львові, й на цих двох конгресах повстає й формується нова організація українського студентства, що відновляє свою стару традиційну назву, міняючи одночасно свій зміст. Нові організації зуться Громадами, але статuti їх складаються так, щоб в них могли попасти елементи соціалістичні, радикальні в питаннях соціального та політичного характеру, які до того ще й позбавлені національної виключности й шовіністичних настроїв. Слідуючий конгрес, скликаний на весну 1911 року в Києві, по своєму персональному складу був такий, що одночасно з загально-студентським конгресом мала одбутися з учасників його і конференція У.С.-Д.Р.П. Конгрес цей *in corpore* був заарештований, і жандарі ніяк не могли розв'язати для себе, чия то нарада мала одбуватися—чи українського студентства взагалі, чи спеціально соціал-демократів. В архівах жандарського управління дві українські організації користувались особливою «популярністю»—про них найбільш знали і в належності до них старались обвинувачити всякого активного українського студента. Організації ці—У.С.-Д.Р.П. та Спілка Р.С.-Д.Р.П. Справді, пануюча роля в громадах належала коли не виключно елементам, зв'язаним з пролетарськими партіями, то в усякому разі групіровкам соціалістичним. Історія українських студентських громад з часу київського неудачного конгресу аж до 1914 року—це історія ступневого зростання цих організацій, зміцнення їх, не зважаючи на те, що ці роки були як раз роками збільшення нагінок на українство; українське студентство позбавляється в ці роки права використовувати будь-які легальні можливості. Легальні економічні організації—«Громади» при вищих школах касуються й тільки подекуди в школах по-за Україною існують такі організації, як відомий Петербурзький гурток українознавства.

Переслідування українства, цькування його на сторінках правої преси, з одного боку, і одночасний зріст свідомости, розвій незадоволення—все

це підказувало соціалістичному українському студентству революційну непримириму тактику. Вона спіралася на віру в рух народніх мас, при чому визволення українського народу з'язувалося як з боротьбою селянства і робітничих мас, так і з визвольним змаганням поневолених народів Росії. Звідцїля українське студентство піддержує всі революційні виступи загально-студентського характеру, посилаючи своїх представників як в коаліційні комітети студентські, що утворювались для керування студентськими масами під час певних вибухів, так і в організаційну раду, що ставила своєю метою об'єднати всі легальні й підпольні студентські групування для того, щоб революціонізувати їх і виховати з учасників тих групувань революційну інтелігенцію. Одночасно з цим українське студентство старається нав'язати як найближчі зносини з студентськими організаціями революційного типу поневолених націй. Звязки українського студентства серед цих останніх були дуже численні. І польські соціалістичні групування (P.P.S.) і єврейські соціал-демократичні організації (бунд), армянські дашнакцагани («Дашнакцютюн»), грузинські соціалісти-федералісти і багато інших єдналися з українськими студентськими Громадами і вели часто спільну боротьбу, творили спільне діло. Заборона святкування 100-літнього ювілею народження Шевченка підказувала українській молоді підготувати революційну відповідь пануючому російському націоналізмові й монархізмові. Революційний протест мав статися в формі грандіозної громадянської панахиди й політичної демонстрації в день забороненого ювілею. Ще на початку лютого було укладено відозву до інтелігенції і революційного студентства. Ця відозва, коротка по формі і не зовсім виразна по змісту, характерна тим, що друкувалась трьома мовами: українською, російською й польською.

При добре організованій системі шпіонажа, розуміється, випуск відозв не міг не стати відомим жандармському управлінню. 17 і 18 лютого відозви, ширені в Політехнічному Інституті, були доставлені і в жандармське управління. Одночасно з цим управління дістало ті самі відозви іншим, цілком випадковим способом. Три студенти, члени студентських Громад— Михайло Щербаківський—універсант, Фащевський та Сиротенко з Комерційного Інститута,—поїхали гостювати до свого товариша ще з середньшкільної лави в Київській духовній семінарії, який жив на Київщині десь під ст. Рожанкою. Всі троє були молодими першокурсниками й вважали своїм неодмінним громадськи, обов'язком повезти на провінцію й «свіжу» нелегальщину, присвячену до того ж такій голосній справі, як заборона Шевченківського ювілею. Верталися ці студенти вночі перед світанком на станцію, щоби поспіти на поїзд, і в предрозсвітному тумані не потрапили щасливо перейти залізнодорожні колії як раз в той мент, коли робив свої маневри якийсь товарний потяг. В результаті потяг наїхав на них. Фащевський був убитий тут же, Щербанівському одрізано ногу, але й він не вижив, бо не скоро звернули залізнодорожники на них увагу; померти довелось йому в лікарні за кілька тижнів після нещасного випадку. В живих остався Сиротенко, пом'ятий, морально стрівожений. Рожанська адміністрація, оглядаючи труп Фащевського, в боковій кишені його тужурки знайшла й 5 відозв, що, очевидно, осталися ще од росповсюдження. Відозви були негайно одправлені в Київське жандармське управління і, таким побутом, жандарі дістали відомості, що серед студентства щось робиться, існують якісь організації, що готуються до святкування

забороненого Шевченківського ювілею. І досі в папці жандармського управління, що включають в собі справи студентської демонстрації, можна бачити ці відозви, подерті, підмочені й поплямовані кров'ю. Відомості про підготовку демонстрації в студентських колах тільки стверджували у жандарів ті підозріння, що склалися ще раніше.

Після демонстрації начальник Київського жандармського управління, полковник Шредель, хронологічним початковим моментом в історії демонстрації вважав заборону святкування роковин смерті Шевченка. «Доношу Вашему Превосходительству—писав він директору департаменту поліції в Петербург,—что появление в киевской периодической прессе циркуляра попечителя Киевского Учебного Округа на имя начальников среднеучебных заведений и директоров народных училищ о неразрешении учащимся принимать участие в юбилейном чествовании памяти малорусского поэта Шевченка и о недопущении как распространения тенденциозной украинской юбилейной литературы среди учащихся, так и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы в день Шевченковского юбилея, а также после сообщения в местных газетах, что 25 и 26 февраля не будут разрешены в г. Киеве юбилейные празднования памяти вышеназванного поэта,—подготовительная работа по этому поводу стала принимать характер, выходящий из рамок легальности, и среди малорусской интеллигенции, а особенно среди воспитанников Киевских высших учебных заведений, стало замечаться стремление организовать в эти дни активные выступления массового протеста против таковых распоряжений представителей местной администрации». (Арх. К. Г. Ж. Упр., 1914, № 16, т. 2).

Очевидно, те заворушення, яке відчувалося після заборони ювілею, не могло не впасти в око жандармській владі й вона вважає своїм обов'язком збільшити своє слідкування за українськими організаціями.

Справа цього слідкування була поставлена в Києві надто погано. З числа персоналу агентів жандармського управління в Києві не було ні одного, хто б більш-менш правильно розбирався в українських політичних течіях і групуваннях; до цього додавалось ще й те, що учасники українського руху були сильні висотою громадської морали й з-поміж них ми не бачимо елементів, що грали б подвійну роль революціонера-провокатора.

Відомості жандарів про учасників революційного руху здебільшого будувались на даних провокаційного, зрадницького походження. В Києві таких елементів не було, і тому біля носу жандарів творилась надзвичайно серйозна й у великих розмірах організована робота—підготовка революційних кадрів української інтелігенції, і жандарі нічого того не знали гаразд, а більш догадувались, при чому часто й густо в своїх догадках, що називається, попадали пальцем у небо. В провалі, напр., студентського конгресу в Києві 1911 року, київська охрнка й жандарське управління сліпо виконували телеграфні приписи департаменту поліції з Петербургу, який краще розбирався в українському підпольному рухові, аніж у Києві. Одначе й київським охрникам удалося на початку лютого де-що взнати про організаційні кроки українських студентських революційних групвань.

«8 февраля—зазначає в кількох своїх зводках полк. Шредель—были получены агентурные сведения, что руководители украинского движения в г. Киеве объединились с другими противоправительственными организациями и приступили к выработке плана устройства уличных демонстраций

на 25 и 26 февраля, направив все свои усилия к привлечению к этим активным выступлениям студенчества г. Киева».

«Были также получены указания—продовжував Шредель,—что среди студенчества образовался особый временный комитет по организации таковых выступлений, в который вошли представители от инородческих землячеств (поляков, армян, грузин и т. п.) и что приступлено к изготовлению прокламаций, призывающих учащуюся молодежь к забастовке на 25 и 26 февраля» (ibid).

Джерело агентурних відомостей в справах жанд. управління не названо, але де-які догадки в цій справі можна все ж таки робити. Українські Громади, бажаючи організувати політичну демонстрацію, звернулися до інших студентських фракцій, виявили ініціативу в утворенню загально-студентського коаліційного комітету; отже, справа демонстрації виходила по-за кола добре законспірованих українських організацій і виносилась в інші організації, в яких траплялися провокаційні нещастя.

Коли читаєш донесення полк. Шределя, то відчувається, що головна суть поданих йому відомостей полягає в тому, що «инородческие» організації дістали від українського студентства пропозицію увійти в поєднання для спільної справи. Вказуються навіть ті організації «инородців», до яких українське студентство зверталось («поляки, армяне и грузины»). В лютневу революцію 1917 р., коли архіви охоранки й жандармського управління стали приступні, були вскриті і опубліковані в київських газетах імена провокаторів, між якими було й прізвище студента-грузина Магаворіані. Цей студент, член організації грузинських соціалістів-федералістів, брав жваву і начеб-то щирю участь в діяльності київського студентства; притягнутий до допиту в охоранці по якійсь справі, він так вплутався на допиті, що кінець-кінцем пішов на службу в охоранку на місяшну платню з тим, щоби давати регулярні відомості про життя київського студентства.

В 1917 році він був арештований на Кавказі й привезений до Києва для допиту його київським громадським комітетом. Його щире каяття, безконечно жалке становище, виявило, що він був лиш нерозумною й мало-душною жертвою методів впливу на молодих новичків революційної практики, які практикувались досвідченими знавцями охоранницького мистецтва. Магаворіані було випущено. Думається, що відомості про початок підготовки до шевченкової демонстрації й про переговори з «инородцями» могли виходити правдоподібно від нього, тим більше, що Магаворіані ставився до українства з великим інтересом, від імени грузин соц.-федер. провадив переговори з українськими Громадами; в цьому, нарешті, впевняє й провал Шевченківського комітету, про що мова буде йти далше. В усякому разі відомості, що їх одержали жандарі 8 лютого, були загальні, мало конкретні, нічого певного в руки вони не давали, ні на кого ще виразно не вказували. Можна навіть так думати, що ці відомості були зачерпнуті охоранкою з якогось перлюстрованого листа, в якому хтось із студентів, з не дуже доброю конспіративною виучкою й видержкою, в такій загальній формі інформував свого знайомого. Дані з перлюстрованих листів імену-вались у жандарів «вполне достоверными агентурными сведениями».

Не маючи нічого більш конкретного в руках, як тільки оті-о загальні вказівки й документальні дані реалізації погрозових замірів, що виявлялись в гектографованих відозвах, жандармське управління мусіло робити енергичні заходи, щоби викрити підпольну організацію, не допустити її до здійснення своїх планів.

З цією метою постарались старанно перевірити прізвища всіх тих з українських студентів, хто мав відношення до легальних українських Громад. Треба зазначити, що нелегальні й революційно-соціалістичні Громади користалися кожною нагодою, щоби використати ті чи інші можливості легального існування для ширення в масах студентства своєї популярності й для кращого об'єднання тих мас. Зрідка удавалось легалізувати Громаду в тій чи іншій вищій школі, яка трактувалася шкільною адміністрацією, як одно з легальних земляцтв. В охоранці й в жандармському управлінню догадувались, звичайно, що під легальною економічною Громадою крилась її нелегальна революційна суть і тому за учасниками легального студентського життя стежили особливо пильно.

Особою, на яку на цей раз було звернено увагу, був студент Комерційного Інституту Іван Трофимович Вільчинський (нині покійний; помер від тифу років три тому).

Вільчинський в 1913 р. був делегований громадою Комерційного Інституту в Економічну Комісію, яка мала об'єднувати на економічному ґрунті студентські земляцтва, але разом з тим, будучи організована революційними і соціалістичними фракціями студентства, являлася і центральним органом революційного студентства. Особа Вільчинського ще тоді була взята під догляд, при чому для філерського слідкування Вільчинський дістав ще й спеціальну назву, як це полагалось по правилах охоранки, «Табунського». В колах революційного студентства Вільчинський не грав якоїсь надто-помітної ролі і характеристика його, зроблена полковником Шределем (...один из главных активных работников по украинскому движению в Киеве и участник, а в некоторых случаях и руководитель, студенческих выступлений»—№ 13, отд. II, 1914), звучить просто курйозом. Вільчинський, справді, був активним і роботящим діячем, але зовсім не в області політичної і організаційно-громадської праці; почати з того, що він не належав до жадної політичної партії, тоді як провід в українських громадах мали декларовані соціалісти, що були звязані з відповідними організаціями. Активність Вільчинського виявлялась на іншому ґрунті; він був членом тої групи студентів Комерційного Інституту (Березняк, Григоренко, Новоселецький і студент Педагогічного Інституту Паляничка), що заснувала видавництво «Криниця».

Одначе, Вільчинського почали «працювати» філери. Слідкування за ним привело до інших людей, дало нові імена. В своєму докладі спеціально про справу Вільчинського Шредель підкреслює, що філерські спостереження виявили всю непевність Вільчинського, яка полягала в тому, що він «проявляет особенно интенсивную деятельность, встречается с целым рядом лиц, проходивших ранее по делам Управления, и посещает очень многие киевские типографии» (ibid). Одвідування друкарень Вільчинським становила цілком натуральну функцію його роботи по видавничих справах «Криниці», жандарі ж, можливо, бачили тут натяк на можливу участь Вільчинського в конспіративно-друкарських справах. Безпосереднє, слідкуючи за Вільчинським, філери намітили таких його співучасників—невідомого студента Комерційного Інституту, що мешкав на Соломенці, студентів-політехників Андрія Шумицького і Мокроуса, що мешкали в одній квартирі й, нарешті, на мешканців в д. № 71-й по Жилянській вулиці, в якій жив студент Комерційного Інституту с.-р. Саватій Іванович Березняк та студент Університету с.-д. Борис Гороховатський.

Багато ще й інших з студентської молоді були помічені філерами при слідкуванні як за Вільчинським, так і за тими, з ким Вільчинський зустрічався. Між іншим, стежучи за Гороховатським, помітили, що він заходив в 138 № по Жилянській вулиці в невідому квартиру, з дальнішого розслідування виявилось, що в кв. 17-й того́ дому мешкав студент Університету Олександр Власенко. І його внесли в списки запідозрених і почали узнавати, чи всі ті нові особи не були колись причетні до революційного руху і до українства.

Оцінюючи тепер ці результати філерського слідкування, треба констатувати, що випадково взятий ними Вільчинський, несвідомо для себе, привів охоранників до осіб, близько причетних до організації як революційного руху серед українського студентства, так, зокрема, до праці, з'язаною з майбутньою демонстрацією.

Відозви студентської фракції у.-с.-д. в великій своїй частині друкувались на гектографі в помешканню Гороховатського. Його велика кімната, ізольованність її від господарів помешкання, що сусідила з кімнатою Березняка, — служила частенько затишним притулком не тільки для фракційних не дуже численних зборів, але навіть і для загальних зборів Університетської Громади. В тій квартирі був фактично один з клубів української, переважно, соціал-демократичної молоді. При іншому збігу обставин, квартира Гороховатського могла б відограти ролю пастки, як для багатьох товаришів, так і для самої справи. Але конспірація додержувалась досить добре, і інтенсивна підготовка до демонстрації зменшала й одвідування цієї конспіративної кімнати, і в ній старались нічого компромітуючого не тримати.

Особа Андрія Шумицького, зтягнутого в круг філерських спостережень, могла так само привести до наслідків дуже серйозних. А. Шумицький, студент-політехник, в рядах українського студентства займав, правда, самотність, але колоритне місце і грав певну ролю. Він був з тих, що на зразок Д. Донцова від марксизма переходили крок за кроком до ідеології велико-державницької української самостійності. Бувши член Р. С.-Д. Р. П., висланий з Петербурга ще в 1906 році за партійні справи, він в Києві, входячи в Громаду, провадив тихеньку пропаганду самостійницьких ідей, маючи де-які з'язки з галицькими самостійниками. В той час його група не мала якого-будь сильного впливу на студентство, вона розвинулась пізніше, давши ґрунт для буржуазно-самостійницьких групіровок часів революції. Але жандарі про цю сторону діяльності Шумицького не знали; їм було відомо тільки те, що Шумицький мав відношення до Р. С.-Д. Р. П. і де-який час находився під одкритим доглядом поліції.

Відомості жандарського управління про Гороховатського вказували також на де-який з'язок його з українством.

Ще в 1912 році жандарське управління мало якісь відомості, що «Гороховатский интересуется деятельностью украинских кружков и что он сочувствует организации в Киеве украинского кружка «Александрійцев». Ці відомості, очевидно, дістались в управління в наслідок перлюстрування якогось листа, чи-то самого Гороховатського, чи-то когось з його земляків олександрійців на Херсонщині.

Про Олександрійське студентське земляцтво йшла мова, але ініціатива його заснування не виходила з українських організацій. Фактично те земляцтво складалося в більшості або з членів Громад, або з молоді, що

співчувала тій діяльності. В 1913 році в Громаді виникла думка використати такі організації для пропаганди й навіть провадити роботу в гуртках, складених з осіб, з'язаних земляцтвом. Так заснувався гурток Лучан (з Луцька), Уманців, Чернигівців, Олександрійців і т. д., але Олександрійці, що входили в це об'єднання, ясно розрізняли свою групу й ту земляцьку організацію, яку збиралися навіть легалізувати при одній з вищих шкіл Києва. З ідеєю цією, яку хотіли до того здійснити в легальних формах, не крились, і жандарям удалось роздобути списки членів майбутньої організації. Цей гурток «Олександрійців» рішили трактувати, як українську організацію типу Громади й намітили її до «ліквідації» в потрібну хвилину. Коли філери вказали на з'язок Гороховатського з Власенком, то жандарі пригадали, що в 1913 р. на ім'я Власенка було одержано листа з Москви, підписаного літерами В. И. і призначеного «для Мити», при чому в листі тому йшла мова про революційну роботу Р. С.-Д. Р. П. і про пропаганду в армії і флоті¹⁾. На підставі всього цього жандарі приходили до висновку, що Гороховатський і Власенко причетні до українського революційного руху. Як що Вільчинський, Березняк і невідомий по прізвищу жандарям студент-комерсант з Соломенки, з яким так часто бачився Вільчинський, — являлись активними діячами студентської Громади Комерційного Інституту, в уявленню жандарів, то Гороховатський з своїми «Олександрійцями» та Власенко мусіли стояти десь в центрі українського руху в Університеті. Оставалося робити спроби відкрити осіб, за яких можна було б жандармським агентам ухопитись в Політехнічному Інституті та на Вищих Жіночих Курсах. Агентурні дані вказали жандарям на студента Політехники Костя Чижевського, який був арештований по українській студентській справі ще в 1911 році, а в даний момент відношення близького до руху не мав, його брата Миколу, українського с.-р., і на студ. Ашинова, про українство й революційність якого знали на підставі повідомлень з Петербургу, звідкіля Ашинов недавно перевівся. Ашинов був членом Громади й брав участь в її життю, але, треба сказати, що київські товариші ставились до нього не з повним довір'ям, як до людини, з якою не встигли ще цілком освоїтись в підпольній роботі. Участь студента Гнусевського в підготовці до демонстрації стала для жандарів безсумнівною, коли 17 лютого помішник начальника жандармського управління підполковник П. Іванов одержав агентурні відомості, «что среди студентов Киевского Политехнического Института ведется преступная агитация в связи с предстоящим юбилеем Шевченко, во главе этой группы стоят студенты Пржемуцкий и Гнусевский; предположено выпустить гектографированные прокламации, при чем печатание таковых принял на себя студент Пржемуцкий» (Ар. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. IV, 1914). Студента Пржемуцького жандарям не вдалося знайти, а Чижевських — Костю й Миколу — вони взяли й внесли в списки «для ліквідації». По-за тим, маючи відомості, що українське студентство рішилось притягти до участі й не українські маси, а так само з'язатись через свої політичні партії з робітництвом, жандарі звернули свою увагу на найбільш активні елементи й не українського студентства,

1) Можна з цілковитою певністю гадати, що «Митя» це був—Дмитро Чижевський, студент Університета, олександрієць, що рік перед тим перевівся в Київ з Московського Університету, був російським с.-деком, в даний момент входив в організацію студентську у. с.-д. (пізніше перейшов до російських меншевиків, був в групі «інтернаціоналістів», граючи певну роль в первісний період революції).

що брали участь в революційній роботі чи-то соціалістичних студентських фракцій, чи-то в організаційній загально-студентській роботі. До імен активного тодішнього революційного студентства було додано імена осіб відомих партійною роботою у с.-рів та с.-дів та в тодішніх легальних робітничих професіональних спілках. В великий список імен, що сягав мало не до цифри 40, попали поруч із людьми, що справді мали те чи інше відношення до революційної діяльності, й такі, відомості про яких попадали до жандарів випадково на підставі складного якогось зв'язку тою чи іншою запідозреною особою. В справах жандарського управління знаходиться, напр., курйозне прохання одного з арештованих студентів, який пояснює свою справу наклепом на нього його сусіди, торговця десь на Звіринці, що сердився на цього студента й на його матір за конкуренцію в торгівлі залізом.

В ніч на 20 лютого ст. ст. жандарі рішили «ліквідувати» всі ці групи і цих осіб, думаючи тим самим унеможливити підготовку до демонстрацій. Масові труси (більше 20 по справі, зв'язаній з Вільчинським і олександрійцями і до 40 інших) дали результати не такі блискучі, як того можна було б ждати.

У Вільчинського знайшли якусь стару прокламацію 1906 року, на яку ж самі жандарі не звернули серйозної уваги; більш підозрілим здалось їм те, що у Вільчинського було багато книжок, переважно українських, і конфіскований «Кобзар» в чималій кількості примірників. Відносно цієї літератури було витрачено багато паперу, бо її описали, розбили в списки по місцю видання і послали запити в відповідні установи, чи ці книжки дозволені до легального читання чи ні. Навіть книжки з такою невинною назвою, як «Скритий ворог» (про бактерії) викликали підозріння у жандарської влади.

У невідомого студента на Соломенці, яким, при трусі виявилось, був Андрій Новоселецький, нічого, крім легальних українських книжок, не було найдено, теж саме у Гороховатського, Березняка і всіх інших, зв'язаних з ними («олександрійців» то-що). Зате у Власенка жандарям пощастило. Власенко мешкав в одній кімнаті втрьох з товаришами по організації, студентами Ком. Інституту (Дубовими та Ситницьким), що недавно були виїхали з Києва додому. В ніч на 20-те у Власенка на вільному ліжку ночував студ. Шабалтас, малознайомий Власенкові, як дежурний в студентській їдальні на Гімназичній вул., що тільки приїхав і випадково ночував у Власенка. Бідному дуже не пощастило, бо його не тільки що було потривожено в першу ж нічку його одпочинку з дороги, але він і вклепавсь до того в дуже неприємну історію. Власенко, молодий член у. с.-д. і Громади, занадто понадіявся на свою «нескомпромітованість» і оставив у себе на ніч клунка шевченківських відоzw у. с.-д.—58 екземплярів, як підрахували жандарі при трусі.

Студенти неукраїнці, що їх вважали небезпечними для організації студентських мас (Вл. Кандауров, С. Раузов, Хомяк, Б. Терентієв, А. Хомяков, П. Білоданов, Л. Хвостовський, Е. Устинов, К. Файст, Н. Штерн, К. Романський, Г. Кирсанов і Л. Комисько) та українець К. Гнусевський—були арештовані «независимо от результатов обысков, с целью из'ятія их из среды учащихя в учебных заведениях в дни 25—26 февраля». Решта була тільки потрушена. У арештованих майже ні у кого не було знайдено нічого компромітуючого, не зважаючи на те, що більшість з них справді

з'являлась найбільш діяльним елементом революційного студентського руху. Необережним явився тільки досвідчений і старий політичний діяч с.-р. В. Кандауров. Він, будучи членом і, здається, на той час навіть головою політичного Червоного Хреста у Києві і, не зважаючи на те, що кілька днів перед тим Червоний Хрест шарив, розкидаючи по коридорах вищих шкіл річне справоздання з діяльності Червоного Хреста за 1913 рік, тримав у себе не тільки ці справоздання, але і дуже компромітуючий його документ—список політичних засланих, в'язнів тюремних та каторжних, яким йшла допомога від Київської організації Червоного Хреста. Жандарі, таким способом, накрили, несподівано для себе, іншу організацію, ніж та, якої вони шукали, а Кандауров попадав в скрутне становище, бо якось одвертість від обвинувачення в належності до Червоного Хреста йому, очевидно, було майже неможливо.

Труси у партійних робітників, діячів професіональних спілок та робочих були безрезультатними, бо тут жандарі кидалися на осліп. Агентури по освітленню руху українського робітництва майже не було, і жандарі не знали навіть, як підійти до тих груп, які могли впливати на робітничі маси, підготовляючи їх до шевченківського виступу. Шукаючи навімання матеріялів у тих з робітничих діячів, які раніше чим-небудь викликали були підозріння у них або видвигалися в легальній організаційній роботі, жандарі напали на робітника-друкаря Юхима Велевчука, що являвся тоді секретарем органу професіональної спілки печатників у Києві—«Печатное Слово». «По негласным сведениям—говорить про Велевчука «справка» жанд. управління—он принадлежит к российской социал-демократической рабочей партии, при чем ведет знакомство с высланными по политическим делам в Вологодскую губернию за принадлежность их также к Р.С.-Д.Р.П.: Яковом Ивановичем Барановым и Борухом Ицковым Шлиосбергом. В октябре месяце 1912 года он выслал названным лицам журнал «Печатное Слово».

Велевчук мав звязки не тільки з Р.С.-Д.Р.П. (А. Ж. Упр., № 16, 8.IV. 1914), що підозрівали жандарі, він був членом і активним учасником робочої організації у. с.-д., і те, що на нього натрапили в шуканнях українських революційних діячів, могло б бути вигідним для жандарів, як би у Велевчука знайшли щось таке, що нагадувало його приналежність до українських революційних організацій. Але у нього нічого такого, на щастя, дома при трусі не було, хоть знайдено було матеріяли, які говорили про іншу сторону діяльності Велевчука. У нього знайшли резолюцію з підписами робітників про розкол в соціал-демократичній фракції, Державної Думи і відозви самої фракції до робітництва всієї Росії. Цього було досить, щоб Велевчука було арештовано після трусу й розпочато проти нього справу уже не в участі в підготовчій роботі до шевченківської демонстрації, а в приналежності до Р.С.-Д.Р.П.

Тим часом, це було майже все, що могли зробити жандарі, бажаючи не допустити до виступу 25 та 26 лютого. Їхні заходи вертілись кругом українських організацій, часто підходили зовсім близько, загрожуючи викрити і організаційний центр і знайти основний клубок організаційних зв'язків, іноді йшли зовсім в іншому напрямкові, б'ючи по людях, далеких і ідейно і зв'язками до українського революційного руху студентства й робітництва. До цих заходів охоранки і жандарів треба дати ще й те, що філерська робота в ці дні була доведена до крайнього напруження. Багато з українських студентів помічали, як біля їхніх домів регулярно з'являлись

якісь певні постаті, що на певному віддаленні ходили за ними, як тільки вони вирушали з дому. Автор цих рядків, учасник революційних гуртків тих часів, пригадує, що кілька разів, вертаючись пізно додому, він на одній з пустинних улиць Києва натикався на ніби-то п'яну фігуру людини, вдягнутого «під робочого», що пробувала заговорити з ним таким несподіваним способом: «Столыпину пам'ятник поставили! А за что? за то, что народ мучил, кровь их пил... А Шевченку ставить запертили»... Усе це пересипалося площадною лайкою по адресі тих, хто поставив пам'ятника Столыпину і заборонив ставити Шевченкові, і навіть цитатами з Шевченка в роді: «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить»...

Уперте приставання, несподівана тема для розмови; помітна штучність в удаванні п'яного—з усього цього знати було звичайного шпика, що пускався на провокаційні викрутаси наївного і примітивного характеру.

Та не зважаючи на все це, організаційна робота по підготовці демонстрації посувалася. На Дмитрівській вул., в квартирі Ф. Близнюка, у с.-д. (а нині покійного), студента-політехника, одбулися перші збори представників від політичних фракцій українського студентства та студентських громад. На зборах були присутніми с.-д.: студент Університету О. Гермайзе, політехник П. Котов та курсистка Є. Крем'янська, від с.-р.—студенти Ком. Інституту Мик. Ковалевський та Леонард Бочковський і студ.-політехник Гр. Мазуркевич. На цих зборах було вирішено й ухвалено основні принципи майбутньої демонстрації. Відносно характеру демонстрації було визнано, що вона має бути революційним закликком до широких робітничих і селянських мас. Ім'я Шевченка—говорилося в промовах—має стати символом революційної акції. Вирішено було так само, що комітет по організації демонстрації, надаючи останній характер не вузького протесту проти переслідувань українства, а загального протесту проти політики російського царату, втягує в ту демонстрацію не тільки українські елементи, але всі ті елементи, які можуть з'єднатися з революційним і соціалістичним українством в спільному протесті. Що-до лозунгів демонстрації, то такими являлись: «Хай живе друга російська революція!», «Хай живе автономія України!», «Хай живе соціалізм!», солідарність національних меншостей в боротьбі з російським централізмом. Дразливим питанням явилось відношення до майбутньої демонстрації, так званого, «старого громадянства». Між київською соціалістичною українською молоддю і «старими», старшим поколінням української інтелігенції, існував давній антагонізм. Коли молодь свою тактику будувала на революційній діяльності і старалась орієнтуватися на другу російську революцію, в прихід якої вона непереможно вірила, інтелігенція літераторів, письменників, кооператорів та педагогів орієнтувалася на культурну працю, легальну діяльність в межах «куцої конституції» і гуртування сил під прапором еволюційного, часто мало виразного, а іноді й цілком виразного—дрібно-буржуазного... «соціалізму». Розуміється, і тактика їхня була повільною, боязною, без віри в можливість масового руху, широкої народньої боротьби. Чутки про те, що молодь збирається урядити шевченківську демонстрацію, перелякали ці кола. Вони не повірили в можливість успіху, з одного боку, а, з другого, страшенно злякались за долю національно-культурних установ, які якось животіли з ласкавого дозволу царського уряду. До де-кого з старших студентів, які, очевидно, мусіли бути більш «розсудливими», зверталися од «старих» з проханням вплинути на молодь, не губити себе і не підводити під ризик

закриття українські журнали і культурні установи. Комітет без довгих балачок одкинув це вагання і боязливу тактику, гадаючи, що випустити з рук оцю можливість використати заборону ювілею для масового політичного виступу було б і нераціонально і злочинно.

На нараді була знялась суперечка про мову відозв комітету. С.-д. пропонували згідно з давньою традицією українського студентства видати відозву мовою не тільки українською, але також і мовами національних меншостей. В крайньому разі, коли б технічні перешкоди не дозволили, с.-деки пропонували друкувати двома мовами—українською і російською (друкувати малося на увазі в партійній друкарні У. С.-Д. Р. П., де не було шрифтів ні польського ні тим паче єврейського). Необхідність друкування й російською мовою мотивувалась, між иншим, і тим, що відозва призначалась для київського пролетаріята, а він в значній своїй мірі говорить по-російському. Суперечка з цього приводу велась між головою зборів і молодим, дуже палким і щирим Леонардом Бочковським, який висловлював думку, що київське робітництво, як що не говорить українською мовою, то в усякому разі дуже добре її розуміє, бо має постійні зносини з селянством. В решті решт перемогла думка с.-д. Зате ніяких суперечок не виникло відносно прапорів. Кольори прапорів було ухвалено виключно червоні, а на них мали бути нашиті лозунги, під якими мала проходити демонстрація. Обміркувавши в загальних рисах всі справи, звязані з демонстрацією—і принципові і технічні—рішили на слідуєчий раз зібратись вже з представниками і не українських груп, а також з делегатами не тільки студентських фракцій, але й політичних партій. Зносини були вже налажені, оставалось тільки призначити день і місце зборів. Послідуєчі арешти спинили трохи роботу, бо працювати ставало небезпечним. Правда, арешти не українського студентства не поставили в звязок з підготовкою демонстрації, думали, що то инший провал, не то с.-р., бо багато було за раз заарештовано їх, не то Червоного Хреста, бо нещастя Кандаурова стало відразу відомим. Зате кожен з членів комітета бачив, як збільшались непевні «горохові пальто», як нищпорили вони своїми поглядами. Дійшло до того, що, коли комітет мав одного разу зібратися на Столипінській вул., кожен з учасників, прийшовши, заявив, що він певен, що привів за собою шпика. Збори не одбулися. Фракція у. с.-д. вирішила для себе вислати на де-який час з Києва товаришів, які були скомпромітовані коли-небудь арештом, трусом то-що. Ухвалено було оставити на відповідальній роботі тільки зовсім «чистих», ніде не замішаних товаришів. Трохи змінений склад комітету вирішив і помешкання для остаточних зборів знайти цілком «чисте», доручено було його одшукати курсистці Є. Крем'янській. Та з честю справилася з таким завданням. Через свою двоюродну сестру Н. Манджос, курсистку, що ніякого відношення до руху не мала, вона дістала дозвіл зійтися на квартирі у вдови - матушки Н. Мельнікової, що мешкала у вдвох з дочкою на Несторовській вул. Тут ми підходимо знову до темного місця в тій справі, які пояснити можна тільки догадкою. Але раніше прочитаємо офіційльні повідомлення жандарського управління: «По агентурным сведениям было известно, что агитационной работой в этом (підготовка до політичної демонстрації) руководит местный «коалиционный комитет» из представителей воспитанников высших учебных заведений, а также особый «временный комитет», в состав которого входят представители инородческих землячеств, и, наконец, были

получены сведения, что последнее заседание этого комитета произойдет 23 февраля по Несторовской ул., д. № 8, кв. 3, Мельниковой, около 3-х часов дня». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). З цих рядків ясно, що прекрасна конспірація провалювалась самим блискучим способом, бо жандарі знали те, що могли знати тільки учасники наради та ті, що добували помешкання, і його господиня. І правдоподібна догадка знову приводить до Магаваріані. Переговори з грузинами велися тільки через нього, отже він точно знав і адресу зборів і мету їх. Але на ці збори він не прийшов, а замість нього був присланий невідомий до того часу студент Бормабов. Майже з певністю можна говорити про провокаційну роль Магаваріані в цьому провалі ¹⁾. На збори явились представники від українських і не українських політичних партій та громад різних вищих шкіл. Представник від у. с.-д. р. п.—І. С. Романченко—випадково на збори не прибув і таким способом остався на волі. Що торкається до російських с.-д. та с.-р. та єврейського бунда, то в звязку з провалом активного студентства зав'язати з ними звязка не було змоги і їх не ждали. Учасники зборів рішили бути обережними і конспіративними до краю і, додержавши всіх конспіративних вимог, на всякий випадок ще виставили на вулицю варту. Вартував студент-політехник Ф. А. Валянський, с.-д. (нині покійний). Як він потім оповідав, він і не счувся, як, одійшовши трохи вгору на Несторовській вул., обернувшись, з жахом побачив, як, не знати звідки узявшись, бігли городовики, придержуючи збоку шаблюки, до будинку № 8. Повідомити товаришів було пізно, бо випередити городовиків не було ніякої змоги, і Валянському лишилось, покинувши своє неудачливе вартування, бігти по квартирах з сумним повідомленням. В квартирі Мельникової збори тільки що розпочались під головуванням студента-політехника с.-д. Мих. Єремїва, коли увірвались городовики. Почалась нова справа.

Жандарська зводка так оповідає про цей провал: «В виду полученных заблаговременно сведений было усилено общее наружное наблюдение по городу Киеву, а в частности организовано особенно тщательное наблюдение за квартирой Мельниковой. Результаты домового наблюдения выразились в том, что, действительно, было замечено прибытие в названную квартиру в 2 ч. 15 м. дня неизвестного мужчины в серой барашковой шапке. В 2 ч. 30 м. туда же пришел студ. У-та, а вслед за ним вошла неизвестная барышня. Минут через 5 в ту же квартиру пришел студ. У-та, а вслед за ним пришла вторая барышня. Через очень короткий промежуток времени в ту же квартиру вошел неизвестный студент с двумя барышнями, но последние скоро вышли и ушли обратно без наблюдения. Затем в ту же квартиру пришел студент Университета, проходивший по наблюдению под кличкой «Якуридзин», а вслед за ним два студента Политехнического Института, из которых один проходил по наблюдению под кличкой «Томашевский». В 3 ч. дня в квартиру Мельниковой был введен наряд полиции и, на основании имевшихся определенных указаний о характере собрания в квартире Мельниковой, все участники такового

¹⁾ Під час читання цієї статті на засіданні секції по вивченню громадських рухів на Україні при В. У. А. Н. присутній акад. С. О. Єфремов ствердив здогад автора статті про провокаційну роль студента Магаваріані. Єфремову довелося бути при допиті Магаваріані в 1917 році, і на тому допиті Магаваріані признався, що провал Шевченківського комітету діло його рук.

Дальніша доля цього провокатора нам невідома.

были... арестованы и у них произведены личные и по квартирам обыски. При входе наряда в квартиру Мельниковой, все в ней собравшиеся находились в большой комнате и там же находилась владелица этой квартиры вдова священника Неонила Лукьянова Мельникова, 48 лет.

У собравшихся обнаружен листок бумаги, на котором, повидимому, предполагалось записать фамилии собравшихся и уже было написано карандашом три фамилии. При личном обыске у задержанных ничего явно преступного не обнаружено, но взяты заметки, записные книжки, письма и адреса, значение которых выясняется. По выяснении личностей задержанных оказалось, что на означенном собрании находились: 1) владелица квартиры вышеупомянутая вдова Мельникова, 2) курсистка высших женских курсов дочь дворянина Наталия Семеновна Манджос, 3) слушательница тех же курсов дочь священника Евгения Степановна Кремянская, 4) студент Киевского Коммерческого Института дворянин Николай Николаевич Ковалевский, 5) студент Университета св. Владимира мещанин г. Шемахи Баграт Арутюнович Назарянц, 6) студент того же Университета, грузин, сын протоиерея Михаил Давидович Барнабов, 7) студент Киевского Политехнического Института почетный гражданин Петр Косьмич Котов, 8) студент того же Института мещанин г. Канева Григорий Саввич Мазуркевич, 9) студент того же Института сын потомственного дворянина Михаил Михайлович Еремеев и 10) студент того же Института дворянин Стефан Фелицианович Беневский (Бенецкий)». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). Жандарям на цей раз наче б то пощастило зовсім: вони накрили справжній комітет. Оставалось тільки формально довести, що ці збори були зборами комітету, і виникла б голосна історія, що збільшила б славу спритності київської охоранки. Але формально нічого довести не вдалося. «Агентурным сведениям» жандарі, очевидно, не зовсім довіряли, бо арештовувати такі важливі збори прийшов тільки наряд городовиків на чолі з околочними надзирателями. Жандарський офіцер явився пізніше, а тим часом городовики не були поінформовані, що то за збори, і допустили ряд помилок. Насамперед, в кімнаті осталися всі учасники зібрання в присутності одного лиш городовика, добродушної людини, яка не тільки не завважала розмовляти студентам і умовлялись їм відносно майбутніх допитів, але удавав, що не помічає, як студенти нищили де-які папірці, виймаючи їх з кешень.

Коли арештованих одвели в участок, то там їх також не розрізняли, даючи змогу умовляться і спільно обмірковувати нову ситуацію. Студенти змовились говорити, що вони зібрались їхати на гулянку за місто і старалися наперед передбачити всі можливі деталі жандарського допиту з цього приводу. Морока вийшла з Барнабовим. Він дуже пагано говорив по-російському, і мабуть і розумів російську мову не завжди гарзд, а українська частина зборів весь час забувала про це, бо поляк Беневський прекрасно розумів і говорив по-українському, а вірменин Назарянц теж трохи звик до української говірки, маючи віддавна справи з українцями,— і говорила здебільшого по українському. Розуміється, що Барнабов з трудом догадувався про суть розмови і кінець кінцем на допиті наплутав не на користь свою і загальну.

«При допросе вышеперечисленных десяти лиц — повідомляв департамент полиции полк. Шредель,—а также Надежды Христиновны Мельниковой (дочери владелицы, где было собрание)—установлено следующее: «Все-

задержанные объясняют, видимо по уговору, что на квартиру Мельниковой они собрались с единственной целью отправиться затем, вместе с Надеждой Мельниковой, на прогулку за город, и что таковое приглашение они получили от имени подруги Надежды Мельниковой — Наталии Манджос и Евгении Кремянской, — при чем, будто бы последней было поручено пригласить на эту прогулку знакомых ей молодых людей и что она, встретившись 23 февраля со своим знакомым студентом Мазуркевичем, просила его принять участие в прогулке, пригласить знакомых ей студентов Котова и Еремеева, а также просила, чтобы лица эти в свою очередь пригласили своих знакомых, не стесняясь тем обстоятельством, что последние не будут знакомы ни с Надеждой Мельниковой, ни с Манджос, ни с Кремянской. Показания арестованных на означенном собрании сходятся только на одном, о месте сходки, или, как показывают задержанные, о месте сбора, откуда они предполагали идти на прогулку, они узнали, некоторые лично, а большинство через своих товарищей, со слов Кремянской и Манджос. Во всем остальном показания вышеперечисленных лиц расходятся между собою, при чем, на пр., студент Барнабов показывает, что еще до прихода полиции решили прогулку отменить, и присутствующие стали собираться уходить по домам. Некоторые заявили, что вопрос о прогулке до прихода полиции был еще не решен, а часть арестованных утверждает, что по этому вопросу уже состоялось решение в утвердительном смысле и даже стал производиться среди присутствующих денежный сбор на расходы по поездке, но что он даже дал на этот предмет Наталии Манджос несколько серебряных монет, а последняя передала эти деньги Евгении Кремянской, но из остальных лиц факта сбора денег никто не помнит. В дальнейшем подобные противоречия встречаются по вопросу, сколько времени находились все собравшиеся в квартире Мельниковой до прихода полицейского наряда, объяснения же задержанных, кто и с кем пришли на означенную квартиру, совершенно расходятся с показаниями филеров, наблюдавших за д. № 8, кв. 3, по Несторовской ул. В данном случае характерно то обстоятельство, что с владелицей квартиры Неонилой Мельниковой и ее дочерью Надеждой были знакомы из числа арестованных, на означенной сходке, только Наталия Манджос и Евгения Кремянская. Остальных арестованных Мельниковы по фамилиям не знали и только вдова Мельникова припоминает, что где-то и когда-то встречала студента Еремеева». (Арх. К. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914.).

Справки, наведені жандарями про учасників зібрання тільки впевняли в тому, що це зібрання було далеко не простим зібранням, а політичною нарадою революційного органу. З не української частини учасників були допущені порушення елементарної конспірації.

Про представника Р. Р. С. студента Беневського жандарі мали такі відомості: «В 1910 году состоял членом Киевской организации «Корпорация», принимал деятельное участие в собраниях этой организации. В ноябре месяце он входил в состав членов коалиционного совета при Киевском Палитехническом Институте, организовавшегося для выработки выступлений в дни чествования памяти Толстого. В 1912 г. он являлся одним из видных работников в Киевской организации «Корпорация», бывая на всех собраниях этой организации.

24 января 1911 года Бенецкий был обыскан в г. Киеве... В ночь на 28 декабря 1913 г., в ликвидацию лиц, связанных в г. Киеве агентурой

и наружным наблюдением с Георгием Оздаковским (Мышковским), членом польской социалистической партии, Бенецкий был подвергнут в порядке охраны обыску, коим застигнут не был, при чем по обыску у Бенецкого обнаружены тенденциозные книги и брошюры. О Бенецком была возбуждена переписка в порядке охраны, которая направлена на распоряжение Киевского губернатора 21 февраля 1914 года с ходатайством о высылке Бенецкого под главный надзор полиции в одну из отдаленнейших местностей северных губерний». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914).

Иншими словами кажучи, Беневський, якого мали в адміністративному порядку вислати на північ і за яким не могли не стежити, міг собі дозволити явитись на конспіративні збори в той час, коли всі шпиги м. Києва були змобілізовані. Про це знав весь город, про це свідчили масові арешти.

За Беневським, скомпромітованим в минулому, був делегат с.-рів Мик. Ковалевський. Про нього маємо таку справку: «При ликвидации, в сентябре 1910 года, в г. Москве, лиц, принадлежащих к партии соц.-рев., у слушательницы высших женских курсов Х. Г. Филипповой был обнаружен ряд зашифрованных записей с адресами и явками, по которым шла партийная переписка и отправлялась партийная литература, при чем в числе этих записей и адресов был также помещен адрес: «Чернигов, Хлебопекская ул., д. Виндиловского, Ковальскому», по каковому адресу, как видно из сообщения начальника черниговского губернского жандармского управления . . . . . летом 1909 года проживал при своей матери, Л. П. Ковалевской, сын статского советника, окончивший 6 классов гимназии, Ник. Ник. Ковалевский.

14 апр. 1913 г. был участником сходки, происходившей вблизи г. Чернигова, на левом берегу р. Десны в заливе «Старуха», где в числе других: лиц Ковалевский выступал с речами о возобновлении в России революционного движения и о необходимости террористических актов. В ночь на 24 апреля того же 1913 г. в Чернигове в ликвидацию партии соц.-рев. Ковалевский был подвергнут обыску, но безрезультатно. В том же апреле месяце от начальника центр. губ. жандар. управления поступило требование о производстве обыска у Ковалевского в г. Киеве, но он обыскан не был за необнаружением его на жительство». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3).

До цих відомостей ще треба додати, що, коли стежили за Вільчинським, то були доставлені в управління «агентурні відомості» про те, що на чолі студентської Громади Комерційного Інституту стоять В. Р. Ковтуненко, якого шпиги підстерегли при зустрічі з Вільчинським, і Микола Ковалевський.

Справка адресного столу вказала на студента Ком. Інституту Миколу Іковлевича Ковалевського, людину непричетну ні до якого революційного руху. Бідного однофамільця одначе потрусили, але, розуміється, безрезультатно.

Відомості про інших учасників зібрання нічого серйозного в собі не мали. Правда, жандарі мали докладні відомості навіть про революційну настроєність Н. Манджос, яка пасивно, не знаючи навіть гаразд в чому права, допомагала своїй сестрі Крем'янській.

«В 1912 году были получены совершенно неясные, но достоверные сведения, что Н. Манджос крайне возмущалась поведением

курсисток, которые во время волнений среди учащихся приветствовали пристава при появлении его в аудитории на курсах, а также интересовались настроением в Москве» (ibid.).

Але такі і подібні цим відомості одгонили вже повною несерйозністю і юмористикою навіть для охоранки.

Коли б не легковажність Р. Р. С., що послала скомпромітованого Беневського, та ще у. с.-рів, що послали Ковалевського, якого трусили й допитували, то жандарям і зовсім тяжко було інкримінувати політичного злочинця цим зборам, але й при таких обставинах конкретних обвинувачень виставити не можна було, і полк. Шредель вимагав перед вищою владою кар адміністративних на цих злочинців. В першу чергу були поставлені Беневський і Ковалевський, як особи «крайне вредные в политическом отношении», поруч з ними—Манджос і Крем'янська, яких обвинувачено в тому, що вони підшукали помешкання для зборів і які од цього обвинувачення й не одмагалися.

Арештованому комітетові удалося через Н. Мельникову, що з надзвичайною симпатією поставилася до студентів, може, з пошани до свого покійного сина соціал-демократа,—повідомити по квартирах як арештованих, так і тих, кому варто було берегтися. Поруч із нею відразу почав робити те саме і Ф. Волянський, який з своєї варти побіг на Столипінську вул. в квартиру Клави Яковлевої, с.-д, і з нею став чистити й нищити те, що треба було, і давати директиви для продовження роботи. В нервовій метушні знищили й червоного прапора, приготованого для демонстрації, що вишивався у Крем'янської і в неї ж був захований.

Текст відозви від комітету було вже давно складено і ухвалено, на цих зборах мала зайти остаточна ухвала, і відозву мали підписати всі організації, що зійшлись на зборах. В нових обставинах рішили—відозви, як Студентського Комітету, так і загального, видати неодмінно, не зважаючи на те, що немає остаточної ухвали; її появлення мусіло б говорити за те, що справжній комітет єсть і працює, і тим полекшувалась справа реабілітації арештованих. Але підписати відозву іменами організацій, що послали своїх представників на збори, значило погіршити їхню справу, бо певність жандарів в тому, що вони накрили коаліційний комітет, зросла б, коли б вони побачили під відозвою підписи всіх тих організацій, в належності до яких обвинувачували вони арештованих. Отже вирішено було відозву підписати просто: «Коаліційний Комітет». Відозва студентського Коаліційного Комітету вийшла раніше, оддрукована на гектографі, відозва загальна вийшла з нелегальної друкарні У.С.-Д.Р.П., де в ці тривожні дні йшла напружена, сомовіддана, весела робота. Треба зауважати, що, в поспішній, сугубо після арешту, законспірованій роботі над друком, відозви вийшли з багатьома помилками, які затемнюють часами самий зміст. Особливо неудачним треба визнати російський переклад відозви:

«Вставайте—кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю волю окропите!».

«Боритесь—поборите!».

Товарищи!

Приближается день столетия со дня рождения великого поэта—революционера Тараса Шевченка. И это не простой юбилейный день памяти великого поэта, это день более глубокого юбилея—юбилея огненного социально-демократического и национального протеста, который бросил мужик-гений украинского

народа. День Шевченка—25 фев.—день празника революційно-класового і національного самосознання народів, запертих бюрократически-централізаторської, поліцейско-руссифікаторської Росією. Веками угнетена українська трудящася маса сказала своє революційне слово устами Шевченка. І слово це загорелось огнем, промчалось по Україні і вийшло далеко за межі її, будя всіх «живих, мертвих і народившихся», сильних духом, крпких силами, потних боевим протестом. Ми були свідетелями масового пробудження демократії, активного її виступлення, непродолжительної перемоги. І тепер знова стоїм в полосі господства бешеного разгула реакційних сил. Тяжеля рука господствующих придавила свободную, даже чистокультурную самодетельность демократії, безудержний бюрократический централізм придушил не государственные народности Росії. Но і наші сили ратут, лозунги популярізуются і параллельно с этим демократія організовується і готується к революційному виступленню.

Товарищи! Ми призываем вас к политической забастовке 25 февраля в знак протеста.

Пусть Шевченковский день станет днем революционного протеста против политики всеобщего душителства и изгнивающих форм современного бюрократического режима.

Долой национальный гнет и да здравствует автономия каждой национальности!

Да здравствует вторая Российская Революция!

Да здравствует социализм!

Обще-Коал. Совет Высш. Уч. Зав.
г. Киев, февраль 1914.

(Випущено 5.000 екз. гектографованих).

Громадяне!

Сто літ минуло, як народилась людина, що кинула вогненні слїва геніального натхненного протесту проти звірства, гніту, дикої експлуататорської вакханалії пануючих, протест стихійний українського народу, віками пригніченого, затурканого, зведеного до стану «дійсної корови» для всіх своїх і не своїх, хто лише хотів дерти з нього.

Більше ніж півсотні років лунає цей крик замученого геніального серця, отдається в грудях всіх, хто пробує в замкненій поліцією та жандармами на важкі замки «тюрмі народів»—нашій славній нагаєми, свавільною бюрократією й монопольною великій державі. Багатьох збудив зі сну цей крик поета дзвонаря революційних, гайдамацьких виступів пригнічених і поневоленних. Багатьох покликав до боротьби й послав в криваву січу з тими, хто заступив світ і волю всім народам.

Але діло, до якого кликав Шевченко, ще не кінчено, ми ще й досі стоїмо перед сильним муром, який оберігає наших ворогів, ми ще й досі не добились до вільної волі. Навпаки, кайдани поміцнішали, сили ворогів скріпли, реакційна хвиля радіючого націоналізму й політики душителства дійшла до найвищої точки, стоїмо в моменті підготовчому до боротьби і згідно з моментом виробляється наше завдання під нинішню хвилю. Вони зводяться до згромадження, зміцнення наших сил, організації їх, а це значить—пропаганда і повсякчасний протест-нагадування. Мусимо кріпити свої сили й збирати їх до недалекого поединку, другої російської революції.

В цій підготовчій атмосфері виразно намітився шлях нашої тактики, солідарність всіх груп демократії й опозиції всіх народів в найбільш важливому і болючому для нас пункті—поваленню сучасного поліцейсько-бюрократического, самодержавно-руссифікаторського ладу.

Ясно і виразно стали перед нами—завдання, шляхи наші, тактика. Мусимо як найактивніше провадити їх в життя.

На нашому прапорі червоніють вигуки: «кайдани порвіте», а сьогодні в день роковин замученого борця-генія ми мусимо викинути цей прапор одкрито і гордо; міцними рядами вийдемо на вулиці і в організованій поважній демократії виявимо і нашу глибоку пошану і вдячну пам'ять генієві революціонерів українського народу, і те, що стихійний протест його вже оформлений, вже вироблений. Нехай наш сьогоднішній поступ буде прелюдією до наступних організованих революційних протестів, а відтак до революції.

Хай всі, хто розуміє необхідність організованої боротьби виходе на вулицю і стає в лаві демонстрантів!

Вічна пам'ять Шевченкові!

Хай згине сваволя пануючих, пригнічення демократії і національна неволя!

Хай живе солідарність всіх націй в Росії!
Хай живе автономія України!

Коаліційний Комітет.

(Арх. Київ. Жанд. Упр., 1914, № 18, від. II). (Відозва друкована друкарським шрифтом).

Жандарі вжили всіх зусиллів, щоб не допустити демонстрації. Треба признати, що вони справді добросовісно працювали і не дурно сиділи на казенних зборах, але і революційне студентство напружило всі свої сили, і два дні, 25-26 лютого, мали рішити питання, хто дужчий — охранка з жандарями, філерами і безліччю агентів, чи соціалістична українська молодь з її ентузіазмом, запалом і вірою в близьку революцію. Не зважаючи на всі оті масові труси, арешти, «ліквідацію» і ізоляцію активних запідозрених елементів від мас, революційні відозви закликом до страйку та до демонстрації вийшли вчасно, були, як слід, в належній кількості розповсюджені. Демонстрація була підготована і вона сталася. Що вона буде—в цьому не сумнівались навіть ні жандарі, ні поліція. Наперед були змобілізовані всі сили київської поліції для того, щоби боротися з демонстрантами. Київський поліціймейстер так описував згодом «церемоніял» підготовки поліціантів до демонстрації: «При распределении полицейских нарядов 25 и 26 февраля, по случаю предстоящих беспорядков имелось в виду, что начало волнений произойдет во всех высших учебных заведениях, затем вся масса учащейся молодежи сгруппируется у Владимирского собора и отсюда двинется толпой по улицам города с флагами и пением гражданской панихиды. Имея в виду, что всякие уличные демонстрации устраиваются всегда сплошными толпами и шествием по мостовым, полицейские наряды, чтобы не обессилить их, не могли быть раздробляемы установкой по улицам непрерывных постов, а были назначены командами по известным пунктам. Такие наряды были назначены в следующие места: в Университете пристав Лыбедского участка с своим участком; в Политехническом Институте пристав Бульварного участка с своим участком и часть Лукьяновского участка; в Коммерческом Институте и у Владимирского собора пристав Старокиевского участка. На Высших Женских Курсах помощник пристава Плосского участка с нарядом своего участка. Этот же наряд передвигался на угол Владимирской и Фундуклеевской улиц. На Крещатике, от Думы до Лютеранской улицы, пристав Дворцового участка со своим нарядом. На Крещатике, против Фундуклеевской, улицы помощник пристава с нарядом от Подольского участка; на Караваевской площади, где по сведениям тоже имели собираться демонстранты, наряд Печерского участка. На Галицком базаре, где могли группироваться студенты Политехнического Института для открытия шествия в город, находился пристав Лукьяновского участка со своим нарядом. Пристава Подольского и Плосского участков, чтобы не оставлять без надзора Подола, оставались с частями своих чинов на своих участках, занимая в то же время наряд на Контрактовой ярмарке. Часть конной стражи находилась у Владимирского собора, а часть на Софийской площади. По изложенному распределению нарядов был израсходован весь состав Киевской полиции». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).

В нашу задачу не входе докладне описання самої демонстрації. Ми говоримо про неї й пояснюємо факти, з нею зв'язані, тільки на підставі даних архиву жандарського управління. Скажемо тому коротко, що

демонстрація почалася зрання на площі біля Володимирського собору, бо в собор увійшли в кінці служби студенти і стали вимагати від духовенства панахиди по Шевченкові; коли в цьому їм рішуче було одмовлено, натовп проспівав в церкві вічну пам'ять і з цим співом вийшов на площу, де почалися співи Заповіту, революційного жалібного маршу і т. д. Демонстрація захопила собою, крім площі перед собором, ще вулицю Володимирську, Фундуклеєвську та Прорізну і навіть доходила до Хрещатику. В районі цих вулиць демонстрації то сполохали, то гасилися нарядами—кінними та пішими поліцейськими та козаками. На другий день повторилось те саме. Київське робітництво, що 25-го брало участь в демонстрації лиш по-одиноці, 26-го вирушило з сторони Южно-Руського заводу на Безаківську так само з співом вічної пам'яті та жалібного маршу.

Демонстрація удалася. І чутливим показчиком її удачі явилася та жвава метушня, що почалася при першій звістці про шевченківську демонстрацію в правій пресі і правих колах. Перший масовий виступ українства налякав тих, хто чіплявся за самодержавну систему в Росії, бо в цьому бачили початок великих подій. Демонстрацію зрозуміли правильно, як протест революційних і соціалістичних елементів; з другого боку, їй хотіли нав'язати інше ще значіння провокаційного характеру. Адже ж діло діялось в рік, коли незабаром спалахнула велика імперіялістична війна. Імперіялістичні апетити, що ховав уряд в своїх дипломатичних ходах та таємних військових підготовках, по дурному виявляли вулишні патріоти з чайних Союзу Руського Народу та «Патриотического содружества молодежи «Двуглавый орел». Політики з лагерьою Савенка, Шульгіна та Меньшікова не розуміли того, що рух народніх мас України зв'язаний з загальним рухом соціального визволення, підпольну боротьбу соціалістів вони намагались зрозуміти, як інтригу свого імперіялістичного суперника, і в українських змаганнях ловили лозунги, прийняті самостійництвом та австрофільством, що почувались у галицької дрібної буржуазії націонал-демократів. Тому і демонстрацію українців постаралися вони нашвидку витлумачити, як «мазепинське» самостійництво та австрофільство. Хуліганський авангард російського імперіялізму «Двуглавый орел» пустив в хід свої звичайні методи й способи—безсовісну брехню і вигадки. Як видно це з допитів багатьох свідків, студент Позняков, один з активних діячів «Двуглавого орла», змайстрував телеграму в Петербург про те, що демонстранти кричали: «Да здравствует Австрия! Да здравствует Франц-Иосиф! Долой Россию!» Цю телеграму він дав підписати, навіть не прочитавши, де-кілком своїм товаришам по організації. Аналогічну замітку з додатком, що демонстранти урядили маніфестацію біля будинку Австрійського консульства на Пушкінській вул. і що ними керував якийсь студент-еврей, що їздив увесь час верхи на білому коні,—уміщені були заходами того ж Позднякова в газеті «Двуглавый орел», «Киев» і инш.

Справа заварювалась на інший лад. З демонстрації хотіли провокаційним і інсинуаторським способом вилуцтити те, чого вона власне в собі і не мала і не могла мати.

Велика справа про перевірку даних що до цієї сторони демонстрації включає в собі силу надзвичайного інтересного матеріалу, переказати який ми, на жаль, не можемо вповні за браком місця.

Перед нами проходить довгий ряд славних своїми подвигами союзників. Раніше, ніж хоч коротко ознайомитись з цією оригінальною і цікавою

галереєю недавнього минулого, що вже навіки спочило, ми приведемо опис демонстрації, зроблений офіційною особою — капітаном Ніколаєвим, прикомандированим до київського жандарського управління і посланий начальником останнього на демонстрацію для спостереження і розпорядження: «Вследствие приказа начальника Киевского жандармского управления, переданного мне лично, я 25—26 февраля с. г. с 10 ч. утра и до 6—7 вечера находился на улицах г. Киева, где происходили беспорядки по случаю 100-ия со дня рождения Шевченко; 25 февраля в 10 час. утра я проехал по Владимирской ул. от Б.-Житомирской до городского театра. Движение на улице в это время было более оживленное, чем в обыкновенные дни. Часов в 12 дня или в начале первого часа по Фундуклеевской улице со стороны Гимназической и Несторовской, а также по Владимирской, со стороны Бибиковского бульвара, появились большие толпы студентов высших учебных заведений, среди которых универсантов было сравнительно очень мало. К толпе студентов у городского театра стали подходить толпы гулявшей публики, благодаря чему все тротуары по Фундуклеевской и Владимирской улицах, а также и часть улицы быстро заполнились публикой, сразу приостановившей движение. Находившийся здесь пом. пристава Плосского полиц. участка Васильцов с двумя или тремя околоточными надзирателями и нарядом городских тот час же принял меры к очищению улиц и тротуаров от скопившейся на них публики, что ему сразу и удалось сделать, пока не прибыл минут через 10—15 наряд конных городских и наряды полиции от Владимирского собора. Толпа под натиском наряда полиции двинулась по Владимирской улице по направлению к Прорезной и по пути кучки студентов человек от 15 до 30 стали петь «Вечная память», но эти группы быстро рассеивались нарядами полиции. Почти до 2½ час. дня толпы демонстрантов все время находились между Фундуклеевской и Прорезной на Владимирской, так как к Софийскому собору их не пропустили наряды полиции, и здесь они пытались неоднократно петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На углу Прорезной у Золотоворотского сквера группа демонстрантов, рассеиваемая конными городскими, оказала даже сопротивление последним, став бить палками конных городских и их лошадей, а заведывающего этими городскими Москаленко пытались сбросить с лошади, при чем сорвали у него шашку. ...Отрезанная от движения к Софийскому собору толпа демонстрантов двинулась вниз по Прорезной улице к Крещатику, при чем по пути стали было петь «Вечная память», но были рассеяны полицией и казаками, после чего они свернули по Пушкинской улице на Фундуклеевскую. Между 2 и 3 часами дня толпа демонстрантов двинулась от городского театра по Фундуклеевской ул. к Крещатику, неоднократно пытаясь петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На перекрестке Фундуклеевской и Крещатика демонстрантам был прекращен путь нарядами конной и пешей полиции, которыми руководил заведывающий Соломенским полицейским участком. Часть демонстрантов прорвалась на Крещатик, а остальные стали проходить по-одиночке. На Крещатике демонстранты стали двигаться к Прорезной, собираясь все время группами и пытаясь петь «Вечную память», но и тут они рассеивались полицией и казаками. Далее Прорезной толпы демонстрантов пропущены не были, а были рассеяны. (А. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).

Коли звіряти цей опис із тим, що знаходимо в показаннях великого числа свідків, запитаних в цій справі в жандарському управлінні, з газетними відомостями і нарешті зі згадками самовидців і учасників демонстрації, то його треба визнати в загальних рисах правильним і згідним з тим, що відбувалося в дійсності. Але діячам з союзу руського народу цього було мало. Їм конче хотілося знайти не тільки протест в демонстрації проти внутрішнього устрою Росії, але й державної зради. І от в додаток до інсинуацій і вигадок в пресі, автором яких був студент Позняков, прокурор Київського окружного суду дістав заяву від Георгія Епифановича Акацатова, великого місцевого патріота, яка заставила прокурора розпочати офіційне слідство. „25 и 26 февраля сего года—писав Акацатов в своей заявке—в г. Киеве происходили демонстрации мазепинцев с участием евреев и поляков по поводу правительственного запрещения служить панихиды в православных храмах по писателе Тар. Шевченко. Как известно, в местной и столичной печати появилось сообщение о том, что среди толпы демонстрантов раздавались изменнические крики в честь Австрии, которую, как известно, мазепинцы считали защитницей своих идей. Через несколько дней местная печать сообщила, что властями производится дознание о происшедших беспорядках, а спустя некоторое время, те же газеты осведомили население, что дознанием установлено, что, якобы, никаких возгласов, оскорбляющих достоинство России и чувства верноподанных граждан не было. Из этого сообщения газет я вижу, что власти введены в заблуждение, и могу указать, что я сам слышал изменнические возгласы: «долой Россию! Да здравствует Австрия!» Кроме меня, это могут подтвердить и другие свидетели, которые слышали вышеупомянутые выкрики изменников и были очевидцами тех безобразий, кои творились в эти дни на улицах г. Киева. Согласно вышеизложенному, прошу ваше превосходительство допросить меня, а также и лиц, указанных ниже мною в качестве свидетелей, дабы исправить недочеты первого расследования, которое может ввести в заблуждение, как правительство, так и общество относительно опасности, кроющейся в мазепинском движении, которое, очевидно, чувствует себя настолько окрепшим, что решается явно заявлять во всеуслышание о своей ненависти к России и надеждах на Австрию, где, как известно, гнездятся главные силы изменников и откуда они черпают средства на агитацию. (Ар. Г. Ж. У., № 18, отд. II, 1914).

Головний свідок, студент Позняков, на допиті так описав кримінальний ніби-то факт «зрадницьких» вигуків на демонстрації: «25-го февраля 1914 года во время уличных беспорядков, проходя по Фундуклеевской ул. в редакцию газеты «Киев», я заметил, что толпа демонстрантов стала собираться на углу Пушкинской и Фундуклеевской, по возгласам: «к консульству», произносимых из толпы, я заключил, что толпа намеревается направиться к австрийскому консульству и произвести там антирусскую демонстрацию. Возглас «Долой Россию!», «Да здравствует Франц-Иосиф», который я тут же услышал и окончательно меня убедил в этом. На этот возглас я крикнул: «Долой Австрию», «Да здравствует Россия!» После этого послышались многочисленные возгласы: «Долой Россию», «Да здравствует Австрия», «Да здравствует Франц-Иосиф!» и др. Меня в это время толпа прижала между двумя столбами и стала наносить удары палками и кулаками. Подоспевший наряд полиции рассеял толпу демонстрантов (ibid).

Однодумці Познякава і Акацатова підтверджували те, що якісь поодинокі викрики «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» були, але конкретного щось в цій справі не могли дати. Один з свідків, на якого багато разів покликалися, учень Познякава, гімназист Козачинський, в кінці кінців, заплутався: став показувати, що вигуки Познякава не були відповідючі на крики демонстрантів, а навпаки сам Позняков перший почав кричати: «Да здравствует Россия». «Двуглавый орел» хотів поправити справу: і в своєму органі звернувся до своїх читачів з проханням засвідчити, що вони чули «зрадницькі» вигуки. На цей заклик відгукнулись ті самі, що їх імена фігурують ввесь час в цій справі. Якийсь крамар-бакалейщик з Шулявки заявляв, що він може багато де-чого посвідчити, але, коли його взяли на допит, він міг показати щось до краю безглузде. На Прорізній вулиці він чув, як в натовпі студентів кричали: «Долой синий!» Да здравствует Австрия! Що означив цей довгий вигук: «Долой синий»—наш бакалейщик ніяк не міг пояснити. Яскраво виділялись серед інших свідків дві колоритні постаті місцевих «патріотичних» діячів—Виктора Едуардовича Размитальського, «живущего с $\frac{9}{10}$ своих сбережений» та Богдана Октавієвича Щавінського, «занимающегося частными работами по счетоводству». Обидва вони виявили більше патріотичної ревности та усердя, ані ж чули і бачили щось. Під час демонстрації вони з-ранку до вечора товкалися на вулицях, приставали до поліцаїв та жандарів з своїми порадами, доносими, вказівками та вимогами. На цьому їхня діяльність не скінчилась. Під час слідства Щавінський старався стати в пригоді жандарському підполковникові П. Іванову, якому доручено було провадити слідство; Щавінський, *sua sponte*, з доброї волі шпигував за студентами, що здавались йому підозрілими. Для характеристики «діяльності» цього славного істино-руського патріота приведу короткого, але дуже красномовного листа його до підполковника Іванова.

«Милостивый Государь NN! Вчера я проследил известного Вам студента, твердо убежден, что он живет по Тарасовской ул. д. № 32 или 34, ход в эти дома почти вместе, и я издали не заметил в которую калитку он вошел. Физиономия его улыбающаяся, пальто и фуражка темного цвета (не синего), коренастый, не очень высокого роста, волосы небольшие, лицо румяное, не бледное. Я не могу сам действовать, вызовите меня, а там переговорим.

С совершенным почтением преданный отечеству Б. Щавинский.

Вчера я заставил полицейского надзирателя снять ленту цветов австрийского флага на витрине магазина Владимирская против театра, которой был украшен бюст Шевченка». Щавінський в іншому місці оповідав, що тричі ходив в студентську їдальню, шукаючи якогось грузина—демонстранта та безрезультатно. Такими були ті джерела, з яких істино-руські черпали свої відомості про київську демонстрацію. Аналогічним курйозом явилось і те джерело, з якого черпав Меньшіков для своєї голосної статті в «Новом Времени»—«Доля Великороссии». В цій статті покійний борзописець говорив, що вигуки під час демонстрації в Києві «Да здравствует Австрия!» чув правий депутат Державної Думи—Лелявський, що в той час саме пробував в Києві. По вимозі слідчої комісії Лелявського—автентичне джерело нововременських інсинуацій—було допитано і ось що він показав: «В конце февраля в Киев приезжал ко мне по делу о покупке леса кр. Трифонов и арендатор Новаковский, который передавал мне, что

в их присутствии в Киеве на Фундуклеевской ул. и на Крещатике происходили беспорядки, при чем раздавались при появлении чинов полиции или казаков (хорошо не помню) единичные выкрики: «Долой опричников!» «Долой Россию!» и т. п. Кроме того, показываю, что в те же дни от моих многих знакомых слышал сообщения, передаваемые со слов третьих лиц, однородного содержания с фактами, переданными мне вышеупомянутыми лицами (ibid). На таких данях, розуміється, не можна було нічого збудувати. Всі поліцаї, від городовиків та стражників починаючи і кінчаючи заступником поліціймейстера Коранчуром та старшим радником губернського правління, посланим губернатором на демонстрацію, запевняли, що ніяких вигуків, як то показували «патріоти», не чули. Не чув їх взагалі ніхто: двірники домів, ні власники магазинів і їхні прикажчики, ні продавці газет в кіоску клуба націоналістів, побіля якого били Познякава. Про демонстрацію біля австрійського консульства двірники, швайцарі, бакалейний торговець, що весь день був в своїй крамниці, оповідали, що там не було жадного натовпу студентів, і звичайний порядок на вулиці нічим не був порушений.

Поліцаї та інші свідки говорили про співи революційних пісень і «малоросійських песень», вічної пам'яті і Заповіту, де-хто чув вигуки: «Да здравствует самостійна Україна!». Де-хто бачив, як на Фундуклеєвській та Прорізній вулицях в задніх рядах демонстрантів де-хто з студентів пробував чіпляти на паличку червоного прапорця й піднімати його в гору. Всі ці дізнання здаються правдоподібними. Відносно ж отих вигуків австрофільського характеру треба рішуче одкинути навіть можливість їх. Ми вже говорили, що група, т. зв., самостійників серед українського студентства була дуже нечисленна, не користувалася жадним успіхом в пропаганді своїх ідей серед молоді і мусіла йти окремо, ведучи «самостійну», організаційну і тактичну лінію. Були чутки, що ця група має випустити свою відозву і, здається, така і була випущена, але досить зазначити, що в жандарському архіві, де заховані найрідкіші прокламації, відсутність самостійницької відозви, як що така була в дійсності, говоре про мінімальний круг її поширення.

Тільки в цих колах національні змагання з'єднувалися в певній мірі з «австрійською орієнтацією», але і ця група не була остільки безтактичною, щоби виступати з вигуками та ще російською мовою, до якої «самостійники» ставилися дуже не мило.

Жандарі бачили всю несерйозність наклепів і бачили, що на них справи не збудуєш. Тільки один з «істино-руських» свідків, урядовець з управління залізниць—Владислав Левицький, в своїх показаннях подав якусь тіль конкретних вказівок: «25 февраля—говорив він,—возвращаясь с занятой домой, т.-е. приблизительно в 4¼ часа дня, я на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц заметил большую толпу демонстрантов, состоящую преимущественно из учащейся молодежи; когда я проходил через улицу (Пушкинскую) с одной стороны на другую, то, находясь в толпе, слышал отдельные крики: «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» Возгласы эти кричали отдельные личности, сколько было таких крикунов я не заметил, но одного из них, которого полиция тогда же задержала, я заметил; по внешнему описанию: «среднего роста, худенький, брюнет, длинные волосы на столько, что висят сверх воротника; одет в студенческую форму, но какого учебного заведения я не знаю. Он был арестован тогда же

полицией, посажен на извозчика и, когда его увозили, то он посылал толпе воздушные поцелуи. Этот студент безусловно кричал в толпе возглас «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» (iv.). Маючи такі дані і, особливо, те, що студент цей був арештований, легко було і знайти його. Арештований студент, ознаки якого збільшилися ще одною прикметою: «одет в вышитую малороссийскую рубаху с красной лентой вместо галстука», був знайдений. Виявилось, що він студент Комерційного Інституту—Петро Захарченко.

Петро Захарченко—звичайний студент - українець, рядовий демонстрант, не входив навіть, здається, в студентську громаду, і керуючої ролі в демонстрації, як це хотіло представити слідство, він не міг відігравати. Арештовано його було при таких обставинах: кінні городовики й козаки, розганяючи студентів, наїздили на них кінями, валили з ніг, били нагаями, не роблячи виключення для жіночої частини демонстрантів. Захарченко, бачучи, як кінний стражник наїхав на групу курсисток і став топтати конем їх, став кричати стражникові, що той не має права битися, і, коли той не звернув на це ніякої уваги, скочив до коня, пірхнув його маленьким ножом в бік і тим примусив од'їхати від дівчат. За Захарченком погнались поліцаї. Його спіймано, посажено на візника, як важного злочинця, а студентство зробило бранцеві бурну овацію, на що Захарченко відповідав так, як свідчать поліцаї, що його арештовували і в чому признається він сам: він «с ожесточением» лаяв поліцію і слав своїм товаришам поцілунки рукою. Цей жест і служив для слідчої комісії ознакою тотожності Захарченка з тим студентом, що вигукував «Долой Россию! Да здравствует Австрия!». Але дані Левіцького ніяк не підтверджувались. Стражник, що його коня підколов Захарченко, околочний надзиратель, що орештовував його, нарешті всі інші «чини полиции», що були при цьому інциденті, в один голос заявляли, що таких вигуків вони не чули ні од Захарченка, ні взагалі під час демонстрації в тому місці, де трапилась ота подія з Захарченком. Бідного Захарченка все ж таки тримали довго під арештом, газети писали про нього, як про главаря групи, що влаштувала демонстрацію, виросло величезне діло, сотні людей були притягнуті до допиту, але, кінець кінцем, не маючи досить солідних даних і бачучи всю безпідставність обвинувачень, слідча комісія в складі жандарського офіцера та товариша прокурора прийшли до висновку, що Захарченка треба випустити. Він одбув тільки 3 місяці ув'язнення за активну участь в демонстрації.

Другою конкретною вказівкою свідків з правого лагерьо було те що демонстрацією керував якийсь студент—не то кавказець, не то єврей,— що проїздив по вулицях верхи на коні. Про цього «єврея на білому коні» греміли газети, вимагаючи від уряду, щоби того керовника-злочинця було відкрито.

Жандарі й поліція вжили рішуче всіх заходів, щоби знайти цю містичну особу, і результати тих поліцейських шукань привели до того, що було знайдено двох студентів, що їздили на конях по вулицях, де одбувалась демонстрація. Один з цих студентів був Тадеуш Зміївський, домовласник по Несторовській вулиці, в повній благонадійності якого не сумнівалась влада. Другий, син священика, студент-академіст—Ковернинський—ще менше мав шансів бути запідозреним в активній участі в демонстрації.

Щоб показати комічне становище двуглавоців, що, шукаючи жида, натрапила на свого колегу, приведу дізнання самого Ковернінського:

«25 февраля сего года, как обычно, я ездил верхом кататься по улицам г. Киева; 26 февраля, прочитав в газете «Киев» о том, что 25 февраля по улицам, где происходили демонстрации, раз'езжал какой-то всадник-еврей, я отправился в редакцию газеты «Двуглавый Орел» спросить, не обо мне ли это написано. При входе в редакцию я встретил студента Познякова и еще нескольких членов организации «Двуглавого Орла» и обратился к Познякову за разъяснением интересовавшего меня вопроса, рассказав предварительно, что я действительно 25 февраля ездил; на это Позняков возразил: «мы знаем, что вы академист, а это ездил еврей, идите и молчите». В тот же день я об этом рассказал и студенту Коммерческого Института Хоменко, добавив в виде шутки, что «двуглавоцы приняли меня за еврея». (А. К. Г. У., № 18, т. II, 1914).

На цих курйозах справа і скінчилась, і довжелезна справа «о противоправительственной демонстрации, имевшей место 25—26 февраля в г. Киеве, сопровождавшейся изменническими возгласами», була припинена. По київських участках раптом збільшилось населення камер. За два дні демонстрацій було захоплено на вулиці більше сотні найбільше завзятих студентів і курсисток. В'язнів, арештованих до демонстрації, здебільшого було визволено зараз після демонстрації. Довго тримали, аж до квітня, Велевчука, справу якого хотіли роздути, обвинувачуючи його в приналежності до Р. С.-Д. Р. П. Власенка помилково випустили і потім вже надумалися притягти його до відповідальності по 132 ст. («хранение нелегальной литературы»), але не можна було довести, що відозви, знайдені у Власенка, належали іменню йому, а не його товаришам по кімнаті—Дубову чи Ситницькому, яких ніяк не могли ніде відшукати. Власенко був відданий під одкритий догляд поліції на хуторі під Лубнями і поплатився він тільки виключенням з Університету.

Вільчинського, Гороховацького та Сивоселецького жандарі хотіли обвинувачити в належності до у. с.-д., а Вільчинського збирались вислати за межі Правобережної України (юго-западного края), але вищі інстанції вирішили, що даних для адміністративних кар занадто мало, і справа на тому й припинилась.

Учасників зборів на Несторовській вулиці може були підстави вислати адміністративно, але треба догадуватись, що двуглавоці і взагалі російська чорна сотня несвідомо для себе спричинилась до полекшення долі обвинувачених. Той голос і ті не дуже розумні обвинувачення, що сипались на демонстрантів, були направлені до того, щоб інсценізувати великого політичного процесу «мазепинців», при чому той процес мав бути недвозначним викликом в бік Австрії. Уряд російський і охоранники все ж таки бачили, що з такого процесу, крім конфузу, нічого не вийде, і що діло скінчиться «жидом на білому коні», що керував демонстрацією, і тому тенденція в розслідуванні всієї справи жандарями була взята вірно—не дати ніяких підстав для газетного голосу і всяких інших вибриків з боку «істино-руських». Можливо, що київська влада боялась дістати догану з центру, коли б виявилось, що в Києві справді було допущено щось в роді того, про що писали праві газети.

В усякому разі вигодно було жандарям не піднімати великої історії, і кара учасникам зборів явилась над усі сподіванки легкою і невеликою.

Ковалевського, Беневського, Борнабова і Мазуркевича було постановлено київським губернатором заарештувати на 3 місяці, Крем'янську та Манджос на 2 місяці, Назарянца, Котова та Єремєєва на 1 місяць, а хазяйку помешкання Н. Мельникову оштрафувати на 75 карб. або арештувати на 3 тижні. Крім того, Ковалевського та Беневського було виключено з вищих шкіл «звиду преступной деятельности... и вредного их влияния на товарищей».

Шевченківська демонстрація великими репресіями не скінчилася, проте її значіння було колосальне. Це відчували і розуміли прекрасно жандарі, і в жандарських справах пізніших років ми знаходимо багато згадок про успіх Шевченківської демонстрації, які приводяться для того, щоб показати чи-то небезпечність українського руху, чи-то можливість серйозних студентських заколотів. Для революційної української молоді важним, розуміється, був не цей вплив на уряд і його оцінка сил студентства, важним був загальний революційний результат. Шевченківська демонстрація сколихнула маси українського студентства, а перед очима неукраїнців продемонструвала силу молодих діячів соціалістичного і національного руху. Організації українського студентства стали рости і більшати.

Характерно, що і, так зване, «старе громадянство» мусіло визнати не тільки успіх демонстрації, якої воно боялось, але й її позитивне значіння. Але молодь не могла простити своїм старшим, що ті не вірили їй і боязко радили і просили сидіти смирно і не рипатися, і по студентських гуртках ходили остроумні карикатури з підписаними під ними сатиричними віршами, в яких висміювалось оте непевне відношення «старих» до демонстрантів. На одній з карикатур було, напр., намальовано поета Олеся, що робив демонстрацію в густому лісі за містом, з запалом декламуючи в своїй самоті:

«Ішло нас на свято
Багато, багато...

Одна з поважаних «старих» громадянок стояла на балконі і в лорнет розглядала юрбу молодих демонстрантів, а один громадянин брав участь в демонстрації, сидючи в трамваї, що проїздив по Володимірській вулиці, і в вікно розглядаючи студентів.

Шевченківська демонстрація дала певність українським революційним діячам, що матеріал революційної інтелігенції підготований вже, і що справа національного визволення України звязана з другою російською революцією. Послідуючі роки війни стали роками внутрішньої праці українського студентства та його соціально-політичної диференціяції. Революційна інтелігенція молодого покоління 1917 року майже вся проходила школу названих нами в статті студентських організацій, але 1917 і 1918 роки явилися і роками остаточної диференціяції цих груп. Найбільш послідовно настроєні в революційному дусі елементи руху до 1914 року робляться активними діячами революційного життя після жовтня 1917 року.

М. РАВИЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Ленін і національне питання.

1. ЛЕНІН І МАРКС.

Велике значіння національного питання в справі прискорення розвитку класової боротьби, а також і в справі повсталих перед нами соціальних проблем, для перемоги соціальної революції в цілому світі, мало хто, на жаль, зрозумів до цього часу.

Висувати національне питання вважалося ознакою «кепського тону», ознакою «вузькості», «дрібнобуржуазності», і саме дрібнобуржуазним інтелігентам «космополітам», що мріяли про «загальнолюдське», найбільше здавалося шкідливим братися за національне питання.

Отже зрозуміло, чому буржуазія та її вчені, її теоретики, що висували національне питання ще на початку минулого сторіччя, мало не до наших днів вважалися монополістами в справі його вирішення.

XIX сторіччя зветься, звичайно, віком національностей. Пробудження націй, яким пророкували швидкий занепад, націй, що спали летаргійним сном в часи феодальної держави, починається одночасово з переходом держави від феодалізму до капіталістичного устрою.

Капіталізм потребує для свого розвитку «вільного» громадянина, потребує робітника, що може вільно з місця на місце пересуватися. Ось чому капіталізм не погоджується з дореформеними кріпацькими відносинами.

У цей перехідний час буржуазія провадить наступ, виступаючи в ролі класи-визволительниці, з революційними гаслами, з широкими деклараціями.

Одночасно з перемогою буржуазії на цій історії виходить нова дієва особа—широкі народні маси, що звільнилися від гніту поміщика-феодала. Соціальний переворот—чи то в формі громадянської війни зі зброєю в руках, чи мирний, без сильних зворушень—викликає у визволених рабів особливу класову свідомість, що різко різниться від свідомости недавніх їхніх «визволителів».

Вільний громадянин, що був до цього часу не більш, як великий німий, починає розмовляти; і, на диво всіх, виявляється, що він має свою власну мову. Визволені раби визволяються не тільки соціально, але й національно.

Та коли національний рух XIX сторіччя захоплював лише невеличку порівнюючи групу народностей, то капіталізм в своєму поступі розсував рямці національної боротьби, що й була замаскованою боротьбою пригнічених класів одної національності проти пануючих класів іншої національності. Лінія національної боротьби ототожнювалася з лінією боротьби соціальної.

Та оці дві лінії не були дуже різко окреслені в середині минулого сторіччя і тому розглянути їх тоді ще було неможливо. Ось чому для таких навіть великих людей, як Маркс та Енгельс, боротьба національна була сама по собі, а боротьба класова сама по собі. Пізніше, в р.р. 70-х, Маркс і Енгельс стали, завдяки своєму геніяльному аналізу класових відносин, на правдивий шлях в справі роз'язання національного питання.

Але-ж «учні» Маркса, проводарі революційної соціал-демократії, що у всіх країнах виродилася в партію соціал-реформістів, критиків, ревізіоністів і опортуністів Марксової науки, в партію дрібно-буржуазну та міщанську, не могли роз'язати національного питання. Мало того, сама їхня постановка питання згрунтована була на дрібно-буржуазних ідеалістичних і психологічних моментах, і зовсім не було в теоріях усіх оцих Бауерів, Кавтських, Штрінгерів, «Бунду» й інших національно-соціалістичних партій нічого марксівського, хоч і викладалися ці теорії, як щиро марксівська наука.

Тільки тов. Ленін, що в усіх питаннях був найпослідовнішим і непримиримим учнем Маркса, зумів, спіраючися на науку Маркса, розвинути й у національному питанні нову й сміливу теорію, що роз'язувала його в з'язку з класовою боротьбою пролетаріату проти буржуазії й охоплювала боротьбу колоніальних рабів цілого світу проти імперіялізму великих держав.

І не дарма всі східні народи, що гинуть під гнітом нестримного імперіялізму, з надією дивляться на Союз Радянських Соціалістичних Республік, як на єдиного спільника в розпочатій вже ними боротьбі. Отже не дарма ім'я тов. Леніна, як проводаря комуністичного пролетарського руху в цілому світі, стало одночано й гаслом боротьби за національне визволення. Не дарма сотні мільйонів індусів ставлять ім'я Леніна поруч ім'ям Конфуція та іншими обожествленими «визволителями» і «пророками».

Для тов. Леніна національне питання було сполукою пролетаріату з серцями кілька мільйонного селянства, знярядям найтіснішої єдності двох класів сучасного суспільства проти рештків феодалізму й кріпацтва в Європі, проти колоніального рабства й капіталістичного гніту в усіх країнах світу.

Маркс і Ленін,—оці лише два великі вчителі соціалізму й класової боротьби дали нам послідовні теорії, що роз'язували національне питання. Усі теорії австро-«марксівців», що так легко визнавалися всіма буржуазними теоретиками, є не більше, як теорії дрібно-буржуазних демократів і зовсім не мають з'язку з пролетарським рухом, не мають нічого спільного з марксизмом.

2. МАРКС І ЕНГЕЛЬС У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

У той саме час, як Маркс та Енгельс випустили «Маніфеста Комуністичної Партії», ціла низка слав'янських народностей, що пізніше перебувала під владою Австро-Угорщини, почала пробуджуватися. З'явившись на світ і впливаючи на політичне становище Європи, оці воскреслі національності зовсім переплутали гру інтересів і пристрастей великих держав. Політичне становище Європи, що до цього часу лишалося ясним, почало ускладнятися. Молоді нації з'явилися, як суцільні, недиференційовані народності і, шукаючи захисту себе й своєї свободи, незалежності й прав на

дальший розвиток своїх економічних, культурних, політичних інтересів, природно почали приєднуватися до тої або іншої держави—суперниці. У той саме час, як великі історичні народи, що склалися в держави, провадили між собою руйнівчі війни за перемогу буржуазії тої або іншої нації на світовому ринкові, в середині кожного з цих народів провадилася класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом. Малі неісторичні, недержавні нації, перебуваючи ще на найнижчому щаблі економічного розвитку, виступають у своїх національних вимогах єдиним в своїй середині фронтом, бо ж класова диференціація перебуває в їх ще в первісному стані.

Р. 1847 в «Маніфесті Комуністичної Партії» фундатори соціалізму пишуть:

«Комуністи відрізняються від інших пролетарських партій тим лише, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони висувують на перший план і обстоюють спільні, незалежні від національності, інтереси всього пролетаріату, а з другого—тим, що по різних щаблях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди боронять інтерес цілого руху».

«Робітники не мають батьківщини. Не можна відібрати від них того, чого вони не мають. Через те, що пролетаріат перш за все мусить завоювати собі політичне панування, піднятися до національної класи, себе самого конститувати,—він навіть є ще національним, хоч ні в якому разі не в розумінню буржуазії. Національні особливості й протилежності народів зникають все більше й більше, вже завдяки розвиткові буржуазії, волі торгівлі, світовому ринкові, однаковості промислової продукції і відповідних їй життєвих відносин. Панування пролетаріату примусить їх зникнути ще швидче, з'єднана діяльність, принаймні, цивілізованих країн, являється першою умовою його визволення. В тій самій мірі, в якій буде скасовано визиск одного індивідуума другим,—буде скасовано й визиск одної нації другою. З протилежністю клас в середині нації зникне й вороже відношення націй між собою».

Тут Маркс і Енгельс підкреслюють з одного боку, що в боротьбі пролетаріату проти буржуазії в середині кожної національності мусять висуватися моменти спільні пролетаріатові всіх національностей. Усі вимоги, згрунтовані на самотніх специфічних умовах розвитку кожної окремої національності, треба знищити, відсунути на задній план, бо ж оці особливі вимоги сприятимуть лише роз'єднанню пролетаріату різних націй.

«Робітники не мають батьківщини». Пролетаріатові некорисно провадити війну проти пролетаріату іншої нації. Батьківщина, всі її добра належать пануючій класі і аж до того часу, поки влада перебуває в руках буржуазії, пролетаріат є громадянином останнього гатунку.

Картина, змальована в «Маніфесті», є мов би то кінематографічна фільма, що швидко пересувається перед глядачами на екрані. Перспективи, змальовані тут Марксом і Енгельсом, так само, як і загальна схема розвитку людських відносин, дивують нас своєю глибиною й правдивістю, але ж теми їхнього розвитку, в дійсності, є значно повільніші, ніж його тут змальовано. Не зважаючи на те, що з часу видання «Маніфесту» минуло вже 75 років, національна боротьба в цілому світі не тільки не зникла, не тільки не зменшується, а, навпаки, вона тільки-но починає розгоратися, захоплюючи неоглядні простори Азії, Африки й Америки з кількома мільйонами населення червоношкірих, чорношкірих та інших кольорів рабів.

Р. 1849 Маркс і Енгельс надрукували цілу низку статтів проти стремління слав'янських неістричних народів до самостійности. Твердження Енгельса про те, що нації без минулого не мають надіятися й на майбутнє, що вони неминуче будуть розчавлені дальшим розвитком капіталістичних війн поміж великими народами, було помилкове. Енгельс вважав, що слав'янські народи, це—народи покидьки, що «аж до цілковитого знищення та денационалізації їх лишаться фактичними носіями контр-революції». Ці помилки наших учителів можна з'ясувати тим, що в ті часи слав'янські народи, завдяки тодішньому політичному становищу, потрапили в обійми російської ніколаєвської реакції. Маркс і Енгельс підпорядковували інтереси окремих народів інтересам європейської революції, а в той час сподівана війна Німеччини з Росією, вважаючи на орієнтацію слав'янських народів на царську Росію, могла завершитися перемогою її, а, таким чином, і перемогою реакції в цілій Європі.

З тих же причин, виходячи з тих же інтересів революційного руху, вимагали Маркс і Енгельс од усієї західно-європейської демократії активної підтримки незалежницьким домаганням Польщі. Польща тих часів, розірвана на шматки, зробилася революціонізуючим чинником в Європі, і не дарма всі програми російських революційних партій, починаючи від декабристів і кінчаючи відомим письменником-громадянином, революціонером-демократом, Н. Чернишевським, домагалися її незалежности. Бо вони в особі польських революціонерів завжди бачили спільників у своїй боротьбі з царсько-деспотичним і поміщицько-кріпацьким режимом.

Теоретично обгрунтовуючи захист інтересів європейської революції і всіх поступових шарів сучасного їм суспільства, Маркс і Енгельс вважають злочином викликати ексцеси чи військові заворушення, що зупиняють громадський поступ і відкидають суспільство на кілька десятиріч назад. Р. 1882 Енгельс писав Бернштайму, з приводу повстання в Далмації, так:

«Ми мусимо працювати в інтересах визволення західно-європейського пролетаріату і цей мент підпорядкувати всі інші. Та коли б навіть доля балканських чи інших держав нас надто цікавила, все ж таки, як що стремління їхнє до визволення йде всупереч з інтересами пролетаріату, то Бог з ними. Ельзасці пригнічені також. ...Та коли вони напередодні революції провокують війну поміж Францією і Німеччиною, нацьковують оці нації одна на одну, бажаючи таким чином відтягти час революції, тоді я кажу їм: Стоп! Ви маєте заpastися таким же терпцем, як і європейський пролетаріат. Визволиться він—визволитеся й ви, але ж до того часу ми не дозволимо вам бути перешкодою для борця—пролетаріату».

Р. 1874 в статті «народна держава» Енгельс обгрунтовує своє відношення до Росії, «покровительки слав'ян», так: «Офіційна Росія і доси ще є підпорою цілої європейської реакції, а її армія—резервом усіх інших армій Європи, що охороняють суспільний устрій, збудований на пригніченні робітничої класи. Німецьким робітникам, як Германської імперії, так і Австрії, доведеться першим зіткнутися з цією величезною армією пригнічення. Поки за спиною австрійської і німецької буржуазії, австрійського й німецького урядів стоять руські, доти німецький робітничий рух буде паралізовано. Тому ми, німці, найбільше зацікавлені в тому, щоб скинути з себе тягар російської реакції й російської армії».

Маркс і Енгельс багато попрацювали над ним, щоб вивести робітничий рух і класову боротьбу з тупика національних рямок на широкий шлях інтернаціоналізму. В той час, як швидко зростає капіталізм, рямки нації й держави зникають, і що вище стає ступінь розвитку держави, що багатше вона, то більше інтернаціоналістичними стають апетити її буржуазії. Безпосередньо звідси й виходять інтереси пролетаріату, що має провадити боротьбу не лише в «своїй» державі, «проти» своєї буржуазії, але й спільними лавами боротися, тісно єднаючися з пролетаріями інших націй і держав.

Критикуючи складену під впливом Ласалю Готську програму, Маркс пише: «Протилежно до Комуністчного Маніфесту, всупереч з усім розвитком соціалізму, Ласаль розглядає робітничий рух з вузько-національної точки зору. За ним ідуть навіть у цьому, йдуть після діяльності Інтернаціоналу. Здавалося б, що саме вже створення інтернаціоналу мусіло б розкрити очі проповідникам національного робітничого руху, та, як ми знаємо, прихильники соціал-патріотизму не так рідко трапляються ще й у наші часи».

В одному листі до Енгельса Маркс пише: «Учора в Генеральній Раді Інтернаціоналу були дебати в справі сучасного військового стану. Дискусія, як і треба було сподіватися, перейшла на питання про національності загалом і на наше відношення до нього. Між іншим виступили представники «Молодої Франції» з ним, що всі національності й національні нації є лише «застарілими забобонами»... Англіїці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що зазначав, що наш друг Лафарг та інші, що покінчили вже з національностями, звертаються до нас французькою мовою, с.-т. мовою, незрозумілою ⁹/₁₀ аудиторії. Я підкреслив далі, що під запереченням національностей він мов би то зовсім несвідомо розуміє опанування всіх націй «зразковою французькою нацією».

Хіба ж оці французькі «інтернаціоналісти», що не підозрівають навіть того, що промовляють вони найзвичайнішою націоналістичною прозою, мовою буржуазних оборонців великодержавництва, хіба ж не нагадують вони наших «русотяпів», що вважають усе, що не російське, за шовінізм, «вузький» націоналізм і ототожнюють російське з інтернаціональним.

Погляди Маркса й Енгельса на національне питання безнастанно еволюціонували й вияснялися. Своїм геніальним аналізом фундатори наукового соціалізму завжди відшукували під єдино-можливу, щиро-пролетарську форму розв'язання національного питання, що, через довгий час, зробилася зброєю в руках революційного пролетаріату всіх країн. Треба також зауважити, що Маркс і Енгельс не соремилися визнавати своїх помилок. Через постійну самокритику, ревізію своїх теорій, Маркс і Енгельс дійшли, нарешті, до найпевнішого розв'язання питання, до теорії і досі ніким не запереченої. Ми вважаємо, що теорія Маркса й Енгельса найбільшої досягла зрілості при розв'язанні ірландського питання, яке старанно замовчують і буржуазні критики Маркса й соціал-демократичні опортуністи, подібні до Кавтського, Бауера та инш.

У листі до Енгельса від 2 листопада 1867 року Маркс пише: «Раніше вважав я відокремлення Ірландії від Англії неможливим. Тепер я вважаю його неминучим», хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації.

30 листопада Маркс пише Енгельсові додатково: «Що мусимо ми порадити англійським робітникам? Я гадаю, що вони мають долучити до свого програму вимогу скасування спілки Ірландії з Англією, коротче

кажучи, вимогу 1783 року, тільки демократизувавши її й пристосувавши до сучасности. Це єдина легальна форма ірландського визволення і тому єдино можлива для прийняття в програму англійської партії. Досвід має далі довести, чи зможе існувати довгий час звичайна особиста унія між обома країнами . . . Ірландцям треба: 1) самоуправи й незалежності від Англії, 2) аграрної революції».

Таким чином, на думку Маркса, вимога відокремлення Ірландії має бути пунктом програми англійської робітничої партії.

10 листопаду р. 1869 Маркс у листі до Енгельса знову повертається до цього ж питання, при чому формулювка його стає чим-разяснішою. «Полишаючи—пише Маркс—на боці всі «інтернаціональні» й «гуманні» слова про «справедливість для Ірландії», бо це ж само собою зрозуміло для Ради Інтернаціонала,—простий безумовний інтерес англійської робітничої класи вимагає порвати сучасний зв'язок з Ірландією. Таке моє глибоке переконання, основане на причинах, котрі я можу відкрити самим англійським робітникам. Я довго думав, що можна буде змінити ірландські порядки за допомогою англійської робітничої класи. Я завжди захищав цю думку в «Нью-Йоркській Трибуні». Грунтовніше вивчення питання переконало мене в протилежному. Англійській робітничій класі нічого не потрапить зробити, поки вона не позбудеться Ірландії . . . . Англійська реакція в Англії . . . вкорінилася в пригніченій Ірландії».

Оцю позицію Маркса добре засвоїла Генеральна Рада Інтернаціоналу і в своєму листі до Романського Центрального Комітету, що перебував у Женеві, так викладає погляд свій на Ірландію, що зробилася в ті часи центром уваги всіх революційних робітничих організацій в Європі:

«Як що Англія є фортецею європейського лендлордизму (лендлорд—англійський поміщик) і капіталізму, то єдиним пунктом, звідки можна найсильніше вразити офіційну Англію, це—Ірландія. Поперше Ірландія є фортецею англійського лендлордизму. Як що він упаде в Ірландії, то неминуче має впасти в Англії. В Ірландії ця операція значно легша, бо там економічна боротьба концентрується виключно на земельній власності; боротьба ця під той же час і національна, і народ там революційніший і більше розлючений, ніж в Англії. Лендлордизм підтримується в Ірландії лише англійською армією. В той час, як буде скасовано примусове об'єднання оцих двох країн, в Ірландії станеться соціальна революція, хоч і в застарілих формах. Англійський лендлордизм губить не тільки значне джерело багатства, але й найголовніше джерело своєї моральної сили, як представника панування Англії над Ірландією. З другого ж боку—англійський пролетаріят полишає своїх лендлордів в Англії недоторканими, поки лишає недоторканим панування їхне в Ірландії.

З другого боку, англійська буржуазія не тільки визискувала ірландські злидні, щоб погіршити становище робітничої класи в Англії, примусовим переселенням злидарів-ірландців, але, і крім того, вона поділила пролетаріят на два ворогуючі табори. В усіх великих промислових центрах Англії спостерігаємо глибокий антагонізм між англійським і ірландським пролетаріатом. Середній англійський робітник ненавидить ірландського, як конкурента, що знижує заробітну платню і рівень життя. Він ненавидить його національно й релігійно (англійці—протестанти, ірландці—католики).

Для нього він подібний до чорних рабів в очах білих робітників південних Штатів північної Америки. Оцей антагонізм між англійськими пролетарями штучно культивується й підтримується буржуазією. Вона знає, що в цьому антагонізмові полягає справжній секрет її могутності. Оцей антагонізм виявляється також і по той бік Антлантичного океану. Ірландці, витиснені табунами биків і баранів (на землях ірландських селян англійські поміщики випасали свою худобу), переселяються до Сполучених Штатів, де вони складають значну частину населення, що з часом уже зростає. Єдина їхня думка—ненависть до англійців. Англійський та американський уряд, тоб-то класи, що їх представляють,—культивують цю ненависть, щоб зробити довічним це міжнаціональне тертя, що гальмує справу поважного й чесного союзу робітничої класи обох країн, а завдяки тому й справу спільного їхнього визволення. Ірландія—це єдиний привід для англійського уряду утримувати велику постійну армію, яку в разі потреби посилають проти англійських робітників, як це бувало після того, як в Ірландії армія перетворилася в преторіянців (професіонали військові—на особливому стані).

Нарешті, Англія в цей час нагадує в ще більшій мірі колишній Рим. Народ, що пригнічує інший народ, кує свої власні кайдани.

Отже погляд Міжнародної Асоціації Робітників на ірландське питання дуже ясний. Перше її завдання—прискорити соціальну революцію в Англії. Найрішучий в цій справі удар треба зробити в Ірландії.

Резолюція Генеральної Ради про ірландську амністію (звільнення заарештованих ірландців-революціонерів) має бути вступом до інших резолюцій. У цих останніх зазначається, що, не кажучи вже про міжнародню справедливість, необхідною попередньою умовою визволення англійської робітничої класи є перетворення сучасного примусового об'єднання, с.-т. рабства Ірландії, в рівний і вільний союз, коли це можливо, чи в цілковите відокремлення, коли це неминуче.

З наведених нами уривків з різних статтів і листів Маркса й Енгельса, ми бачимо, як поволі дозрівали вони для справжньої інтернаціональної постановки національного питання. Починаючи з 40 р. р., коли контури національної боротьби в Європі тільки-но визначалися, коли Маркс і Енгельс ще не досягли цілком своєї теорії історичного матеріалізму, що давала можливість правдивого освітлення історичних поезій, і кінчаючи 70 р. р., коли Маркс та Енгельс зробилися не тільки найбільшими теоретиками наукового соціалізму, але й керівниками робітничого руху, проводарями ними ж створеної Міжнародної Асоціації робітників протягом цілого цього часу, повного боротьби з численними ворогами, з непереборними забобонами, рятунок було знайдено лише в зв'язку з ірландським питанням.

Од теорій історичних і неісторичних націй, розвинутих Марксом і Енгельсом в зв'язку з висунутими капіталістичним розвитком Європи слав'янськими народами, через теорію революційних і неревольюційних народів, до розв'язання питання в дусі інтернаціонального робітничого руху,— ось шлях, пройдений нашими учителями.

Для нас оці листи Маркса й лист Інтернаціоналу мають бути керуючими вказівками тоді, як ми маємо завдання розв'язати національну проблему, ще зараз набрала особливого значіння в класовій політиці пролетаріату.

3. ЛЕНІН—УЧЕНЬ МАРКСА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

Ми вже писали, що з усіх учнів Маркса найбільше непримиримим, найпослідовнішим і найсміливішим був Ленін. Під той час, як де-хто з проводарів соціал-демократії використовували ім'я й науку Маркса для того, аби не застрах, а за совість послужити інтересам своєї власної буржуазії, а інші перетворювали науку Маркса в суху нежиттєву догму, тов. Ленін переводив марксизм у життя, перетворював у живу справу робітничої класи. До того ж він завжди, спіраючись на Марксі, посилався на найбільше бойові місця в літературній спадщині наших учителів. Тільки стаючи міцно обома ногами на групі Марксівської науки, тов. Ленін так сміливо, упевнено й нещадно розбивав одвертих і таємних ворогів пролетаріату.

І в національному питанні Маркс є для тов. Леніна найвищим авторитетом, і погляд Маркса на ірландське питання є керуючим у справі захисту цілої низки висунутих історичними подіями питань, зв'язаних з тою або іншою національністю. «Відомо,—пише Ленін—що К. Маркс і Ф. Енгельс вважали безумовно обов'язковим для цілої західно-європейської демократії активно підтримувати вимогу незалежності Польщі. Для доби 40-х і 60-х років минулого століття, доби буржуазної революції Австрії й Німеччини, доби «Селянської реформи» в Росії—цей погляд був цілком правдивим і єдино послідовно-демократичним і пролетарським».

Багато уваги віддає Ленін поглядам Маркса на національне питання в Англії, відносно окупованої нею Ірландії. Ленін гадає, що «політика Маркса відносно Ірландії має стати зразком пролетарської політики».

У своїй полеміці проти Розі Люксембург тов. Ленін знову зупиняється на тому, як ставився К. Маркс до справи самостійності Ірландії. «На цьому,—пише Ленін,—варто зупинитися, щоб показати аналіз конкретної вимоги національної незалежності з погляду справді марксівського, а не опортуністичного».

У другому місці, продовжуючи полеміку проти «практичної» Розі Люксембург, що вважала ідею незалежності Польщі за утопічну, Ленін пише:

«Політика Маркса й Енгельса в ірландському питанні дала надзвичайний, що має ще й досі величезне практичне значіння, зразок того, як мусить ставитися пролетаріат пануючих націй до національних рухів, зробила застереження проти тієї «холопської» хапливості, з якою міщане всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати за «утопічні» зміни кордонів держав, створених насильствами й привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації».

І вже значно пізніше, в часи імперіялістичної війни, не припиняє Ленін своїх посилянь на Маркса, протиставлячи його позицію поглядам соціал-патріотів і опортуністів типу Шайдемана, Плеханова й Кавтського. «У противагу прудоністам—пише Ленін в «Сборнике социал-демократа», № 1, в жовтні р. 1916—що «заперечували» національне питання «во ім'я соціальної революції», Маркс на перший план висував, маючи найбільше на-оці інтереси класової боротьби пролетаріату в передових країнах, основний принцип інтернаціоналізму й соціалізму: не може бути вільним народ, що пригнічує інші народи. Саме з погляду інтересів руху німецьких робітників і вимагав Маркс р. 1848, щоб переможна демократія

Німеччини оголосила й здійснила свободу народів, пригнічених німцями. Саме з точки погляду революційної боротьби англійських робітників вимагав Маркс р. 1869 відокремлення Ірландії від Англії, при чому він додавав: «хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації». Тільки висуваючи таку вимогу, Маркс справді виховував англійських робітників в інтернаціоналістичному дусі. Так лише міг він протиставити революційне розв'язання даного революційного завдання опортуністам і буржуазному реформізму, що аж до цього часу, через п'ятдесят років після того не здійснив ірландської «реформи». Так лише Маркс, у проти-вагу апологетам капіталу, що кричали про утопічність і нездійсненість вільного відокремлення дрібних націй та про прогресивність не лише економічної, але й політичної концентрації, міг відстоювати прогресивність цієї концентрації не по імперіялістичному, відстоювати зближення націй на базі не насильства, а вільного союзу пролетарів усіх країн. Так лише міг Маркс в галузі розв'язання національних питань протиставити революційну акцію мас словесним і часто лицемірним ознакам рівності й самовизначення націй. Імперіялістична війна р.р. 1914—1915 і відкриті нею Авгієві стайні лицемірства опортуністів і кавтскіянів навіч ствердили правдивість цієї політики Маркса, котра має стати зразком для всіх передових країн, бо тепер кожна з них пригнічує чужі нації».

Ленін не тільки вважав, що теорія Маркса, це—закон пролетарської політики в національній справі, він уважав, що Маркс, у своєму відношенні до ірландського питання, дав і практичні вказівки для революційної демократії. У статті, вміщеній в «Социал-демократе» р. 1916, тов. Ленін повторює ще раз: «За зразок для нас лишиться Маркс, що, проживши десятки літ в Англії, зробився напів англійцем і вимагав свободи й національної незалежності Ірландії в інтересах соціалістичного руху англійських робітників».

І так само в усякому випадку Ленін висуває перед собою питання про те, як ставився Маркс, до аналогічного стану річей, і, зважаючи на відношення Маркса до даного стану, роз'ясує його в марксівському дусі. Коли прирівняти до цього відношення до Маркса горе-марксистів Шпрінгера, Бауера й Кавтського, то ми побачимо, які брехливі оці опортуністи, яким Маркс був ширмою для usługовання буржуазії. В усіх оцих «проводарів» австро-німецької соціал-демократії, в їх солідних наукових дослідях ім'я Маркса старанно уникається. Під той час, як у праці Бауера «Національне питання і соціал-демократія» і в усіх трьох працях Шпрінгера і в кілька-річних працях Кавтського, особливо за той час, як найбільше почала виявлятися його ренегатська істотність, ім'я Маркса згадується лише для того, щоб підкреслити «помилки» його з р.р. 1848—49. Ленін зупиняється, головним чином, на періоді р.р. 1864—69, коли Маркс перебував у Англії. Про цей період зовсім ніде не згадують наші соціал-патріоти, бо ж немає гострішої зброї проти їхніх «марксівських» теорій, що дають їм можливість дурити робітничу класу і бути на службі буржуазії, ніж оцей саме період. «У питанні війни—пише Кавтський («Визволення націй»),—як і в кількох інших питаннях, Маркс і Енгельс в часи інтернаціоналу й «Капіталу» стояли на іншій зовсім позиції, ніж в часи «Комуністичного Маніфесту». Та там, де видно різницю, пізніший погляд має для нас переважаюче значіння в порівнянні з попереднім. Чи ж

користуються Кавтський чи австрійські соціал-патріоти цією безплідною заявою? Р.р. 60-і й 70-і діяльності батьків наукового соціалізму взагалі не по душі Шайдеманам. Відношення Маркса до Паризької Комуни р. 1871, «пізніший» погляд Маркса на національну справу в зв'язку з ірландським питанням,—соціал-демократи охоче знищили б плоди посіяної ним науки. Тільки Ленін своєю нещадною боротьбою проти соціал-ренегатів, соціал-патріотів і опортуністів усіх гатунків і відтінків, завдяки своєму всебічному й глибокому ознайомленню з Марксом, не дав їм пристосувати Маркса для потреб буржуазії. Ось чому провідар світової революції бере у Маркса думки, висловлені ним у найбільше дозрілий й найбільше революційний час його життя й діяльності, пристосовуючи їх до інтересів світового пролетаріату, а Кавтські, Шайдемани, Шпрінгери чіпляються за той час діяльності Маркса, що є такий нехарактерний для марксизму, як суцільного сталого, класово-пролетарського світогляду. Сам Кавтський пише, що «історичний матеріалізм найбільшого розвитку, що-до зрілості його, поглиблення й пристосовання до дійсності, досяг саме в десятиріччя, що прийшло за руїною революції року 1848». А по-за тим наші опортуністи й реформісти саме оце десятиріччя до руїни революції р. 1848 беруть за вихідну точку всіх своїх виступів, як «марксистів», саме оцей незрілий, ще науковий вік Маркса й Енгельса вважають для себе придатним. А коли оцей лише «попередній» погляд Маркса й Енгельса соціал-реформісти можуть використати в інтересах буржуазії, то Ленін вважав, що й у національному питанні, так як і в усіх інших, «пізніший» погляд Маркса має в інтересах пролетаріату і соціальної революції «переважаюче значіння». Це викликало з боку буржуазних ідеологів і соціал-опортуністів ненависть до Леніна, всуміш з острахом, воно ж викликало повагу і любов до Леніна з боку пролетаріату й пригночених народів цілого світу.

4. ІСТОРИЧНА КОНКРЕТНА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ.

Ще р. 1860 Міжнародній Соціалістичний Конгрес у Лондоні ухвалив таку резолюцію по національному питанню: «Конгрес заявляє, що він визнає цілковито право самовизначення всіх націй і висловлює своє співчуття робітникам кожної країни, що перебуває нині під гнітом військового, національного чи якого іншого абсолютизму; Конгрес закликає робітників усіх країн приєднуватися до лав свідомих робітників цілого світу для спільної боротьби за знищення міжнароднього капіталізму, за здійснення завдань міжнародньої соціал-демократії».

Артикул 9 програму Р.С.-Д.Р.П., ухваленого II-м з'їздом р. 1903, каже про «право на самовизначення всіх націй, що входять у склад держави».

Право самовизначення означає право кожного народу вирішувати свою долю, можливість будувати своє життя по власному бажанню. Але ж таке самовизначення має вилитися в якісь-то форми, в якусь конституцію, що має визначати взаємини його з іншими народами—сусідами його в рямцях однієї держави, чи таких, що творять сусідні держави.

Для партії робітничої класи, для комуністичної партії, що висловлює волю пролетаріату, себ-то більшості нації, дуже важко визначити свій погляд на національне питання, поскільки воно втинається у пролетарську

боротьбу проти буржуазії, сплутує її і ускладняє її розвиток. Зараз немає вже жадної можливості відсахнутися від цього питання. Р. 1866 Маркс у Раді Інтернаціоналу, виступаючи в дебатах, викрив прихильників анархіста Прудона, що розвивали свій погляд, ширячи думку, що «всяка національність і сама нація—застарілі пересуди». Маркс одповів, що ці представники «Молодої Франції» заперечують усі нації, окрім французької, що лідер їхній, Лафарг, «не усвідомлюючи того сам, розуміє заперечення національностей, як асиміляцію їх зразковою французькою нацією».

Ленін робить такий висновок з оцих слів Маркса: «Робітнича класа менше всього може створити собі фетиша з національного питання, бо ж розвиток капіталізму зовсім не обов'язково викликає всі нації до самостійного життя. Та як що масові національні рухи виникли вже, то відсахнутися від них, відмовитися від підтримки поступового в них, це, значить,—дійсно, підпасти націоналістичним пересудам, а саме: визнати «свою» націю за «зразкову націю» (чи, додамо од себе, за націю з виключними привілеями на державне будівництво)». (Про право націй на самовизначення).

Під той час, як старі теоретики дрібнобуржуазного французького анархізму заперечували нації в інтересах мов би то соціальної революції, Маркс саме в інтересах революції й успішного розвитку класової боротьби вимагав уважного відношення до національних рухів і правдивого розв'язання національного питання, з метою чіткого розмежування інтересів пролетаріату й буржуазії.

Чи ж мав, одначе, Маркс певне розв'язання національного питання? Безумовно, не мав. Пояснюється це тим, що взагалі неможливо дати на національне питання закінченої відповіді, придатної для всіх випадків минулого, сучасного й майбутнього. І, справді, Марксові багато хто закидав, в тому числі й польські соціал-демократи, те, що він одночасно виступав і проти неможливості чехів, південних слов'ян і інших, і в той же час за незалежність Польщі.

Поняття «самовизначення», звичайно, не конкретне, й у цьому відношенні закиди марксистам з боку дрібно-буржуазних соціалістів до певної міри справедливі. Конкретні форми «самовизначення» виявляються в житті нації чи то в формі автономії, чи то в формі федерації, або ж у формі відокремленої, самостійної, незалежної держави. Кожна нація має право самовизначення, с.-т. право вибору для себе одної з цих форм національного існування, але ж з цього, звичайно, зовсім не виходить, що революційний марксизм може зв'язати себе, свій програм з однією певною формою існування нації. Революційний марксизм розв'язує всі питання суспільного буття, виходячи лише із інтересів широких трудящих мас даної нації. Автономія, федерація чи самостійність—революційні марксистки розв'язують це питання залежно від цілої низки конкретних історичних умов, в яких перебуває в даний момент нація. Умови ж ці в житті кожної нації безупинно міняються. Засоби, придатні для одного періоду, можуть бути непридатними та навіть шкідливими для іншого періоду.

Посилаючись на Маркса в підтвердження своїх висновків про потребу «обліку конкретних особливостей» під час вирішення національного питання, Ленін пише: «Як відомо, Маркс стояв за незалежність Польщі з погляду інтересів європейської демократії в її боротьбі проти сили й впливу, можна сказати—проти всесильства й переважаючого реакційного впливу

царату. Погляд цей справдився наочно й фактично р. 1849, коли російське кріпацьке військо розчавило національно-визвольне й революційно-демократичне повстання в Угорщині. І з тої пори аж до смерти Маркса, навіть пізніше, до р. 1890, коли була загроза війни царату у спілці з Францією проти неімперіялістичної, а національної, незалежної Німеччини,—Енгельс перш за все й найбільше отстоював боротьбу проти царату. Тому й тільки тому були Маркс і Енгельс проти руху чехів і південних слов'ян».

Свідчить оце про те, що відношення до того або іншого національного руху, до тої або ж іншої вимоги даної нації залежить од конкретної політичної ситуації.

Року ще 1913 на літній нараді Ц.К. Р.С.-Д.Р.П. (більшовиків) з партійними робітниками було, з пропозиції Леніна, ухвалено резолюцію по національному питанню, п'ятий арт. якої каже: «Питання про право націй на самовизначення (с.-т. забезпечення конституцією держави цілком вільного й демократичного способу для вирішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про доцільність відокремлення тої або іншої нації. Це останнє питання с.-д. партія має вирішувати в кожному окремому випадкові зовсім незалежно з погляду інтересів цілого суспільного розвитку й інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм». Національне питання розв'язується в залежності від умов часу й місця. І націонал-соціалісти, що винайшли для всіх випадків єдиноспасительну формулу національної автономії, звичайно, в більшій мірі є націоналісти, ніж соціалісти й, безумовно, аж ніяк не марксисти. Маркс, довгий час вважаючи відокремлення Ірландії від Англії за неможливе й неприпустиме, через де-який час, коли змінилися умови, вимагав відокремлення, вважаючи його можливим і доцільним.

Ленін обгрунтовує цю потребу підрахунку всієї суми умов, в яких живе дана нація, для розв'язання питання про форми її самовизначення, глибоким аналізом, повертаючись до нього усе з більшою упертістю, з більшою ясністю.

У грудні р. 1913 в журналі «Просвещение» в статті «Критические заметки по национальному вопросу» Ленін писав: «Розвиток капіталізму знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя й національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і збільшення всеріжних зносин між націями, руйнування національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки то-що. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує дозрілий капіталізм, що вже прямує до перетворення в соціалістичне суспільство. Національна програма марксистів вважає на обидві тенденції, боронячи, по-перше, рівність націй і мов, неприпустимість будь-яких у цьому відношенні привілеїв, а по-друге, принцип інтернаціоналізму й непримиримої боротьби проти захоплення пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найбільше витонченим».

У тій же статті Ленін доводить у різних варіантах, що нація—це не щось тривке, нерухоме, що не підлягає законам розвитку. «Економічний розвиток капіталістичного суспільства дає нам у цілком світі приклади недорозвинених національних рухів, приклади створення значних націй

з кількох дрібних, чи за рахунок кількох дрібних, приклади асиміляції нації... Пролетаріят не тільки не береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а, навпаки—остерігає маси від подібних ілюзій, відстоює повну свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію націй, як що вона не примусова й не спірається на привілеї».

Уперто відстоюючи потребу конкретно-історичного аналізу при розв'язанні національного питання, Ленін повертається ще кілька разів до нього у своїх палких полемичних статтях проти соціал-опортуністів і проти марксистів, що нігілістично (негативно) ставилися до національного питання (Роза Люксембург). Ленін вимагає суворого поділу двох епох капіталізму, що ґрунтовно різняться з погляду національних рухів. «З одного боку, це—доба краху феодалізму й абсолютизму, епоха повстання буржуазно-демократичного суспільства й держави, коли національні рухи вперше стають масовими, так або інакше притягають усі класи населення до політики через друк, участь у виборних установах і т. п. З другого боку, перед нами доба зовсім усталених капіталістичних держав, з давно вже встановленим конституційним устроєм, з дуже розвиненим антагонізмом пролетаріату й буржуазії, доба, що її можна назвати добою краху капіталізму».

«Для першої доби типовим є пробудження національних рухів, притягання до участі в них селянства, як найчисленнішого й «найбільше абсентичного» шару населення в зв'язку з боротьбою за політичну свободу загалом і за права національності зокрема. Для другої доби типовим є відсутність масових буржуазно-демократичних рухів, коли розвинений капіталізм, все більше зближуючи, перемішуючи нації, зовсім уже втягнені до торгового обороту, на перший план висуває антагонізм інтернаціонально поєданого капіталу з інтернаціональним робітничим рухом» (т. XIX, стор. 10—103).

Зрозуміло отже, що при таких змінах не тільки довоколішніх економічних умов існування націй, але й політичних і культурних, зовсім виключається можливість однакового рецепту й розв'язання національного питання, бо ж тільки в національному зв'язкові з цими умовами можна вирішувати питання, як саме має вирішувати своє майбутнє та або інша нація, в які форми має вилитися її самовизначення, її конституція. Це ще більше поглиблюється тим, що, як пише далі Ленін: «Та або інша доба не відокремлюється одна від одної муром, а зв'язана численними переходовими ланками, при чому різні країни відрізняються ще швидкістю національного розвитку, національним складом населення, розміщенням його і т. п. і т. п. Не може бути й мови про те, щоб підійти до національного програму даної країни, не взявши на увагу всіх оцих загальноісторичних і конкретно-державних умов».

З цієї точки зору розв'язання національного питання в формі механічного перенесення з одної країни до другої, з одної історичної доби до іншої є розв'язання його по за часом і простором, і такі методи треба рішуче осуджувати, як цілком непридатні й нежиттєві.

Візьмемо, напр., старий єврейський «Бунд» чи іншу «єврейську соціалістичну» (коли так її можна назвати) партію, що носилася з ідеєю національно-культурної чи національно-політичної автономії, позиченою ними в Австрії. Головним теоретиком національної автономії є Ото Бавер, найпалкішими ж його побірниками в б. Росії були—бундовці. Та як це

не дивно, але сам Бавер в своїй книзі «Національне питання й соціал-демократія» присвячує цілий розділ доказам неможливості вживати принципу національної автономії що до євреїв. Це тільки доводить, що, й на думку творця цієї теорії, вона не пристосована до всіх націй. Бундовці розв'язали національне питання для Росії «в дусі резолюції південно-слов'янської соціал-демократичної партії», а ця резолюція була покладена в основу програму австрійської соціал-демократії по національному питанню на з'їзді в Брюнне р. 1899.

Чи ж можна було ухвалити цей австрійський програм без аналізу економічних, політичних і географічних умов Росії, як це зробили бундовці? Звичайно, що ні. Зазначені вище умови значно ріжнили Росію кінця минулого сторіччя від Австрії. В економічному відношенні Росія була країною з неможливими ще феодальними відносинами, в політичному—необмежену самодержавну монархію, в географічному—країну, що була оточена по краях цілою низкою національностей, що домагалися вільного життя.

У своїй полеміці проти Розі Люксембург Ленін зазначає їй, як змінилися умови життя в Польщі і зв'язане з цим відношення до неї. «У той час, як народні маси Росії й більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, в той час, як в цих країнах не було самостійних масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набрав величезного, першорядного значіння з погляду не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але й всеєвропейської демократії... Та коли такий погляд Маркса був цілком вірний для другої третини чи третьої четвертини XIX сторіччя, то він перестав бути вірним для XX віку. Самостійні демократичні рухи й навіть самостійний пролетарський рух пробудилися в більшості слов'янських країн і навіть в одній з найбільше відсталих—Росії. Шляхетська Польща зникла й відступила своє місце капіталістичній Польщі. В таких умовах Польща не могла не загубити свого виключного революційного значіння».

«Як що ППС (польська партія соціалістична) намагалася р. 1896 «закріпити» погляд Маркса іншої епохи, то це визначало вже використання букви марксизму проти духу марксизму. Тому зовсім праві були польські с.-д., коли вони виступали проти націоналістичних захоплень дрібної польської буржуазії, довели другорядне значіння національного питання для польських робітників вперше, створили чисто пролетарську партію в Польщі і оголосили надзвичайно важливий принцип найтіснішої спілки польського й російського робітника в їхній класовій боротьбі».

Таким чином, ми бачимо, що Ленін, однаково різко виступаючи й проти Розі Люксембург, що заперечувала право Польщі на незалежність, на самовизначення в формі відокремлення від Росії, так і проти націонал-соціалістів із Бунду й українських соціал-демократів, що відшукали патентований рецепт для розв'язання національного питання без залежності від епохи й часу, незалежно від економічних, політичних і культурних умов життя нації,—незмінно погоджував свої виступи з наукою Маркса й Енгельса. Усі, хто вважали пункт марксівського програму про право націй на самовизначення абстрактним, таким, що не дає позитивного програму по національному питанню, в дійсності прикладали у нас, в російських умовах, план, придатний лише для Австрії.

Ігнорувати ці умови економічного, політичного, географічного й культурного життя націй можуть лише дрібнобуржуазні утопісти.

«Не зважаючи на значний обсяг принципу права націй на самовизначення—пише Роза Люксембург,—що є лише звичайним загальним місцем і є однаково придатним не тільки для народів,—що живуть у Росії, але й до націй, що живуть у Німеччині й Австрії, у Швейцарії й Швеції, Америці й Австралії, ми не знаходимо його в жадному програмі сучасних соціалістичних партій».

Ленін так відповідає Розі Люксембург: «Пропонуючи нам розуміти цей артикул програму, як «звичайне загальне місце», Роза Люксембург сама й помиляється в цьому, кажучи, з дивною сміливістю, мов би цей пункт є, «очевидно, однаково придатним» для Росії, Німеччини й т. и.».

«Загальним місцем лишаться всі спроби націонал-соціалістів, що підходять з одною міркою до найбільше різноманітних умов».

5. ЛЕНІН ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ.

(Автономія, федерація, сепарація).

Вирішуючи національне питання, Ленін виходить не тільки з безпосередніх інтересів революційного руху, з інтересів трудящих, Ленін ставить національне питання в залежність від пролетарської боротьби проти капіталістів, від боротьби, що може дати успіх і кінцеву перемогу тільки за дружньої взаємної підтримки пролетарів усіх країн, усіх народів. Усе, що може стати на перешкоді розвитку цій інтернаціональній солідарності трудящих, Ленін заперечує й плямує, як реакційне, хоч би воно й прикривалося прогресивними й навіть соціалістичними гаслами й словами. Звідси його бойові виступи проти єврейських і українських соціал-демократів.

В державі національностей, як що в ній панує національний гніт, національна нерівність, є три способи розв'язати національне питання. Нерівноправна нація може, лишаючись у межах держави, задовольнитися вимогою автономної республіки чи області, може зажадати національного рівноправства не тільки в галузі культурній, але й рівноправства політичного на союзному ґрунті і, нарешті, може цілком відокремитися від держави, під гнітом якої вона перебувала довгий час.

Яке ж розв'язання найбільше відповідає інтересам пролетаріату?

Ми казали вже про те, що Ленін, як і Маркс, вважав це питання залежним од цілої низки конкретних умов, що їх важко заздалегідь обрахувати.

Мимо економічних, культурних і географічних умов, Ленін, вирішуючи долю пригніченої нації, вважає потрібним взяти на увагу демократизм, політичний устрій тої держави, в якій дана нація живе, ту суму прав, якими користуються малі нації в даній державі.

«Свідомі робітники—пише Ленін в статті «Еще о национализме»—не проповідують відокремлення. Вони розуміють зручність великих держав і значних мас робітників. Але ж великі держави можуть бути демократичними лише при умові повної рівності націй, а така рівність визначає й право на відокремлення. Боротьба проти національного гніту й проти національних привілеїв тісно зв'язана з захистом цього права».

Ленін, йдучи за Марксом і Енгельсом, був рішучим ворогом відокремлення для демократичної держави. Цим питанням дуже цікавилися Маркс

і Енгельс і дуже пильно аналізували перехідні форми державного життя. Маркс і Енгельс нещадно критикували реакційну роль малих держав, що, прикриваючися стремлінням до самостійності, дивилися на федеративну республіку, як на щось проміжне поміж реакційною монархією і демократичною централістичною республікою. Одначе, вони вважали федерацію кроком вперед, рівняючи з централізмом недемократичним, імперіялістичним.

Ось як відповів Енгельс на питання федеративної республіки в звязку з ріжноплемінним складом її населення: «Що має бути на місці сучасної Німеччини?»—питає він, і, беручи на увагу реакційно-монархичну конституцію Німеччини і так само реакційний поділ її на дрібні держави, що зберігають особливості «прусацтва», замість того, щоб потопити їх в Німеччині, як в цілому, дає таку відповідь: «На мій погляд, пролетаріят може вживати лише форму єдиної і неподільної республіки. Що до федеративної республіки, то вона ще й тепер, загалом і в цілому, є потрібною на величезній території Сполучених Штатів, хоч на сході їх вона вже стає непотрібною. Вона була б поступовим явищем в Англії, де на двох островах живе чотири нації і, не дивлячись на єдність парламенту, існують поруч три системи законодавства. Вона давно вже непотрібна в маленькій Швейцарії і коли й тепер можна ще там бачити федеративну республіку, то тому тільки, що Швейцарія задоволена з ролі чисто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федералістичне ошвайцарення її було б великим кроком назад. Два пункти відрізняють союзню державу від цілком єдиної держави, а саме: кожна держава—член союзу має своє власне цивільне й кримінальне законодавство, своє особливе судівництво, а до того й те, що поруч з народньою палатою є й палата представників од держав, і в ній кожен кантон подає свій голос, хоч би який малий він не був».

Дрібнобуржуазні націонал-соціалісти жахнулися б оцих еретичних слів Енгельса про необхідність єдиної і неподільної республіки, бо ж вони не зацікавлені в тісному братньому співжитті трудящих всіх націй, а, навпаки, зацікавлені в роз'єднанні їх, в націоналістичній пропаганді. Тому й не рахуються вони з тим, який політичний режим панує в державі, в якій живуть нерівноправні нації. Маркс і Енгельс же розуміють централізм зовсім не як політику насильства над національними меншостями з боку бюрократичної держави, а як демократичний. «Отже єдина республіка,—пише Енгельс,—але ж не подібна до сучасної Французької республіки, що є не що інше, як заснована р. 1798 імперія без імператора. В р. р. 1792—1798 кожний французький департамент, кожна громада користувалися повною самоуправою на американський кшалт, і це мусимо мати й ми. Як треба організувати самоуправу й як можна позбавитися бюрократії, це нам показали й довели Америка й перша французька республіка, а тепер ще показує Канада, Австралія та інші англійські колонії. І ось така провінціяльна (обласна) і громадська самоуправа—значно вільніші установи, аніж, прим., швейцарський федералізм, де, правда, кантон є дуже незалежним відносно бунду (так зветься федеративна держава в цілому), але він незалежним так само й відносно округи й громади. Кантональний уряд призначає начальників міста й префектів, чого зовсім немає в англійських країнах і що ми й у себе мусимо в майбутньому рішуче усунути, як і пруських ландратів і регірунсратів (комісарів, ісправників, губернаторів та инш. чиновників)».

На цій підставі Енгельс і висуває таку формулювання пункту програму про самоуправу: «Цілковита самоуправа в провінції, повіті й громаді через урядовців, обраних загальним виборчим правом; скасування призначень всіх місцевих і провінціальних урядовців з боку держави». Ці елементарні правила демократизму дуже часто забувають ті, що ще й тепер кричать про антидемократичність і диктатуру більшовиків.

Ленін підводить економічну базу під твердження Маркса й Енгельса на користь єдиної й неподільної державности, основаної на демократичнім принципі.

«Марксисты,—пише Ленін,—вороже, звичайно, ставляться до федерації і децентралізації з тої причини, що капіталізм потребує для свого розвитку найбільших і найцентралізованіших держав. Маючи інші однакові умови, свідомий пролетаріят завжди відстоюватиме якомога більшу державу. Він завжди боротиметься проти середньовічного партикуляризму, завжди вітатиме найтіснішу злуку великих теренів, на яких широко могла би розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією».

«Широкий і швидкий розвиток продукційних сил капіталізму вимагає великих, державно-сполучених і об'єднаних теренів, на яких тільки й може скупитися, знищуючи всі старі, середньовічні, станові, вузько-місцеві, дрібно-національні, релігійні та інші перегородки, класа буржуазії, а разом з ним і його неминучий антипод—класа пролетарів».

Неминучий закон історичного розвитку так тісно сполучає економічні інтереси держав і народів цілого світу, що важко навіть уявити, що сталося б з державою на довший чи коротчий час ізольованого від решти світу. Коли ж припустити, що така держава чи така нація маленька, немічна, то можна було б з певністю передбачити швидку їх загибель. Ось чому закріплення ізольованого, відокремленого існування маленьких народів є і шкідливе й реакційне явище. «Значна централізована держава, це—величезний історичний крок уперед од середньовічної роз'єднаності до майбутньої соціалістичної єдності цілого світу, і інакше, як через таку державу (нерозривно звязану з капіталізмом) нема и не може бути шляху до соціалізму». В Росії, що віками перебувала під гнітом напівазіатського царського деспотизму, де поруч зі всякими виявами свободи душили й всякі ознаки національних рухів, зі словом централізм звязане поняття про бюрократичний режим пригнічення, за якого, по наказу з центру, армія урядовців, представників державної нації, проводить усі закони й постанови єдиного уряду, механічно пристосовуючи їх до всіх без різниці областей і навії, що мають свої традиції, побутові особливості й т. п.

Ленін кілька разів упереджував марксистів проти такої сумісі двох централізмів: «...Відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. З цього приводу всяке міщанство, загалом, і націоналістичне міщанство (небіжчик Драгоманов у тому числі) завело таку плутанину в питанні, що треба знову й знову відтягати час на розплутування. Демократичний централізм не тільки не заперечує місцевого самоврядування з автономією областей, що різняться особливими господарчими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, обов'язково вимагає і того й другого».

Полемізуючи з Розою Люксембург, що заперечує всі спроби марксистів розв'язати національне питання і лише, як виняток, припускає автономію Польщі, Ленін зазначає помилку Р. Люксембург: «Чому ж,—

запитує він,—не може бути автономних національних округ з населенням не лише в півмільйона, але й у 50.000 мешканців, чому ж такі округи не можуть різнородно поєднатися з сусідніми округами різних розмірів у єдиний автономний «край», як що це є зручним для економічного обороту»...

Автономія областей з хоч трохи виявленими господарчими, побутовими й культурними особливостями, з особливим національним складом населення, при керівництві загальноекономічними й загальнополітичними питаннями з боку центральних державних установ є, по Леніну, в безпосередніх інтересах розвитку капіталізму. «Широкий, вільний, швидкий розвиток капіталізму,—пише Ленін,—став би неможливий, чи, принаймні, був би дуже загальмований без такої автономії, що полекшує й концентрацію капіталів, і розвиток продукційних сил, і об'єднання буржуазії і пролетаріату в загально-державному масштабі».

Автономію в сучасній капіталістичній державі Ленін вважає тимчасовим переходовим явищем. Вона дає нації, що примусово затримується в межах держави, можливість конструюватися, як нації, створює передумови для повнішого самовизначення в напрямі до цілковитого відокремлення, як що режим стоїть на перешкоді дальшому правильному й повному розвитку нації чи то в напрямі сближення до держави, як що в ній встановився вільний режим. Як на яскравий приклад першого, можна вказати на Норвегію, що користувалася всіма правами автономії в Швеції, але ж з огляду на безнастанні тертя підготувалася зорганізувати свої сили й знайшла слушний час для заяви про відокремлення від Швеції.

На федеративний зв'язок зі Швецією Норвегія піти не могла, бо ж федерація передбачає добру волю її учасників, Норвегія ж була віддана Швеції під час наполеоновських війн мимо волі Норвегії, і Швеція окупувала Норвегію за допомогою збройної сили.

Та й загалом Ленін, як і Маркс і Енгельс, негативно ставився до федеративного устрою держави, що узаконює і проти волі капіталістичної стихії розмежує нації. Ленін в кількох статтях повертається до питання про найдоцільніший, з погляду інтересів трудящих, устрій держави й приходить до висновку, що широка автономія областей в демократичній централізованій державі погоджується не тільки з інтересами нації, але й з напрямком капіталістичного розвитку. Федерацію Ленін заперечує, як міщанський ідеал державного устрою.

«Дуже важно зазначати,—пише Ленін,—що Енгельс, на точному прикладі, з фактами в руках, заперечує дуже поширений, особливо ж серед дрібнобуржуазної демократії, пересуд, що мов би то федеративна республіка означає більше свободи, ніж централістична. Це невірно. Факти, наведені Енгельсом відносно централістичної французької республіки р.р. 1798—898 і федералістичної швейцарської, заперечують це. Більше свободи давала дійсно демократична, ніж федералістична. Або ж інакше: найбільшу місцеву, обласну й іншу свободу, відому в історії, дано було централістичною, а не федералістичною республікою».

У багатьох, безсумнівно, виникне питання, яким же чином Ленін, ставлячися так до федеративної форми державного устрою, міг погодитися з існуванням Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, що є ідеєю саме т. Леніна. Чи не змінив Ленін свого погляду що до цього питання тоді, коли він вщерть підійшов до управління величезною державою національностей?

Щоб відповісти на це питання, ми наведемо тут цілком сьомий артикул «Первоначального наброска тезисов по национальному и колониальному вопросам», написаного Леніним р. 1920 для II-го з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу. Ось що ми читаємо в ньому: «Федерація є переходною формою до цілковитої єдності трудящих різних націй». Федерація вже на практиці виявила свою доцільність, як у відносинах РСФРР до інших радянських республік, так і в середині РСФРР відносно національностей, що не мали раніш ні державного існування, ні автономії».

§ 8. «... Визнаючи федерацію за переходову форму до цілковитої єдності треба стреміти до як найтіснішого федеративного союзу, маючи на увазі по-перше—неможливість оборонити існування радянських республік, що отчені, без сумніву, далеко більш могутніми у військовому відношенні імперіалістичними державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге ж—потребу тісного економічного союзу радянських республік, без чого не можна відбудувати зруйновані імперіалізмом продукційні сили і забезпечити добробут трудящих; по-третє—тенденцію до створення єдиного, регульованого по загальному плану пролетаріатом усіх націй світового господства, як цілості, яка тенденція цілком яскраво виявилася ще при капіталізмі і, безумовно, підлягає дальшому розвитку й повному завершенню при соціалізмі».

Ці два пункти «Тезисов» свідчать, що Ленін не змінив свого відношення до федерації, і виложені в § 8 положення лягли згодом в основу Союзу Соціалістичних Радянських Республік (С.С.Р.Р.)

(Далі буде).

М. ЯВОРСЬКИЙ

Де-що про „критичну“ критику, про „об'єктивну“ історію та ще й про бабусину спідницю.

В числі 9 «Червоного Шляху» за 1923 р. вміщено статтю акад. Д. Багалія під заголовком «Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму», що в ній шановний автор намагався дати академічну, наукову оцінку першої частини мого «Нарису історії України». Це вже друга по черзі рецензія акад. Багалія на мою працю. Перша появилася в «Книзі» № 3 з приводу появи в світ мого «Нарису українсько-руської історії», де вміщено мною конспективно історичну паралель української й російської історії. Пишучи свої рецензії, зокрема останню статтю, шановний академік намагався дати її змістові науковий, критичний аналіз моєї невеличкої праці, що й сам зазначає при кінці статті, заявляючи, що «повинна відродитися нормальна чиста наукова критика (мої підкреслення М. Я.), а не якісь бібліографічні замітки, чи то загально похвальні, чи, навпаки, лайливі. Відповідно тому потрібно, щоби автори дивилися на критиків, яко на своїх співробітників в колективній праці. Я б бажав, щоб М. Яворський так поставився й до моєї критики».

Чуючи такі ж слова від акад. Багалія ще до написання його статті, я зрадів. Бо як не радіти, коли збирається охоча людина з великим, як рідко в кого, багажом матеріялу, зібраним на протязі довгих десятків літ (тут хай т. Коряк вибачить, воно все-таки краще, коли раньше попрацюєш над матеріялом, а потім почнеш писати, а не навпаки), людина з великою ерудицією професора й академіка та ще й з новим своїм девізом—еконімічний матеріалізм,—все ніби то якраз підходе до наукової критики,—що ось ця людина збирається розібрати тебе, як то кажуть, до кісточки, і, починаючи основними проблемами, що поставлені в книжці, кінчаючи бібліографічними замітками, вкаже тобі, де ти зблудив і де правдивою пішов стежкою, де сказав наздогад, а де як раз трівко використав історичний матеріял, одним словом, я багато надій поклав на те, що дійсно аж тепер буде, по словам акад. Багалія, колективна праця молодої енергії з довголітнім досвідом.

А радіти, ще раз кажу, було чого вже хоч би тому, що в руках академіка Багалія були всі ниточки моєї праці, і що він через те найкраще зуміє розібратися в питаннях, що я їх ставлю. Коли до першої рецензії він цих ниточок ще не зміг був уловити, то це було для мене зрозуміле,—чейже з конспекту не вгадаєш, що властиво хотів автор сказати,—але до другої рецензії шановний критик досить добре був поінформований і про завдання історичного матеріалізму, і про основні мої питання в обсягу історії України. Чейже даром читав я про це довгого

докладу на кафедрі української історії, не даром йшла про це гаряча на протязі двох днів дискусія ще й при участі запрошеної професури, як Бузескул, Барвінський, Федоровський, Веретенников, Ветухов, Синявський, Таранушенко, Плевако та інших. А доклад і дискусія були не лише цікаві, а ще й принципові. Виходячи між иншим із Плеханівської¹⁾ тези, що історія— це не сума фактів, а закономірний процес та ще варіабельний, що виключає з одного боку повну ідентичність, з другого— повну самотність кожного окремого розвитку, робив я дальші висновки: 1) що українська історія, як наука, можлива тільки тоді, коли не обмежиться виключно одним «об'єктивним» описуванням історичних фактів, як це пр. приймає українська історична школа, йдучи слідами Ріккєрта, а змагатиме збагнути причинову закономірність громадянського розвитку, як діалектичного процесу; 2) що завданням української історичної науки, як і кожної історичної науки, є перемогти безконечну різновидність буття шляхом перероблення її в історичні поняття процесу, шляхом встановлення шляхів історичної системи; 3) що українська історія, як наука, мусить займатися тому не виявленням і описуванням «історичних фактів» (вони бо, «історичні факти», в дійсності не існують, а являються тільки надуманим результатом дійсного процесу подійсних відношень), а виявленням історичних процесів даних відносин, процесів становлення, розвитку і змін відносин в даному способі виробництва та 4) що оскільки класифікація і порядкування в природничих науках являється інтегральним чинником досліджування механічних процесів, остільки періодизація процесів відносин являється основним чинником в методології історії, як науки, в методології вивчення закономірних громадянських процесів.

Всі оці принципи й лягли в основу моєї книжки, в мій метод нового викладання й періодизації української історії. Спираючись на них, ц.-т. на динаміку соціального розвитку в протиріччях між витворчими силами й виробничими відносинами, на динаміку, що знаходила свій діалектичний зислів у зрості та зміні соціально-політичних формі ідеологічних систем, до того динаміку не типу Рожкова, що являється чистої води статичним описуванням, — як це, до речі, так подобалось акад. Багалієві, що він охрестив її статті марксієською, — а подійсну живу динаміку, як живі були люде, то її творили в процесі своєї громадянської продукції, — я й розвивав мої згляди на український процес, висовував на чоло окремі моменти тієї динаміки, періодизував її, аналізував її окремі доби, розглядаючи її кождо-сні двигуни, становлення, зміни, очевидно під кутом історичної перспекиви в даних конкретних умовах. Звідси й вирости де-що нові погляди на економічний та соціально-політичний характер окремих діб, окремих процесів в українській історії, звідси й взяли ся нові доби в українській історії, нові не по назві, — назва впливала вже зо змісту їх, — нові якраз з огляду на свій новий зміст. Звідси й взяли ся такі питання, як існування родової організації, про що вже й заговорив проф. Грушівський, як процес розвитку приватної власности і феодалізації в київській добі, з яким до недавна ще не погоджувався акад. Багалієй, домагаючись доказів літописних, як характер господарства київської доби, характер татарщини і т. д., словом все те, що нового я вклав

¹⁾ Плеханов, «История русской общественной мысли», т. I, Предисловие.

в першу частину моєї праці¹⁾, і що акад. Багалій, після обміркування зо мною, й взяв як основу свого плану курсу історії України в перший її період, плану зачитаного ним на засіданні катедри історії України. Само собою зрозуміло, що ширше обговорювати ці питання мені не приходилося, хоч і виразно їх було поставлено; перша частина мого «Нарису», це — тільки загальний вступ до історії України; мене цікавили більше часи зародження капіталізму, бо й сама епоха капіталізму, через що й я більшу увагу звернув на торговий капіталізм²⁾ (три випуски) та на промисловий капіталізм (чотири випуски).

Правильно чи неправильно ставлю й вирішую я ці питання, про це має мене переконати критика акад. Багалія. Я ж їх ставлю як питання, пробуючи з свого боку дати на прямо к їх розв'язання; завданням критики, наукової критики, й буде означити їх становище, без огляду, хто б їх поставив, чи «молодий соціолог», чи закопаний в архівній старовині «джерелознавець». І я з нетерплячкою чекав на неї, на цю критику, головне з боку джерелознавців, щоб з'ясували мені, де я помиляюся, а не тільки погрожували б мені механічно пальцем, як це було зроблено на однім із засідань катедри з боку одного кандидата в джерелознавці, до речі, майбутнього вченого, — мовляв, не смій рухати наших батьківських схем та ще такими «не-академічними манерами», на це ще не прийшов час.

Вона — наукова критика й з'явилася в «Червонім Шляху», в статті акад. Багалія, з'явилася як результат ще одного засідання — дискусії в катедрі історії України з приводу моєї книжечки. І все, як здавалося б, гаразд! — нарешті маємо наукову критику, та ще й не кого-будь, а академіка Багалія (ще раз хай вибачає т. Коряк, але академік Багалій де що більш, багацько більш написав, а ніж одну свою «Русскую Историю!»). Та бачте — замість сподіваного гаразду взявся негаразд та ще й — з бабусиною спідницею. Бабусина спідниця, це — не що будь! Вона грала величезну роль не тільки тоді, як читач ще не вмів ходити і тримався за неї, вона грає велику роль й зараз в політиці, головне тоді, коли на ній не тільки полтавські узори й мережки, а ще й рушніці-гаківниці і шапка-бирка. Про неї, хоч і без оселедця й матні в штанах, писав свого часу К. Маркс, характеризуючи буржуазні революції, що силою своєї природи мусять триматися за бабусину спідницю, ц.-т. жити споминами своєї бувальщини та одурманювати своїм романтизмом сучасників, ховаючи перед ними самий зміст революції, підмінюючи його за привабною формою голими фразами, драматичними ефектами, воскресінням вмерлих героїв, братерством всіх станів³⁾. А яку роль прийшлося їй відограти у своїй історичній необхідності в нашій українській революції, про це гаразд кожен знає, не менш автора тієї статті, що й сам переживав тоді ці короткі дні, екстази з їх черговим, болючим протверезінням.

1) Інших питань, що я їх ставлю в дальших добах історії України, поки що не згадую, з ними читач познайомиться, читаючи дальші випуски мого «Нарису», та мої «Тези й матеріали до історії України в епоху капіталізму», що зараз друкуються.

2) Зараз вийшов з друку перший випуск «Дворянська революція» та виходить перший випуск «Матеріалів» п. з. «Період початкової акумуляції». Друкуються: другий випуск другої частини «В суперечках дворянсько-кріпацького укладу» та другий випуск «Матеріалів» п. з. «Народницька революція».

3) К. Marx. Der achtzehnte Brumaire, ст. 10—11.

Бабусина спідниця — велике слово прадідівського фетишизму ще й в науці, зокрема в історичній науці. Вистарчить нагадати про П. Мілюкова і його «очерки по истории русской культуры», не говорячи вже про українську історичну науку. В ній бабусина спідниця віддавна була трівкою опорою для наших вчених, що деколи навіть прикривала її «для зручності» свекрушиною юбкою володимирсько суздальського покрою. Справді, бабусина спідниця велике таємне слово! Ось недавно, два роки тому, знайшовся відважний хоч і не вчений хлопчик, та випустив у світ книжечку для села «Козаччина». Багато в нас друковано книжечок для селян про бувальщину і чим більш була вона навіяна романтикою, тим краще її зустрічали. Хай вибачить мене акад. Яворницький, й він захопився в своїх роботах тією дешевою романтикою! Гадаєте, що хтось їх лаяв за те? Навпаки! А як зустріли книжечку Божка, до речі сказати ще й з багатьма друкарськими помилками? Навколо зашуміло—загуло: кричали «ліві», розмахували руками «праві», мовляв, нова кулішівська каша! Один із незадоволених марксистів, і то «настоящих», не типу Клепатського,—смальнув гостреньку рецензію, виливаючи з приводу неї своє незадоволення, що мов «перегибають палку», рецензію, що її, сказати до речі, сам не складав, а скористувався готовою роботою одного із молодих джерелознавців, надаючи їй де-що марксістського коліру, якого не було фактично у автора рецензії. Само собою розуміється, що із такої «спілки» вийшла в рецензії ще більша плутанина, ані-ж була в Божка, вийшли такі наївні, хоч з науковим соусом, погляди, що хоч пропади, не розбереш, як пр., що заняття Турками Царгороду не могло мати впливу на церковну унію на Україні, мовляв, через те, що воно випередило її на яких півтори сотні літ! Забув відай один із них про загально відому річ, а саме, що питання унії стояло ще раніш на Україні, стояло воно, напр., при Данилі, як питання боротьби проти татар, згодом повторювалося кожодчасно, коли скрутно було з православною церквою, як, напр., 1396 р. при мітрополіті Кипріяні, 1439 р. при мітрополіті Ізидорі і т. д., та що історичний процес, це—не простенька собі механіка зубчатих коліс, що в них один зуб з'язаний тільки з одним, а що це діалектична динаміка ріжних впливів, посередніх і безпосередніх, ближчих і дальших, що в ній часто-густо властива причина зхована за інші меншої ваги. Найкраще це бачимо з єврейськими погромами в часи XVII—XVIII ст., та й в XX ст. Наївний дослідник певно божитися буде, що «єврей—головна п'явка», висловлюючися по «истинно-русски», а коли приглянемося, то бачиш, що зненавиджений єврей—це тільки сліпе знаряддя експлоатації в руках поміщика, чи шляхтича, що ховався за плечі свого агента, та не менш його експлоатував, ніж мужика.

Видно, бабусина спідниця відай таки сильний ще для нашого часу фетиш, коли за нього вчепився навіть обома руками український марксист і то справжній, не на подіб'я Клепатського. Кому однак можна ще вибачити, може він не винен, може його завоював молодий учений джерелознавець своїми «джерелами». То ця бабусина спідниця захопила собою не будь кого, а ученого акад. Багалія, наділивши його ще й віщим духом та красномовністю дельфійської пітії. Як що не вірите, то прочитайте наукову статтю—критику акад. Багалія на мою книжечку. На сімнадцяти сторінках своєї науково-критичної статті акад. Багалій вділив уваги основній частині моєї роботи, ц.-т. відділові другому—п'ятому чотирі з чвертю сторінки, та ще й

поверхово, бо тільки де-кількома словами торкнувся основних питань, зате головним чином взявся за хисткий захист праць попередніх істориків, справжніх, не якихсь-то молодих соціологів, перед моїм ніби-то легковаженням їх. Моя характеристика на прямку дослідних праць українських дослідників (очевидно, й акад. Багалія) так вразила шановного критика, що він позабув і за наукову критику, загубив і свій девіз економічного матеріалізму, та, вкопившись обома руками за бабусину спідницю, давай танцювати довколо неї, давай викликати добрих духів В. Антоновича, О. Єфименко та інших, давай закликати ще й М. Грушівського боєвим кличем на поміч проти зневаги покійничків. І здорово ростанцювався на старі літа, шановний критику, то поглажуючи злегка по голові «молодого соціолога», то штовхаючи кляком під бік, мов, не берися за не своє діло, що для тебе ще—«табу!».

Вихідною точкою критика, як сказано, являється спір за предків, зовсім неправильна в мене, по словам автора, перспектива української історіографії (не знаю, чому як раз перспектива?), що ніби-то до часів матеріалістичної школи увявляла з себе, на мою думку, ниву, вкриту бур'янами. «Ні!—каже критик,—ніхто з них не замовчував історії української народної маси, а навпаки—головним чином, їй присвячували вони свої праці. Про себе мені ніякові казати, але хіба ж моя «Історія слобідської України» або «Очерки из истории колонизации» не присвячені, головним чином, народній історії?» А далше читаємо: «М. Яворський зробив правильну вказівку, що стрі історики доводили свої історії до другої половини XVIII ст., бо тоді кінчалося українське політичне життя. Але чомусь він не згадав про складений мною нарис української історії за другу половину XVIII, за весь XIX і початок XX віку, яко додаток до «Історії українського народу» О. Єфименко. На що ж було замовчувати цю тершу мою спробу новітньої історії України на соціально-економічному ґрунті?».

Критик скаржиться далше, що автор «Нарису», «вирішуючи питання про своєрідність української історії, визнає однаково тенденційними і фальшивими погляди українських шовіністичних і російських імперіалістичних істориків, але не називає поіменно нікого, а зачисляє тих і других в одну групу буржуазних істориків, коли, навпаки, українські всі автори об'єднуються єдиним ідологічним народницьким напрямком своїх наукових історичних студій».

Бач, як бабусина спідниця закрутила акад. Багалія, що загубив зразу логіку свого економічного матеріалізму! Чудова своєрідна діалектика! З одного боку—грішний автор «Нарису», тим, що звалив всіх українських істориків в одну буржуазну купу та ще й з ким—з російськими істориками, звалив як раз після доголітньої боротьби в історичній науці за одмежування українського народу від російського, з другого боку—автор «Нарису» винен в тому, що нападає на їх, мовляв, вони всі одного ідеологічного—народницького напрямку, бо писали про «народ»—тільки в часи існування його політичного життя!

Давайте внесемо де-яку ясність в цей вінігрет понять про буржуазну науку, про народництво та про соціально-економічний ґрунт. Не розумію ніяк, чому акад. Багалій, що стоїть на принципі «економічного матеріалізму», так перелякався найменування українських істориків буржуазними вченими? І чому—як раз він всіх їх звалює в одну кучу під

знаком «народництва». Чейже він, як знавець економічного матеріалізму, повинен знати, що народництво не треба ідентифікувати з усіма течіями, що спиралися на «народ», бо в такому разі й російські кадети та чорносотенці з «двухглавого орла» також народники, хоч нікому й в голову не прийде ідентифікувати їх зі сучасним політичним рухом, що для його, ц.-т. для народництва актуальним було питання селянської революції проти самодержав'я і капіталізму селянського соціалізму з поминенням капіталістичного процесу, що протиставляв себе західно-європейському соціалізму, спираючись на своєрідність історичного процесу, такдалекого від західно-європейського. Чейже акад. Багалій гарненько це знає, що ідеологія В. Антоновича під впливом Драгоманова протилежна була народникам, що бажали «зняти з соціалізму німецьку одягу та прийняти між соціалістів Пугачева», що бажали одяги європейський соціалізм в одягу думок і мрій українського селянства¹. Чому ж вперто називати його народником та ще й на рівні з М. Костомаровим, що, будучи в 1840-их роках соціалістом утопістом, згодом закинув не то що політичну, ба й культурницьку арену, проповідуючи вже в 1870-их роках повну лояльність для самодержав'я? Чейже не тільки академік Багалій, а ще й широкі шари українського читача знають, хто такий М. Гршівський, що його шановний критик силоміць запрягає в одно дишло, і то з ким,—з Костомаровим та з цензором—Лазаревським, що писали широкі про народні маси та хоч би про їх стихійні рухи тільки тому, що не мали більш кого протиставити з українського боку полякам, писали про них оплакуючи українську державність, що її, на їх думку, знищила польська державність, тільки тому, що ще й керувалися ідеєю етнографізму, як пержитками козацького романтизму, що однак не перешкоджало їм бути одночасно прихильниками абсолютизму²). Від коли ж то зрештою сам автор критики став почувати себе також народником? Чому ж виписувати загальні, історично невірні фрази? А може шановний критик гадає про «народництво» типу акад. Шахматова, що збирався кидати професорську катдру та замінити її посадою земського начальника?

Злякався шановний критик цього, що з посмів назвати українських істориків буржуазними вченими, руками й нігми одмахується од зарахування й себе та інших до спільного буржуазного табору.

Передусім дозвольте спитати шановного критика, що він розуміє під буржуазним вченим? Чи тільки ідеолога багатого панства? Гадаю, що він, як матеріаліст,—як це він сам заявляв собі таким—погодиться зі мною в цьому, що буржуазія, як клас взагалі, це—категорія суспільна, що означається не кількістю свого доходу, а якістю свого становища в громадянському виробництві до засобів й способу продукції³). Інтелігенція, це—не окремий клас, а суспільна група, що ідеологічно зхилється то в бік одного, то другого класу, в даному разі в умовах капіталістичного способу продукції—то в бік буржуазії, то в бік пролетаріату, *tertium non datur!* Яка ж ідеологія була пр. у О. Єфименка: пролетарська чи буржуазна? Гадаю, що й сам Д. Багалій висміяв би мене, коли б я сказав, що пролетарська! А що в де-кого з українських істориків був ухил у бік дрібно-буржуазної ідеології, хоч би вона й була

1) М. Драгоманов, Шевченко, українофіли і соціалізм, ст. 136—143.

2) Н. Костомаров, Б. Хмельницький, I, ст. 291.

3) Пор. К. Marx, Kapital, III, 2, 422.

ідеологією соціал-революціонера, як пр. у проф. Грушівського, то вона все таки буржуазна, все одно, чи велика, чи дрібнобуржуазна. Чому ж одпекуватися од дійсности?

Обурився шановний критик, що я назвав українських істориків ще й тенденційними! Дозвольте спитати його, як визнає, як сам заявля, економічного матеріалізму, чим обумовлюється спосіб думання людини? Коли він зі мною погоджується (а як матеріаліст повинен погодитися), то хай скаже мені, чи може бути об'єктивна абсолютно суспільна наука? Тен в одному місці говорить, що наука може з де-якою певністю від-продуковувати в поняттях тільки природу і черговість її явищ. В суспільних науках можна прийти до цього тільки шляхом досліджування закономірности суспільного розвитку. Однак, чи одкрито вже всі прояви двигунів життя суспільства? Ми знаємо його основні закони, та це є невідомо їх варіябельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливости і правдоподібности, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати, умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах. Закономірність, це не телеологія, а причиновість! Коли так, то що може бути результатом досліджувань наукових, там, де немає принципу закономірної причинности, де або ставляться питання, що впливають з одних бажань та мрій, або де нема взагалі ніякої лінії? Зовсім певно, що в першому випадкові наука буде об'єктивно тенденційно-фальшивою, бо для неї минуле не причина сучасного та сучасне—умова для правдоподібного в майбутнім, а засіб оправдання як не сучасности, то бодай змагань до відновлення в майбутньому минулого. Через те й тенденційно-фальшива була наука відносно України в російських істориків буржуазних, бо вона служила засобом оправдання існування фактичного стану посідання і його поширення, тоді, як українська історіографія намагалася (очевидно, оскільки це тряплялося, бо частина істориків й на це махала рукою, граючись в етнографізм)—оправдати минулим скасування цього фактичного стану. Я ніяк не скажу, що буржуазна наука,—а такою й являється українська дотеперішня історія,—складається виключно із помилок. Поскільки вона відповідала, говорячи словами Плеханова¹⁾, означеній фазі суспільного розвитку, по стільки вона мала в собі правду, була необхідною умовою взагалі в той час для розвитку науки, однак ця правда релятивна, бо вона відповідала тільки певному ступневі суспільного розвитку на Україні, та його інтересам, що присвоювали собі ідею абсолютного існування власного буржуазного укладу. В цьому й основна помилка підходу буржуазної історичної науки української, яку мусить виправити доперва історичний матеріалізм, не заперечуючи однак в ніякому разі її цінности у свій час, хоч і критикуватиме її. Багалій, однак, відай забув за цю правду, коли горячково висловлюється про те, що, мовляв, «ось такою *tabula rasa* з наукового боку й була українська історіографія... до М. Яворського; навіть, ще гірше, бо вона поросла непотрібним билієм». Ні, ще раз ні, шановний академіку, такого я ніколи нігде не сказав і не скажу, бо я—не починаю «марксизувати» українську науку з лайливого фейльєтона в «Більшовику».

¹⁾ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. XI, ст. 88.

Бач, що наробила лиха бабусина спідниця, розвіявши зразу всю наукову логіку ба й пам'ять акад. Багалія, що накоїв злощасний фетиш предка! Коли б не бабусина спідниця, коли б не фетиш предка, акад. Багалій напевно розумів би, що чим лівіші його «народники», хоч би й дійсні народники, як М. Грушівський, ц.-т. оскільки в одних чи других висовувалася на чоло політична лінія (а були такі, що писали й без ліній), то ця політична лінія як раз тим більш надавала якогось конкретного напрямку їх праці, пр. націоналістичного напрямку, і тоді весь той «народ», що про його думає акад. Багалій, «народ», що складається з усіх шарів і класів населення того самого етнографічного виду, виходив на арену в роботах наших істориків під певним, потрібним в даний момент, кутком зору. Чи проф. М. Грушівський,—він сам це зараз признає¹⁾,—не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби, основний процес історії українського народу? Чи досліди О. Єфименко та інших про гайдамаччину пр. не дають цьому рухові замість аналізу класової динаміки характеру «народній», в розумінні Д. Багалія, характер то національної й релігійної боротьби, то грабіжницьких виправ? Чи О. Єфименко, улюблена учениця Д. Багалія, не писала, що Залізник чи не звичайний собі розбишака, що грянув на Умань, щоб шукати там багаті поживи!²⁾ Чи О. Єфименко, коли писала свою історію українського народу, не мала певного апіорного погляду на християнство, коли заявляла, що український народ не міг до нього «все ж таки не почувати інстинктивного повагу й пошани», коли з ніжністю старосвітської інститутки оповідала про те, як з рабами в нас лагідно поводитися, розказувала про зірку—церкву на Русі, зовсім закриваючи її негативний бік та її властолюбний характер³⁾. Акад. Багалій пригадає певно собі докладно це місце, бо ж він редагував переклад цієї історії на українську мову, додавав навіть свої уваги, оскільки не погоджувався з О. Єфименко; акад. Багалій дав разом і санкцію на таке пояснювання християнства, коли в примітках не заявив, що це не науково, а наївно, коли не опротестував перед масовим читачем—і то в 1922 р.—такої нісенітниці, чому ж тепер питає мене, «хто були ці буржуазно-тенденційні історики, що вважали вдачу українця за споконвічну?» Чому він заперечує те, що признають живучі нині ще автори?

Приймім, однак, що М. Грушівський не признався до помилки, приймім, що О. Єфименко мимоходом тільки зробила історичний «ляпсус», та чи можна все-таки, хоч би при відсутності подібних «ляпсусів», говорити про ніби-то чисту об'єктивність, нетенденційність буржуазної науки (хай дарує акад. Багалій, та все-таки вона буржуазна)? Акад. Багалій певно зараз же урочисто заявить, що поскільки вона опирається на джерелах, на фактах, цілком певно, що можна; чейже він і докоряє мені тенденційністю, догматизмом та ще чимсь, стаючи в захист «об'єктивної» науки. Виринає однак знова питання, що таке історичний факт, що таке історична дійсність? «Ніби, як здається, пізнання дійсності впливає само собою із фактичного досліджування. Тепер питання: який же випадок життя та в якому методологічному зв'язку заслугує на те, щоб

1) Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3. Відень, 1922, ст. 4.

2) Южная Русь, т. II, ст. 105.

3) Історія укр. народу, I, ст. 46.

стати фактом, гідним уваги для названого пізнання? Впертий емпірик, очевидно, заперечить, щоб випадки—залежно від кожочасної мети пізнання—доперва в методичному обробленні ставали історичними фактами. Йому здається, що в кожному даному випадкові, в кожній статистичній цифрі, в кожному *factum brutum* економічного життя можна найти для нього важні історичні факти; при тому однак він забуває, що найпростіше вираховування, далеке від якого-будь коментаря угруповання «фактів», є вже тим самим «інтерпретацією»; що навіть в цьому випадкові «факти» оволоділа теорія, метод, вирвали їх з життєвого зв'язку, в якому вони дотепер перебували і силоміць всунули їх у зв'язок власної теорії¹⁾.

Однак акад. Багалій чомусь-то не хоче цього знати, коли не жаліє виписувати таку тираду слів з поученням для мене, мовляв, чому не берем гарного прикладу з «Читанки з історії України» Мірзи-Авак'янц, що зложена виключно з джерел і як раз охоплює ті часи, що про них оповідає М. Яворський, бо «лише безпосередня робота над джерелами утворює яскраве уявлення про минуле, дозволяє розуміти інтереси та психологію історичної доби, дає ясне знання, міцне, виводить з-під неминучої без того залежності від суб'єктивізму тої чи іншої історичної праці й дає можливість орієнтуватися в науці незалежно від ріжниць і перемін в поглядах історіографії».

Дивні діла божі і слова акад. Багалія! Ніхто ж не перечить важливості джерельних студій, а навпаки; для мене, приміром, більш сирий вигляд їх дав спромогу краще поставитися до їх аналізу, як це видно з порівняння оброблення литовської доби з київською, що й признає сам критик; стоїть тільки питання, як користуватися ними, питання, яке вирішує акад. Багалій знова принципом «об'єктивності». Тепер спитаю: в ім'я чого рекомендує акад. Багалій «об'єктивну об'єктивність»? В ім'я бездушного, застенілого етнографізму, чи в ім'я революційного марксизму? Чейже ріжницю між цими завданнями акад. Багалій, як матеріяліст, повинен розуміти! Пригадаю йому тезу К. Маркса про Фейєрбаха: «філософи дотепер тільки на всілякий лад пояснювали світ, важливо однак його перемінити»; що це значить? Завдання дійсної історичної науки, що має вказати шляхи тієї перебудови людського суспільства, не може не бути політичне, революційне. Історія, як суспільна наука, не може й не сміє обмежитися одним тільки голим констатуванням «факту», а ще й мусить зайнятися виявленням та поясненням його, як епізоду всього історичного процесу, виявленням його місця в історичній перспективі, виявленням його зв'язку в ланцюгу причин—наслідків, що розвиваються в історії до свого кінцевого вихіду—соціалістичної революції, що має стати, як каже К. Маркс, початком нової історії людства, для якого весь дотеперішній процес на ділі тільки передісторичний²⁾. Наука, що підходить до історичних фактів методом акад. Багалія, як раз не об'єктивна і не наука, а вузько-суб'єктивна балачка, бездушна етнографія, бо для неї взагалі немає якихся не то закономірних принципів—законів, а немає навіть хоч би якої-будь лінії, чи, як каже акад. Багалій, «тенденційности», бо вона виключно віддана на вузько-особистий, несоціологічний спосіб думання свого дослідника.

1) G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1923, стор. 18.

2) *Zur Kritik d. politischen Oekonomie*, ст. VI.

Чому акад. Багалій не береться й не брався досліджувати такого, приміром, питання, які у Володимира Великого були пальці, або яке у його жінок було волосся на головах? Тема цікава, чейже Володимир Великий не простий собі смерд, чи холоп, а володар половини майже Європи! Акад. Багалія більш цікавить, напр., як при столі Володимира взялися намість деревляних срібні ложки! Чому цікавить це його? Чи може тому, щоб порівняти свої власні ложки з Володимирівськими? Гадаю, що ні—цікавить його не те, а зріст техніки й потреб даного періоду, цікавить його в зв'язку з попередньою технікою, попередніми потребами та поволодимирськими часами, цікавить його, повинно бодай цікавити, в зв'язку з тодішньою диференціацією класовою, що починалася і виявлялася хоч би в срібних ложках та кінчалася в 1917 р. позбавленням пануючого класу й нащадків Володимира не тільки срібною, а й взагалі ложки.

Як бачимо і в акад. Багалія взялася оця проклята «тенденційність» і коли б тільки вона була доведена до кінця, було би вельми науково з його боку. А чейже сам акад. Багалій це підтверджує, заявляючи, що писав історію на «соціально-економічному ґрунті», значить таки береться за одну «тенденційність», протиставляючи її іншій, ідеалістичній «тенденційності», чи яка там ще буває. Бачиш, як, мимохить, обдурив тебе, читачу, акад. Багалій своєю проповіддю чистої, незалежної від поглядів в історіографії науки!

Як бачимо, ніякої науки без «тенденції» немає. Та не всяка «тенденція» наукова. Бувають «тенденції» для «тенденції», як, напр., стаття в київському «Більшовику» Клепатського, бувають «тенденції» без «тенденцій», як, напр., у наших істориків-етнографістів та акад. Багалія. Одні й другі ненаучні: про перші й говорити не приходиться, другі тому, що беруть історичні «факти» самі про себе, як самоціль. Справедливу читаємо замітку в Люкача, що «безнауковість цього ніби-то наукового методу полягає в тому, що він не добачає і занедбує історичний характер випадків, над котрими працює»¹⁾. Що більше, такий, ц.-т. чисто «об'єктивний» метод не може навіть дати конкретного матеріалу у своїй праці. Бо що це таке конкретний факт, випадок, явище? «Конкретне є тому конкретним,—каже Маркс,—бо є зібранням різних означень, бо є цілостю різновидности»²⁾. «Готова форма економічних відносин,—говорить він в іншому місці,—у тому виді, в якому вона виявляється на зверх, в її реальному існуванні і в способі думання, в якому її намагаються уявити собі агенти сучасних їм відносин,—є вельми неподібна, основно навіть протилежна у своїй суті до змісту свого і до властивого свого поняття»³⁾. Коли ми тепер хочемо правильно розуміти історичні «факти», то в першу чергу треба основно зрозуміти різницю між реальним їх існуванням та їх властивим змістом між втвореними над ними уявами і поняттями. Ось через що таке «тенденційне» проведення є першою умовою дійсно наукового досліджування, яке, по словам Маркса, «було би зайвим, коли б виявлена форма випадку і його зміст безпосередньо покривалися»⁴⁾. З приводу цього слушно заявляє Люкач, що тепер тільки треба дбати про те, щоб випадок звільнити, з одного боку, від безпосередньої

¹⁾ Geschichte und Klassenbewusstsein ст. ід.

²⁾ Zur Kritik, XXXVI.

³⁾ Kapital, I, 188.

⁴⁾ Kapital, III, 2 ст. 352.

форми, з другого боку—найти засіб, яким би відкрити його зміст та зрозуміти його, як і його форму, як необхідну в даному часі, та ще й його зв'язок в історичному розвитку. «Доперва в цьому зв'язку, що окремі випадки суспільного життя складає в одну цілість, як моменти історичного розвитку, можливе пізнання випадків, як випадків дійсності¹⁾. Тим історичним розвитком і являється розвиток класових відносин, являється ступеневе підготовлювання соціалізму, як кінцевий результат процесу, що в йому всі частини складаються на оцю велику цілість. І тільки така «тенденційність», що шукає цього закономірного підготовлення, революційна «тенденційність», що змагає до неминучості перебування цього світу на нових основах, тільки така «тенденційність» є наукова, тільки така є об'єктивна—все інше як раз «шори на очі».

Та досить буде пригадувати і показувати акад. Багалієві те, що він нараз забув при складанні своєї статті, чейже, як кажу, не він в цьому винен, що так склалося, а проклята бабусина спідниця. Кортить все-таки ще на одно вказати акад. Багалієві, хоч би не так з огляду на нього, як на читача, якому акад. Багалій рекомендує себе, як економічного матеріяліста на «соціально-економічному ґрунті», покликуючись на свою статтю при історії О. Єфименка.

Читаючи хоч би на сторінках Л. Н. М. «Вістей дискусію з приводу виступу Німчинова в катедрі мовознавства про нестійкість поглядів Шихматова та про пристосовання матеріялістичного методу в лінгвістиці, радієм, як росте молодь з своїм практичним, науковим методом. Німчинов, Ковалівський, що написали коротенькі замітки в Л. Н. М., це—здорове нове зерно, що виростає із старого, віджитого, використовуючи його соки—здобутки для нового росту. І хоч, як кажу, невеличкі ці статті, та скільки в них глибокого марксівського аналізу, не випробованого ще справді та виразного, як виразна їх позиція, яка сміло заявляє: немає фетишів, немає предків, немає бабусиної спідниці, немає об'єднання без попереднього одмежування! Вони напевне високо цінять всі дотеперішні здобутки лінгвістики (були б наївні, коли б не цінити), вони ж на ній виховалися, вирости, та вони—нове зерно, що одмежується од того, що вже втратило свою живучість, вони сміливо в тезах А. Ковалівського²⁾ критикують те, що не відповідає вже сучасним здобуткам людського думання. А акад. Багалій? Він, прибравши позу патріярха—в революції це вельми не до лиця—киває пальцем та заявляє: бач, і я матеріяліст, але не треба забувати предків, фетиша, бабусиної спідниці! Коли це, приміром, говорив би, ну, скажемо, хтось з Харківської катедри мовознавства, керownik чи його адепти, я б не звернув уваги, вони ж не можуть инакше говорити, бо для них марксизм те, що для інквізиції середньовічної теорія про обіг землі довкола сонця. Але це заявляє акад. Багалій, що сам починає писати на соціально-економічному ґрунті, що сам щиро, без задніх думок, береться за марксизм, других підганяє, сам вивчає, щоб дати приклад молоді! Тим більше треба рішуче одмежуватися од такого «соціально-економічного» ґрунту, що його рекомендує шановний критик. Марксизм, економічний матеріялізм—словечка тепер модні, всякий чіпляється їх. Тому акад. Багалієві тричі треба бути обережним, десять разів треба передумати, ніж писати, що його стаття до «Історії

1) Geschichte und Klassenbewusstsein, ст. 21.

2) Питання економічно-соціальної методи в літературі.

українського народу» О. Єфименко—на «соціально-економічному ґрунті», та ще й наговорити цілу купу суперечних понять і слів, що їх читатимуть і вивчатимуть тисячі молодих послідовників типу Німчинова, Ковалівського, бо дивитимуться на слова акад. Багалія, як на маяк у бурю. Ось через що я ще раз буду не в «академічному» тоні, зате в академічному змістові, коли скажу: Дмитре Івановичу! Ви Вашої статті не рекомендуєте нікому, бо вона не марксівська, бо вона не на соціально-економічному ґрунті! Чи гадаєте, що це вже марксизм, що це вже соціально-економічний ґрунт, коли хтось пише про економіку, про класи, про культуру? Таких «марксистів», такий «соціально-економічний ґрунт» ми бачили ще в матеріалістів-буржуа XVIII ст. Це ж як раз чистої води метафізика, статика, це як раз чистої води «об'єктивна наука» без наукового ґрунту, бо без історичного процесу, без соціальної динаміки, без історичної перспективи, це як раз досконального типу етнографізм, безтенденційна безтенденційність! Хочете знати, що таке соціально-економічний ґрунт? «Суцільність виробничих відносин творить економічну структуру суспільства, що на ній тримаються юридичні й політичні надбудови і що їй відповідають означені форми суспільної свідомості... спосіб продукції матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі... На певному ступні свого розвитку матеріальні витворчі сили суспільства приходять в протиріччя з існуючими виробничими відносинами... з форм розвитку витворчих сил останні стають кайданами перших. Тоді наступає епоха соціальної революції»¹⁾. Ось закон економічно-соціального ґрунту, діалектичний, живучий постійно в руху! Голе описування, це—не динаміка, одно констатування імен і цифр, це—не виявлення процесу, одно виписування творів літературних даного часу, це—не виявлення ідеології того часу.

Та годі! Я знаю, що акад. Багалій не хотів так написати, як вийшло, та що ж зробиш, сталося! Я знаю—не з статті,—що акад. Багалій, хоч і на старість, та все-таки хоче йти та й іде в бік марксизму зі своїми учнями та ще й других вчить, підганяє до нього, і я через те й не буду формальним критиком, як це, на жаль, робить сам акад. Багалій, критикуючи мене за легковажне відношення до джерел, за невикористання всіх джерел. Акад. Багалій чейже добре знав, які джерела я використовував, та які несподіванки робив мені Д. В. У., друкуючи мою книжку без авторської коректи, я з'ясовую справу так, як вона дійсно є, а не як здається бути. Тому ще раз кажу, що акад. Багалій на ділі не такий, яким показує себе в статті, а охочий жваво йти вперед з нами молодими, охочий, як ніхто, і за це його ціню і вкупі з ним працювати хочу. Та знов же—доки не одмежуєшся, доти не об'єднуйся—говорив ще Т. Шевченко, а згодом В. Ленін. Треба, безумовно, внести ясність в цю темряву, що її накоїла бабусина спідниця, від якої акад. Багалій рішуче відходе, хоч і зловився в-останнє за неї, ображений моїм «нападом» на предків.

Я не хочу довше затримувати читача моїм спором з друкованими поглядами акад. Багалія. Я бажав тільки розібрати методологічний бік статті акад. Багалія. Про інші питання, що їх шанований критик мимоходом ставить, прийдеться ще говорити іншим разом на іншому місці, а треба, неминуче треба, поговорити про них широко!

¹⁾ Marx, Zur Kritik, стор. V.

Не можна однак поминути нині мовчки одного тільки питання, це—питання з боку археології, що про неї шановний критик був ласкавий розписатися довгими рядками. Відповісти на це питання необхідно зараз тому, щоб показати читачам, як саме акад. Багалій неухважно ставиться до джерел і до здобудків сучасної науки, хоч голословно довбачає цей гріх в мені. Не згадую про те, що не було чого мені розписувати довгі сторінки про «найбільш характерне явище українського неоліту, трипільську культуру», рахувати на пальцях археологічні музеї Харкова, а скажу про те, що з археологічною екскурсією акад. Багалія вийшло вельми не гаразд. Ось послухайте: «За палеолітом М. Яворський ставить ще переходову добу до неоліта, однак визнається в науці інший поділ, що усуває переходову добу, а поділяє палеоліт на дві частини—старий і новий, а в неоліті визнає ранній і пізній». Ось яке! Дмитре Івановичу! Коли вже беретеся оспорювати мої загальні означення, замінюючи їх більш детально, то робіть це, як пристойить ученому академікові, не ось так собі! Дозвольте Вам пригадати одно місце з передмови Городцова до праці Никольського, що на його покликується: «Археологічна класифікація приймає зараз такий вид: еолітична епоха—рання, середня, пізня; археолітична—рання, середня, пізня; мезолітична—рання, середня, пізня; палеолітична—рання, середня, пізня; неолітична—рання, середня, пізня і т. д.»¹⁾ Я в загальному виложенні, як це прийнято Ануціним та іншими, не спеціалізував окремих діб в окремих епохах, що їх основних, для упрощення, прийнято рахувати три, академік Багалій однак робить учений коментар до цього наздогад.

Ідім далі: акад. Багалієві чогось-то не подобалося, що я посмів звязати початок людини з третичною епохою, та чомусь-то покликається на славнозвісну працю проф. Обермейєра «Доисторический человек»! Не знаю чому акад. Багалій, вичисляючи посади Обермейєра, забув сказати одно основне, що це єзуїт-абат,—а це не маловажне—та що від його тодішніх поглядів відпекуються нині учені—навіть і єзуїти²⁾. Зрештою й сам Обермейєр вніс основні поправки до старої своєї роботи на основі нових своїх відкриттів в Іспанії, надрукувавши 1919 р. книжку «Викопуваний чоловік». Акад. Багалій, коли вже взявся захищати католицького абата, повинен був згадати про це обов'язково! Я питаю однак, чому акад. Багалій як раз найшов Обермейєра, і то перестарілого, чому не покликав собі на поміч інших авторів, новіших дослідників з новими дослідними працями? Коли акад. Багалій так вже любить духовних осіб, то я пригадаю йому хоч би таких, як патер Шмідт, що зі своїм учеником Коперсом випустив ряд цінних праць³⁾.

Тепер дозвольте пригадати, як дійсно стоїть справа з третичною людиною, що проти неї так завзято виступив акад. Багалій, як свого часу Кюв'є проти теорій Дарвіна й Гекеля. Відомо йому чейже, що в наукових колах зараз йде спір із-за третичної людини, та цього відай не хоче знати акад. Багалій, коли зове на поміч перестарілого Обермейєра та ще й неправильно інтерпретуючи мої слова. Я не археолог, та все-таки

1) В. Никольский, «Очерки перв. культуры», 1923, стр. 12. Класифікаційна таблиця.

2) Дивись В. Никольский, «Старое и новое в доистории», «Вестник социальной акад.», т. III, ст. 379.

3) Дивись «Völker und Kulturen», Berlin, 1921.

дозволю собі наприкінці сказати де-кілька слів у цій справі. Ось що заявляє з приводу третичної людини проф. Городцов: «Часи людського життя поділяються на дві ери: 1) доіндустріальну і 2) індустріальну, що відповідають, перша пліоценовим (верхнім третичним), друга плейстоценовим (четвертичним) і сучасним формаціям земної кори. Доіндустріальна ера, згідно з даними сучасної науки, відповідає пліоцену, більш точно, скоріш другій чим першій його половині, коли довершився перехід від антропоморфних приматів до людини, що стала предком всього людського роду. Пліоценовому предкові людини де-якими представниками антропології й археології приписуються кам'яні знаряддя, які однак більшістю вчених визнаються за каміння, оброблені самою природою¹⁾. Про третичну людину маємо ще й відомості в роботі Горста-Мавра²⁾, в якій обговорюється новий третичний тип предка людини—гесперопітека та палеантропа. Про ці то погляди з приводу нових відкриттів я й думав, пишучи мої рядки про третичну людину, ніде однак я не заявляв, що в «цей далекий період люде мали навіть розвинену культуру», як це цитує ніби-то з моєї книжки акад. Багалій. В мене названа фраза вміщена на ст. 28 при обговорюванні делювіяльного періоду, це однак відай не хотів бачити акад. Багалій, та вирвану характеристику однієї доби переніс до іншої, де я в ніякому разі не міг би її вмістити.

Вся моя помилка в тому, що я не вказав на те, що третична людина це тільки здогад, не наукова певність, та що на ст. 27 находки третичної людини зв'язав з кінцем XIX ст., а не з XX ст., та ще й та (чого акад. Багалій як раз не спостеріг), що після нової теорії Нернста³⁾ геологічні періоди були далеко з довшим протягом часу, ані-ж я їх подав, йдучи за Мортіле⁴⁾. Раз акад. Багалій взявся однак оспорювати мої загальні положення про походження людини, то повинен був скористуватися новішою літературою, повинен був ще й скритикувати моє виложення делювіяльного періоду, яке зараз також починає оспорюватися. Віденський, проф. Байер, пр., що розніс на шматки теорію Обермейера, яка шельську людину всупереч теорії Пенка переносила в останню міжледникову епоху, на що й оперується акад. Багалій,—одкидає дотеперішні періоди ледівців Пенка, залишаючи тільки два з одною міжледниковою епохою⁵⁾. Таким чином, починає відживати давня теорія єдиного ледяного потопу Пріствіча, Бойд-Дукінса і інших, відживати ще й одночасно в роботах скандинавського геолога Гольста. Взагалі тут шановний критик взявся за невдячну роль пітії, бо що ж можна іншого сказати, коли акад. Багалій заявляє на ст. 155, що «автор не скористувався зовсім навіть харківським археологічним музеєм», добре знаючи, як я інтересуюся розкопками проф. Федоровського, і який, до речі, в присутності акад. Багалія потвердив правильність того, що я говорю про мідяну добу на Україні, як про культуру, занесену на Україну з півдня. Зрештою подаю до відома акад. Багалієві, що це потверджує нова праця археологічна Макса Еберта, зладжена на

1) Никольский, Очерки, ст. 13.

2) Neue Halbmenschen Funde der Späterzeit в Anthropologische Druckschriften, Berlin, 1918—1920 Н. 10.

3) В. Нернст «Мироздание в свете новых исследований», 1923.

4) La classification paléolithologique, 1908.

5) Mitteilugen der anthrop. Gesellschaft, Wien, 1921, ст. 21, і 1922, ст. 189.

основі дослідів Р. Шмідта¹). Ще одно питання до акад. Багалія, яке не можна нині поминути і яке також звязане з початком людства, це питання—на яких джерелах акад. Багалій береться оспорювати моє положення, що людина в палеолітичну добу не знала, що таке релігія? Чому одсилає мене в цій справі до розвідок Хвойка, Вовка, Феофілактова? На якій основі категорично заявляє, що, замість конкретного (?) матеріалу автор керується апіорними думками, так, напр., він каже, що поняття про душу та про богів людина ще тоді не мала й не знала, бо «смерти звичайної вона не бачила, а бачила, тільки загибіль від пазурів звірюки?» Цей апіорний висновок не відповідає дійсності, є помилковий, бо в оринякську й солютрейську добу палеоліта була вже релігія—культ предків і навіть похорон». Бач, як акад. Багалія не тільки закрутила бабусина спідниця, а ще й езуїтська ряса! Дозвольте пригадати акад. Багалієві—чейже він це знає, він тільки забув,—що всі ці автори, крім Вовка, хоч славилися, як археологи, та в генетичній соціології слабенько розбиралися, і що вже краще було йому згадати праці хоч би Зібера, Грушівського, М. Ковалевського, що блискуча теорія анімізму Тейлора, яка так довго панувала і яку розвивають християнські соціалісти типу Обермейера, Коперса, Шмідта, нині не існує майже ніде в науці, відколи Фрезер, велетенський «соціальний антрополог»,—до речі, дуже далекий від марксизму,—у своїх монументальних працях наніс їй смертельного удару своєю теорією до анімістичного аніматизму. Аніматизм, ц. - т. магія-ворожбитство з її духами, не богами, не душами—це дві величезні ріжниці,—запанував нині всюди, розроблюваний широко відомим ученим Прейсом²), Бетом³), Каруцом⁴), Анкерманом⁵), Шрейером⁶), прийнятий навіть—о горе шановний критику,—навіть В. Вундтом⁷), ба вчасі навіть—слухайте шановний критику, воно ще більш неприємне для уха,—де-якими найновішими богословськими працями, що не хотять лишатися далеко позаді. Візьміть тільки книжку Зедермана⁸), бувшого професора порівнюючої релігії в Липськім Університеті, нині архієпископа в Упсалі. Я міг би назвати ще десятки імен і то не марксіських, та гадаю, що чейже акад. Багалій вже переконався, що стрілив «сліпим», та все-таки питаю, хто властиво апіорно рішає питання, я, чи акад. Багалій, що закидує мені, що я не користувався конкретним (!) матеріалом, що навіть, не завдав собі праці поглянути хоч би в книжку В. Нікольського, щоб переконатися про те, як нині дивиться наука на світогляд-аніматизм палеолітичної людини?⁹) Зате акад. Багалій зразу вловив звичайну похибку коректора з Ітилем, або неправильно наведені, при покликуванні на джерела, знаків наведення, що знов очевидно було для його, що це вина не моя. Я однак не дивуюся акад. Багалієві, він послідовний в цьому питанні до кінця: редагуючи книжку О. Єфименко опробував її погляд на вроджену склонність українців до християнської віри,

1) M. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn-Leipzig, 1921, ст. 60 і схід.

2) Archiv für Religionswissenschaft, 1922, Bd. 21, ст. 163—185.

3) Religion und Magie bei Naturvölkern, Leipzig, 1914.

4) Zeitschrift für Ethnologie, 1913.

5) Zeitschrift für Ethnologie 1918.

6) Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1916—1917.

7) Mythus und Religion, 1910.

8) Das Werden des Gottesglaubens, Leipzig, 1916.

9) В. Нікольский, „Очерки первобытной культуры“, 1923, ст. 84 і схід.

на янгольську вдачу печерських ченців; тепер він хоче бачити владу, начальство, релігію і культ предків на зарані людського життя, так само, як його Обермейєр та Шмідт, що «відкрив», хоч і не без застереження, у тасманійцев, бушменів та інших одсталих племен «вищі ества», як пережитки первісної віри людства в «єдиного царя небесного»¹⁾.

Бажалось би мені ще в'яснити оцю правду, що її знав нині вже кожен студент, в чому різниця між аніматизмом—магією—оживленням природи, і анімізмом²⁾—одушевленням природи і людини, та врешті релігією, між почитанням предків і духів,—бажалось би поговорити про ступні розвитку цього культу, про причини його, відносно чого, як відомо, йдуть спори й поміж марксистами. Хотілось би ще вказати академікові Багалієві, що він жахливо помиляється не менше в своїй «правді» про владу з дилювіяльної доби, про знаменитий «жезл начальника» з модленської доби, що його давно вже в'яснила наука³⁾, про що забув критик (а винна проклята езуїтська ряса Обермейєра, що окутала з головою акад. Багалія), кортить ось так за чергою поговорити ще й за теорію Шахматова—«народника»,—та вже годі! Цим разом вже досить, всього нараз не скажеш! Одно тільки: не голубте, шановний критику, авторів, бо ваші ласки лихо приносять науці і не лайте їх за те, в чім вони не провинилися, однак полайте до схочу за те, в чім помиляються, та лайте ґрунтовно, глибоко, до дна, лайте «тенденційно», не «чисто об'єктивно», бо такою «об'єктивністю» мимохіть заведете на манівці—не мене, я вже, бачте, застарий, а молодих ваших учнів, що їх власним приміром заохочуєте до нової науки. Тоді, справді, автори дивитимуться на своїх критиків, як на своїх співробітників в колективній праці.

1) P. W. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee*, Münsher, 1912.

2) С. Фрейд, «Тотем и табу, психология первобытной культуры и религии», Москва, 1923.

3) В. Никольский, «Очерки первобытной культуры», ст. 65.

А. РІЧИЦЬКИЙ

Як Грушевський «виправляє» Енгельса.

Професор, історик і політик Мих. Грушевський займав в українському суспільно-політичному рухові останніх десятиліть досить видатне місце, щоб можна було не помічати його работ взагалі, а тим паче останніх, писаних уже в часи, коли цей ліберально-мислящий буржуазний демократ стає в тій чи іншій мірі на позицію примирення з пролетарською революцією, і, як учений і автор багатьох томів, не може не пробувати науково обгрунтувати свою позицію в сучасну переломову епоху в історії людства.

З цього боку симптоматичним був перехід Грушевського від роботи над улюбленою безконечною «Історією України—Руси» до проблем ширшого і загальнішого значіння, до роботи над «початками громадянства», де мусіла була виявитись переоцінка цінностей, до якої всякого справжнього ученого з старою ідеологією штовхає сучасне світове життя з його до краю загостреними соціальними антагонізмами, з війнами і революціями, з боротьбою протилежних класових світоглядів. І ніби сам автор обіцяє «прийняти нові слова, принесені великими змінами в людському життю». Як він їх приймає, побачимо далі.

Уже три роки, як «Початки громадянства (генетична соціологія)» Грушевського з'явилися в світ, і коли з боку української марксистської суспільности ця робота не зустріла відповідної оцінки, то це зовсім не через те, що вона не зачіпає цієї суспільности, а швидче пояснюється не вельми високим науково-культурним рівнем останньої. Не заперечує цього, а швидче підтверджує і той факт, що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що-до цієї роботи Грушевського, яку визнається «великим вкладом в матеріалістичну літературу соціології з її цінними висновками головне про теорію родової організації»¹⁾ і видається таким чином авторові паспорт на в'їзд до... матеріалістичної літератури. Далі ми спробуємо показати, що видавання подібних паспортів походить не стільки від теоретичних підвалин роботи нашого поважаного професора генетичної соціології, скільки від надзвичайної «толерантности» його менших колег, що сидять у тому ідеологічному таборі, якому така толерантність зовсім не властива.

У завдання цієї статті не входить критична перевірка фактичного матеріалу з людської передісторії, зібраного в «генетичній соціології». Що до цього, то в ній (як це часто буває і в кастових учених) справді скупчено великий фактичний матеріал, але щоб робити з нього вжиток з матеріалістичного погляду, його треба вилуштити з тої шкаралупи еkleктичного, а в суті річи націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал

¹⁾ «Книга». № 2, рецензія М. Яворського.

подано. А з цього боку тенденції «великого вкладу в матеріалістичну літературу» і спроби його автора перемогти марксизм наче б новими здобутками науки, а в суті пережовуванням заявлених аргументів з арсеналу «критики» марксизму, вимагають цілком певного реагування з боку марксистської мисли, тим паче, що по-де-куди Грушевський замість атакувати марксизм іде на нього обхідним рухом, ніби «виправляючи» і «доповнюючи» Енгельса, робота якого в цій самій справі («Походження родини, приватної власності і держави») визнається «славною книжкою», «класичним твором соціалістичної літератури» і т. д., але біда Енгельсова виявляється в тім, що він став жертвою непевної схеми Морґана, яку Грушевський на кращий випадок згоджується визнати лише за «робочу гіпотезу».

І в тім,—каже він,—була хиба книги Енгельса, що вона популяризувала гіпотези Морґана, як певні, нехибні виводи науки... «А формули розвою громадянства, взяті Енгельсом у Морґана, були, на правду, а ні тверді, а ні певні» (ст. 8). Але перше, ніж почати «виправляти» ці формули, наш автор до свого викладу подає передмовний «критичний» нарис історії соціальних теорій, і тут, у «критиці» марксизму, виявляє, що зовсім його не знає і не розуміє, бо, допустивши противне, довелося б визнати його твердження за свідоме обривування марксизму, в чім автор «генетичної соціології», здається, не може бути запідозрений.

Наш соціолог починає з того, що незадоволеним тоном вищости своєї пресерйозно заявляє, що, «не вилившись в якусь конкретну систему, ідеї матеріалістичного чи економічного розуміння історії пішли широко в науковий оборот і сильно скріпили ті тенденції до висвітлення економічних факторів політичних і соціальних процесів, які, й незалежно від марксизму, підіймалися з різних сторін» (ст. 25). Грушевському не подобається, що ідеї марксизму широко пішли в науковий обіг (та й не тільки в науковий, а ще ширше в масовий обіг, як кермо до політичної чинності робітничої класи і її світогляд). Він би хотів незалежно від марксизму притягти економічний фактор до висвітлення соціальних процесів на свій кшталт. Але хоч би і як хто хотів відкрити Америку, проте нічого не поробиш,—Колумб зробив це раніше. Нічого не лишається й Грушевському, як тільки спробувати об'їхати цю марксистську Америку. Але й тут, не підозріваючи цього, він пускається в подорож шляхом уже битим і навіть травою порослим. Немає нічого легше, як нав'язати марксизмові те, що нічого спільного з ним не має, щоб потім з висоти академічної катедри тлумачити про «односторонність» Маркса, яку вони—професори і академіки—«доповнюють» еkleктичною мішанкою, що з нею в жадному питанні теорії й практики не можуть звести кінці з кінцями.

М. Грушевський дуже й дуже далекий від оригінальності, коли пише: «К. Маркс, який взагалі багато взяв з ідеології Сен-Сімона, також різко і односторонньо, як це зробив Конт з фактором психологічним, розвинув у систему ділання фактора економічного. Сен-Сімон, який відчув значіння обох, але не вмів скомбінувати в одній суцільній системі впливи обох цих категорій соціального процесу, зістався праотцем обох цих методів толкування соціального розвою—з тенденцій ідейних (психологічних) і матеріалістичних (економічних), які й досі ще не знайшли вдовольного синтеза в соціологічній науці» (ст. 23).

Ще менше оригінальності й незрівняно більше вульгарности в твердженню Грушевського, що «з різних течій в соціології досі може найбільше

рішучості і безоглядності в упрощенні соціального процесу показали марксистки, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції, які змінюються з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності і механічно та автоматично змінюють життя соціальне, політичне і культурне»¹⁾ (ст. 37). З сміливістю, гідною кращого вжитку, наш професор звалює на марксизм такі нісенітниці, з якими попередні «критики» Маркса вже давно оскардили і з якими марксистська публіцистика розправила у свій час. Ще у відомій і дуже поширеній брошурі Плеханова (теж один з найвидатніших марксистів)—«Основні питання марксизму»,—що нараховує вже півтора десятки років життя, Грушевському уготовано місце в числі «глибокодумних людей», які «виявляють величезне самовдоволення, відкриваючи й ставлячи на увагу «одностороннім» Марксові й Енгельсові те міркування, що історію роблять люде, а не автоматичний рух економіки. Вони б'ють Марксу чолом його ж власним добром і в своїй нечуваній наївності навіть і не підозрівають, що «Маркс», якого вони «критикують», не має нічого спільного, крім імені, зі справжнім Марксом, будучи утворений їх власним і на правду всебічним нерозумінням предмету».

Бути в числі нечувано наївних людей і під виглядом викладання теорії марксизму тлумачити про «автоматичність» і «механічність» змін життя, щоб потім їх спростовувати і ловити марксистів на недодержанню понять про «автоматичність»—робити це все у 20-х роках ХХ віку, коли марксизм виявляє себе, як могутня зброя практики, можна лише заховаючи, під виглядом ученості, безнадійне упередження й нерозуміння того, про що йде мова.

Приписавши марксизмові «автоматичність», Грушевський вибачливо посміхається собі в бороду, що от, мовляв, марксистки які непослідовні, бо «в нинішній своїй практичній політиці дуже рахуються зі впливами цієї надбудови і вважають можливим і навіть обов'язковим своєю пропагандою й організацією, засобами психологічними, культурними й політичними помагати впливам економічного процесу» (ст. 38-39), замість, щоб сидіти й ждати автоматичного руху історії. Але добре було б, як би ново-явлений «доброзичливий» критик марксизму та зводив би кінці з кінцями. А то на двох сторінках до марксизму прив'язується і автоматичність впливу економіки на історію, і обов'язок впливати на неї методами психологічними, й культурними. Або, не встигнувши приписати марксистам економічну «односторонність», зразу ж нападати на них за підміну еволюції форм матеріальної продукції, як рухової сили історії, класовою боротьбою (ст. 25). Правда, він і не підозріває того, що ці «ножиці» марксизму розходяться лише в його власній уяві про нього.

Можна дивуватися, як могла людина протягом десятка сторінок так наплутати і стільки наклепів навести на теорію Маркса-Енгельса замість, щоб просто, хоча б у того самого Енгельса, списати основні тези Марксового вчення. Учений, що перетрусив увесь порох архівів і сам написав стільки, що може вийти добрий історичний архів, не завдав собі труда як слід ознайомитись з Марксовим ученням, перше ніж так його викладати. Характерно для всіх буржуазних «критиків» марксизму, що вони з висоти свого ученого олімпу висловлюють банальності, знаючи предмет

¹⁾ Підкреслення в цитатах мої. А. Річ.

свої «критики» лише з затертих обивательських уяв про матеріалізм. Проф. Грушевський у своєму розумінню матеріалістичного світогляду Маркса-Енгельса трохи тільки відійшов од уяв про нього, як про культ «грубої матерії».

Він навіть назву «історичний матеріалізм» не визнає відповідною до Марксової науки, а подає до відома такі пропоновані подібними іншими «термінологами» назви, як «історичний економізм», «технично-економічне розуміння» і инш.

А тим часом у своїх працях Маркс і Енгельс не раз роз'яснювали своє учення, особливо Енгельс, що взяв на себе завдання боронити це учення від критиків—попередників Грушевського. І даремно останній жалкує, що «якоїсь визначної соціологічної системи, написаної з становища «історичного матеріалізму,» властиво нема й досі» (ст. 25). З цього «становища» написана величезна історична, економічна й инша література, дарма що для представників марксизму з їхнього «становища» не було особливої можливости роскопувати порох віків і, «пыль от хартий отряхнув», «зложити т а к у (матеріалістичну) історію», як цього вимагає Грушевський. Та й через те саме як раз, чого не зрозумів наш професор, через те, що Марксове учення не є ні догма, ні автомат до історії, а є чинна провідна наука визвольної боротьби пролетаріяту, то й марксистки у цей бік насамперед мусіли скеровувати свої творчі зусилля. Проте найбільша «визначна соціологічна система, написана з становища історичного матеріалізму»—є праці самих Маркса й Енгельса.

«Великим основним питанням всякої, а особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття... Філософи поділилися на два великі табори, відповідно до того, як відповідали вони на це питання. Ті, що твердили, що дух існував попереду від природи і, значить, так чи инакше визнавали створення світу,—а у філософів, наприклад, у Гегеля, створення світу набирає ще безглуздішого і заплутанішого вигляду, ніж у правовірних християн,—склали ідеалістичний табір, а ті, що за основу й початок вважали природу, прилучилися до різних шкіл матеріалізму. Нічого иншого і не мають у собі вирази: ідеалізм і матеріалізм, взяті в їхньому первісному змісті». Так ставить питання Енгельс, розвиваючи тези Маркса про Людвіга Феєрбаха. В прикладенню до історії ця основна формула марксистської соціології говорить (за Енгельсом, а не після Грушевського): «згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичнім процесі визначаючим моментом кінець кінцем є продукція й репродукція справжнього життя. Ні я, ні Маркс більшого за це не твердили. Коли ж хто-небудь цю тямку перекрутить у тім розумінні, що наче б то визначає виключно один тільки економічний момент, тоді це твердження перетворюється в абстрактну, беззмістовну фразу, що нічого не говорить» (з листа від 21/IX 1890 р.). «Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток,—роз'яснює Енгельс,—базується на економічному. Але всі вони впливають один на один і на економічну основу. Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне положення є єдина активна причина, а решта суть лише пасивні чинники. Ні, тут взаємодія на основі економічної конечности, яка кінець кінцем¹⁾ виявить себе... Отже немає якогось автоматичного впливу

¹⁾ Підкреслення Енгельсові.

економічного положення, як це іноді вельми зручно уявляють, але люди роблять свою історію самі, лише в певному оточенні, що зумовлює їх, на основі залишених від минулого дійсних відносин, що серед них економічні в останньому рахунку все ж вирішують справу, хоч і як впливатимуть на них інші політичні й ідеологічні умови. Економічні відносини творять ту провідну нитку, що, йдучи безперервно, єдино приводить до урозуміння» (з листа від 25/1 1894 р.). Оці незалежні від волі людей відносини—продукційні відносини, в яких люде роблять свою історію самі,—і є справжня підвалина історичного процесу, або, як каже Маркс,—«не свідомість людей визначає їхнє буття, але, навпаки, суспільне буття визначає їхню свідомість». Грушевському для його завдань дуже зручно марксизмові нав'язати автоматичну чинність економіки, як і тим його попередникам, що з їх глузує Енгельс, йому це потрібно, щоб виявити свою «ріжносторонність», давно вже спростовану і висміяну самими основоположниками історичного матеріалізму. А «ріжносторонність» ця насправду складається у нашого критика з найріжноманітніших клаптиків, що «з становища» марксизму дається пояснити дрібно-буржуазною ідеологією автора, визначеною кінцем кінцем економічним розвитком, що привів і до пролетарської революції, яка роздирає дрібну буржуазію між ворожими класами і змушує і Грушевського зліплювати собі «дійсну (чи так?) науку, скажем, соціальної економії або соціальної психології» з самостійної чинності факторів біологічного, економічного і психологічного.

Виходячи з такого становища склеєної з ідеалізму й матеріалізму еkleктичної системи «соціальної психології», Грушевський намагається довести, що й марксист не можуть бути послідовними у своїй «односторонності», що й вони ніби такі еkleктики, як і сам Грушевський. Адже ж і Енгельс визнає, що продукція й репродукція безпосереднього життя має подвійний характер засобів до існування і продовження роду, при чім на первісних ступенях людського життя на суспільний лад тим більше впливають відносини між полами, форма родини, чим менше розвинена праця, чим обмеженіша є сума її продуктів, цеб-то чим вузча у суспільства продукційна основа. Отже Грушевський знайшов у Енгельса «два ряди факторів соціальної еволюції», а щоб і зовсім «виправити» його «односторонність», додає від себе ще й третього. «З розвитком же духового життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і різнородніших своїх проявах, як релігійна уява, обичай і мораль, мистецтво». І посилається в цім на марксистів, які теж агітацією, пропагандою й політикою допомагають економічному процесові.

Ми вже бачили, що уявлена Грушевським «односторонність» марксизму походить від його ріжностороннього нерозуміння цього світогляду й соціологічної системи або в кращому разі розуміння дуже кривого й однобокого. Що матеріалістичне (а не технічно-економічне) розуміння історії визнає впливи неекономічних чинників, то в цім непослідовність може бачити лише автор системи, яку він сам не знає як назвати—чи соціальною економією, чи соціальною психологією. Але марксизм ці чинники не тільки визнає, але й єдино науково пояснює, тим часом як соціологія Грушевського складається з мішанини цих чинників, при чім з його погляду один чинник тягне в один бік, інший—у протилежний, і авторові не так-то легко зводити їх до купи.

Коли Енгельс говорить, що, чим примітивніше суспільство, тим більше на його устрій впливає чинник біологічний, то це цілком ясно й матеріалістично. Можна піти ще далі і сказати, що в звіриному царстві немає ніяких економічних відносин, там життям керують біологічні закони Дарвіна. А людство тим і відрізняється від царства звірів, що через економічну діяльність змінює природу, змінюючись і само в цьому процесі. Тут природні чинники впливають на суспільне життя не безпосередньо, а через продукційний процес, з якого походить, як надбудова, все те, що Грушевський називає «духовим життям», яке у нього виникає, як *deus ex machina*, і починає свою самостійну чинність. Можна багато б говорити на тему, як «психологічний фактор», скажем, у своїй релігійній прояві чинить «самостійно», чому, наприклад, єгиптяне обожествляли річку Ніл, сонце й инш., чому рибальські племена мали за своїх тотемів риб, а ловецькі (хоч би й ті самі ірокези, що, живучи серед них, Морганові пощастило відкрити родовий комунізм)—ріжних звірин, чому наші предки вклонялися силам природи і який це має зв'язок з їхнім хліборобством. Але доведеться повернутися до того, як Грушевський вирятовує «прихильників матеріалістичного розуміння історії від хибних морганівських конструкцій, бо—в захваті цими конструкціями—навіть «тісна залежність подружних і родинних форм від умов господарських і їх змін полишалась на другім плані» (ст. 51) для цих прихильників, як стверджує автор генетичної соціології.

Грушевський дає реванша «морганівським конструкціям» власне в двох основних питаннях: груповий шлюб і держава. Базується він на дослідях цілої плеяди учених, які ставили собі метою спростувати морганівське відкриття первісного родового безкласового суспільства і довести одвічність міщанського укладу родини, приватної власності—«підвалини цивілізації» й буржуазно-юнкерської держави. На подібні досліди посилається і Грушевський, коли говорить, «що мабуть і люде жили від початку в парних сім'ях або невеликими групами жінок з одним чоловіком, що зависно відгонив від них інших самців. Ці Дарвінівські помічення,— продовжує він,—були тепер наново розвинені і угрунтовані де-якими біологами проти морганової теорії і того вжитку, який з неї робили марксисты» (ст. 51). От проти цього «вжитку» Грушевський і виставляє «Дарвінівські помічення» серед окремих дикунських племен, посилаючись на «всю складність і змінливість соціального процесу».

Але тим часом, як «велика заслуга Моргану полягає в тім, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових об'єднаннях північно-американських індіан знайшов розгадку найважливіших до цього часу нерозв'язаних загадок стародавньогрецької, римської й германської історії», як ставить питання Енгельс, то «помічення», на які посилається Грушевський і які виходять з того біологічного становища дослідників, коли в їхніх головах стирається грань між звіриним гуртом і людським суспільством, і закони біології механічно переносяться із звіриного царства до людського суспільства, ці помічення не розв'язують ніяких загадок і з історією культурного людства в'яжуться дуже мало; такі помічені факти, мабуть, швидче можуть розглядатися, як ознаки деградації, а не «доісторична основа нашої писаної історії».

Найважливіший вжиток марксистами морганівських конструкцій лежить в ученні про державу. Родовий устрій ірокезів, вистудіюваний Морганом

впродовж 40 років життя серед них, тим і має величезне значіння, що «тут,—як каже Енгельс,—ми маємо можливість вивчити організацію суспільства, яке ще не знало держави».

«Отже, держава не одвічна. Існували суспільства, що обходилися без неї і не мали ніякої уяви про державу та державну владу. На певному ступені економічного розвитку, неодмінно з'язаного з поділом суспільства на класи, цей поділ зробив державу необхідністю». Держава таким чином «становить собою продукт суспільства на певному ступені його розвитку; вона є визнанням того, що це суспільство заплуталось в нерозв'язній суперечності з самим собою, що його роздирають непримиримі противенства, і воно їх безсиле усунути». Щоб тримати ці противенства в межах «порядку», і виникла сила, що вийшла з суспільства, але поставила себе над ним. Ця сила є держава, що, як загальне правило, становить апарат панування наймогутнішої економічно, а, значить, і політично командної класи; за допомогою його ця класи тримає в покорі і визискує пригнічені класи. Головні одміни держави—територіяльна (а не родова) організація громадян, установлення суспільної влади, що безпосередньо не сполучується (совпадає) з людністю, самостійно організованою в збройну силу, а організує спеціальну силу, щоб тримати громадян у покорі—жандармерію, армію.

З цих положень Енгельсової марксистської науки про державу Грушевський визнає лише, що сучасна держава є класова. Але для нього це не є ознака держави взагалі. Для нього розклад родового суспільства і виникнення держави—це лише перехід одного типу держави (племінно-родової) в інший тип держави (класової). Принципової ж різниці між ними немає. Енгельс «протиставив родово-племінній організації державу, як щось нове і перед тим незнане»,—говорить Грушевський. А з його погляду, коли «дивитися глибше в істоту цієї (родово-племінної) організації та її функції, не можна скільки-небудь різко відмежувати родово-племінну організацію від істотного поняття держави». Вся ця «глибина» погляду в істоті і в функції племінної організації обмежується шаблоново-буржуазними ототожнюваннями держави й організованості. Для буржуа, звичайно, не може існувати ніякого порядку без держави, і коли він у родово-племінній комуністичній організації ірокезів знаходить «гарно організовану федерацію п'яти ірокезьких племен», то в цім бачить добродійний вплив їхньої держави. Грушевський навіть уважає, що «у цих північно-американських індіан організаційний процес племінного життя дійшов до найвищих форм політичної організації, не вийшовши з рамців племені. «Ірокези дають нам,—стверджує він,—класичний взірець федеративної держави в цих племінних рямках». Ірокези «своєю організацією стоять далеко вище від примітивних класових держав» (ст. 179). «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархичність примітивного життя етнологія давно віддала до архиву. При ближчій розгляді життя племені являється, по-своєму, нераз більш організованим і краще унормованим, ніж нинішні високоцівілізовані класові держави» (ст. 247). Такий є в основі хід аргументації за ототожнення родового суспільства з державою.

Буржуазні соціологи ніяк не можуть зрозуміти, що організація й порядок існують як раз у тих суспільствах, де немає держави, що й сама держава виникає там, де суспільство через класовий розкіл впадає в анархію, цеб-то держава є сама продукт суспільної анархії, а ніяк не

орган організованості суспільства. З другого боку, для них держава і суспільство—синоніми. Так само і для Грушевського племінно-родовий устрій ірокезів, цеб-то саме організоване суспільство—є держава. Але ж у класовому суспільстві держава стоїть над ним, як окрема сила, що мусить визнати і сам Грушевський, раз він прихильно цитує таку посвідку про сибірські народи: «З політичного погляду родовий союз, це—своєрідний організм, котрого функції далеко ширші, а внутрішня солідарність міцніша, ніж у державі, але елементи зовнішньої влади і примусу незвичайно слабкі, а в простіших формах (родового укладу), не викривлених ні воєнними навичками, ні економічними контрастами та конфліктами, їх нема майже зовсім... нема поліції, але коли нарушена справедливість, то всі готові стати в її обороні» (ст. 247).

От цієї простої, але глибокої різниці між самоорганізованим суспільством, що безпосередньо само творить порядок, і суспільством, над яким порядкує відокремлена від нього організація—держава з її публичною владою, тюрмами і поліцією, ніяк не збагнути нашому критикові Енгельса. Через те і доводи його іноді цілковито стоять на рівні політичних концепцій Ллойд-Джорджа, але з тою різницею, що останній розуміє, кому й чому служать ці концепції, а наш професор натягає на них покров сумнівної соціологічної науковості, коли проводить таку паралель: «Між ірокезькою федерацією і нинішніми федераціями республік властиво не можна вказати ніяких різниць, які б змогли дати право вважати цю племінну федерацію типом принципіально нижчим в порівнянні з аналогічними державно-класовими організаціями. Можна сміло сказати, що коли б не було європейської колонізації, яка кінець кінцем позбавила суверенності їх федерацію, ірокези мали б усяку підставу домагатись, щоб їх федерація була прийнята до Ліги Націй, цього найвищого щабля сучасної правно-державної мисли» (ст. 179). Справді, глибина державної мисли.

Але коли Грушевський для комуністично-родового суспільства вигадав державу, то, з другого боку, після його тверджень сучасні суспільства, приміром, Індії, Ірландії, Галичини живуть бездержавним життям і не знають «благодати» державного «порядку», бо поняття держави у нього вкладається в формулу Єлінека,—«Держава—це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу». У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського.

Але звести наукову проблему держави до питання про «свою» державу, про національну суверенність—це значить звузити її до конкретного випадку національної держави, а саму науку принизити до рівня хуторянського соціально-політичного світогляду.

Проф. С. ОСТАПЕНКО

Капіталізм на Україні.¹⁾

ВЕЛИКА МЕТАЛУРГІЯ.

5. Чавун. Залізо. Сталь. Велика металургія, це—одна з найкращих перлин в українському й світовому господарстві. Тут за допомогою вугілля залізна руда обертається в чавун, залізо, сталь та в різноманітні вироби, у вироби, що за часів панщини й приснитися не могли.

Відомо, що колись були доби кам'яного й мідного віків. Таких назв надається певним добам тому, що матеріалом для головного виробничого знаряддя були камінь та мідь. Для дикунів отим матеріалом був камінь, для асирійців, єгиптян—мідь. Теперішня історична доба зветься залізним віком,—бо основним матеріалом для виробничого знаряддя є залізо. Без заліза ніяк не можна уявити всього теперішнього господарювання. Припустіть на хвилю, що заліза не стало, що воно випало з нашого господарювання,—і тоді разом з ним щезнуть: плуги, борони, вози, коси, млини, залізниці, пароплави, всі доми великих міст, всі фабрики, телеграф, радіо, всі до одної машини, весь домашній скарб. Отже в одну хвилю сталося б таке дикунське спустошення, що не треба було б вигадувати, так званого, всесвітнього потопу: щезло б залізо—і люде опинились би в стані череди баранів. Коли б тепер знайшовся такий пустосміх, що став би писати знову «біблію», то напевно замість потопу він вибрав би кару в той спосіб, що примусив би свого бога украсти в людей залізо. Між иншим, до речі тут згадаємо, релігія, віра в богів, інтуїтивно відчуває, що залізо стане для неї «осиковим кілком»: «страшний суд» настане—так мурликає селянин-релігійник в хвилі досугу,—коли увесь світ дротом обмотається. До такої філософії дійшов український селянин, гляючи на силу загального впливу заліза на громадське буття.

Числова історія виробу чавуну така:

	Україна	Вся б. ім-перія без України	Сп. Штати	Німеччина	Англія	Увесь світ
		мільйонів		пудів		
1880 рік	1	25	237	168	464	—
1890 »	13	46	570	288	489	—
1900 »	90	87	854	527	477	—
1910 »	126	59	1.692	903	633	4.020
1913 »	189	93	1.919	1.177	649	—

¹⁾ Див. початок в кн. 1—2 «Ч. Ш».

Як вироб в 1880 р. прийняти за «1», то для 1913 р. буде:

Україна	189	б. імперія без України	3 ¹ / ₂
Сп. Штати	8	Англія	1 ² / ₅
Німеччина	7		

Оці всі числа разом мовлять самі за себе більше, ніж цілі томи книжок.

Із виробленої кількості чавуну в 1913 р. припадало на одну людину пуд.:

в цілій б. імперії	1 ⁵ / ₁₀	в Німеччині	18 ¹ / ₁₀
на Україні	4 ⁷ / ₁₀	» Сп. Штатах	20 ² / ₁₀
в Англії	14 ⁴ / ₁₀		

Як відомо, більша частина чавуну перероблюється далі на тих же металургійних заводах у всякого рода залізо та сталь, у т. з. «металургійний продукт». В 1914 р., напр., нашими заводами було виготовано цього продукту 144.997.255 п., з того було: рейок 34.205.637 пуд., двотаврових балок 12.964.249 пуд.; ріжного фасонного та гатункового заліза 40.976.005 п.; листового заліза 20.168.052 п.; дахового 6.227.949 п.; бандажів для залізничних колес — 2.142.126 п.; вісей залізничних 944.845 п.; ресорної та пружинної сталі 227.180 п.; сталі для інструменту 1.110 п.; універсального заліза й сталі 1.534.282 п. Далі, т. з. «готового» виробу в тому ж році вийшло 16.965.730 п., в тому числі було: рейкових накладок та підкладок 2.877.650 п.; чавунних труб 2.783.075 п.; залізних труб 3.677.732 п.; мостів 1.123.460 п.; жолобчастої листової сталі 967.229 п. Отже разом на всі ці вироби пішло 77% всього чавуну, якого в тому році було вироблено. В металургіях інших країн відношення поміж чавуном та металургійним продуктом таке саме, як і на Україні. Таким чином, де б металургія не стояла, які б робітники в ній не були, вона видає один продукт.

Всіх металургійних заводів у нас є 18 і вони варті того, щоб кожного з них знати на ім'я. Тому подаємо їх назви, які, до речі, слід змінити на більш пристойні: Олександрівська, Гданцівська, Дніпровська, Катеринославська, Донецько-Юрївська, Кадіївська, Нікополь-Маріупільська, Юзівська, Ольхівська, Петровська, «Провідаж», Таганрозька, Макіївська, Дружківська, Констянтинівська, Краматорська, Сулинська, Керчеська. Всі вони, за вилученням кількох (Дніпровська, Катеринославська, Н.-Маріупільська, Таганрозька), безпосередньо стоять або на вугільних, або на рудних покладах.

По технічних виробничих ознаках всі вони разом стоять на «європейському» рівні, а де-які з них стоять навіть далеко вище європейських зразків. Металургійний завод, це—ціле велике царство: в його подвір'я кожен день заходить по кілька десятків поїздів і справляють роботу десятки тисяч робітників найвищої кваліфікації.—Релігійники ходять далеко на поклони своїм богам. Металургійні заводи варті того, щоб кожен виробник другої вертикалі, другої ділянки господарювання, хоч раз за життя на власні очі побачив роботу металургійного заводу, щоб хоча наближно міг уявити, яким у ближчі часи має стати господарювання.

Для виготовлення вище позначеної кількості виробу всі 18 заводів стратили:

вугілля	122.200.000 пуд.	руди залізної	326.900.000 пуд.
коксу	233.500.000 »	» марганюї	11.500.000 »
антраціту	10.700.000 »	старого заліза	35.900.000 »
разом по кал. коеф.		флюсів	124.900.000 »
вугілля	484.400.000 »	шлаків	26.100.000 »

Проектова виробнича спроможність всіх 18 заводів доходить 252.240.000 пуд. чавуну на рік. Отже фактичний виріб в 1913 р. був на 25%⁰ нижче спроектованого.

Всю позначену вище роботу металургійних заводів в 1913 р. справили 68.283 робітники, з котрих працювало:

при домнах	10.569	або 15,6% ⁰
» виробу півпродукту	7.817	» 10,2 »
» прокатах	15.266	» 22,6 »
» виливу	8.877	» 13,1 »
» інших цехах	5.521	» 8,1 »
» нецехових роботах	13.021	» 19,9 »
» «нових» »	1.246	» 1,7 »
» роботах по-за фабриками	5.966	» 8,8 »

Службовий персонал—контрощики, техніки, інженіри—втому році на металургійних фабриках доходив—3.405 чол.; з того було: українців та росіян 2.871 і чужоземців—534 чол.; з того було: інженірів 308 чол., техніків 246; контрощиків—1834, серед них чужоземців—124 чол.

За рік роботи робітники в 1913 р. одержали 33.457.513 карб., отже пересічно на одного мет. робітника припадало 487 карб., тоб-то платня металургійника була більша за плату:

незаможника	в 3,4 разів	середняка	в 1,7 разів
батрака	» 2,6 »	шахтаря	» 1,6 »

Коли брати в основу матеріяли, що публікували самі капіталісти-металургійники, то ступінь визиску— $\frac{m}{v}$ —робітника металургійника сягала 176%⁰ і доходила суми в 58 м. карб.

В межах металургійної ділянки капіталістичною справою орудувала спілка капіталістів під назвою «Продамета», що заснувалась в 1902 р. Вихідні точки «договору» цієї спілки ті самі, що й «Продуголя.» «Продамета» була фактично більш сильнішим синдикатом тому, що металургійний виріб в більшій мірі концентрований, ніж вугільний, і тому, що на ринкові йому припадало мати справу з великим «закажчиком»,—державними й приватними залізницями і з-закордонним довозом. В «сферу впливу» «Продамети» входило 87%⁰ імперського виробу, тоб-то не тільки український виріб.

Капітал цієї ділянки мав виключно акційну форму і остільки вже був «філією» міжнародного капіталу, що основні капітали кількох закладів числилися у «фунтах стерлінгів», «франках», а не в «рублях», і навіть діловодство в багатьох з них провадилося на чужоземній мові. Раніш вже показано, скільки чужинців на цих закладах було в «контрощиках», не кажучи про чужинців інженірів та директорів.

Згадаємо тут же про нашу «малу» металургію, яка по суті свого виробу є окремими цехами «великої», що спеціалізувалися на якійсь частині металургійної роботи, напр., виробляють по більшості тільки дріт, труби, підкови, станки.

Серед цих заводів головних було 4, а саме: Гартмана, Нижньдніпровський, Торецький, Миколаївський.

Тут зовсім немає витопки чавуну, а робота зачинається з т. з, півпродукту.

В 1914 р. ці заводи видали металургійного продукту 7.062.017 п. і готових залізних та сталевих виробів 4.573.858 п.

В роботі їх було ув'язано 14.387 робітників, які одержали платні 7.391.154 карб., тоб-то пересічно на одного робітника за рік роботи— 528 карб., більше, як у великій металургії, тому, що тут цехи тільки високої кваліфікації.

6. Цукрова індустрія. По хемичному складові цукор, як відомо, дуже наближається до земляного вугілля, тоб-то містить в собі багато вуглецю.

Цукор, що виробляється з трощі, був давно відомий в Східній Індії. Але загального розповсюдження цукор, не як ласощ, а як споживчий продукт, набирає з 19 століття, коли його стали виробляти з цукрових буряків. Це сталося в часи, т. з., «континентальної» системи, що було запроваджено Наполеоном. Індустріальний виріб цукру з буряків на Україні розпочинається з 1855 р. Зараз є відомості про те, що вже винайдено лабораторного способу виробу цукру не з буряків, а з кам'яних пород, що містять вуглець. Поки що немає докладних відомостей про те, чи стане той винахід «революцією» в продукції цукру, чи буряковий виріб лишиться надалі. Але при всіх умовах в ближчі до нас часи буряковий виріб лишиться, розуміється, в тій самій силі, в якій він був досі.

Числова історія виробу бурякового цукру на Україні є така:

В 1890/91 р.	23,6	міл. пуд.
» 1900/01 »	41,2	» »
» 1910/11 »	102,2	» »

Для порівняння українського виробу з виробом цього та трощового цукру в інших краях подаємо числа, що слідує далі:

	1900/01	1905/6	1910/11 р.
	в міл. пуд.		
Німеччина	108,4	131,4	111,8
Франція	60,4	59,1	44,1
Ав.-Угорщина	59,5	82,1	68,4
Бельгія	17,6	18,0	13,6
Голандія	9,8	11,3	10,7
Іспанія	—	5,0	6,5
Італія	—	4,5	4,6
Швейцарія	6,3	6,7	6,9
Данія	2,8	3,7	3,6
Америка	9,0	17,3	27,7
Росія	0,7	0,7	2,4
Польща	6,9	9,2	12,3
Україна	41,2	43,3	102,2
Увесь буряк	421,7	440,2	523,5
Світ. трощов.	368,2	410,7	515,8

Отже з тих чисел слідує, що осередок виробу цього цукру в Європі знаходиться в чотирьох країнах: Франції, Німеччині, Австро-Угорщині, Україні, продукція цукру яких в 1910/11 р. складала 66% світового виробу цього цукру. А серед цих чотирьох країн Україна на першому місці. Перше місце в осередку, це—перше місце серед всіх країв. За Україною ж лишаються і всі можливості виробу бурякового цукру надалі, розуміється, при всіх інших належних умовах: бурякова площа Україні тільки почата—придатної землі до культури буряків лишається ще дуже багато. Особливо продукція ця має поширитися на Україні, коли врешті сів буряків та цукрова індустрія зайде на Катеринославщину та Херсонщину близько до Дніпрових порогів, ближче до електрики, якої така сила потрібується в індустрії бурякового цукру.

В списку країн, що виробляють буряковий цукор, зовсім немає Англії— цієї першої капіталістичної держави в світі. Є це, розуміється, тому, що для цієї індустрії потрібується відповідний ґрунт та відповідні соціально-господарські елементи, яких немає в Англії. З окреслень же хліборобської ділянки нашого господарювання слідує, що на Україні обидва ці моменти в наявності: земля—кращої не треба, робітників на короткий час—скільки завгодно.

З певністю можна зараз сказати, що при розверненні електричної енергії коло Дніпрових порогів найменше, як половину, хліборобської ділянки можна обернути в ділянку цукрової індустрії і тоді цілий світ годувати буряковим цукром, тоб-то цілому світові давати найкращу споживчу енергію, енергію, котра в самий короткий час обертається в людському організмові в механічну та інтелектуальну форму енергії, що як раз і потрібується «культурному» світові.

По окремих важніших українських землях виріб бурякового цукру розподілявся ось так: Київщина 30 м. п., Поділля 23,7 м. п., Харківщина 13,2 м. п., Курські повіти 12,5 м. п., Чернігівщина 5,1 м. п., Волинь 5,9 м. п., Полтавщина 4,5 м. п. Основою до такого розподілу виробу цукру на Україні являлася ота наявність часово «вільних» найманих робітників, про котру згадувалося в окресленнях хліборобської ділянки. Що та сама умова поспіла вже і в часті приморських українських земель, видно з того, що напередодні революції розпочато сів буряків та індустрію цукру на Катеринославщині та Херсонщині.

На стані цієї ділянки найкраще виправдується говірка: «швець ходить без чобіт, а кравець без штанів»,—якою характеризується капіталістичний лад.

На Україні вироблялося стільки цукру, що його могло би припасти пересічно по 120 фунтів на чоловіка на рік, тоб-то десь коло півфунта в робочий день, а насправді із усього цього виробу на Україні лишалося для спожитку тільки 20%, тоб-то пересічно на чоловіка припадало на споживання тільки 17,75 фунта на рік, решта ж вивозилась за кордон. Отже, коли мати на-оці, що 17,75 фунта є лише пересічна норма, то виходить, що були люде, котрі споживали цього цукру як раз до показаної норми, і були такі, для яких цукор був тільки ласощами. Ласощами був український цукор для всіх батраків, незаможників, середняків і для певної частини пролетаріату, тоб-то для найбільшої частини виробників. Отже не для всіх цукор той був «солодким» — загал лише чув, що він «солодкий».

В той же час в інших країнах кількість споживання цукру доходила ось таких вимірів (фунтів на чоловіка): Англія 100, Америка 93, Данія 85, Швайцарія 75, Німеччина 50, Франція 40. Таким чином, виходить, що англійський нарід, що сам зовсім не виробляє безпосередньо цукру, споживає його найбільше. Там вже пересічно припадає не по одній грудочці, як в нашому селі, а по одинадцять грудочок на день на чоловіка.

Показані числа, як ніякі інші, свідчать, що в капіталістичному ладові господарювання вже ні в якій мірі не залежить від того, скільки власне люде споживають певних продуктів, а виключно від того, скільки на свої спроможності можуть виміняти (купити) потрібних продуктів. Числа показують: Україна виробляла цукру стільки, як і Німеччина, а Англія зовсім цукру не виробляла, споживала ж цукру Україна в 3 рази менше, ніж Німеччина і в 6 разів менше, ніж Англія.

Отже цукрова індустрія на Україні, це—індустрія для закордону. Цей момент, між іншим, краще, ніж щось інше, характеризує стан капіталізму на Україні.

Число цукрових заводів на Україні в 1912 р. було 213. Коли порівняти число заводів та кількість цукру, що продукується на них в різних краях, то виходить, що на Україні цукрові фабрики самі великі, тоб-то виходить, що по вертикалі цукрової індустрії найбільший стан капіталізму був на Україні. Справді, в останні десятиліття українські цукрові заводи в більшій мірі зростали у своїй виробничій спроможності, ніж в числі, тоб-то виріб концентрувався з великим поспіхом. Так, напр., з 1890 р. виробнича спроможність українських цукрових заводів збільшилася на 140%, тоді як число їх збільшилося на 29%. Ось до того числа в 1912 р. пересічна виробнича спроможність одного цукрового заводу доходила (тисяч пудів): на Україні 444, Австро-Угорщині 320, Росії 257, Польщі 246, Німеччині 242, Бельгії 181, Франції 124.

В українській цукровій індустрії в 1912/13 році було витрачено 17.945.400 «робочих днів» повного робітника, або, значить, робота 75.000 робітників на протязі цілого року. Але заводи ці взагалі функціонують не цілий рік, а приблизно від 70 до 100 днів. В 1910/11 р. українські цукроварні функціонували 98 днів. На протязі цього часу виробництва на цукроварнях фактично справляло роботу біля 100.000 робітників, з того пересічно на одну цукроварню припадало 469 робітників. Крім того, на тих же цукроварнях числилося 9.000 чоловік, як «службовці». Отже взагалі можна рахувати, що на українських цукроварнях фактично ув'язувалося в останні часи 129.000 робітників.

Віком та полом робітники українських цукрових заводів поділилися ось так: чоловіків було 82%, жінок—14% і підлітків 4%, а 10 років тому пропорція була така: чоловіків—86%, жінок 12% і підлітків 2%.

Як плату за роботу, українські цукровики в 1912/13 р. одержали 9.654.000 карбов., з яких на т. з. укладову роботу припадає 585.628. З того слідує, що пересічний заробіток в цукровій індустрії за сезон роботи доходив 88,5 крб. Щоб заробіток цей можна було порівняти з заробітком несезонних індустрій, де заробіток кладеться на рік, переведемо його на річну норму. Після відповідного обрахунку слідує, що річний заробіток цукровика мав би бути 215 карб. Отже «заробіток» цей стоїть близько до пересічного по всій хліборобській українській ділянці господарювання, а саме посередині між заробітком батрака й середняка, тоб-то перейшов заробіток тільки незаможника.

Яка ж міра визиску робітника була в цій блискучій українській індустрії, в індустрії, котра мала таку силу капіталістичних королів на американський манер і вимір.

Один із цукрових заводів у своїйому відчиті за 1912/13 рік показує, що загальні, тоб-то всі витрати на виріб одного пуда цукру доходили 212,35 копійки, в тому числі було витрачено на робочу силу 10,07 копійки. Продавався фабрикантами пуд цукру в тому році за 305 копійок (тут не показується акціз в 175 копійок на пуд, з якого фабрикантам після всяких гешефтів з урядом теж де-що перепало). Отже додаткова вартість була 92,35 (305 — 212,35), а, значить, ступінь експлоатації доходив 170%... Це не сон і не вигадка. Порахуйте самі. Ось до того числа із справоздання згаданої цукрової фабрики.

Собівартість або «своя ціна» одного пуда цукру-піску складалася ось із таких витрат:

буряки	129,03 коп.	контора при цук.	0,36 коп.
паливо	18,98 "	Київськ. контора	0,48 "
вапна	6,46 "	Лікарня	0,77 "
ріжні матеріали	22,90 "	парк-садок	0,22 "
світло	1,52 "	двір	0,14 "
робочі	10,07 "	школа	0,24 "
службовці	6,02 "	буд. прав. у Київі	0,32 "
сторожі	0,45 "	вивіз нечисти	0,14 "
фільтрація соку	1,11 "	страховка	2,14 "
олеонафт	0,72 "	податки	3,91 "
вода	2,18 "	патент	0,51 "
під'їздна залізниця	0,58 "	загальні витрати	3,82 "
ремонт машин	13,05 "		
ремонт ріж. буд.	6,23 "	Разом	212,35 коп.

Для 1908/09 року той самий завод загальні витрати по виробу одного пуда цукру показує в 162,2 копійки, а для 1914/15 року—165,30. Отже «витрати», котрі взято для визначення ступня експлоатації робочого-цукровика значно вищі за пересічні «витрати», тоді як ціна цукру близька до пересічного рівня за довгий час. Далі, коли в основу взяти «витрати» 1914/15 року, то ступінь експлоатації позначиться в 1397⁰/₁₀₀. Ану, найдіть за часів панщини чи рабства такий ступінь експлоатації робітника. Годі шукати: це було неможливо в ті часи при тодішній продукційності праці й тодішніх відносинах громадських класів. Але що не можливо було за часів панщини, то стало совсім можливим за часів капіталізму на Україні.

Що цукроварня, справоздання якої ми тут скористували, не є «дикою» у своєму гурті, видно з того, що в 1906/07 р. всі цукровари разом показали собівартість, тоб-то «свою ціну» одного пуда цукру в розмірі 203,55 копійки. Отже немає ніякого сумніву, що показаний ступінь визиску був властивим всім цукроварням на Україні. Не може тут бути сумніву ще й тому, що на цукровій ділянці капіталістичного господарювання орудував видатніший синдикат, видатніша спілка капіталістів може не тільки на Україні, а й у цілому капіталістичному світі. Спілка українських цукрових магнатів існувала зовсім одкрито й до того в повному та дружньому альянсі з урядом, з яким вони вдвох дерли на цій ділянці колосальне добро. Урядові треба було, бачите, «регулювати» цукрову індустрію—тоб-то йому дуже зручно було брати колосальний цукровий акціз—тому він ніби примусово створив спілку капіталістів, а ті завжди пускали крокодилачі сльози й робили вигляд, що вони дуже не хотіли б бути в спільці. В даному разі правда була тут тільки в тому, що вони не хотіли б бути в спільці з урядом, не хотіли (і уряд поруч з ними дер на ділянці цукрової індустрії), щоб правительство безпосередньо конкурувало з ними, а лишило їх самих орудувати. Московський уряд справді мав на цій ділянці дуже міцну руку. З 1881 року він поставив цукровий акціз в розмірі 50 копійок з пуда, з 1884 року—60 копійок, з 1887 року—75 копійок, з 1890 року—100 копійок, а з 1895 року—175 копійок. В одному тільки році—в 1911/12—московський уряд зібрав цукрового акцізу 131.800.000 золотих карб. та 7.000.000 карб.у формі безпосереднього податку, т. з. промислового.

Як скинути тільки той акціз, то ціна українського цукру, в себе дома, мала би бути 6—7 копійок фунт, тоб-то він міг би продаватися, при всіх інших однакових умовах, по такій самій ціні, як український цукор продавався за кордоном. Отже на українській ділянці цукрової індустрії була явна спілка капіталістів та уряду, тоб-то така спілка, яка взагалі може бути лише тоді, коли капіталізм доходить високих ступнів розвою, коли заховане, неявне спілкування вважається просто за дрібно-міщанські забобони й зовсім нехтується, нехтується прилюдно й одверто по праву та в ім'я законів капіталізму. Цікаво тут же нагадати, що в даній справі український капіталізм не сам традиційно вчився у «Європи» та Америки, а він — подумайте, український капіталізм—був прикладом старішому європейському та американському капіталізмові—вчив, як кажуть, свого батька. Ця капіталістична цукрова спілка провадила всі справи свого господарювання по всім правилам капіталістичної штуки включно до справ новітнього імперіялізму. Почувши себе на «рідній землі» затісно, поширюючи ділянку цукрової української індустрії, оця цукрова спілка капіталістів йшла на чолі імперіялістичних справ. На цей же шлях імперіялізму тягнулися капіталісти й інших ділянок українського господарювання.

Отже можемо твердо сказати, що цукрова індустрія була зверхком українського капіталізму і цей зверхок показував, що на українському ґрунті господарювання капіталізм може довести ступінь експлоатації за межі 1397% навіть на тій ділянці, де раніш ледве встигали доводити цей ступінь до 50%. Так, можна перегнати всякі американські форми і масштаби: на який там біс та Америка, коли тут любісенько собі на одній тільки ділянці, де всього 213 фабрик можна «заробити»—здерти з робочого—більш, як 100.000.000 карб. на рік.

Капітал цукрової індустрії на Україні спочатку мав майже виключно форму персональну: великий землевласник, щоб поширити базу експлоатації тієї армії батраків та незаможників, що як гриби росли навколо його маєтку, лаштував цукроварню. Отже спочатку поміщик, маєток і цукроварня уявляли з себе одно ціле. Але можливість доводити експлоатацію аж поверх 1397% давно вже стала розсікати ту трійцю в напрямку відриву цукроварні од маєтку та й від персони пана. І напередодні революції майже увесь капітал цукрової індустрії набрав вже форми акційної. Акціонерами були тільки тузи-поміщики—капіталісти та великі банки—місцеві й закордонні. Процес консолідації капіталу йшов так швидко, що за короткий час всі акції мали опинитися в руках двох банків. А наскільки ця індустрія встигла одірватися від безпосередньої ув'язаности з «маєтком», видно з того, що в 1911/12 році зі всього сіву буряків, що потребувалися цукроварням, припадало 0/0 на сів:

	цукро-варнями	планта-торами	селянами		цукро-варнями	планта-торами	селянами
на Київщині	27,1	42,3	30,6	на Херсонщині	30,0	53,3	16,7
» Курщині	54,0	23,8	22,2	» Черкигівщині	28,9	58,1	13,0
» Поділлі	20,2	59,0	20,8	» Волині	32,5	59,3	11,2
» Харківщині	45,7	36,7	17,6	» Полтавщині	48,8	45,9	5,3

З наведених рядків видно, що цукроварні з найбільшою силою вже встигли одірватися від «маєтку» на Київщині та Поділлі, тоб-то в центрі цієї індустрії на Україні; та й по всіх інших губернях, крім Курщини, відірваність вже зайшла далеко: зайшла так, що вернути назад до «маєтку» вже не можна. Отже коло «маєтку» і цукроварні виростає дуже характерна капіталістична фігура—цукровий плантатор. Це фігура, яка нігде не має собі подібної. Головні властивості цієї фігури такі: цукровий плантатор має відносно маленький капітал в формі хліборобського реманенту; цукроварня дає йому аванса, за поміччю котрого він зачинає всю справу плантації; землю він орендує в поміщика, а часто у тієї самої цукроварні; аренду він виплачує з того, що одержує на запровадження плантації; робочим платить теж з авансів цукроварні; вся сила його полягає в тому, що він має «крепке хазяйське око» і може добре дерти з батрака, незаможника та середняка, котрі провадять його плантацію. Він, як циган, з часу на час переїздить з своїм реманентом від маєтку до маєтку, аж поки—траплялось то за короткий час—сам з «плантатора» не стане поміщиком. По соціальним властивостям оцей плантатор дуже добре нагадує англійського «потогонщика» в текстильній індустрії. Це жебрак, що своєю пащекою ловить капіталістичну жертву.

Згадані, в скороченні, моменти являються міркою того, як далеко зайшов розвій капіталізму на Україні напередодні революції.

7. Транспортна індустрія. Без належної транспортної індустрії капіталізм не капіталізм—він нидіє, хиріє, чахне, коли немає чи бракує транспортної індустрії. Справді, що могли би зробити українські королі-капіталісти, коли б транспортну роботу прийшлося справляти на «круторогих», що возили сіль із Криму, та на балагулах. Коли б то вони встигли дійти до ступня експлоатації в 1397⁰/₁₀. Коли б то вони встигли на протязі одного року на одній тільки ділянці господарювання зібрати кругленьку суму в 100.000.000 зол. карб. Очевидно, через кілька сот чи навіть тисяч літ, та й то навряд; багато ділянок сучасного капіталістичного господарювання без належної транспортної індустрії взагалі не могли б існувати, а інші не могли б дійти до такого стану, в якому вони зараз перебувають. А ми знаємо, що всі ділянки господарювання зовсім щільно ув'язуються поміж собою в одно господарське ціле так, що одна другу підпирає.

Транспортна індустрія повстає з того, що переймає із всіх ділянок роботу по пересуванню в просторі втілень людської роботи та самих людей. Як тільки ця індустрія набірає певних мінімальних вимірів, так всі ділянки господарювання зараз же зачинають швидко ширитися у велике господарське поле, по якому колосальна кількість господарського вантажу та людей пересовується з більшою швидкістю, ніж в колишніх формах господарювання то робилося в межах сусідніх господарських закладів.

Докапіталістичний транспорт, як відомо, майструвався з ґрунтових та водних доріг, якогось воза чи клунка; механічну роботу в тому транспорті справляла людина або друга жива істота чи вітер. Капіталістичний транспорт ті засоби здав до архиву. На землі капіталістичний транспорт настрів кам'яних бруків, шосе, сталюну рейкову та дротяну колію і пустив по ній паро-чи електровоза, що тягне сотні тисяч вантажу з колосальною швидкістю в час, коли то потрібується наперекір всім стихіям; на воду

він спустив велетнів кораблів, запряг у них сотні тисяч парових коней і став їздити по океанах безпечніше й швидче, ніж колишній кріпосник по своїй «столбовій дорозі» на «лихій тройке», чи чумака на своїх волах. А ось недавно він піднявся в «небесні шляхи», в повітря, де немає ніяких перешкод до якого хочеш руху, і де сама людина заходить туди, куди раніш заходила лише її уява, думка. Тут людина дійшла найбільшого рекорду.

Серед всіх родів транспорту зараз головна сила транспортної роботи проходить через залізничний транспорт.

Ще зовсім недавно вся транспортна робота справлялася конем та волом. Люде ув'язувалися поміж собою лише з «оказією», і не кожен за своє життя встигав бути десь далі сусіднього селища. Напередодні ж революції транспортна залізнична індустрія в межах поля українського капіталістичного господарювання перевозила вже мільярди пудів вантажу із сел на фабрики і в міста, із фабрик і до фабрик, із фабрик на села й у міста, із різних міст до кордону й від кордону в різні міста; одні вироби пересовувались недалеко і всього один раз, другі — на сотні і тисячі верст і по кілька разів. Напередодні війни українським транспортом взагалі було пересунуто один раз на різні кінці ось така сила вантажу (мільйонів пудів): вугілля 1.600, коксу 320, залізної руди 420, чавуну й заліза у різних формах 200, зернового збіжжя 1.000; не рушиться лише те збіжжя, котре тратиться на насіння та фураж в межах хліборобських господарств, все ж інше транспортується до млинів та на внутрішній і зовнішній товарний ринок: — цукрових буряків 800, цукру 100, продуктів скотарства 153, паші 120, картоплі та городини 150, кукурузи 34, глини та інших копалин 300, борошна і висівок 497, спирту 30, машин і струменту 28, виробів легкого фабричного промислу та ремісництва 53, лісу 2.640, тютюну 3,5, соли 50, олійних 40; разом 8.538,5; всяких виробів з-закордону 170, з того: лісу 78, металевих виробів 20, мануфактури 5, оселедців 7, риби 5, рижу 1, чаю 0,32, нафти й гасу 30, штучних гноїв 8,8, цементу 8,7, вовни 1,01, шкур 3; разом власного й закордонного виробу 8.708,5, а з транзитом, тоб-то з товарами, котрі перевозилися через українську територію з чужих і для чужих господарств, український транспорт взагалі пересовував коло 9 мільярдів пудів вантажу. В 1913 році українськими залізницями було транспортовано коло 5 мільярдів пудів або, значить, було справлено коло 55% всієї транспортної роботи в полі українського господарювання. З того «грузового» потоку 80% зосереджувалося лише на трьох залізницях, а саме: на Запорізькій, Слободській і Південно-Західній, які охоплюють вугільний, рудний, металургійний, ячмінний та пшенишний райони й сягають до берегів Чорного моря.

На протязі часу від 1909 до 1913 року транспортна робота українських залізниць збільшилася на 44%, тоб-то зріст більший «американських масштабів». Подамо ще кілька загальних елементів, якими характеризується українська залізнична транспортна індустрія напередодні війни й революції.

Довжина колії доходила 19.408 верст. Вантажних вагонів було 132.041, що складає 725 вагонів на 100 верст колії. Це більше, ніж в інших капіталістичних державах, особливо, коли мати на-оці, що українські вантажні вагони були відносно великої підйомної сили, а саме: із загального числа було вагонів з підйомною силою в 1000 пуд.—43,3%, з підйомною силою

в 900 пуд.—47,3%, з підйомною силою в 2000 пуд.—3,2% і всіх інших—6,2%. Пасажирських вагонів було 6241, що складає 32 на кожних 100 верст колії.

Механичну роботу на українських залізницях справляло 4.983 паровозів, підйомна сила яких доходила 2.353.250.000 пуд. або 438,25 мільйонів тон, а в одиницях НР сила їх сягала 3.825.000, тоді як по всіх інших ділянках українського господарювання парових НР було 1.463.625, тоб-то лише 38% того, що було в залізничному транспорті. Приблизно таке саме відношення поміж НР в залізничному транспорті та фабричному промислі було й у всіх інших капіталістичних державах. Отже цим доводиться, що і в цій точці капіталізм на Україні не відступав від стану капіталізму т. з. «передових» країн.

Для цієї роботи українські залізниці в 1913 р. спалили 247.890.000 п. земляного вугілля та 154.059 куб. саженив дров, які по своїй тепловій силі рівняються 290.390.000 пуд. земляного вугілля, що разом складає 48% числа «калорій», що було в той же час спожито на всіх машинах фабричної української індустрії.

Загальні витрати в 1913 р. позначаються в сумі 154.858.000 карб., що на одну верству колії складе 7.970 карб., а на один пуд вантажу, перевезеного на протязі одного мільйона верст, то складало: на Поліських 173, на Південно-Західних 166, на Слободській 154, на Запорізькій 100 карб. З тієї суми витрат припадало на тягу: 47%, службу руху—22%, службу колії—18% і управління—13%.

Загальний прибуток залізниць в тому ж році доходив 318.206.000 карб., що на одну верству колії складає 16.400 карб.; розбіжність цього відносного прибутку знаходилася в межах ось таких крайніх чисел, як 4.512 та 29.602.

Коли «чистий» прибуток українських залізниць порівняти з таким же прибутком залізниць у всіх інших країнах, то вийде, що прибуток українських залізниць був самий великий в світі. Отже недарма управитель одної з українських залізниць кваліфікував українські залізниці таким епітетом, як «гвардейські». Особливо вони були «гвардейськими», коли їх рівняти з загально-імперськими, які разом з «гвардейськими» все ж давали «чистий» збиток.

Це, між иншим, свідчить, що більша частина імперських залізниць мала головні функції «стратегічні», тоді як українські—господарські функції.

В показаній вище загальній сумі витрат українських залізниць значиться, що всім робочим і всім категоріям «службовців» виплачено грішми—крім натури—48.800.000 карб. По важніших фахах грошева річна платня пересічно доходила ось такого рівня: конторщик 153 карб., сторож 212, стрілочник 257, машинист і його помішник 424, кочегар 400, начальник станції 811, по службі телеграфу пересічно 322, по комерційній службі—439. При тому треба мати на-оці «натуру» відповідного фаху.

Всіх робітників і службовців разом було 131.979, з того в управліннях, порайонних комітетах, в майстернях і ремонтах числилося 70.143.

Ступінь експлоатації українського залізничника, коли мати на-оці числа, як їх показано вище, доходила 335%, тоб-то теж була «гвардейська».

Що в українській залізничній транспортівій індустрії відносний рівень експлоатації був великий, про те посередньо свідчить вимір т. з. «дивіденду», який в 1913 р. для всіх українських залізниць пересічно складав 8,9%, а одна із залізниць навіть показує його в розмірі 20%, тоді

як той самий дивіденд в інших державах доходив лише ось таких вимірів в 1908 р.: Німеччина—4,3⁰/₀, Франція—4,1⁰/₀, Швейцарія—3,6⁰/₀,— Англія 3,3⁰/₀, Бельгія—3,3⁰/₀, Австро-Угорщина—3,1⁰/₀, Сп. Штати Південної Америки—2,8⁰/₀ (от вам і «американські» масштаби!). Отже не 3—4⁰/₀, а цілих 20⁰/₀ «офіційного» капіталістичного прибутку.

Он чому Україна—південь б. імперії—уявляється такою «милою» до серця всіх імперіялістів сучасного капіталізму. В цьому справа, а не в її «природних багатствах», котрих і в інших країнах є стільки ж, але очевидно там немає такого соціально-господарського ґрунту, як на Україні, де відносно і по загальному розмірові капіталізм міг стати велетнем. Отже недарма в Україну «закохуються» та гвалтують її.

8. Легка фабрична індустрія й ремесло. Оті індустріє-велетні, про яких мова була в попередньому викладі, є породження новітнього капіталізму, і вони складають великі фортеці сучасного капіталізму, з котрих він робить наступ на цілий світ. Казармою ж та муштровими закутками для нього була й є скрізь т. з. легка чи мала фабрична індустрія та ремесло. Отже й ці закутки маємо хоч би стисло переглянути, бо картина буде мати «неприродній» вигляд.

а) Ковалі й слюсарі мають здавна на Україні чималу роботу. Ці металеві майстри цілком одиночками чи невеликими гуртами осіли по всьому терені України. Напередодні революції ковалів і слюсарів числилося 86.034, з того підручних було 19.854. Часть їх осіла безпосередньо в капіталістичних хліборобських господарствах як наймити (13.200), а всі інші розкинулися поміж трудових хліборобських господарств. Ці останні 90⁰/₀ своєї роботи справляють безпосередньо на «замовленника», на закажчика, що в більшості дає їм свій матеріал, сировину. Пересічний заробіток коваля був 216 крб. за рік і слюсаря—240 крб., підручного—54 крб.; разом їх заробіток за рік виносив 15.250.000 крб.

б) Фабрики хліборобського знаряддя. Виходячи з суми амортизації тих залізних виробів, які вживалися на українській хліборобській ділянці в 1913 р., та врожаю зернових продуктів, можна зазначити, що в т. з. «свою ціну» українського зернового збіжжя входила ціна витраченого в роботі заліза в сумі (копійок): в господарствах (Т) 3,8915 і в господарствах (К) 3,3280. Коли ж брати під увагу страту заліза виключно хліборобських машин та інструменту, то буде, що в ціні пуда українського зернового збіжжя пересічно було 1,6338 копійки, що були заплачені за те залізо, яке страчено при виробі одного пуда збіжжя. Взагалі із загальної кількості заліза, що споживалося в 1913 р. на Україні, хліборобська ділянка господарювання споживала 26,3⁰/₀, а решту всі інші ділянки разом. Оцей момент став ґрунтом до заснування на Україні фабрик хліборобського знаряддя, яких в 1913 р. числилося 236, котрі по окремих землях росташувалися так: Волинь 36, Київщина 14, Поділля 13, Херсонщина 34, Чернігівщина 9, Полтавщина 6, Харківщина 24, Катеринославщина 38, Таврія 41, примежні землі—21. На всіх цих фабриках в 1913 р. справляло роботу 22.400 робітників і 9,392 НР. Пересічний заробіток за рік одного робітника доходив 300 крб., а ціна всього виробу—27.900.000 крб., що складало 60⁰/₀ від ціни хліборобського знаряддя, яке в тому році вступило на хліборобську українську ділянку. Довіз хліборобського знаряддя доходив по ціні 26.530.000 крб. Вивіз хліборобського знаряддя доходив 7.900.000 крб.

в) Фабрик інструменту та машин в 1913 р. числилося 38. На них справляло роботу 22.250 робітників і 13.280 НР. Пересічний зарібок робітника доходив 400 крб., а весь виріб по ціні—33.400.000 крб. Для потреб українського господарювання того виробу не вистачало, і в 1913 році машин було довезено з-за кордону на суму 76.690.000 крб. та інструменту на суму 2.400.000 крб.

г) Дрібні металеві фабрики-майстерні в числі 222 розташовані по всьому терені України. В їх роботі було ув'язано 19.075 робітників і 7.362 НР. Пересічний зарібок робітника доходив 300 крб. на рік і загальна ціна виробу—26.000.000 крб. Виробом цих фабрик-майстерень також не покривалася потреба українського господарювання, і з-за кордону довозилося всякого дрібного металевого виробу на суму 29.300.000 крб.; з того було: чавунного посуду на 640.000 крб., бляшаного оцинкованого посуду на 3.500.000, ножевого та скоб'яного товару на 17.400.000 крб., підков, шин, вісів, маточин та подібного на 1.130.000 крб., цвяхів різних на 6.630.000 крб.

д) Текстильні або бавовняні фабрики. Після стравних та металевих продуктів люде витрачають відносно велику силу своєї праці на виріб річей до обшиття. Американська статистика показує, що з 1.500.000.000 населення всього світу завше вдягається 33,3%, тільки почасти вдягається 50% і решта—16,7%—ніяк і ніколи не вдягається, а пробуває завше голою. Щоб вдягнути населення всього світу, треба було мати 525.000.000 пуд. прядива. Напередодні війни на всьому світі виробляли 347.300 000 пуд. прядива; з того припадало на бавовну 198.000.000 п., на вовну 74.990.000 п., на льон 41.000.000 п., на коноплі 32.750.000 п., на шовк 1.440.000 п.

По інших старших капіталістичних державах капіталізм новітніх форм зачинав своє закріплення як раз на ділянці текстильного виробу, де він встиг зразу взяти верх у ремісничому та т. з. мануфактурному текстильному виробу. Цим виробом він дав себе знати по цілому світі. Тут він зробив, як кажуть, першу велику виробничу революцію. Ось в 1907 році в різних краях прикладалося машинових веретен в текстильному виробі (мільйони): Англія 50,6, Сп. Штати Півн. Америки 26,2, Німеччина 9,3, Франція 6,8, Австро-Угорщина 3,6, Італія 3,5, Швейцарія 2,48, Бельгія 1,14, Японія 1,48, Іспанія 1,85, Португалія 0,42, Росія 6,5, Голандія 0,39, Швеція 0,41, Норвегія 0,07, Данія 0,05, Греція 0,06, Єгипет 0,03,—разом у перелічених 114.090.000.

В 1913 році у всьому світі прикладалося вже 142.180.000 машинових веретен, за роботою біля яких ув'язувалося 15.800.000 робітників і 10.880.000 НР, тоб-то в 2,8 разів більше сил, ніж в цілій українській хліборобській ділянці. Сировину для цієї роботи майже виключно подавали Сп. Штати. Між иншим, коли взяти під увагу відносну продукційність, спірність текстильної роботи, то можна сказати, що річна текстильна продукція усього світу рівняється цілій річній продукції 5 таких держав, як Україна. По ціні ця вся продукція доходила 16.454.000.000 карб., тоб-то пересічно на число людей, що завжди вдягаються, на одну людину припадало 16,16 карб., а як не брати тих, що лише почасти вдягаються, то 21,93 карб. на людину пересічно для цілого світу.

На українській текстильній ділянці капіталізм не встиг закріпитися, бо потреба в одіжі на Україні покривалася з власного ремісничого виробу та з довозу різної мануфактури з-закордону.

Ткачів-ремісників на Україні в 1913 р. числилося 85.000. Вони готували приблизно 125.000.000 аршин полотна та рядовини.

Текстильних фабрик як по числу, так і по роботі на Україні така малість, що згадувати про виміри та якість їх роботи тут зовсім не будемо.

Довіз, «наочний» імпорт (по залізницях) мануфактурного краму на Україну в 1913 році доходив 5.300.000 пудів або приблизно 532.000.000 аршин. Ціна цього мануфактурного краму була 274.380.000 карб. і по окремих сортах краму розкладалася ось так: сукна на 96.000.000 карб., перкалю на 57.000.000, ластуку, полусукна й «варшавського» краму на 85.500.000, полотна на 11.580.000 та всякої іншої мануфактури на 24.300.000 карбованців.

Росшивав всю цю мануфактуру «голочний цех»—кравці, кравчихи, картузники, модистки,—що складався з 526.950 робітників. Пересічний заробіток в цьому цехові був дуже різноманітний і для цілого цеху пересічно доходив на робітника—210 карб. за рік. Чисел для складення формули на ступінь визиску в цій ділянці ми не маємо. Але загальні спостереження доводять, що «потогонна система» була тут в повній силі, особливо у «тандитників», що купчилися по місточках України.

е) Шкіряний виріб. Скотарська галузь господарювання подає на ринок сировини в кількості 5.831.018 шкір всякої худоби. Міра цієї сировини що-раз міняється: в неврожайні роки та в часи пошестей він збільшується, в урожайні роки—зменшується. Поруч з тим міняється що-раз і число дрібних шкіряних фабрик і виріб великих фабрик.

Шкіряних фабрик всіх розборів числилося в 1913 році 1.036, з того великих, тоб-то таких, що за рік перепускають поверх 10.000 шкір, було—165. Виробна спроможність одної такої фабрики пересічно була 25.000 кож за рік, а всіх їх разом 5.800.000 кож ріжної худоби. За роботою на цих фабриках було ув'язано 70.000 робітників і 9.240 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 216 карб. Шевців, що розшивали шкіру у чоботи, числилося 210.000 з пересічним заробітком в 144 карб. для майстра і 60 карб. для підручного, та 5.000 шорників, що розшивали шкіру в ріжну упряж.

Миловарень числилося 27, в роботі яких було ув'язано 1.192 робітника. Свічкарень було 19 з 1.370 робітниками. Фабрик, що готують костяне борошно, було 4 з 143 робітниками. Фабрик по виготованню щетини—4.

ж) Паперових фабрик числилося 27, з того 5 фабрик деревної маси. На роботі цих фабрик було ув'язано 2.911 робітників і 7.024 НР. Пересічний заробіток робітника доходив 300 карб. за рік. Довіз всякого паперу на Україну сягав 5.000.000 пуд. на рік.

з) Типо-літо-цінкографій числилося 334, в роботі котрих було ув'язано 4.418 робітників та 2.612 НР (електричних). Продукція їх по ціні доходила 10.700.000 карб. Пересічний заробіток друкаря сильно перемижувався й пересічно доходив 360 карб.

і) Фабрик електрики для освітлення, водотоків та дрібних майстерень було 15 (станцій), в роботі яких було ув'язано 2.828 робітників і 22.275 НР. Ціна цієї енергії доходила 4.200.000 карб. Пересічний заробіток робітника—432 карб.

к) Хемичних фабрик всяких числилося 69, в роботі яких було ув'язано 11.725 робітників і 12.402 НР. По ціні виріб їх доходив 31.310.000 карб.

9. Виріб спирту. По хемичному складові спирт наближається до таких несхожих зовнішнім виглядом і смаком продуктів, як сало, цукор і вугіль. Українська назва спирту—«горілка» певно пішла від того, що спирт горить так гарно, як ніщо інше. На Україні в 1913/14 році вигнали 34.555.197 відер горілки в 40°. Для того було страчено: різного зернового збіжжя 3.623.410 пуд., картоплі 30.756.987 пуд., патоки 13.330.081 пуд.

Всіх гуралень числилося 616. В роботі цих закладів було ув'язано 9.283 робочих. Робота продовжувалась пересічно 180 день. Пересічний заробіток робітника за цей час був 126 карб.

Собівартість або своя ціна відра горілки в 40 градусів була 21,05 копійки. Продавалось же це відро в казну за 83,88 копійок. Складові елементи тієї ціни були ось такі: страчений сирівець 60,91 копійки, платня робочим 3,35 копійки, додаткова вартість 22,57 копійки. Отже ступінь визиску майже 700%—теж «гвардейський».

Як відомо, російська імперська казна шинкарювала горілкою ніби для того, щоб її менш пили. Від того шинкарства російська казна мала чистого прибутку за 1913 рік 514.000.000 крб. Як бачите—дуже кругленьку суму, яка складала 20% всього державного бюджету, який правдиво було прозвано «п'яним».

Оцею «п'яний» бюджет є одною із форм капіталістичної посередньої експлоатації виробників.

Той, хто випивав одну чарку горілки, платив: за картоплю та збіжжя, з котрої вона була викурена—0,152 копійки, за роботу робітникові, що її зробив—0,008 копійки, капіталістові, що тримав гуральню—0,056 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл вилити ту чарку—1,615 копійки, або, значить, з кожного пропитого карбованця платилося: за жито та картоплю 8,7 копійки, за роботу робочому 0,3 копійки, панові за гуральню 3 копійки і російському державному шинкареві за дозвіл випити—88 копійок. Нехай хто-небудь додумається до кращого способу здирства. На Україні казна в 1913 р. таким чином здерла 182.870.000 карб. В цьому році на Україні для цього було спожито 11.250.508 відер горілки в 40 градусів. Це складає норму приблизно по одній чарці в день на одну людину з тієї частини населення, якій минув 20 рік.

10. Млинарська і н д у с т р і я. Ще недавно робота по перемолу зерна в борошно та дерть переводилася майже виключно хатніми ручними жорнами. Тепер ту роботу цілком вже перейняла млинарська індустрія.

В 1913 р. на Україні перемелено та передерто збіжжя (мільйонів пуд.): жита 310, пшениці 112, проса 35, гречки 30, ячменю 10, разом 497.

В тій роботі було ув'язано 69.550 робітників і 220.130 НР. З тієї суми на силу НР припадало: вітру 28,5%, води 16,6%, газу 4,9%, на пару 50%. З чисел тих слідує, що коли те зерно довелось переводити в муку за допомогою домашніх жорнів, то на ту роботу прийшлося би страстити найменш, як 125 робочих день 4.402.600 робітників. З показаної кількості зерна ремісничі млини—вітрячки—перемололи 5,6%, а решту—94,4%—промислові млини, в тому числі т. з. «торгові млини», тоб-то такі, що скуповують зерно у великих розмірах і від себе вже продають борошно, вони перемелювали 54.000.000 пуд., або коло 10%.

Заробіток мірошника-ремісника за рік (приблизно повних 30-40 робочих день) доходив 90 карб. На капіталістичних водяних млинах пересічний заробіток робочого доходив 130 карб., на водяних крупчатках—180 карб., на великих же парових крупчатках—250 карб.

III. УВ'ЯЗАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ З ГОСПОДАРЮВАННЯМ СВІТУ.

Обминемо зовсім решту нерозглянутих ділянок господарювання й складемо загальну уяву про ув'язаність українського господарювання з господарюванням світу, тоб-то про т. з. зовнішній торг. Ця ділянка є дуже показною для характеристики капіталізму взагалі: в міру того, як в певному місці поступ капіталістичного господарювання набирає більшої сили, воно міцно ув'язується з господарюванням цілого світу. Така є одна із основних властивостей капіталізму: напереди визначені межі для нього завжди тісні й він намагається й переход їх всякими способами—аж до імперіялістичних війн включно. Сучасна Англія, напр., в межах острова, з якого вона провадить своє господарювання, без ув'язання з цілим світом була б не першою капіталістичною державою в світі і не стояла би на самому вершку сучасного капіталізму, а була б найбільше якоюсь рибальською державою з хирим хліборобством та з якимись початками ремісництва—ніяк не більш. Такою вона й була до доби океанського транспорту, за допомогою якого її господарювання на протязі певного часу встигло втиснутися у всі можливі, приступні щілини світового господарювання.

Сучасний капіталізм, стелючись по світу, не просто збирає «дань», як то робили татари, а перестроює на свій лад те господарювання, з яким він приходить до стичности.

Отже поглянемо, як Україна, при тих конкретних умовах, в яких вона перебувала до революції, встигла переплести своє господарювання з господарюванням світу й стати в ньому значною господарською силою.

Видима, наочна частина загальносвітового ув'язання в найбільшій мірі позначається міжнародньою міною виробів—зовнішнім торгом. Отже поглянемо на зовнішній торг України й побачимо, чим саме і в які щілини вона вдерлась в поле господарювання інших народів і навпаки.

В 1913 році Україна вивозила за межі свого поля господарювання 1.456.000.000 пуд. або по ціні на 1.022.780.000 карбов.

Головнішими складовими частинами того експорту були:

Земляний вугіль	600.000.000 пуд.	Свині	135.000 штук
Зернове збіжжя	450.000.000 »	Птахи	16.200.000 »
Цукор	60.000.000 »	Борошно	27.000.000 пуд.
Горілка	3.700.000 від.	Крупа	1.600.000 »
Залізна руда	100.000.000 пуд.	Висівки	14.500.000 »
Чавун	30.000.000 »	Макуха	6.000.000 »
Залізо і мет. продукт	90.000.000 »	Соняш. і конопл. нас.	5.700.000 »
Хліборобські машини	2.800.000 »	Насіння конюшини	1.000.000 »
Сіль	24.000.000 »	Квасоля й боби	3.700.000 »
Горох	10.000.000 »	Кукуруза	7.500.000 »
Яйця	4.400.000 »	Картопля	6.000.000 »
Коні	100.000 штук	Шкури	1.000.000 »
Рог. худоба	385.000 »		

Довіз із інших країн на Україну, в тому ж році, доходив по вазі 168.600.000 пуд. і по ціні 647.960.000 карбов.

Той довіз складався із:

Ліс	78.000.000 пуд.	Чай	300.000 пуд.
Машини і мет. вир.	20.000.000 »	Нафта й гас	30.000.000 »
Мануфактурний крам	5.000.000 »	Туки до угноєння	8.800.000 »
Галантерейний »	400.000 »	Цемент	8.600.000 »
Оселедці	7.000.000 »	Вовна	1.000.000 »
Риба	5.000.000 »	Кожі вироблені	3.000.000 »
Риж	1.000.000 »	Городини ріжчої	500.000 »

Отже різниця поміж експортом та імпортом України доходила 374.820.000 карб.

В порівнанні до загального річного виробу України та різниця складає 6,6%, а до річного капіталістичного визиску (988.000.000) наче до капіталістичного прибутку—вона складає 30%.

Різниця ця взагалі може походити або з того, що на Україні орудують «чужі» капітали, за допомогою яких експлуатується український виробник, або з того, що її просто грабують, як кажуть, на широкій дорозі—за які-небудь війни або боргування на ці війни, чи, нарешті, по першій і другій основі. Справу ту досі належно в числах не досліджено. Але наперед можна сказати, що в даному разі має силу і «чужий» капітал і грабування на широкій дорозі.

Справді, загально відомо, що на Україні орудував «чужий» капітал. Але також загально відомо, що б. російська імперія позичала на мілітарні цілі у «чужих» капіталістів. А повернути закордон проценти по цих позиках, це значить—вивозити туди певну кількість своєї продукції. Ось маємо—ще в 1909 році російська імперія мала зібрати, як то значиться в державній розкладці, на уплату в тому році тільки процентів по позичках 396.000.000 карб. За час останньої війни позичок набігло більше, ніж за всі попередні часи.

Отже зараз твердо можна сказати, що значна доля із тих 374.820.000 карбов., що складають різницю в експорті-імпорті України, забиралась, як капіталістичний грабунок за борги. Яка б по виміру не була та доля, вона з великою силою гальмувала господарський, а з ним і соціальний поступ.

Більшої виразности та справа набірає із порівнання товароміни України з усіма країями разом б. імперії.

Україна давала в різні країни б. імперії на 551.760.000 крб., що складало 54% од загального експорту України (цукор в даному разі пороховано разом з акцізом, що збільшило ціну цієї частини експорту на 11%; без акцізу на цукор експорт України у всі краї б. імперії складав по ціні 449.760.000 крб., або 44% од загального експорту).

В цьому числі було (мільйонів пуд.): збіжжя й борошна 27, цукру 50, крупи 1,6, картоплі 6, яєць 0,52, чавуну 30, металургійного продукту 90, хліборобських машин 2,8, соли 23,6, руди 6, земляного вугілля 600, коней 70 тисяч штук, рог. худоби 385 тис. штук, свиней 100 тисяч штук.

Всі краї б. імперії разом імпортували на Україну на 291.320.000 крб., що складало 45% од загального імпорту на Україну взагалі.

В числі того імпорту було: мануфактури 3,5 міл. п., нафти та гасу 30 міл. п., оселедців 6 міл. п., риби 3 міл. п., лісу 78 міл. п., цементу 8,6 м. п., металевих виробів 2 м. п., гуми та інших дрібних виробів 1 м. п.

Отже тут маємо різницю між експортом та імпортом в 260.440.000 крб., тоб-то цілих 70% всієї різниці.

За рік перед тим, тоб-то в 1912 році, загальний експорт б. російської імперії, включаючи і Україну, по ціні доходив 1.518.700.000 крб.; з того до Німеччини експортувалося на 553.800.000 крб. (зараховано частину експорту, що йшов через Голандію до Німеччини); то складало 36,4% од загального експорту б. імперії. Експорт до Англії складав лише 10% загальноімперського. В той же час загальноімперський імпорнт по ціні доходив 1.171.700.000 крб.; в тому числі імпорнт із Німеччини складав 45,4%, а із Англії—12%.

З поданих чисел слідує, що сила товароміни поміж Україною та всіма частинами б. російської імперії була приблизно така, як і поміж б. російською імперією та Німеччиною. Коли ж із складу загальноімперського експорту-імпорту вилучити долю України, то вийде, що товароміна між Німеччиною та б. російською імперією мала більшу силу, ніж поміж Україною та б. російською імперією.

Візьміть під увагу ці позначіння. Україна була під двуголовим орлом імперії, під її поліцейщиною, попівщиною, бюрократією, плутократією й під найбільшими в світі митами, а в господарському відношенні була ув'язана з більшою силою з старшими капіталістичними краями. Оце є, можна сказати, найвиразніша риса стану капіталізму на Україні: б. імперія боркала Україну політично, а світовий капітал господарсько. А те й друге разом збільшувало відносний рівень визиску українського пролетаря, незаможника й середняка.

Не менш характерним є для уяви про стан і зріст капіталізму т. з. внутрішній торг, який здавна вже відокремився у нарізну ділянку господарювання. Це ділянка, на якій капіталізм взагалі починав збирати свої «сили».

Напередодні революції на Україні числилося всього господарських закладів-одиниць 5.500.000 та закладів «домашніх хазяйств» 9.500.000. Функцію ув'язання поміж цими закладами справляв внутрішній торг.

Почнемо з хліборобської ділянки і поглянемо, як вона ув'язувалася торгом з другими ділянками.

Як то було вже показано, серед хліборобських господарств є значний відсоток таких, котрі, за браком землі, не можуть постачити для своїх потреб в належній мірі хліборобських продуктів. Є також серед них і такі, що з різних причин продають збіжжя свого виробу в-осени, а зімою й під весну самі його знову купують. В цьому колі торгівля доходить кінця безпосередньо між «виробником» та споживачем. Таким же способом почасти закінчується торгівля хліборобськими виробами на базарах міст та містечок і на ярмарках, а також через певну кооперацію споживачів, де виробник та споживач безпосередньо зустрічаються один з одним і закінчують справу обміну. Але найбільша частина українських хліборобських виробів доходили споживача через руки спеціальних купців, котрі купують для того, щоб продати, для яких торг став професією.

Той рід торгових стичностей, де на одній стороні стоїть безпосередньо виробник-господар, а по другій споживач чи купець заступає споживача,—відбувався ось в таких місцях: 1) в самих хліборобських господарствах, куди наїздили чи находили покупці, 2) на базарах середніх і великих міст, де торг відбувався що-денно, за винятком кількох днів на рік, 3) на базарах невеликих міст, 4) на базарах містечок, 5) на станціях та пристанях.

Другий рід торгових стичностей, де вже самого виробника-господаря немає,—провадили: 1) кооперативи, 2) дрібні скупщики та перепродавці, 3) районні скупщики, 4) експортери свої та закордонні, 5) всякі торгові «контори», 6) всякі люде в «кафе», що стремлять стати «біржовиками», 7) біржовики, 8) елеватори та склади збіжжя на станціях, 9) банки комерційні та держава.

Крім того, відбувався щоденний дрібний та великий торг хліборобськими виробами на рундуках, у кошиках на вулицях, у крамницях та крамничках, у склепах та критих ринках.

Торг або перепровадження виробів хліборобської ділянки до споживачів чи на господарські ділянки господарювання на Україні напередодні революції приблизно доходив 360.200.000 двосторонніх актів дорослих людей, де на одному боці стоїть виробник-господар, а на другому—споживач чи купець, і 85.925.000 актів, заступлених тільки купцями, та, нарешті, 1.040.000.000 актів, де з одного банку купець, а з другого—споживач хліборобських виробів. Отже загальна сума цих торгових актів доходила 1.482.125.000. А коли припустити, що людина з кожного боку тратить на один такий акт одну годину часу, то виходить, що обмін хліборобськими виробами забрав 2.964.250.000 робочих годин на протязі року і, коли година цінилася в 10 копійок—коштував 299.106.250 карб.

Всіх торгових закладів на Україні, напередодні революції, числилося 105.300, серед яких було: бакалійних крамниць 53.980, крамниць по продажу мануфактури та готового одягу 21.550, крамниць по закупці й продажу збіжжя 8.780, по продажу лісу та дров 4.560, крамниць по продажу залізних виробів 3.225, по продажу хліборобських машин і знаряддя 530, всякого іншого роду крамниць 13.675.

В цих закладах справляло роботу 269.905 наймайних робітників та «лавочників», що самі справляли торгову роботу. Пересічний заробіток одного робітника цієї ділянки доходив 500 карбованців і перемежувався від 400 до 800.

По-за тим було банкірських та комісійних контор 225, банків (чи відділів банків)—55, роботу в яких справляло 7.750 найманих робітників. Пересічний заробіток одного доходив 685 карб.

Окрему галузь торгівлі складали цукерні, винні та гастрономічні склепи, трактири, мебльовані кімнати та готелі, де одночасно продавався якийсь «товар» і персональні послуги.

В гастрономічно-винно-цукерному торгу було ув'язано 28.000 робітників. Тут пересічний заробіток одного доходив 400 карб.

В трактирно-готельному промислі було ув'язано 126.400 робітників з пересічним заробітком в 350 карб.

Разом у всій купецькій торгівлі, крім трактирного та готельного промислу, було ув'язано 305.655 робітників, що складає 2% від загального числа робітників.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

На попередніх сторінках подано важніші елементи капіталізму, що повстав на Україні, на ґрунті всього давнішнього господарювання та світового капіталізму, в кінці 19 і початку 20 віку, в межах 1890—1916 р. р. Виклад той був не тільки стислий, але й зовсім «сухий»—в німій мові

чисел, до котрих у нас так мало звикли. У викладі немає «живої душі», з нього не виступає та колосальна робота, котру поклали українські виробники на будову цього капіталізму, не обчислено тих «жертв» та тих надбань, котрих покладено, як ґрунт, на господарювання наступних поколінь. Але тішимо себе надією, що читач, що перебував хоча на одній із зазначених ділянок українського господарювання певний час, на основні того «сухого» викладу зможе ці числа наповнити конкретним змістом.

З поданого ж вище слідує, що в складі капіталізму на Україні були всі найважливіші елементи світового капіталізму, тоб-то всі ті елементи, котрі були в той час в тих господарських країнах, що загально визнано числити за перші капіталістичні країни, як от Німеччина, Англія, Сполучені Штати.

Але загальний стан капіталізму на Україні, в порівнянні на старші капіталістичні оточення, був, так би мовити, юнацький, молодий. Справді, що то за вік в 30 літ для поборення поміщицько-попівського ладу, що складався яких найменше 300 літ? Капіталізм на Україні не встиг ще зміцніти—він був ще рихлим, і потребувався певний час для сцементування численних дрібних його частин. Він добре уместився, обстроївся та не встиг ще навести оздоби. До того він не поспішав і поспішати не мав чого: бо перед капіталістами—фабрикантами, банкірами та поміщиками—були гарні городи-столиці з великою європейською «оздобою» і до послуг сама «за-границя», яка в кожную хвилю готова до любих послуг; а пролетаріят ще недавно зірвався з хліборобської ділянки, де перед тим було пекло панщини. Тому і всі рештки господарські і всі забобони ідеологічні, що трималися на тих рештках попереднього поміщицько-попівського ладу, не стояли на дорозі повільного господарського поступу нового укладу і, як кажуть, не кололи ока.

Та до того,—як про те свідчить досвід революції,—всі ті господарські та ідеологічні рештки попереднього ладу настільки стратили свою власну внутрішню силу, що вже на очах порохнявіли й трусились долу. І тільки через свою молодість капіталізм на Україні не встиг запасти у всі щілини господарювання і не встиг до кінця росторозити поміщицько-попівської ідеології, що лишалась ще певною силою інерції. Сила інерції поміщицько-попівської ідеології—от яка азійщина допалась нам разом з новітнім капіталізмом на Україні напередодні революції.

---

3. ЧУЧМАРІВ

Основні течії в науці про людину.

підсумки всесоюзного з'їзду по педології, експериментальній педагогіці й психоневрології в січні 1924 р.

Перший з'їзд по психоневрології був у грудні 1922 р., в Москві, другий—в січні 1924 р., в Ленінграді.

Своїм складом, пануючими суспільними й науковими течіями другий з'їзд відрізнявся від першого, але, як і попередній, він мав зв'язок зі старими всеросійськими з'їздами по педагогічній психології.

Перший всеросійський з'їзд по педагогічній психології зібрався в умовах I-ої Російської революції (з'їзд відбувався в червні 1906 р.); головні діячі його майже ті ж самі, що були й в дальших з'їздах: Бехтерев, Нечаїв, Челпанов, Грибоедов і наслідувачі їхньої школи. В. М. Бехтерев, що тоді відкрив засідання першого з'їзду, так визначив у своїй промові основне, засадче завдання всіх дальших з'їздів: «Доба, що її ми оце тепер переживаємо, характеризується піднесенням питань, зв'язаних з вивченням психології й педагогіки. Психологія стала ґрунтуватися на експерименті, почала швидко набувати тої стійкості й витривалості в своїх засадах, що дала можливість пристосовувати висновки цієї науки до різних галузей практичного життя, серед яких особливо важливого значіння набуває, безперечно, педагогіка. Справа навчання й виховання на підставі психології є тема для численних доповідей і дискусій на міжнародних психологічних конгресах.

Ці слова виявляють загальний напрямок і завдання багатьох доповідей, що виступали на першому (1906 р.) і другому (1909 р.) з'їздах по психології. Ми бачимо, що ці з'їзди зароджувалися й розвивалися під безпосереднім впливом життєвої практики, на допомогу якій приходили теоретичні науки. Тому, на з'їздах відбивалась тодішня громадська думка, що вимагала від науки втручання в життєву практику: резолюції в справі іспитів, стану гімназійного виховання й навчання, викладання низки дисциплін в гімназіях то-що, усе це були справи переважно середньої школи; про, так звану, нижчу школу на з'їздах 1906, 1909 р. р. питання майже не ставились: наприклад, із 40 доповідей з'їзду 1906 р. було тільки дві доповіді—Успенського—«Про підготовку народніх учителів» і Рахманова—«Лекції з психології в аудиторії для робітників».

Звичайно, з'їзди після жовтня 1917 року домагалися вже іншого.

На останньому з'їзді, як і на попередніх, виявився той методологічний дуалізм, який характеризує педагогіку: це—з одного боку, біологічна дисципліна, що вивчає свій об'єкт в його безпосередній даності так, як його дано природою, з другого—нормативна соціологічна дисципліна, що ставить собі при вивченні об'єкта певну мету: виробити громадянина свого

суспільства; тут вже бере гору друга точка погляду. Звідси й походить вже зазначений вище практичний характер цих наукових з'їздів: наукові дисципліни визначаються в своїй меті завданнями суспільного буття. Зрозуміло, що з'їзди після революції й до неї, хоч і зв'язані між собою тематично, мусять різнитися так своїми практичними завданнями, як і теоретичним освітленням їх.

Уже на з'їзді в 1922 році, як свідчить сама його назва (по психоневрології), царину теоретичних дисциплін, що їх він охоплював, значно розширено, тут були дисципліни ближчі до педагогіки, взяті з біологічного флангу (неврологія й фізіологія). На цей час відкинуто філософські тямки, з якими старе суспільство зв'язувало педагогіку. Наявність таких самостійних у життю дисциплін, як неврологія й педагогіка, загрожувала й загрожує роздвоєнням з'їздовій увазі: неврологи, як такі, не завжди знаходили цікаве для своєї спеціальності в педагогів, і навпаки; ланка ж, що їх об'єднувала,— була психологія, як дисципліна, що вивчає явища найвіддаленіші від бази; тим-то вона й зазнала на собі шкідливого, ідеологічного перекручування. Психологія в останній час переживала й переживає нині глибоку кризу. Тому, цілком природно, що центр уваги з'їздів 1922 і 1923 р. р. перенесено на боротьбу течій у вивченню поведінки людини. Це питання притягло загальну увагу, воно, як якась певна теоретична передпосилка, стояло на всіх секціях; це питання зазнало найбільшого впливу від засадчих, життєвих факторів. Одним словом—це був «гвоздь» обох з'їздів, з цього почався минулий з'їзд (промови Бехтерева, Нечаїва, Корнілова) і цим він закотився (друга промова Корнілова).

Для того, щоб краще зрозуміти далше й внутрішнє життя з'їзду, наведу тут статистичні відомості про нього: членів з'їзду було 906; розподіляються вони так: партійних—30, непартійних—876; з Ленінграду—591, Москви—154, провінції—162; по професії: лікарів—493, педагогів—342, теоретиків: рефлексологів, реактологів, психологів, юристів і т. ин.—104; по полу: чоловіків—451, жінок—455; по національності: росіян—605, євреїв—250, українців—6. Доповідей зачитано 326, саме: від Ленінграду—216, від Москви—58, від провінції—52, в останню групу входять доклади від України—10, а саме: Київ—1 (Селецький), Харків—9: від Медінституту—1 (Платонов з Вельковським), від Психоневрологічного інституту—8 (А. Гейманович разом з Бейліним, Поніровським і Лещенко—3, Зах. Гейманович—1, Попіровський—1, Квінт—1, З. Чучмарів—2). Усі учасники з'їзду поділились, окрім вступних і останніх зборів, на 10 секцій: 1) нормальної й патологічної рефлексології, 2) рефлексології праці (психотехніки), 3) кримінальної рефлексології й психології, 4) педології й експериментальної педагогіки, 5) психології, 6) дитячої дефективності, 7) неврології й невропатології, 8) психіатрії, 9) гіпнозу, дання на розум і психотерапії, 10) терапії нервових і душевних хороб. Всього відбулося 79 засідань; з них два загальних, останні секційні—як окремі, так і об'єднані в споріднені групи, так, напр., нормальну рефлексологію, психологію й педологію було об'єднано на кількох засіданнях.

З наведених даних уже видно внутрішній зміст з'їзду: найбільше число членів і доповідей дав Ленінград, порівнюючи небагато дала Москва, так само мало дала решта ССРР; зовсім не було з-закордону; з Москви прибула група проф. К. І. Корнілова, якому довелося знову ідеологічно провадити з'їзд, як і в 1922 р., проф. А. П. Нечаїв; були відсутні члени

минулих з'їздів, які мали свої школи: Р. І. Росолімо, Мінор, Г. І. Челпанів; з лєнінградців—школа І. П. Павлова брала участь, читаючи свої доповіді не в загальнїм помешканнї з'їзду (будинок Університету), а в своїх лабораторіях; сам І. П. Павлов участі в з'їздах зовсім не брав. Отже, на з'їзді 1923 р. науку про людину репрезентували рефлексологічна школа В. М. Бехтерева (голова Організаційного Бюро й З'їзду), школа умовних рефлексів І. П. Павлова, реактологічна школа К. М. Корнілова і старий напрямок експериментальної психології в особі А. П. Нечаїва; школа Бехтерева мала найбільшу перевагу, як по числу членів, так і по числу доповідей і назв секцій; треба зауважити, що в секції неврології й психіатрії досить велике значіння мали доповіді А. Б. Залкінда, який виклав на цих секціях соціально-революційну установку на питання психоневрології (війна й психоневрози, дитячі психопатії в комуністичній педагогіці, революція й психоневрози).

Як вже зауважено, «гвоздьом» з'їзду в наші часи, в часи ламання старого світу й старих світоглядів, було питання про основні напрямки у вивченні поведінки людини. Ще до відкриття з'їзду було відомо, що питання, зв'язані з педагогікою й педологією, взагалі питання про дитину, учня й школу, знімаються з порядку денного на підставі розпорядження Наркомосу й переносяться на спеціальний з'їзд, де Наркомос виступить зі своєю провідною доповіддю; тоді відповідні доповіді в секціях педології, експериментальної педагогіки й дитячої дефективності набули тільки теоретичного характеру, низку ж доповідей в цих секціях знято. Наркомос і Головна наука по доповіді де-яких партійних членів змінили своє відношення до з'їзду, до якого до того ставились як до з'їзду спеців, виходячи з наведеного розпорядження; і, дійсно, з'їзд пройшов, як констатують майже всі його учасники, в атмосфері усвідомлення тих змін, що сталися і в життю нашої країни, а звідси, і в науці її. Тим то й бій і дебати за нові погляди на людину, як на предмет науки, були надто палкі.

Представник Головної науки в Ленінграді т. Кристі, що відкрив цей з'їзд, вітаючи його, підкреслив значіння праці проф. Сеченова й проф. Павлова в науці про поведінку людини, як праці, що змінює в значній мірі погляд на природу поведінки людини й на метод її вивчення. Ці праці викликали найбільше дебатів на всіх з'їздах.

Як відомо, сама суть поглядів проф. І. П. Павлова, який тісно в своїй науці про умовні рефлекси зв'язаний з наукою І. М. Сеченова «Про рефлекси мозку голови» (1863 р.), полягає ось в такому лабораторному прикладі: коли голодний собака має їжу на язичі, то слинні залози виділяють багато своїх продуктів, — тут ми маємо безперечний рефлекс; коли ж той самий собака побачить їжу здалеку, то слина так само виділяється, але тут вже можна заперечувати проти пояснення явища безумовним рефлексом. Це й зробив д-р Снарський, перший співробітник Павлова. Він з'ясував в цьому випадку поведінку собаки, в аналогії з поведінкою людини, внутрішнім змістом собаки, з її думками, почуттями й бажаннями. «Я же — говорить проф. Павлов — вирішив і перед, так званими, психичними з явищами лишитись в ролі чистого фізіолога, т. б. мати справу виключно з зовнішніми явищами й їхніми відношеннями». Це фізіологічне пояснення нашого прикладу полягає в такому ясному механізмові: зорові вражіння від їжі з'явилися через зв'язок в мозку своїх нервових центрів з поживними центрами, такими ж самими збуджувачами виділення слини, як і їжа,

що просто лежить на язиці собаки; щоб відрізнити цей акт від акту безумовного рефлексу, Павлов назвав його умовним рефлексом. Вивченню виключно експериментальним шляхом обставин, меж і природи умовних рефлексів Павлов зі своїми багатьма співробітниками й присвятив 20 років об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин. Наслідки праці він виклав у своїй книзі під тою ж назвою. Важко коротко викласти цю величезну працю лабораторії, але для дальшого викладу це конче потрібно, і ми наважуємося його зробити, відсилаючи до перводжерела тих, хто цим цікавиться детально. Умовним збуджувачем можуть бути не тільки зорові, а й всякі вражіння, наприклад, звукові; тоді, як тільки дати звук,—виділюється слина; звук в цьому разі є умовним збуджувачем 1 порядку; таким же чином при певних умовах можна надбудувати умовні збуджувачі 2 порядку й 3 порядку (праця Зеленого), але більш не вдалося здобути лабораторним шляхом умовних збуджувачів.

«Основний фонд нормальної нервової діяльності становить дуже багато рефлексів, тоб-то постійних вроджених зв'язків внутрішніх і зовнішніх збуджувачів з певною діяльністю робочих органів» (стор. 219). Коли є умовний рефлекс на певний збуджувач, то при наступному вживанню того ж самого збуджувача, після павзи в кілька хвилин, ми матимемо вже зменшений ефект,—це явище має назву згасання умовного рефлексу. Коли собаці даватимемо їжу з де-яким запізнюванням (наприклад, через 3 хвилини), то вплив умовного збуджування на де-який час зникне, але згодом знову з'явиться, але тільки на другій або на третій хвилині продовження умовного збуджувача, це—явище запізнювання умовного рефлексу. Коли до умовного збуджувача приєднати індиферентного збуджувача, і цю комбінацію не провадити разом з годівлею тварини, то умовний збуджувач губить свій вплив; таке явище зветься гальмуванням. Коли збуджування певного клаптика шкіри виробилося як умовний збуджувач, то й збуджування ближчих клаптиків відіграє таку ж саму роль (рід узагальнення), оскільки ці збудження сполучаються з годівлею; коли ж годівля сполучається зі збудженням певного клаптика, а в інших ні, то збудження останніх пунктів не викликає виділення слини; таке гальмування зветься диференційним. Ось основні риси науки Павлова, перед яким в Америці була наука Edward'a L. Thorndike'a (*Animal Intelligence*—1898 р.). У Європі до праці Павлова спочатку пристав Бехтерев зі своїми учнями й Калішер у Німеччині. Як видно, праці Павлова досліджують поведінку собаки, і тільки ту частину поведінки, яка сполучається з поживними центрами; ця праця експериментова: 20 років лабораторних досвідів і численних дисертацій!.. І все-таки І. М. Павлов пише: «Я до цього часу (до 1923 р.) не даю систематичного викладу всієї нашої колективної з моїми співробітниками праці за 20 років з таких причин: царина зовсім нова, а праця в ній безперервно продовжується. Як можна зупинитися на будь-якому загальному уявленню, на будь-якій систематизації матеріалу, коли що не день, то нові досвіди й спостереження, що вкладають щось нове».

Яке ж відношення має ця експериментова рефлексія до вивчення поведінки людини, в чому й полягав центр з'їздових дебатів. Павлов, говорячи про пріоритет Thorndike'a, пише: «Діловий американський розум, звертаючись до життєвої практики, віднайшов, що важніше детально знати зовнішню поведінку людини, ніж гадати про її внутрішній стан, зі всіма його комбінаціями й хитанням. З такими висновками про людину

американські психологи й прийшли до лабораторних досвідів над тваринами; і методи й питання, що вони розв'язували, ніби беруться з прикладу людини. Я й мої співробітники трохи іншої думки. Як розпочали свою працю з боку фізіології, так її й продовжуємо неухильно в тому ж самому напрямкові» (1923 р.). Хоч в 1909 році в Стокгольмі І. П. Павлов обіцяв: «Власне кажучи, інтересує нас в життю тільки одно: наш психичний зміст. Проте, механізм його окутано для нас глибоким мороком. Усі ресурси людини: мистецтво, релігія, література, філософія й історичні науки—все це сполучається, щоби кинути промінь світла на цей морок. Але в людині є ще могутні ресурси: природничо-наукове вивчення з його суворим об'єктивним методом».

Ось головні риси науки про умовні рефлекси в його відношенні до вивчення людини—предмету головних доповідей на 2-х останніх з'їздах. Його нові досягнення, що переважно деталізували викладені основні риси, доповідали на з'їзді: Підкопаїв—«Вироблення умовних рефлексів на автоматичний збуджувач», Биков—«Досвіди над собаками з перерізанним corpus callosum», Фролов—«До фізіології й патології, так зв., почуття часу», Крилов—«Утворення умовного рефлексу на автомат. збуджувач», Сирятський—«Про мозаїчні властивості коринки великих напівкуль» і інші. Основна риса цієї школи, що притягла увагу всього вченого світу, полягає в суворій експериментальності праць, багатстві й досконалості експериментів, великій обережності у висновках, незмінному погляді на явища, що вона вивчає, як тільки на явища фізіологічні. Ці риси поки обмежують об'єкти експериментальної рефлексології Павлова—собаками; коли б цій школі пощастило з'ясувати і поведінку людини, подібно до поведінки досліджених нею тварин, на що Павлов, як ми бачили з наведеної вище цитати, покладає надії в майбутньому,—то наука про поведінку людини злилась би з фізіологією. Поки ж павлівці людини ще не вивчають; учені, що так чи інакше близько стоять до Павлова, в питанні про поведінку людини, яку виявляла до цього часу психологія (американські досліджувачі поведінки людини, у більшості психологи), вживають тільки методів експериментальної психології: метод вивчення реакцій у Іванова Смоленського й метод забування у Ленца; ці методи й їхні наслідки перекладаються на мову пояснення термінами умовних рефлексів, але тут вже ми маємо «умозрительний» бік умовних рефлексів; методика досвідів тут у своїй суті цілком узятя із експериментальної психології, де її вживають вже більше, як півстоліття, але вона нічого спільного не має з методикою Павлова; до цих методів ми ще повернемося, коли будемо описувати точку погляду Корнілова на реактологію.

Широке вживання понять, що виробились у Павлова повільно досвідним шляхом на лабораторному матеріалі, дав Бехтерєв у своїй системі рефлексології. Різниця між поглядами Бехтерєва й Павлова більше термінологічна й методологічна, ніж принципова: замість терміна «умовних рефлексів» уживається термін «сполучених рефлексів», у методиці Бехтерєва користується переважно збуджувачами болю, викликаючи ними рухому реакцію, а не секреторну. Бехтерєв не стільки поширює досвідну розробку науки про умовні рефлекси й зміцнює основні поняття цієї науки, скільки поширює ці поняття, як уже встановлені, на всю царину поведінки людини (йому не властиві наукові сумніви Павлова); досвідні дані з фізики, експериментальної психології В. М. Бехтерєв покриває поняттям сполучених

рефлексів, знищує стару термінологію і утворює нову систему понять, глузує з відомих гріхів самонаглядного методу, зазначає принципові хиби експериментальної психології й замість неї висовує свою рефлексологію з її кількома десятками принципів: принципи зберігання енергії, розпорошування енергії, пропорційного співвідношення швидкості руху з силою, що рухає принципи безперервної мінливості, взаємочинності, репродукції, ритму, історичної послідовності економії, пристосування й т. и. Для того, аби Павлову одержати ті досвідні поняття, що їх ми описали раніш: поняття умовного рефлексу, його згасання, умовного й диференційного гальмування,—йому потрібно було 100 окремих друкованих праць, виконаних 70 його співучасниками протягом 20 років в умовах суворих лабораторних обставин,—це експериментальна рефлексологія. Наука ж В. М. Бехтерева відрізняється від науки Павлова тим, що в першій більш теоретичного елементу: вона підводить під установлені в своїй основі Павловим поняття умовного рефлексу дані інших наук, що так або інакше вивчали людину: так, наприклад, принцип зберігання енергії, принцип ентропії, принцип тяжіння—взяті із фізики; принцип репродукції, це—наука про пам'ять із психології, як звідти ж взято й принцип економії (в психології—наука про вправи), принцип пристосування, сигналізації (в психології— наука про асоціацію), принцип протичинності рівного чинності (в психології—принцип забування).

І кращі праці школи Бехтерева повторюють праці школи Павлова, напр.: дисертація проф. Протопопова, Платонова й інших, а на з'їзді— доповіді Васильєва «Інстинктивні акти з погляду рефлексології», що належать до бехтеревої школи, Ухтомського—«Домінанта», як робочий принцип нервових центрів», Уфлянда — «Природня домінанта у самця-жаби в час любовного рефлексу», Шолованова — «Пристосування рефлексологічного експерименту до дитячого віку» й інші. Праці про домінанту стали новим поняттям для системи рефлексології, взагалі ж в науці це поняття під терміном «установки» було відоме здавна у фізіологічній психології; новим у цьому питанні було б— винайдення нервового сідалища цього явища; праці Шолованова, близького співробітника В. М. Бехтерева, направлені на вивчення генетичної рефлексології, що ставить собі завданням—на підставі розвитку у дитини актів поведінки робити висновки про їх філогенетичний розвиток. Всі ці праці є скарбом у наукових досягненнях з'їзду. Але праці «Про розвиток комплексів рефлексів у поведінці і в щоденному житті» викликали певне зауваження з боку голови психологічної секції Болтунова про те, що доповідь є виявлена у графіках і термінах рефлексології, історія про те, як один суб'єкт з рекомендації знайомих одержав посаду в іншому місті; доповідь Строгої (секція рефлексології й психології)—«До питання про спадковість музичних здібностей» викликала відповідь Корнілова, який вказав на неможливість будь-яких точних науково-психологічних висновків про талановитість на підставі анонімних анкет батьків, яким ставились такі запитання: який у вас тип пам'яті—зоровий, моторовий, зорово-моторовий то-що, чи маєте ви й оскільки хисту в музичному відношенні і т. и.; на підставі таких одержаних відомостей робилися наукові висновки; доповідь—«Міміко-саматичні рефлексивні й художні хист» викликав гостру відповідь: «чи можливо ставити такі доповіді на Всесоюзному з'їзді?», що лишилася без протесту. По самій суті своєї методологічної природи школа Бехтерева дає або працю типу праць

школи Павлова у кращих його представників, перелічених вище, або не страхує від свавільного оперування над сирими фактами. Але школа Бехтерева бере на себе величезне завдання поширити рефлексологічне пояснення на всю поведінку людини, для якої сама рефлексологія не надбала того багатства матеріялу, який є для висновків що до собак; як що колись Павлов прийшов до продуктивнішої науки, не погодившись зі Снарським тлумачити поведінку собак аналогічно з людиною, то у Бехтерева людина тлумачиться в цілковитій аналогії з собакою. В цьому є здоровий приріст проти дуалізму й спиритуалізму попередньої психології, що йде з старого суспільства; більше того: - Бехтерев зміцнив тенденцію, що поволі обережно виявлялася у Павлова,—поширити рефлексологію, як метод фізіології, на пояснення поведінки людини. Матеріалістичний світогляд вітає й підтримує непохитну тенденцію природознавства дати своїми методами останнє й вичерпуюче пояснення поведінки людини, як вищої тварини, але той самий світогляд, як глибоко реалістичний, не може запліщувати очей на особливості поведінки людини, що відрізняють її від тварин: згадаємо слова Маркса про бджолу й архітектора — найкраща бджола нижче стоїть від найгіршого архітектора, бо останній, перед тим, як щось зробити, наперед має план у своїй голові; або твердження марксизму про особливості людини: тварина пристосовується до оточення, людина пристосовує оточення до себе. Біологічне тлумачення людини, що знаходить міцну опору в науці про умовні рефлекси, мусить бути доповнено соціологічним розглядом його. Це потрібне доповнення й поправку на з'їзді внесла марксіська думка в особі проф. Корнілова і тих, що були вкупі з ним.

Але перед тим, як викладати погляди К. Н. Корнілова, що узагальнювали внутрішню працю з'їзду, треба сказати про погляди представника старої експериментальної психології проф. А. П. Нечаїва, почесного голови з'їзду, що взяв на себе нелегкий обов'язок захищати метод самоспостереження; основні положення Нечаїва полягали ось в чому: метод самоспостереження є основний метод науки про людину; про поведінку говорять тільки тоді, коли мають на увазі не інтереси особи, а певну зовнішню користь од неї: фабриканта, експлоататора інтересують не інтереси живої людини-робітника, а його поведінка, як виявлення робочої сили; суспільство, де на першому місці стоїть піклування про людську гідність його громадян, повинно культивувати метод самоспостереження, як основний при вивченні особи; він (метод) має хиби в силу того, що явище, яке вивчається, надто складне, але має й засоби в формі експерименту створити об'єктивну науку про суб'єктивні переживання. Далі позиція А. П. Нечаїва зійшла головним чином до критики рефлексології В. М. Бехтерева, що робив з свого боку певні заперечення проти методу самоспостереження, як не досить об'єктивного; кульмінаційного пункту сутичка обох течій досягла в інциденті, коли Нечаїв, вислухавши доповідь бехтерєвського учня Мясіщева— «Індивідуальна рефлексологія й наука про типи»,—став на катедру й заявив, що він, Нечаїв, вислухуючи третій день виклад сути рефлексології Бехтерева, з'ясував собі її положення в таких тезах, і почав зачитувати низку положень; закінчивши читання, він спитав Мясіщева (в залі був присутнім і В. М. Бехтерев), чи правильно він зрозумів суть теорії рефлексології, оскільки її виявлено в зачитаних ним положеннях; Мясіщев відповів, що з де-якими коментарями дані положення можна вважати за положення рефлексології. Тоді Нечаїв заявив аудиторії: ці положення я цілком виписав

з психологічних праць Вундта, замінивши слово психологія на рефлексологію. Для виявлення сплутаних методологічних течій на з'їзді потрібна була не тільки ерудиція, а й певні принципові погляди; їх і розвинув Корнілов у своїй доповіді спочатку з'їзду—«Діалектичний метод в психології» й в останній доповіді в день закриття з'їзду—«Про матеріялістичні шукання в психології».

Ось основні положення цих аналізуючих і синтезуючих доповідей. Емпірична психологія широко й експериментально репрезентована, і все ж таки вона виявила себе неспроможньою; вона не виправдує надій і своїх обіцянок, причина такого її стану полягає в тому, що вона має справу з абстракцією: «душевні явища», що їх вона вивчає, визначаються ознаками, що істотно відрізняються від фізичних явищ, до яких тільки й можна прикласти основні категорії наукового думання, категорії простору й часу; емпірична психологія і дуалістична, і ідеалістична; душевні переживання в ній не мають анатомофізіологічного означення. За природною одиницю поведінки людини є реакція; окремі здібності, про які трактує емпірична психологія, перетворили єдиний організм в якусь мозаїку; емпіричну психологію не вирвано ще з під впливу, напр., Герберта, інтелектуалізм в ній по старому панує; приклад: трактування пам'яті, як здатності сприймання й зберігання уявлень; емоційний і вольовий елемент при цьому не дооцінюється; пам'ять досліджується не як суцільна реакція.

Уславлений метод самоспостереження перетворюється в гру слів, що не завжди адекватні змістові й логізовані, багато до того несвідомо ігнорується; самоспостереження виключає тварин хорих. Людину досліджувано в абстрактних якостях, а не в її живих реакціях члена певного соціального оточення, тим то психологія мало давала для розуміння й опанування поведінкою людини; емпірична психологія, передусім, відбиток ідеології старого світу. Протягом 20 останніх років психологія зробила значний поступ: розроблено волюнтаристичну психологію й психологію поведінки людини; батьківщина останньої течії—Росія (Сеченов) і Америка; найвище прикладання науки в цій течії дає школа Павлова, найбільшу широчінь школа Бехтерева. Ми схилиємося перед Павловим і Бехтеревим, але відзначаємо й свою незгоду з ними: рефлексологія—не така наука, що цілком охоплювала б людину, вона покриває тільки біологічну природу людини, а, між тим, біологія показує нам тільки те, що людина є остання ланка в ланцюзі органічної еволюції; соціологія ж дає нам ключ до розуміння того, як людина, відокремившись від тваринного царства, пройшла свій шлях до наших днів; усувати соціологічний фактор—значить не тільки зробити помилку, але й зробити безсилим усяке біологічне пояснення поведінки людини; перечитайте 100 рефлексологій—ви не зрозумієте людини, коли не візьмете на увагу соціологічного фактору; поставте собі тільки проблему вивчення особи, і ви прийдете до соціологічної рефлексології, коли хочете вжити цього терміну. При створенні системи треба мати суворо науковий світогляд: не наївний матеріалізм, а діалектичний матеріалізм. Геть субстанціональність, дуалізм, психофізичний паралелізм. Психичне є вища матерія, частина єдиного організму, що вивчається не тільки біологічно, але й передусім соціологічно.

— Про метод: у першу чергу методи матеріялістичні—об'єктивні методи; тут простий зв'язок нашої науки з експериментальною рефлексологією, тут можливо ми її учні; у царині методики й вивчення людини

ми, що вивчаємо методику експериментальної психології, яка вже має півстолітній досвід,—співробітники рефлексологів, як що не більше; в царині ж розуміння людини соціологічно й методологічно рефлексологам доведеться ще повчитися. Тут на з'їзді створюється можливість лекше зговоритися про метод, техніку й завдання емпіричної психології, рефлексології й реактології. Що до останньої дисципліни, то її мета є вивчення реакцій людини, як біосоціальних фактів, об'єктивними методами. Побажаємо, щоб більш не було суперечок; перед нами стоїть єдина наукова творча праця для створення так потрібної для життя науки про людину, куди, як окремі галузі, увійдуть рефлексологія, реактологія й наукова психологія.

У цьому докладі охарактеризовано експериментальну рефлексологію Павлова й рефлексологію Бехтерева, згадано погляд на даному з'їзді значно слабшої, ніж на попередніх минулих з'їздах, старої експериментальної психології: надто слабо освітлено реактологію, представником якої й творцем нових методів у ній був проф. Корнілов; нам доведеться ще торкнутися цієї течії тому, що вона дуже близько стоїть до практичного завдання життя, зокрема до педології й педагогіки; на з'їзді цю течію виявлено, крім доповіді проф. Корнілова, що стоїть на чолі її, в доповідях і дебатах Виготського, Лурії й Чучмарьова.

Коли вчені, які виходили зі школи Павлова й Бехтерева, від метода рефлексів, що прикладався на собаках, переходили до людини, то вони звертались до методу реакцій. Суть цього методу вже вище охарактеризовано, це вивчення природних елементарних актів поведінки людини, як біосоціологічного організму. Проф. Корнілов додав до здавна відомих методів вивчення хроноскопичного боку реакцій (що показують час проходження процесу в організмі від умовного сигналу до руху) методи вивчення динамоскопичних (що показують на силу реакцій) та моторових (проходження руху) боків її. Реакцію, природній масовий акт поведінки, можна тепер вивчати об'єктивно хроноскопом і динамоскопом у їх найхарактерніших рисах. І коли проф. Іванов-Смоленський уживає метода Корнілова до вивчення людини, він фактично вживає рефлексологічних термінів і реактологічну методику, що відрізняється від методики рефлексологічної; а коли проф. Протопопов, учень Бехтерева, зазначає в своїй статті, що рефлексологія потребує поширення своєї методики до уживання методів реактології, то, звичайно, термінологію можна вживати яку хто схоче, але метод реактологічний не є метод рефлексології, як останнього класично вживається у його творця Павлова. І саме: при рефлексологічних досвідах поведінки тварин, що їх досліджується, є функція тільки збудження: змінюється збудження, змінюється й поведінка; при реакціях же, що можуть прикладатися тільки до людини (а метод рефлексів, як ми зазначали, прикладається тільки поки-що до тварин), поведінка є функція збудження й певної інструкції; поведінка змінюється зі зміною інструкції, яку людина засвоює від тих, що оточують її, на досвіді—від експериментатора, в житті—від соціального оточення, із свого соціального досвіду: поведінка людини при цьому визначається відношенням її до даної інструкції; людина, відріжняючись від тварини, за Марксом, перед тим як щось зробити, має план свого вчинка в голові; поведінка тварини переважно є безпосередньою і відбувається під впливом зовнішнього збудження; поведінка людини так само визначається буттям, але безпосередньо—через особистий і соціальний

досвід; ця здатність вичікувати й нападати, керуючись інструкцією соціального досвіду, надає людині значіння, що відрізняє її від тварин; ця риса поведінки дає те, що марксизм визнає за безперечне: тварина пристосовується до оточення, людина оточення пристосовує до себе; слова, як соціально-організаційний фактор, в цій особливості людини відіграє істотно-значну роль,—за його допомогою людина одержує інструкцію своєї поведінки. Інструкції, тим більше—на словах, майже неможливо прикласти до тварин. Реактологія є наука, переважно, про поведінку людини у прикладанні до її особливостей, як соціологічного явища, не перестаючи бути й методом, що може поруч з рефлексологією вивчати людину й біологічно, як тварину. На з'їзді зачитано було доповіді, що зазначали прикладання реактології не тільки до нормальної людини (див. «Учение о реакциях» Корнілова), але й до паталогічної: «Реактологічне дослідження енцефалітиків». (Харк. Психоневролог. Інстит.), де, на підставі біля 7000 вимірів різних боків реакцій енцефалітиків, одержано виразні й типові профілі поведінки цих хорих цілком об'єктивного характеру. Реактологія—об'єктивна наука про поведінку людини, що бере на увагу всі її особливості.

Що ж власне дав з'їзд для секції педології й педагогіки? Вже зазначено було спочатку, що роботу цих секцій було обмежено на користь спеціального з'їзду. Те, що дав з'їзд робітникам цих дисциплін, не можна визнати за щось помітне. Боротьба основних течій в науці про людину відтягла, звичайно на певний час, сили робітників для загальних питань; але все ж таки те, що було на з'їзді, є скарбом в науку про дитину, її виховання й навчання. Необхідно підкреслити про згадану вже доповідь Шелованова—«Пристосування рефлексологічного метода до дитячої справи» досвід спостереження й експерименту на перших роках життя дитини, що принципово не різниться, на нашу думку, від подібної праці Прейєра й Штерна, але витлумачує точно об'єктивно здобуті дані в термінах рефлексології; Болтунова—«Поведінка й її психологічне витлумачення в педагогічному дослідженні», де поведінка бере на увагу й психичні переживання; Басова—«Метод об'єктивного спостереження в психології дитячого віку й в педагогіці»—метод цілих щоденників, записування в яких провадиться за певним розподілом і систематизацією під розділами питань, що вивчаються; його й Герке—«Про індивідуальні особливості спостерігачів»—доповідь, що ставить питання про те, що вносить сам досліджувач своєю особою у висновки; Золотарьова—«Дитяча мова, як критерій розумових здібностей»; Евергетова—«Психологія семиліток»; Денісової й Фігуріна—«Досвід рефлексологічного вивчення немовлят»—одна група робітників з Шеловановим; Мокор'янца—«Педологія й дидактика»—питання про науку підбору вчителів; Нечаєва—«Про вивчення уявлення у шкільному віці», висновок: музику не можна визнати за цілком позитивний фактор виховання; Дякова (з Москви)—«Про розвиток уявлення на кольорові образи»—експериментальні дослідження якості уявлення при різних кольорових збуджувачах і формах і інші доповіді.

Тут викладаються теми доповідей і основні течії секцій: рефлексологічної, психологічної, педологічної й педагогічної; про решту секцій в наслідок спеціальних завдань даної статті тут мова не йде; перевага зроблена загальним течіям з'їзду, що й становить характерну рису цього з'їзду; подробиці доповідей можна знайти в «Трудах» з'їзду; тут тільки

ми намагалися дати основні лінії праці з'їзду; ці лінії свідчать про перемогу марксівської думки в науці про людину.

Резолюція секцій: рефлексологічної, психологічної, педологічної і експериментально-педагогічної; у виробленні її брали участь Бехтерєв, Корнілов, від павлівців Івано-Смоленський й інші, що свою основну думку формулюють так: ввести у вищі школи науку про поведінку людини, без підкреслення переважності будь-якого її розгалуження, але з зазначенням потреби погодження всіх її методів з метою вивчення людини в її сучасному стані; для педології експериментальної педагогіки зазначається й потреба базувати їх у їх власному розвитку на біології й соціології, для експериментальної психології потреба в розвитку генетичної психології. Закінчуючи тут я наважуюсь зробити підсумки численного з'їзду з його різними течіями, як їх уявляю я сам:

1) у протилежність статей, дореволюційній, емпіричній психології з її принципами—дуалізмом й психофізичним паралелізмом, сучасна наука про поведінку людини мусить бути моністичною й матеріялістичною;

2) вона вивчає біологічну поведінку людини, як частину світа тварин в її еволюційному розвитку, але основним її завданням є вивчення людини в її сучасному стані, де основною рисою її поведінки є риса суспільного ества;

3) такі дисципліни, як педологія, педагогіка, дефектологія, психотехніка, соціологія ставлять вимоги до поведінки людини, як ества соціального;

4) при сучасному стані методів, наукою про біологічну поведінку людини, крім порівняльної зоопсихології, є фізіологія й спеціально-експериментальна рефлексологія, це—пояснююча, теоретична частина науки про поведінку; соціальну поведінку людини (людини в сучасному стані) вивчає реорганізована на вищезазначених принципах експериментальна психологія й реактологія, це—описова, практична частина науки про поведінку людини, яка не виключає класифікації й закономірності своїх явищ;

5) ці два дослідчі погляди на єдину людину, цілком слушно, мусять наближатися один до одного і, нарешті, злитися в міру збільшення своїх експериментальних методів і здобутих ними матеріялів при єдиному матеріялістичному базисі;

6) в даних же умовах біологічне пояснення мусить мати на увазі пояснення сучасної людини, а соціологічне, в експериментальній психології й реактології, завжди повинно мати анатоμο-фізіологічний ґрунт;

7) за одиницю вивчення поведінки людини мусять бути її суцільні реакції на те чи инше оточення, природне чи експериментальне; звідси придатнішою назвою для науки про поведінку соціологічної людини була б «реактологія»; величезний експериментальний матеріял, здобутий експериментальною психологією, уявляючи з себе мозаїчну картину поведінки людини, повинен мати за мету аналіз суцільних реакцій;

8) методом вивчення є експеримент і його об'єктивна обробка;

9) метод звіту на словах при вивченні безпосередньої поведінки людини не можна виключати, бо процеси організму, звязані зі словом, суть найважливіші складові частини причин, що визначають поведінку людини; але цей метод повинен бути підпорядкований методові об'єктивної реєстрації в експерименті прояв людини;

10) теоретичні методичні способи,—як в психології, так і в фізіології—треба відкинути.

МИХ. СЕМЕНКО

Мистецтво як культ. *)

Час, коли теорія приходить на допомогу практиці, наспів. Тов. Ленін колись сказав, що без солідного філософичного обґрунтування пролетарського руху нам не витримати боротьби з навалю буржуазних ідей.

Відсутність солідного філософичного обґрунтування революційного марксизму в галузі культури й особливо—мистецтва,—ось первопричина того, що тут панує жахлива розбіжність думок, і відсутність комуністичної політики в мистецтві дає значні негативні наслідки. В нашу мистецьку дійсність вливається мутний потік буржуазних, дрібно-буржуазних і анархічних ухилів, які, під маркою пролетаріату, користуючись невиразністю становища, різними засобами пролазять у пролетарське молоде тіло й тругають його. Ось чому ми гадаємо, що можна викинути гасло: ми перебуваємо час, коли теорія нас врятує.

Сучасна мистецька практика в межах ССРР в зв'язку з загальною кон'юктурою світового мистецтва, вказує той фарватер, яким іде мистецтво, а пролетарське «нутро», яке домінує в сучасній практиці на фронті культури, неухильно веде по правдивому шляху,—ось чому всебічне філософичне обґрунтування цієї практики, наукова система, вироблена на підставі цієї практики, дасть нам можливість остаточно покінчити з буржуазними й дрібно-буржуазними ідеями, які проти нас скеровані. Практику треба бити практикою, теорією—теорією, філософією—філософією.

Маючи таку систему, вироблену на сучасній пролетарській практиці, ми обертаємо її в свою державну політику, і біля цього керма можемо сміливо дивитися в майбутнє.

Комуністична культурна установка вимагає нової постановки питання в мистецтві. Постановка питання вимагає нового визначення структури й динаміки мистецтва. Ідеологія й фактура є рівнення, що розв'язує питання про структуру мистецтва (й усякого іншого культу). Деструкція й конструкція розв'язує питання про динаміку й діалектику внутріструктурного процесу. Формула статичності + формула динаміки є цілий культ, як об'єкт. Питання про зв'язки системи цих двох формул і є предмет науки про даний культ. Висновки вивчення цієї рухомої системи дають наукову політику в мистецтві. Система культу рухається сама відносно себе (внутріструктурний рух, механіка періодичної системи ідеології й фактури) і одночасно—навколо системи культів (деструкція й конструкція культів—культура, ідеологічний фронт). Коло завершення окремих культів приводить нас до вчення про нову структуру культури, до системи

*) Стаття дискусійна.

культів. Спільність закону діалектики приводить до закономірного принципу аналогій, що дає моністичну динаміку розвитку кожного культу зокрема й комплексу культур у їх ставанні, зміні. Закон деструкції й конструкції в надбудові відповідає законові класової боротьби в суспільстві. Теорія культур розв'язує проблему пролетарської й буржуазної культури. Закон деструкції й конструкції, ужитий в активній формі (свідома деструкція, свідома конструкція), дає наукову тактику, організовану практику й загально-обов'язкову політику. Промежок між деструкцією й конструкцією (переходова доба), завдяки знайденому методу, виробляє екстрективну практику й політику, що в економічній політиці здійснюється лєнінізмом (диктатура пролетаріату). Приводом до встановлення системи культур в її статичній й динамічній послужив лєнінізм, взятий як діалектичний метод практики й зведений в межі моністичної філософії марксизму. Ужиття лєнінізму в мистецтві розв'язує питання про комуністичну політику в мистецтві.

Ідеологія й фактура—нові центри, якими ми заміняємо метафізичну систему форми й змісту. Система форми й змісту замкнена, обмежена й безпросвітня в самому своєму естві, вилася на практиці з одного боку в казуїстику й схоластику (формалізм), а з другого—в закривання очей, відмовлення від розв'язання питання нарочитим і механічно-упертим натиском на понятті зміст.

Ми пропонуємо другу формулу: не форма й зміст, а ідеологія й фактура.

Не треба думати, що тут мова йде лише про зміну назв: ідеологія й фактура є нові центри, біля яких групуються всі елементи мистецтва. Це нове узагальнення значно прочищає плацдарм в проблемі мистецтва й уточнює прийоми оперування над ним.

Ідеологія є вольовий (свідомий—класова свідомість, чи несвідомий—суспільна психологія), діючий, організуючий чинник мистецтва, що перебуває, на підставі основного закону Маркса, в функціональній залежності від бази. Ідеологія (а не зміст) керує кожним поетом, малярем, режисером. Закінчена класова свідомість (чи психологія—це не одне й те саме) керує не тільки політиком, економістом, але й белетристом, артистом, музикантом. Ідеологія є основний імпульс всякої соціальної акції.

Фактура є матеріалізація ідеології в річевих ознаках, арсенал знаряддів та прийомів виробництва речі,—річева характеристика культу. Фактура складається: з матеріалу+форма+зміст. Вкладайте бажаний зміст в ці три синтезовані поняття фактури. Вони можуть поширюватися й ускладнятися, розкладатися й узагальнюватися, але ці три елементи є складові одиниці найбільш уживані й відомі.

Таким чином, ідеологія й фактура є конкретна схема системи мистецтва (й усякого іншого культу), завершуюча модель його. Це є рівнення, врівноважене основним законом діалектичного впливу. Коли ми уявимо собі, що кожний культ (релігія, наука, мистецтво) в свою чергу визначається ідеологією (при чому ідеологія є поняття спільне для всіх культур, а фактура—поняття, що відрізняє, замикає культу),—то нам буде зрозумілий весь процес культури, де один культ завжди домінує над рештою культур, підкорюючи їх собі і навіть усуваючи другий культ, коли настає відповідний час.

Деструкція й конструкція—динамічний вираз мистецтва (й усякого іншого культу), закон його «історії». Всякий процес (мистецтво

є процес)¹⁾ виявляється двома законами: закон розвитку й завершення, зросту й занепаду, розцвіту й загибелі,—конструкції й деструкції. Кожна хвиля конструкції відсуває в минуле ті сили й речі, які на цей мент занепали, здеструктували, виконавши своє конструктивне завдання в попередній одрізок історії. Кожна хвиля конструкції спадає, деструктує відносно нової хвилі, яка піднімається, при чому концентрація конструктивних елементів відбувається в деструктуючій обстановці.

Уявимо собі повну картину деструкції й конструкції в системі культур і комплексі їх:

Система 1. Культура (комплекс). В цілому конструктує.

Системи $\frac{1}{a+b+v+\dots}$. Культурні, складові системи культури (релігія, мистецтво, наука, техніка). Є деструкуючі й конструкуючі культури.

Системи $\frac{a+b+v+\dots}{x+y+z+\dots}$. Складові системи кожного культури і т. д. (напр. поезія).

Кожна система є елемент (частина) другої системи й одночасно—вмістилище (орбіта, плацдарм) других систем. В цій «Системі систем» панує моністичний закон діалектики—закон деструкції й конструкції, і вивчення зв'язків між ними як раз і є завданням теоретичної науки про культури й комплекс культур—культуру. Вся система систем буде являти собою складну картину великих, менших і мініатюрних колішат, сполучених між собою і всі разом за допомогою паса, що становить основний і аналогічний для кожної підсистеми закон «історії» всесвіту.

Така є теорія культур, допоміжна, робоча гіпотеза, яка дозволяє математизувати складний і переплутаний комплекс надбудов. Буття опередує свідомість—культури—ідеологію й фактуру. Теорія культур дозволяє встановити перспективу, дає можливість розглядати кожний культ не тільки з середини, і завдяки цьому можна науково розв'язати проблему минулого, сучасного й майбутнього навіть такого для нас складного культури, як мистецтво. Треба виходити від програму-максимум, а максимум говорить, що культура є система різноманітних культур, різно розпологлих відносно кінцевого пункту розвитку, історії, а мистецтво є один з цих культур.

Не всі культури, що існували за буржуазної доби (комплекс культур до-комуністичної доби), однаково розпологли відносно комуністичної доби (комплекс культур комуністичної доби). Не всі культури рівноцінні для даного одрізку історії. Як теорія культур на практиці розв'язує питання про буржуазну й пролетарську культуру?

В сучасній фразеології не вживається виразу буржуазна й пролетарська релігія, бо ми не мислимо собі пролетарської релігії (звичайно, можна говорити, що комунізм—наша «пролетарська релігія», але кому охота грати словами).

Єдина причина та, що культ релігії здеструктував ще навіть до капіталізму—ось чому релігії немає місця в системі комуністичної культури.

Важно зрозуміти, що в комуністичну культуру ввійдуть лише конструкуючі культури,—їх і можна було б назвати пролетарськими, як би

¹⁾ Маніфест «Кверо-Футуризму», Михайль Семенко, 1914, Київ.

це не було зовсім зайво. Так теорія культів розрubaє проблему, біля якої поламано стільки пер. Наука про фактуру мусить определити спеціальні ознаки кожного культу, і коли цей культ позбувається цих ознак, то він перестає бути давнім культом, його захоплює й нищить інший, дужчий культ, що розвивається ціною загибелі попереднього культу. Новітні засади мистецтва й практика майстрів нашого часу показують, що мистецтво вже перестає бути мистецтвом, це вже зовсім інший культ або вступ, введення до іншого культу. Виробники так званих «художніх» цінностей, річей, перебувши кустарницький етап, будуть усунуті машиною, апаратом, інженірами, техніками, монтерами,—цеб-то тут ми входимо в межі другої фактури, другого культу, з іншими установочними засадами, законами, прийомами.

В організмі мистецтва протягом його росту відбуваються зміни хвиль розквіту й занепад, конструкції й деструкції. Але й сам культ-мистецтво в цілому також переживає цей самий закон: відбувається розквіт і занепад, конструкція й деструкція мистецтва, відносно другого культу. Як раз в наші часи ми можемо спостерігати деструкцію самого культу мистецтва.

Ознакою деструкції завжди є диференціяція. Культ розпливається, розгалужується в велику кількість окремих струмочків, «ізмів». В такому стані вже немає суцільного культу, єдність обертається в множість, розбивається, роз'єднується, подвоюється сама суть, саме ество цілого культу. Кождий «ізм»—своя система, своє уявлення, ніби цілий культ. Звідси повстає боротьба «ізмів», навіть близьких ідеологічно. В попередні хвилі деструкції, коли культ в цілому конструював, не могло бути такого явища. Там помічалися часткові, не органічні розгалуження, які створювали кризу, але після неї надходила узагальнююча хвиля й вона виносила процес культу далі по шляху розвою.

Коли подивитися на процес з класової точки погляду, то хвиля деструкції (в усіх культурах) определюється класом, яка занепадає, в той час як хвилю конструкції виносить на своїх плечах поступова, революційна класа, що розвинулася в попередній суспільній обстановці. В періоди переходові від деструкції до конструкції на протязі світової історії змінюється ситуація, кон'юнктура у взаємовідношеннях культів між собою і в системі культури в цілому,—одночасно з відповідною механікою клас, кон'юнктурою класових взаємовідношень. Але на протязі світової історії не було такого культу або культури, яка розподілялася б із самого початку на культуру пануючих і культуру пригноблених. Кожна класа використовує культуру й дану ситуацію культів в тих одрізках їхнього процесу, сучасником якого вона була. Культ, маючи біо-соціальну природу, мають свій процес, паралельний процесові бази й залежний від неї. Революційні верстви суспільства підхоплюють хвилю конструкції пануючого культу, підлеглу й обумовлену ними.

Розвиток бази, розвиток продукційних сил обумовлює життя чи занепад культу.

В свій час пригноблена класа піднімала хвилю конструкції в релігії й виносила її, як суспільне оточення своєї доби. В наші часи пролетаріят, на шляху до безкласового суспільства, виносить на своїх плечах НОП і панування «Великої Техніки». Вже два культу залишаються за його спиною—релігія й мистецтво.

Активний процес деструкції мистецтва, що завершує культ, розпочався в середині минулого століття¹⁾. З загостренням боротьби клас (фінансовий капітал) цей процес дійшов свого завершення. Футуристична революція японським землетрусом потрясла всю його будову. Культ мистецтва захитався в найглибших своїх підвалинах. Футуризм усунув цей культ в минуле, довівши всю химерність уявління про мистецтво, як про потрібний культ. Комуністична революція, що определила цей процес і своєю перемогою відкрила шлях до комунізму, усуває економічні передумови для існування культу мистецтва, прочищаючи дорогу передумовам того побуту, який відповідає комуністичній добі. НОП, який міцно вгрузає в наш переходовий побут,—убиває всяку можливість, яка хоч би віддалено живила мистецтво. Таким чином відбулася деструкція цілого культу. Слідуюча хвиля конструкції хватується вже за інший культ—ось в чому секрет.

«Велике Мистецтво» закінчило коло завершення. Це дуже маленький поспіх,—мовляв, академізм, естетизм, нео-класицизм і т. д. існують, і не тільки десь по буржуазних краях, а таки й тут, в нашій радянській дійсності. Це лише зайвий раз нагадує, що немає комуністичної політики в мистецтві.

Я б не закінчив своєї праці, якби не запропонував цієї політики, яка була б не тільки виявом моєї віри чи власної переконаності, а закономірно-переведеним науковим розрахунком. Я вважаю, що досі не вироблено комуністичної політики через те, що в мистецтві оперували лише основними питаннями марксизму й ще й досі—оскільки мені відомо—ніхто не приклав ленінізм до мистецтва.

Оскільки непевна для комуністичної політики в мистецтві підпора—основний марксизм,—видно хоч би з того, що є всякі марксистки, і марксизм можна тлумачити вдоль і впоперек. Не те революційний марксизм, або краще ленінізм. Ленінізм єдиний метод, який здатний дати нам комуністичну політику в мистецтві в тому розумінні, як ми її зараз бажаємо. Ленінізм опановує економічним процесом, на підставі певного розрахунку, який є одиницею виміру, й робить із нього політичну акцію. То еволюційні марксистки-меншовики, реформісти, економічні матеріялісти й усякі ревізіоністи, яким жаль розстатися з буржуазною добою, бо вона кров їх і тіло,—йдуть на два кроки позад процесу, позад життя, бо конечна соціялістична мета, комунізм, для них—лише дійсно мрія, незбуточний (бажаний, мовляв) ідеал. Але революційні марксистки виходять з програми максимум, якраз із цього комуністичного ідеалу, щоб шляхом вмілого (наукового) маневрування найкоротчим шляхом досягти його. Леніністи, оволодівши законом, який рухає історію, роблять з нього, на підставі закону діалектики, зброю, обернувши цей закон в політичну акцію (комуністична політика).

Нам відомі діалектичні закони конструкції в мистецтві,—треба обернути їх в знаряддя політичної акції. Треба виходити з програму-максимум і з цим мірилом робити всяку оцінку, діагноз кожного біжучого моменту. Лише спираючись на програму-максимум можна дізнатися, як поставитися в кожний даний момент до певного становища, до певної ситуації.

Як знайти програму-максимум мистецтва.

¹⁾ Детальне обґрунтування цього питання зроблено в апараті пан-футуристів «Семафору майбутнє», № 1, травень 1922, Київ.

Треба знати природу й структуру цього культу й определити ту атмосферу, яка сприяє чи не сприяє даному культурі,—той ґрунт, який культивує, розвиває чи вбиває цей культ. Кожний культ, так само й мистецтво, не є самоціль. Суспільно-економічна база, яка сама определіляє культ, дає йому поживну страву чи умертвляє його. Ідеалістичний ґрунт, авторитарна психологія, емоціональна творчість є найкраща єдино-питома атмосфера, яка породжує мистецтво й сприяє його розвитку. Урбанізм, концентрація капіталу, наукові засоби експлоатації останніх часів капіталізму вже вибили ґрунт з-під мистецтва, одірвали його від життя, зробили мистецтво самоцілью (мистецтво для мистецтва), позбавили його соків і пишного цвіту й зробилися рухаючою силою його деструкції. Пролетаріят, захопивши засоби виробництва, робить їх знаряддям остаточної перемоги над минулим світом для встановлення комунізму, доби найширших перспектив техніки—не для ужиття її, як засіб пригноблення одних верств суспільства другими, а для остаточного скорення природи. Техніка позбувається свого вузького значіння в класовому суспільстві й стає повновладним, домінуючим культом «Великої Техніки» в безкласовому суспільстві, підкоривши собі всю решту культур. Наукова організація праці й побуту—ось методологія культу «Великої Техніки», ось організаційні передумови комунізму, ось програм-максимум мистецтва.

Легко бачити, що при цих передумовах побуту, при таких засадах «творчості», від цієї «творчості» зостануться ніжки та ріжки, бо коли немає творчості, то немає й мистецтва, і те, що хотять назвати пролетарським мистецтвом, буде остільки ж походити на мистецтво, як і пролетарська релігія на комунізм. Значить, мистецтва, як емоціонального культу, який би мав інші методи організації, крім конструктивних і математичних, програм-максимум (комунізм) не знає. Мистецтва не буде.

Але мистецтво є.

Тут приходить час оперувати аналогіями. Мистецтво є, але мистецтва не буде. Не буде колись і селянства в тому розумінні, як ми його знаємо тепер: зі своїми звичаями, зі своїми традиціями, зі своєю психологією, зі своїми ідеалами (єсери хотіли навіть зробити для селянства спеціально-селянський соціалістичний рай). Як окрема стихія, селянство в ході історії підпорядковується індустріальній «стихії» робітничого руху, але селянство є, і лєнінський підход до цього факту є один із зразків того нового методу марксівської політики, що зветься лєнінізмом.

Так само й з мистецтвом. Мистецтво є. «Дух» мистецтва чужий для комунізму. Але використати його силу (коли вона є—справа оцінки), як засіб агітації для мас, звиклих «по-мистецькому», від мистецтва приймати—можна й слід. Культивувати мистецтво, як якусь самочинну категорію—не слід і шкідливо. Весь досвід політичної боротьби й тактики на економічному фронті треба перенести на мистецький фронт. Ще старі марксистини іноді помічали, що де-які складні економічні проблеми певних історичних одрізків можна розв'язати за допомогою аналогії з відповідним моментом фронту мистецького, де аналогічна проблема може стояти більш виразною для розпізнавання. Можна й треба зробити це закономірним, науковим методом, методом аналогій, бо вивчення ідеологій і бази вимагає найдоцільнішого використання всіх можливостей. Принцип аналогій треба вивести в закономірний метод, обґрунтувавши його на підставі діалектичного закону тієї моністичної системи, на якій збудовано цілий космос.

Аналогічно політичним партіям на економічному фронті, аналогічно ленінізму в економіці,—

треба закоми розвитку мистецтва зробити програмом політичної акції в мистецтві, треба прикласти ленінізм до мистецтва.

Щеб-то: ввести мистецький процес в межі ленінської політики. Сама по собі відсутність політики в мистецтві може бути також політикою, як воно й є в дійсності протягом ось уже 6 років існування ССРР, бо буття обумовлює всяку політику, і дійсний стан річей виявляє всю ту картину, яка становить діалектичну закономірність сучасности. Але політика в мистецтві необхідна конче з двох причин:

1) щоб мати одноманітну систему що до мистецтва в плані державного радянського будівництва й

2) щоб не робити помилок, які виявляються, головним чином, від непогоджености державного відношення до різних напрямків і угруповань, конституюваних в радянській практиці, і які фактично й становлять в своїй сукупності культ мистецтва в цілому і в сучасному його стані.

Змалюємо основні засади політики в мистецтві, які впливають з природи й діалектики культу мистецтва та з сучасної картини його.

Останній, завершуючий етап мистецтва є його деструкція. Цей закон деструкції треба обернути в політичну акцію. Коли мистецтво деструктує, як таке, треба організувати деструкцію в ударний фронт деструкції, який найбільш успішно й економно допомагав би завершенню культу, оскільки це необхідно. Потрібність чи непотрібність деструкції є справа оцінки й залежить від кон'юнктури даного одрізку мистецької лінії і від загального оточення, ріжного в ріжні менти. Ми знаємо (бо воно в дійсності є так), що деструкція—закономірне, органічне, природне явище мистецького поступовання, еволюційне значіння культу, яке в своїй революційній формі виявилось в так званому футуризмі,—от і вимагається зробити деструкцію фронтом політичної акції, ділянкою планового радянського будівництва.

Яке ж завдання комуністичної деструкції.

Росклад мистецтва з середини, оперуючи його власними життєвими, органічними силами. Деструкція мусить бути організацією роскладу, ліквідації мистецтва, інакше—вона повинна сприяти футуризації мистецтва. Межі деструкції определяються межами протилежного фронту, проти якого деструкція природньо скерована (академізм, класицизм, символізм і т. д., як активні чинники в не свій час).

Другий фронт політики в мистецтві активна боротьба з мистецтвом.

Найкращий спосіб—ужиття активної конструкції. Одночасно це буде й безпосереднім завданням нашого часу—зведення конструктивного культу, який уже самим фактом своєї своєчасности й протилежности є природним ворогом мистецтва. Наша активна конструкція—це значить висунення антиподу мистецтва, конструктивного відносно нього культу.

Конкретно—пропаганда науки й техніки в напрямку наукової організації діяльности й побуту. Марксівська політична грамота разом з конструктивним характером природи пролетарського будівництва є кращий спосіб боротьби з мистецтвом. Це є вичерпуючий спосіб, який,

з одного боку, «обезврежує» мистецтво і, з другого – є необхідною передумовою входження в комуністичну добу. Фактично це є програм-максимум, як політична акція, і де-які лефівські течії (напр., Гастев) зовсім одійшли від мистецтва й працюють в ЦИТ'і, але це тільки одна ділянка сучасної діяльності в галузі надбудов, а не цілий фронт, бо, як ми вияснили, мистецтво ще існує.

І до деструкції, і до конструкції дуже близька комуністична обструкція.

На фронті боротьби з релігією великого ширення набрали так звані комсомольські свята.

Але мало хто з сучасних марксистів догадується, що цей саме спосіб є якраз ранній футуризм на фронті мистецтва. І зараз обставини можуть вимагати ужиття обструкції, коли в мистецтві є той матеріал, проти якого обструкція скерована по самому своєму призначенню.

Є ще одна ділянка, яка в сучасній практиці найбільш уживана й яку в плані комуністичної політики в мистецтві можна одзначити як фронт комуністичної екструкції.

Суть її полягає в тому, що мистецтво, як таке, мистецтво, як культ, може бути й повинно бути засобом агітації й пропаганди ідей політичної боротьби. Але це використання, екструкція, таїть в собі ту небезпеку, яка випливає з діалектичності природи кожного явища, і в даному випадку може привести до культивування, гальванізування культу, який в дійсності природньо зникає. Межі екструкції—не маловажне питання в комуністичній політиці, і вона мусить бути погоджена з загальними дозами деструкції, обструкції, в плацдармі загального конструктивного тла. Як і в усьому, це залежить від оцінки, яка мусить предопреділити й у цих питаннях політичний курс, який базується на точно встановленій культурній установці, що спіралася б на господарчу установку й на економічний курс.

Таким чином можна встановити загально-значиму, загально-обов'язкову, або інакше—наукову тактику.

Тактика, яка будується на оцінці й виходить із програми максимум, але позбавлена, звичайно, можливих ухилів і збочень, в наслідок можливих погрішностей у розрахунку. Але це вже не буде плавання без керми без вітрил, бо є закономірна лінія, яку завжди можна випрямити.

Повторимо в останній раз: для встановлення комуністичної політики в мистецтві потрібно:

- 1) визначити природу культу, його структуру,
- 2) визначити рухаючі сили культу, його діалектику,
- 3) обернути цю діалектику, закони зросту культу в дієвий програм,
- 4) визначити програм-максимум і
- 5) виходячи з цього кінцевого пункту—оперувати в попередніх одрізках історичної лінії процесу шляхом відповідної оцінки місцевої (країна, національна культура) кон'юнктури, яка, в свою чергу, виходила б з оцінки міжнародної кон'юнктури.

Ввівши ленінізм у мистецтво—ми збудуємо комуністичну політику в мистецтві.

Проф. О. ФЕДЕЦЬКИЙ

Сучасне красне письменство Заходу.

НАЧЕРК ДРУГИЙ—ТРИ СУЧАСНИКИ: Д. РОЛАН, Г. УЕЛЬС, Е. СІНКЛЕР.

I

Наша критика любить час од часу поновляти бурхливі суперечки про з'язок т. з. «форми» та «змісту» в літературних творах. Скільки вжито зусиль, щоб зайвий раз довести непорушність з'язку форми та змісту! Скільки вжито зусиль, щоб доказати, що мистецтво є чиста форма! Скільки, нарешті, вжито зусиль, щоб прославити ролю змісту, що творить і визначає форму, що є мов би то єдино-важливим моментом для критиків та істориків літератури.

За останні лише два роки український читач не раз був свідком таких суперечок¹⁾. Одначе, вони значно цікавіші для письменника й критика, ніж для читача.

Суперечники дуже побоюються того, щоб не закинули їм нехтування моністичним світоглядом. Та ви ж відокремлюєте форму від змісту? Це ж «дуалізм» і т. п. Поважний критик, автор книги «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» не побоювався цього. Він визнавав, що «форма міцно сполучена зі змістом», та, одначе, вважав за можливі випадки, коли така сполука слабшає: «бувають епохи, коли чи то форма відстає від змісту, чи то зміст од форми»,—казав він²⁾. Поскільки поетика має взагалі бути не самою наукою про природу літературного твору, але й про його відчуття, поскільки історик літератури має вивчати не самі тільки літературні твори, але й те, як перетворюються вони в чужій свідомості й у чужому розумі, мусимо ми, обмірковуючи теоретичні питання, все час пам'ятати про того, без кого й письменство б не існувало: про читача. Сучасний, приміром, читач, і західний і наш (до того ж не тільки незвідомий в мистецтві, новий, але й підготований, кваліфікований читач), на наших очах переносить своє зацікавлення з того, що ми умовно називаємо формою на т. з. «зміст». «Що?» стає для нього важливішим од «як?». Ми не маємо тут на увазі захоплення сюжетністю: важко-бо судити про довготривалість його, до того ж і сюжет, як такий, є елементом того, що звичайно звано «формою». Цей читач вимагає більшого: він сподівається знайти в творі певну мораль, хоче, щоб письменник навчив його

¹⁾ Нагадаємо хоч би статті В. Коряка—«Форма і зміст» («Шляхи Мистецтва», 1922), 2 (4), Ю. Меженка—«На шляхах до нової теорії» («Червоний Шлях», 1923, № 2), Гадзінського—«Ще кілька слів до питання форми і змісту» (там же, № 4—5, 1923).

²⁾ Г. Плеханов. «История р. обществ. мысли», т. III, стор. 7.

орієнтуватися в мішанині почуттів і думок, подій і справ та рішуче й одверто відокремив добро від зла, навчивши також, як перемогти оце зло. Кажучи инакше, він хоче, щоб мистецтво організовувало не тільки його емоції, але й його думки. Та що ж це буде за мистецтво? Виходить, «проза» пермагає в сучаснім письменстві «поезію»? Можливо, для аматорів «широг. мистецтва» це сумне явище, та поки що вони можуть задовольнитис формальними шуканнями німецького експресіонізму, творами французьких неокласиків, де-кого з футуристів, конструктивістів то-що. Що ж до історика, то для нього немає тут нічого загрозливого чи нечуваного: в минулому світової літератури він знає часи, коли відомі були подібні ж явища. Так було на початках будівання нового господарчого побуту й нового світовідчування. Перейняті естетизмом критики хотіли це б розглядати, як періоди занепаду, не зважаючи на те, що такий занепад продовжувався де-коли й кілька сторіч. Було так, приміром, з візантійським письменством, з літературою середньовічного Заходу, з письменством революційних діб Англії та Франції. Подібні ж явища ми, подекуди, спостерігаємо й у сучасній Європі та Америці. Найбільший зараз мають вплив у колах читачів і найбільше зараз поширені в цілому світі твори трьох письменників, назвати котрих «поетами» було б недоречно. Це три наші сучасники: француз Ромен Ролан, англієць Герберт Уелс і американець Ептон Сінклер.

Питання форми мало цікавлять їх. Жаден з них не є новатором в галузі художньої форми. Що ж до широко художнього таланту, то вони всі, безперечно, мають його, та хіба, може, один Уелс дає йому можливість повного виявлення; Ромен Ролан один лише раз в романі «Кола Бреньон» та, може, ще в повісті «П'єр і Люс» заспокоїв потребу в естетичнім відпочинку; Сінклер же з початку ще своєї кар'єри виступає як вояк і що-далі більше підпорядковує свою умілість потребам своєї боротьби, відмовляючися іноді зовсім від послуг свого мистецтва. Однак же все оце зовсім не перешкоджає ні світовій популярності, ні впливові згаданих письменників. Голос їх чути не тільки на Заході—чують його й читачі Росії і України.

Згаданих письменників еднає не тільки лише відношення до форми. Споріднені вони значно глибшим з'язком: жага оновлення, що охоплений зараз нею цілий Захід, ні в кого з інших письменників, виходців з кола буржуазної інтелігенції та з нею з'язаних, не мала такого енергійного й впливового виявлення. Всі троє зрозуміли, що йти далі тими ж шляхами, якими простувало людство до війни, неможливо. Старий світ, збудований на людській ненависті, роз'єднаності, продажності, безповоротно дискредитував себе. Має розпочатися нове життя: та яким же буде воно і як його розпочати? Відповіді їх на це важке питання неоднакові. Погоджуючися, побільшості, в критиці старого суспільного устрою, належачи до більш-менш одної соціальної групи, письменники не перестають, безсумнівно, бути людьми з різними індивідуальностями. Хоч як капіталістична Америка й подібна до капіталістичних держав Європи, лишається все ж таки ріжниця, обумовлена й національністю, й вихованням, й темпераментом, не кажучи вже про ріжницю в деталях економічного побуту.

Треба відзначити й те, що відповіді наших трьох письменників не зовсім визначені. Ромен Ролан не раз категорично заявляє про свою безпартійність, Уелс, котрого ворожа критика уперто йменує «соціалістом», також в дійсності є цілком безпартійним соціалістом; ясніші мов би то

лінійні переконання Сінклера, хоча й він не раз підкреслює в своїх книжках вороже відношення до «примусової революції, хоч здавалося б, що відомого в його книжках досить для визнання цілковитої її неминучості. Політична фізіономія письменників Заходу визначається зараз, до певної міри, відношенням їх до Радянської Росії. Тут, як нам це добре відомо, як у Ролана, Уелса і Сінклера розходжень немає. Усі вони вступили свій час до заснованої А. Барбюсом міжнародньої письменницької групи «Clarté», що визнала, як відомо, III інтернаціонал за найбільше, по духові, близьке політичне угруповання і що недавно ще протестувала проти світового фашизму.

Порівнюючи трьох властителів дум сучасної антикапіталістичної інтелігенції Заходу, можна було б відшукати, не зважаючи на різницю їхніх талантів, де-яку подібність і саме в чисто літературній галузі. Так, Уелсу соціальна сатира вдається іноді не гірше, як Сінклерові (див. такі романи Уелса, як «Новий Макіавелі», а почасти й «Люди-боги»), новітню драму Сінклера «Пекло» мимоволі хочеться порівняти з драматичною сатирою Ролана «Лілюлі»; в романах Уелса «Невгасимий вогонь» і Ролана «Клеамбо» помічаємо подібність навіть у композиції і т. п. Та в цьому ми не маємо зараз потреби. Про вплив одного зі згаданих письменників на другого не може бути й мови. Усі троє зійшлися, довго йшовши, цілком незалежними шляхами. Усі троє висловилися вже настільки, що їхнє письменницьке обличчя стало зовсім виразне; зараз досягли вони вже вершка своєї слави: на зміну їм прийдуть інші, молоді сили, й можливо, що не погодяться з ними в низці питань. Та зараз вони ще наші сучасники в повному, не лише хронологічному, розумінні цього слова. Їх треба знати кожному, бо їхніми устами промовляє краща частина передової інтелігенції Заходу.

II

Перші два—Герберт Уелс і Ромен Ролан—обидва народилися в одному році (1866), але Р. Ролан на Заході й у нас став широко відомий пізніше Уелса: українському читачеві відомий він менше двох згаданих вище письменників—і тому нам зручніше почати з нього. До р.р. 1912—1914 ім'я Ролана було добре відоме лише невеличкому гурткові прихильників. Кореспонденти газет не стукалися ще до дверей письменника, щоб дізнатися про його погляди на біжучі події політичного життя чи то про літературні роботи його і наміри; афіші трамваїв і бульварів не закликали ще публіку набувати новий сенсаційний роман його, в галерії французьких знаменитостей на Cartes postales важко було б відшукати його портрета. Анахорет, що мов би побоювався слави, далекий од реклами. Письменник, що не належав до якоїсь школи, однаково чужий і символістам, і декадентам, і епігонам натуралізму, й салонним психологам типа Бурже, і холодним стилізаторам, подібним до А. Франса. Якийсь-то відламок давно минулих днів, що в часи грамофону вовтузиться з клавесином, в часи автомобілю подорожує пішки до Італії, зовсім подібно до німецького романтика початків минулого сторіччя, простує до Риму, де приятелює з семидесятирічною німкенією Мальвіною фон Мейзенбург, приятелькою Мадзіні, Герцена, Вагнера і Ніцше, пірнає в книги й документи, заново переживає і музику давнього минулого й давно вже для сучасників скам'янілі почуття, думки й гасла великої французької революції.

В дійсності, тоді вже, в юнацькі роки, він найбільше звертався душою до сучасності: пасивним мрійником він ніколи не був, і нічого не захоплювало його, як підготовка до сучасного, як можливість передостигнути неминуче майбутнє. Але треба відзначити, що саме в минулому було для нього вихідним пунктом. Там, у минулому, знаходить він «великих серцем» героїв, подібних Бетховену чи Мікель-Анджело; в минулому ж знаходить і геніальні епохи, великі «*courants de foi*» (потoki віри), якась велика ідея захоплює мільйони, і ціла країна, цілі покоління залицюються нею для того, щоб, погаснувши, вже довго світити відбитими проміними. Така для нього епоха хрестових походів чи епоха великої французької революції. Сучасного своєї Франції і Європи кінця XIX і початку XX сторіччя він не приймає. Не обмежуючися самими запереченнями, він весь час уперто хоче вказати шляхи, побудувати позитивні ідеали, дати реальний матеріал для думки й почуття.

Так виникають його драматичні твори («Трагедія віри» 1895—1898 «Театр революції» 1898—1902), з того ж стремління виходить пізніше і незавершена низка життєписів славетних людей («*Vies des hommes illustres*», 1903—1911: біографії Бетховена, Мікель-Анджело, Толстого). А поруч з драмами—книга про народний театр—з її палкою критикою сучасного театру і драматургії і не менше палким закликком до створення всенародного театру, що слугував би не пересищеному смакові вибраної меншості, а запитами широких мас трудящого люду, якому не треба ні драми адюльтера, ні складної психології, ні тонкої іронії, ані невловимих символів—все це мистецтво салону й алькова, що знищило театр. «Сама лише сила народних соків може повернути йому життя й здоров'я» (*Seule la sève populaire peut lui rendre la vie et la santé*).

Спроба створити народний театр була, як і слід було сподіватися, невдалою, життя дуже скоро довело захопленому ідеалісту, що «народне мистецтво не може бути на старому ґрунті, поміж того народу, що піддався буржуазії й так перейнявся її ідеологією, що найживішим його бажанням було підробитися під неї (передмова Ролана до другого видання «Народного театру» р. 1913). Нове мистецтво з'явиться лише тоді, як з'явиться новий світ. Як же прискорити його наближення? Ще за юнацьких років, під час палкого захоплення Шекспіром, Бетховеном, Ролану трапилося прочитати книжку Льва Толстого «Что такое искусство?», що дуже вплинула на нього. Він знав уже Толстого, бо в гурткові його товаришів Толстой був шанований, як один з небагатьох носіїв правди в нашій брехливій і духом підупалі часи, та шануючи його, він кохався в мистецтві («музика була такою ж для мене потрібною, як хліб»), в тому мистецтві, до якого з таким риторизмом поставився Толстой. Під впливом важких сумнівів написав студент Ролан листа до Толстого, дістав од нього відповідь і з цього часу вже остаточно визнав Толстого за свого вчителя. «Не любов до мистецтва, а любов до людства є найпершою умовою всякого щирого покликання»,—казав Толстой. «Тільки перейнявшись таким переконанням, можна творити—творити за для об'єднання й братства людей,—в чому й полягає щире благо».

Так Толстой, вплинувши на Ромена Ролана, сплатив Франції свій борг за Руссо, але й тут, як і завжди, вплив був можливий лише завдяки тому, що ґрунт був підготований. Ролан—ідеаліст, що найвище ставив людську особу—дуже легко міг засвоїти науку про царство боже, що є

внутрі нас» і підготовляється побільшеною внутрішньою роботою людини ав собою. Для полегшення цієї роботи він після невдалих драматичних спроб розпочинає низку життєписів героїчних осіб минулого. «Атмосфера біжить навколо нас»,—пише він у передмові до виданої р. 1913 біографії Жана Жана. Стара Європа застигає під гнітючим і гнилим тягарем... Світ віддається від розміреного й пошлого себелюбства. Йому бракує повітря. Відкрито вікна. Дамо знову вхід для свіжого повітря. Будьмо живі духом і життя важке... Більшість людей, пригноблених нестатками, повсякденними турботами, що висушують душу; безглуздими завданнями, що дарма втрачують сили, живе відокремившись друг од друга, без надій, без віри в радощів і навіть без віри й можливості простягти руку своїм ближнім по нещастю. Вони можуть надіятися на самих себе. Вони благають про допомогу, кличуть друга. Щоб допомогти їм, я збираю навколо героїчних осіб великі душі, що страждали за свою велич».

«Біографії»—це, звичайно, не наукові праці. Тут маємо і виклад фактів, підпертих документами, і патетичне й суб'єктивне оповідання—кожна «біографія», це книга про людське життя, на прикладі якого хоче показати автор картину тих перешкод і питань, перед якими поставила його життя боротьба за життєві цінності. В такому розумінні можна їх розглядати як підготовчі етюди до великої романтичної біографії— вигаданої, але в той же час створеної з реальних елементів—героя Жана Кристофа Крафта, викладеної Роменом Роланом в десяти томовому творі «Жан Кристоф», що з'явився в р.р. 1904—1912.

Ми називаємо «Жана Кристофа» романом, хоч термін цей можна використовувати лише умовно: сам автор не назвав би його, звичайно, так. Кожен твір, якого можна вичерпати одним визначенням, це твір мертвий—сказав він якось. У «Жані-Кристофі» елементів роману не більше, звичайно, як елементів морального, публіцистичного, художньо-естетичного, філософського трактату: разом з цим це й сповідь самого автора, сповідь людини, що прагне «пізнати життя і, не зважаючи на це, любити його». Це є спроба створити «спільну» для цілої сучасної Європи книгу, котрої вона не має.—«не має ані того, хто б писав би для всіх, ані того, хто думав би про всіх»,—спроба митця, переконаного в тім, що мистецтво—це приборкання життя (l'art est la vie domptée), створити «книгу життя». У центрі стоїть великий музикант Жан Кристоф, і окремі частини розповідають різні епізоди з його життя від народження до смерті. За героя взято художника-архитектора, бо ж творцем має бути кожна людина, що ж до художника, то лише це властива кожному риса досягає свого найбільшого, найпалкішого виявлення. Саме художник найбільше потребує свободи духу, тої свободи, на думку Ролана є обов'язком людини до самої ж себе. Бо гуманний погляд Р. Ролана наскрізь просякнутий індивідуалізмом. «Перший обов'язок людини—бути тим, чим вона є». Для цього особа має переробити духовні перешкоди, що їх час і суспільство ставить на шляху її, мусить борючись за свою духову свободу. Людський натовп, оточений навколо й обмежений ґратами й перегородками: їх треба зруйнувати: загородку національностей, що роз'єднує людину від інших народів, загородку національності, що відчувають народні низи, пролетаріят, що примусово відокремлює інтелектуальні верхи. «Ми всі, всі народи, боргуємо один одному. Тому будемо вкупі виконувати наші обов'язки». Жан Кристоф—німець, побратимий до свого друга Олів'є—француза: вони—люде вільного духу, «два

крила Західної Європи»—і ніяка ненависть, ніяка брехня не може їх роз'єднати.

Такою є етична основа цієї книги, яку німецький біограф Ролана Стефан Цвайг, називає «одою на честь самотності й героїчною симфонією великої Європейської спільності». Писалася вона саме під час загострення взаємин між Францією й Німеччиною і одним із завдань мала проповідь єднання між інтелігенцією Франції й Німеччини. Шлях до кращого майбутнього лежить для Ролана, як бачимо, в моральній проповіді і внутрішній роботі людини над собою. Іншого шляху він не бачить. Всяке насильство гидке йому і його героям. Негативне відношення до буржуазії не змусило його зацікавитися рухом пролетарських мас, зрозуміти його й перейнятися захопленням його. Жан Кристоф і Олів'є стикаються з робітниками, знайомляться де з ким з провідарів синдикалізму, беруть навіть участь у першотравневій озброєній сутичці з поліцією—та відношення їх до пролетаріату, як до класу, не дуже краще, ніж відношення до буржуазії. Для них вартість мають не ті або інші класи, а окремі особи, з яких би класів вони не вийшли. Лише вибрана меншість може привести світ до кращого майбутнього.

Події р. 1914 і дальших років дуже похитнули оптимістичні надії письменника-ідеаліста та віру його що до можливості створення такої вибраної меншости. Європа, що її розумів і він і його герої, як єдиний організм, покололася раптом на десятки відламків, і ті загородки, що їх, здавалося, можна було так легко зруйнувати, вирости раптом непереборні і непересажні. Слова про братерське єднання народів лишилися, як і завжди, лише добрими словами і нікому було їх слухати в розпочатій бійці. І не слухали їх найперше ті, кого залічував Ролан до вибранців і провідарів європейської думки. Він звертається листовно до Гавптмана—і дістає відповідь, що робить зайвою дальші звертання; він пише до Верхарна, що ще недавно був солідарним з його поглядами, й закликає друга не підпадати чадоні ненависти: «Будемо боротися проти ненависти ще більше, ніж проти ворогів своїх... Збудуємо ковчега подібно до тих, що бачили потоп, і врятуємо рештки людства». Але й Верхарн не почув його заклику: «Я не можу бути справедливим,—визнавав він,—коли я весь горю від смутку й гніву. Я стою не поруч із полум'ям, а в середині пожежі і страждаю і плачу».

Настає час, коли Ролан лишається один проти всіх, продовжуючи всіма силами протестувати з Швейцарії проти безумства народів Європи. Статті його, відозви, що друкувалися спочатку в женевській газеті, зібрані були згодом у двох книгах—«Над свалкою» і «Попередники» («Au dessus de la Mele» і «Les prescur seurs»). Цікаво, що навіть у той час, як багатьом зняло полуду з очей, він по старому лишається на позиції ідеаліста-індивідуаліста. Він по старому вірить тепер навіть—у вибраних «лицарів духу», що мають врешті решт привести до цілковитої перемоги істини. По старому і з більшим ще палом, перед лицем загального насильства він протестує проти насильства словами, чути які дуже вже небагатьом. Зате дуже добре чують його вороги. Ролана залічують в розряд «поразників»; книга його «Над свалкою», що по суті стоїть лише за майбутній справедливий мир—оголошується «гидкою»; ще трохи й його офіційно оголосили б зрадником батьківщини, німецьким шпигом. Він продовжує боротьбу й вірить, а в душу його западають вже часами сумніви, й публіцист-проповідник мовчить про них, художник же виявляє це.

Щоб переконатися в цьому треба лише переглянути його художні твори, пов'язані з моментом.

Це алегорична драма-сатира «Лілюлі», роман «Клерамбо», невеличка повість «П'єр і Люс»—твори різного стилю, що свідчать чи то про великий талант письменника, чи то (що мабуть певніше) про байдужість його до стилістичних питань. В усіх оцих речах зміст обумовлює собою форму, художник іде від ідеї до образу, не навпаки. По суті, чому б такому шляхові не бути так само законним, як і визнаному «психологічному творчості» шляхові від образу до ідеї? Практика літератури показала, що це цим шляхом не самий Ромен Ролан. Ідея створює форму, літературні ж зразки допомагають розробляти її: для «Лілюлі» це мабуть друга частина Гетевського «Фавста», для «Клерамбо», як це зазначає сам автор—«Сироби» французьких моралістів кінця XVI ст. (Guillaume du Vair 1556—1621); ця повість «П'єр і Люс»—еротична іділія, змальована в світовій літературі стількома зразками, починаючи від грецької повісти про «Дафнісу й Хлою» і кінчаючи, хоч би, «Германом і Доротеею» Гете. Одну тільки повість «П'єр і Люс» можна безсумнівно віднести по галузі, що в андручниках зветься «Поезією»; дві інші речі—це напівлітература, напівпамфлет чи публіцистика, але вони захоплюють, вони цікаві—і тільки педант може розцінювати їх, рахуючися з дозою закладеної в них «художности».

Оптимізму немає й слова в чудній «Лілюлі». Ця п'єса, повна відчаю, це справжній сміх крізь невидимі, та вже готові полинути, сльози. Лілюлі, це—алегорична фігура, що змальовує ілюзію, ту штучну мету, що з часом збиває з правдивого шляху і окремих людей і цілі народи.

Неможна боротися з її владою: з усіх один Полішінель знає її відварку: Лілюлі не обдурить його, бо в нього сміх—найкраща зброя проти всіх ілюзій.

Драма розпочинається по-за часом і просторінню походом алегоричних образів, яких досить для того, щоб зрозуміти, де ми й коли. Ось вояк, найкраще озброєний, з цілим відділом людей закутих у крицю—хто це? Та це ж Мир, той самий «озброєний мир», котрим, скликаючи Гаазькі конференції, пишалася буржуазна Європа. Ось три карикатури: Свобода в гуманським пужалном в руках—Свобода третьої республіки; Рівність в видовими ножицями в руках—вирівнює всіх по всталеному громадською владою шаблону; Братерство поруч із попом, що навчає свого чорношкірого супутника, хто його брат і хто не брат, і дозволяє жертви того, хто не справжній брат... Юнак Алтаїр дивиться, як це видовисько вітає Полішінель, і одчай захоплює його душу. Для того жити? «Для мене!?» нашіптує Лілюлі й міцно приспавши Алтаїра усміхається й дивиться, як його прибраного прив'язують до гармати.

Бо наближується війна між галіпулетами й люберлошами (французи й німці). Вони йдуть назустріч один одному, зустрічаються коло річки, та ними по собі не мають охоти до бійки. Сідають на берегах, п'ють і розмовляють; робітники починають вже будувати місток через ріку, та «застопузів» (і з того й з другого боку)—буржуазія—не в силах стерпіти цього. Вони під'юджують дипломатів, випускають промовця, що доводить неможливість культури без нації, а нації неможливі без війни, з'являється в рядній військовій формі сам Господь Бог. Він перебігає з одного табору до другого, і тут і там обіцяє свою допомогу, під'юджує галіпулетів

і люберлошів¹⁾ боротися за праве діло. Інтелігенти закладають патріотичний хор, поети надягають мундири і в супроводі барабанів розпочинають криваві співи. Битися будуть, звичайно, не вони, а двоє селян: Жако (француз) і Гансо (німець): не дуже легко розбуркати в них «національну зненависть», важко привабити їх «інтересами батьківщини», але ж Лілюлі й страховисько Громадська Думка допомагають—і «сірі герої» гинуть за батьківщину й націю... Лілюлі розбуджує приспаного Алтаїра й показує йому на другому березі такого ж прекрасного й юного Антареса. Ми зустрічали вже подібну пару в творчості Ромена Ролана: це Жан Кристоф—німець і Олів'є—француз—кровні друзі, інтелектуальний цвіт обох націй—«два крила західного світу—зламайте одне і ви одріжете й друге». Та світ очевидно не потребує крил. Одвічні брати засліплені кидаються один на одного й після такого братовбивства перейдено вже останню межу. Усе переплутується в дикому хаосі, пекельні фанфари приглушують навіть сміх Вселенської Брехні—Лілюлі,—світ з гуртком валиться в прірву.

Такою є ця аристофанівська фантазія Р. Ролана, де письменник, руйнуючи кумири сучасного людства, єдиний раз за цілу свою діяльність не дав ніякого відблиску світу в темряві, ніякого виходу з безумств, що насунулися на світ. Такого глибокого песимізму, як у «Лілюлі», одній з найоригінальніших сатир, написаних проти імперіялізму²⁾ немає й в іншому, так само трагічному, але вже без сатиричних моментів, творі—в згаданому нами раніше романі—«Клерамбо» (1917—1920).

І Клерамбо, так само, як і Жан Кристоф, це не роман: це історія ідеї і історія перетворення, просвітлення, «воскресіння» (як у Толстого) одного з багатьох середніх людей, захоплених несподівано війною і, подібно до цілої своєї соціальної групи, масово охоплених «патріотичним поривом». Треба пережити кілька особистих вражень, щоб письменник Клерамбо перетворився з апологета війни в палкого її поборника—і подібно до свого творця—письменник, що й у цьому «романі» дав ще один розділ з біографії свого усвідомлення—виступив з відозвами протесту й закликами до живих і мертвих: «Очуняй, людино! навчився панувати над цими скаженими примарами, що розривають одна одну... Батьківщина, Право, Свобода, о, ви, величні богині, ми розвінчуємо найперше вас, позбавивши цих прописних літер. Зійдіть з Олімпу на землю, з'явіться до нас без прикрас, без зброї, багаті лише своєю красою і нашою любов'ю!.. Я не знаю таких богів, як справедливість, свобода... Я знаю лише своїх братів, знаю їхні поступки, то справедливі, то несправедливі. І я знаю народи, що все позбавлені істинної свободи та все прагнуть її і все більше чи менше дозволяють пригнічувати себе».

Клерамбо проповідує це на всі лади—і собі самому й іншим; виступаючи «один проти всіх», та й тут і він сам і автор його не ставлять, як і давніше, крапок над і. Всі «народи... дозволяють пригнічувати себе». Та хто ж гнітить їх? І чи не з цього треба почати, щоб скинути цей тягар? Клерамбо вже чує, як «здалека, в лісі, залунали стуки сокир героїв-дроворубів Леніна й Троцького»; в невеличкому колі його друзів трапляються люде, котрим відомо, що врятуватися можна не через демократію, що всі оці «кратії» прикривають один і той же бруд. «Війна всюди

1) Штучні назви, вигадані Р. Роланом по зразках французьких сатириків доби Рабле. Галіпулети—складене слово від galli—гали, півні і poulets—курчата.

2) Відзив В. Фриче в ст. «Р. Ролан»—«Красная Новь», 1921 р., № 1, стор. 162.

однаково віддала на помсту народів їхні зверхні класи, їхню недостойну, фінансову, політичну і інтелігенту буржуазію, котра за одне сторіччя своєї могутности накоїла більше зла, злочинів і безумства, ніж учинили їх за десять сторіч наші кати-королі та церкви». Доводиться йому зустрічатися й з революційним пролетаріатом. Робітники виявляють до нього симпатію, та якась-то «обопільна боязкість робить їх обережними, в обох сторін з'являється почуття слабости...» У багатьох важливих речах Клерамбо вважає себе нижчим од інтелігентних робітників, зазначає автор, додаючи вже від себе важливого коментаря: «І був він правий: з їхнього кола будуть обрані проводарі кращого майбутнього». Здавалося б, що цими словами вяснено вже, нарешті, неясне питання: як же й через кого прийдемо ми до цього кращого майбутнього? Виходить-бо, що після досвіду війни, після «Лілюлі»—не може, здається, бути й мови про вибрану, інтелігентну, меншість! Ні! Ідеаліст, на схилі своїм, навіть після цього всього, не розлучається з мрією цілого свого життя. Він упертий: не зважаючи на все, він буде вірити: *credo quia absurdum est*. І подібно до автора, що в день підписання мирового договору друкує в «Humanité» ще одного маніфеста, в якому звертається до вільних духом, намагаючись ще раз організувати роз'єднаних і грішних перед людством мислителів і поетів-світочів всесвіту, так і герой його, Клерамбо, продовжує повторювати за Толстим слова про царство боже в нас самих, а молодий учень Клерамбо продовжує проповідувати індивідуалізм, як найвище досягнення людської еволюції... Що ж це—упертість чи засліплення? І те й друге й третє: в одному з розділів 4-ої частини роману, характеризуючи настрої робітничих кол, автор зазначає, що в них з'явилося почуття «небезпечного озлоблення проти інтелігенції». Він годиться з тим, що в цьому, в значній мірі, винна сама інтелігенція. Та одночасно з цим його обурює вимога до інтелігенції і по рабському слідувати за пролетарськими проводарями. «Цікаво те, що де-які інтелігенти заявили себе палкими прихильниками приниження своєї братії. Вони хотіли змусити інших повірити, що вони зовсім не належать до інтелігенції. Вони забували це!»...

Ось де, як бачимо, причина хитань! Важко відмовитися від вінця, що стільки років заслужено прикрашав повне високих мрій чоло. Та доба мріяння проходить, як проходить і час добрих слів. Людство шукає реального виходу: Ромен Ролан порадити його не може. Йому лишається лише вийти з боротьби—як колись-то—і замкнутися в самотній келії свого «я». І остання з відомих нам його книг—перша частина нового циклового роману—паралельного «Жану Кристофу»—«Зачарована Душа» («Анет і Сільвія» р. 1922), свідчить мов би то про такий вихід з боротьби. «Не шукайте тут ідей і теорій, а дивіться на це лише як на внутрішню історію життя... багатого на помилки, що все прагнуло досягти, коли не недосяжної істини, то гармонії духу, що є нашою найвеличнішою істиною».

Чи досягне він сам оцієї гармонії духу? Питання лишається без відповіді. Яке значіння може мати й подвиг життя і проповідь цього палкого ідеаліста, до того ж нашого сучасника—що вже не хоче й й не може зрозуміти цієї сучасності до краю? Не будемо зменшувати ролі його та заслуг. Найкращим присудом про нього лишаються кінцеві слова його ж роману («Клерамбо»). Найбільше небезпечний противник сучасного порядку в цьому світі насильства, брехні й низького послуговання є і буде людина вільного сумління і людина абсолютного миролюбства.

Такий дійсно й лишається Ролан на протязі цілого свого письменницького шляху¹⁾.

В романі Ромена Ролана «Клерамбо» ми зустрічаємося, між иншим, з такою сценою: над містом літають, скидаючи бомби і несучи смерть, німецькі цепені, на вулицях хвилюються натовпи, то в паніці, то радіючи, що вдалося перемогти один з ворожих повітряних кораблів—і він падає; а самотній в цьому натовпі Клерамбо дивиться на цепені і згадує гладіаторів, що потішають якогось невидимого Нерона: «О нещасні брати мої—брати «по кайданах»!—думає він про своїх ворогів. Подібну до цього картину ми знаходимо в одному з останніх романів Уелса «Mr. Britling sees it through», 1916—буквально: «Містер Брітлінг бачить оце наскрізь»: знову ж німецький цепен, що для героя роману містера Брітлінга, так само, як і для Клерамбо, в далекому запіллі переживає трагедію світової війни—не що инше, як «божевільний корабель»—«І на устах його з'являються мимоволі, з глибини свідомости, старі, забуті слова, які він кидає німецьким літунам, що летять на захід геть до містечка: «Отче, прости їм, бо не знають вони, що творять».

Ще значнішу зовнішню аналогію побачимо, порівнявши «Клерамбо» з иншим, пізнішим романом англійського письменника—«Невгасимий Огонь» («The Undying Fire», 1919). Як і «Клерамбо» цей роман по своєму змістові так само є «переоцінкою вартостів», що її центральна ділова особа—містер Хас—виявляє, розмовляючи зі своїми «ближніми», яких він ніколи не вважав, як біблійний Іов, своїми друзями. Ця розмова (по суті й весь роман полягає в ній), звичайно, найтісніше зв'язана з війною. Характерно, що в той час, як французький автор, шукаючи форми для свого твору, звернувся до старовинної французької літератури й відшукав її, як він сам це визнає, у одного з моралістів XVI сторіччя—англійський романіст по традиції звертається до Біблії і в композиції свого твору докладно переповідає книгу Іова, перетворивши, звичайно, біблійного протестанта на сучасного нам англійського інтелігента, що шукає виходу з важких протиріч, в котрих, в зв'язку з подіями, заплуталася його думка.

Одначе нам не доводиться дуже спіратися на цих спільних рисах обох письменників. Як що взяти цілокупну творчість кожного з них—то з боку чисто-літературного ми змушені будемо, навпаки, зазначити цілковиту, мов би то, різницю. Що правда, критика не раз зазначала, що Ромен Ролан немає «свого стилю», теж саме добачала вона й у романах Уелса. Та з другого боку, чим же, як не фавулою, по більшості фантастичною, завжди повною несподіванок і своєрідности, привертав собі світового читача автор «Війни світів», «Машини часу», «Невидимого» та інших науково-технічних казок про часи й події біжучої доби? Ромен Ролан

¹⁾ Найважливіші твори Ромена Ролана, що мають в російських перекладах 1) Народній Театр (видано двічі); 2) Театр Револуції (Чотирнадцате липня—Дантон—Вовки)—найкращий переклад у виданні «Всемирной литер.», Ленінград, 1922, стор. 217; 3) Жан Кристоф, що складається з десяти книжок: Зоря, Утро, Юность, Бунт, Ярмарка на площади, Антуанета, Сердце Франции, Подруги, Неопалимая Купина, Грядущий день (всі видані р.р. 1918—1922) Ленінгр. Сов. Раб. и Солд. Депут. і Держ. Вид-во; 4) Лілюлі (два переклади—В. Брюсова і Горліна); 5) Кола Бренъон; 6) П'єр і Люс, 7) Клерамбо; 8) Анет і Сільвія, №№ 5—8 у вид. «Всемирная литература», по українськи маємо першу частину Жана Кристофа, «Зоря» у виданні «Українського Вид-ва—Київ, з праць про Р. Ролана—найбільша: С. Цвейг, «Ромен Ролан, его жизнь и творчество», пер. Генкеля, Держ. Вид-во, М.-Ленінгр., 1923, стор. 413.

є в цьому відношенні цілковитою протилежністю: у Ролана немає саме фабули і в її галузі ми назвали б його цілком безпорадним, коли не було б ясно, що він зовсім свідомо нехтує «вигадкою». «Зовнішнє» не має для нього істотного значіння, вся суть полягає в подіях, що трапляються у внутрішньому світі ізольованої особи. І коли б довелося все ж таки залучати Ролана до якоїсь з письменницьких груп, то треба було б однести його до представників «психологічного роману». Однак ж ми бачили, як не підходить до його творів сама назва «роман».

Що ж до Уелса, то він—особливо довійськового періоду,—романіст, що з одного боку (боку, мало ж популярного серед читачів континенту) продовжує традиції Дікенівського реалізму (див. романи його: «Кохання й містер Льюїсгем», 1900, «Колеса фортуни», 1896, «Кіпс—Історія простацької душі», 1905—чи «Більбі», 1915), з другого ж боку поновляє традицію соціального фантастичного роману, подібного до «Мікромегаса» Вольтера і «Гуліверових мандрівок» Свіфта та їхніх спадкоємців аж до Бульвера, Белама, Ласвиця та інш.¹). Ромен Ролан не створив, як художник, школи і не викликав наслідувань; Уелс же має й учеників (як, прим., Fenton Ash, автор «Шукачів радія», 1905, чи Бірсфорд, якого ми згадували в попередньому нарисі), та численних однодумців і в англійській, і у французькій (Роні старший), і в німецькій літературі.

Сами вже назви Роланових творів свідчать, що герой, чи героїня—загалом людська особа—є в центрі авторового художнього інтересу. Уелс так само користується іноді прізвиськом героя для назви роману, та роля цього героя, по більшості, не має іншого завдання, як єднати окремі частки сюжету, бути авторові в допомозі для нагляду за подіями, що розгортаються в людському колективі. Чи багато можна сказати про героя, прим., «Війни світів» чи «Машина часу», і що ж таке містер Холстен в мало не пророцькому романі «Звільнений світ», що вийшов на самому прикінці європейської війни. Доля цього колективу в сучасному й можливе його майбутнє—ось що хвилює письменника. Безперестанно користуючися прийомами, вживаними ще Свіфтом в «Гулівері», він через чарівне скло своєї фантазії показує нам сучасну боротьбу класів через сторіччя, через вісімдесят тисяч років («Машина часу»), й міркує над засобами, що привели б її до закінчення і людство до заспокоєння.

У цьому відношенні шляхи обох письменників зійшлися. Та різниця усе ж мається: подібно до Ролана, Уелс вірить прийдешній перемозі справедливості й очікує нового світу. Так само, подібно до Ролана, він хотів би прийти до цього нового щасливого майбутнього безкровним шляхом, уникаючи насильства. У своїй автобіографії він покладає в цьому відношенні надії на вдачу англійського народу, що мов би то «ніколи не знав раптових переворотів» (!) і завжди еволюціонував од одної форми до іншої «без всякого драматизму». Та все ж таки й ця Уелсова віра різниться од віри Роланової. Ролан—незмінний ідеаліст, абстрактний теоретик: «зовнішнє» мало цікавить його; і зрозуміло, що ми зовсім не побачимо в його творах плану організації тої олігархії «вибраних розумів», якій він хотів би доручити справу рятунку людства. Уелс—позитивіст, практик: він глибоко вірить у поступ, що твориться силою науки й техніки, хоч би

¹ Бульвер—«Прийдешня раса» (1871); Белама (америк.)—«Майбутній вік» (1887); Ласвиць (нім.)—«Картини прийдешнього» (1879).

вона в руках несвідомих людей і була б знаряддям руйнації і знищення. Керуючу ролю віддає Уелс не Ролановому «сумлінню», а розумові, що спірається на соціальний інстинкт взаємодопомоги, що є властивий людині, як громадській істоті. Рано чи пізно—люде мають зрозуміти, що їм корисно не поділятися на нації, класи, не воювати між собою, не скупчувати у своїх руках скарбів, що змушують окремих людей безупинно боротися, обороняючися та нападаючи на подібних собі. Вони зрозуміють свій нерозум і зорганізуються... на соціалістичних основах. Уелс сам вважає себе соціалістом, а за ним і консервативна критика Англії і Франції. Та, однак, він сам зазначає: «Я завжди був соціалістом, але соціалістом не по Марксу. Для мене соціалізм не стратегія чи боротьба класів—я бачу в ньому план перебудови людського життя для зміни безладдя ладом». Уелс не раз і досить ґрунтовно змальовував свої ідеали й у науково-публіцистичних трактатах («Передбачення»—«Anticipations», 1901, «Відкриття майбутнього», 1922, «Рятунок цивілізації», 1921 та інш.) і в белетристичній формі («Люде-боги») один з останніх романів. Ідеали ці не завжди відповідають тому тверезому практицизму, якого прагне Уелс. Зір його ширший, ніж у поглибленого в себе Ромена Ролана,—він охоплює усе людське суспільство в цілій його складній структурі. Уелс може говорити про далеке майбутнє, найбільше переконуюче з усіх наших сучасників, але ж, зазнаючи найближчі шляхи до цього майбутнього, він, подібно до більшості антибуржуазної інтелігенції Заходу, плутає, як і кожен з «далекозорих», і він може показати мету, якої треба досягти, але ж він не бачить стежки, що простяглася під його ж очима? І в той же час він уперто відмовляється від окулярів. «Я не вірую,—каже він у відомій своїй книзі про Росію перших часів революції—у віру комуністів... але я шаную і ціную їхній дух, я розумію його.

Отже цікаво, яку ж «віру» пропонує він сам і наскільки ця віра є доцільною. Для того, щоб докладно відповісти на це питання, треба було б переглянути всі твори Уелса, яких до цього часу (з 1895 року) вийшло більше, як 60 окремих назв. Зрозуміло тому, що в рамцях цього начерку зробити це неможливо, та це й не край потрібно, бо ж загальне уявлення про письменника можна здобути з літератури про нього—російською і українською мовою¹). Отже ми й обмежимося тільки цим, чи то краще сказати трьома з останніх його книг—романами: «Невгасимий вогонь» і «Люде-боги» і теоретичними статтями, зібраними в книзі «Рятунок цивілізації». «Невгасимий вогонь» займає в творчості Уелса, поруч із двома іншими, також недавніми романами—«Душа єпископа» (1917) і «Джоана і Пітер» (Joan and Peter, 1918), особливе, подекуди, місце. Критика залічує його до числа романів на релігійні теми й пояснює, що несподіваний поворот Уелса до цих тем трапився в зв'язку з подіями світової війни і початком європейських революцій. Ми однак дуже помилилися б, як би вирішили, що переляканий і зворушений цими подіями Уелс повернувся до якоїсь релігії, і що цей роман є «містичним» твором. «Містики ніякої там нема та й не було ніколи»—каже з цього приводу російський критик Уелса з «Красной Нови»²). Історія біблійного Іова, як ми вже казали, дала форму творові—напівфілософському трактатові про пануюче в світі зло

¹) По рос. див., ярим., брошуру Е. Замятина, (Г. Уэлс, Лнгр. Ви-во «Эпоха», 1922, стор. 47). по укр. див., прим., цікаву передмову С. Зеленецького до перекладу «Війни світів» (Київ, 1921, Держ. Ви-во).

²) С. Бобров, «Красная Новь», 1923, книга 2, стор. 327.

і про відношення до цього людської особи. Містер Іов Хас—центральна дієва особа книги—педагог, що, аж до важкої хвороби, був на чолі школи, де він плекав ідеї нової педагогії (нагадаємо, що Уелс колись і сам був шкільним учителем); хвороба змусила його відійти від любимої і дуже для нього важливої справи—і ось троє людей, так само зацікавлених в школі, приїздять до нього на дачу, саме на передодні операції—переконати його відмовитися од завідування і, за згодою його, призначити заступника. Розмова затягається, й містер Хас, відчуваючи, що люде слухають його можливо в останнє, захоплюється й починає висловлювати найбільше вистраждані й дорогі йому думки. Він каже про світ і про природу, що існує завдяки жорстокій боротьбі окремих організмів, за існування землі, де лише, закривши очі, можна бачити гарне, що є мов би загальне начало; каже про війну й викриває фальш виправдання цього нічим не виправданого зла якимись благодійними наслідками, як-то ліга націй та інші химери. «На якій основі збудуєте ви свою лігу націй?»

Що ж створили ви за ці чотири роки? Що маєте ви, окрім руїн? Чи лишилася ж в розумі людей хоч би одна об'єднуюча їх спільна думка, якесь спільне до чогось відношення? Люде по старому розуміють світ таким, як він є, по старому вірні вони собі, а за купкою людей, що гоняться за зиском, все більшає й більшає вовча зграя тих, що домагаються шматка хліба. В людських умах не лишилося спільних ідей, на яких можна будувати щось. А що ж може об'єднати людей, як не спільні ідеї? Завважимо, що спочатку й сам Уелс великі покладав надії на Лігу Націй і пропагував її таку, здавалося, близьку до образу конгреса народів в мріях президента Уільсона в роману «Звільнений Світ». Та мрії лишилися мріями, й сам Уелс швидко зрозумів безсилля добрих слів американського президента. Зазначимо, до речі, й інше: мова весь час іде про людські розуми: авторові мов би то зовсім не приходить на думку, що в тої частині людства, що гониться за зиском—і в тої, що домагається шматка хліба, ці розуми можуть бути неоднакові. А що, як спільна ідея все ж таки існує та тільки не в фундаторів Ліги Націй, а у тої «вовчої зграї»? Чи може й цю ідею Уелс визнає «вигадками політиків»? Та й тут, як і в інших випадках, він або прикидається, або ж є справді глухим.

Як що розуміти під «людством» ту його частину, котра керувала подіями, то, звичайно, не можна не погодитися із закидами містера Хаса. Закиди ці, що далі, стають більше різкими. Страждання й тортури нічому не навчили войовників, цілий їхній сприт пішов на їхню ж загибель. Убивство й самовбивство, міцно звязані між собою в процесі війни—завели життя туди, звідки немає виходу. «Нам дано дозвілля, воля й розум: що ж зробили ми, щоб попередити нещастя?»

Життя було б беззмістовним і жорстоким, було б подібне до північної ночі, як би не божественне світло, негасимий огонь в людині. Це ж і є бог—потяг до добра, творчий початок, що перебуває в людях. Він змушує нас боротися проти плутаних думок, проти темряви, жорстокости й страждання; він закликає людство до організованого єднання. Слухаючися цього заклику, людина перетворить весь світ у садок і керуватиме не тільки лише людським життям, але й життям всього живого в світі. Вона знищить жорстокість у житті, привить звірей,—здобуде від атомів їхню енергію, вирве тайну з глибини простору, зруйнує муки своєї в'язниці

в просторі й переступатиме з зірки на зірку, як ми тепер переступаємо з каменю на камінь, переходячи струмок.

Такою, в загальних рисах, ця раціональна «релігія», що для неї лише в людині є творчий початок мораль і зміст і ніде інде в світі. Цей невгасимий вогонь має ж, нарешті, засяяти! Та як же зробити, щоб свідомість, що просвітлила розум містера Хаса, просвітлила б і ціле людство? Бо ж у цьому «як»—полягає для нас, прихильників Хасового й авторового, значить, захоплення, з яким він малює чудову картину світлого прийдешнього, ціла сутність його. Чи, може, як і в давньому романі його «В дні комети» (1906), станеться це від того, що хемічний склад земного повітря зміниться, і люде, що лишаться живими, після зустрічі з кометою, забудуть злі почуття й егоїстичні пристрасті, що перешкоджали їм, і почнуть по новому будувати світ? Чи може од того, що якийсь славетний хемік—на зразок змальованого в іншому романі «Справа богів» (1904)—винайде нову поживну річовину, що обертатиме людей у велетнів і відповідно до цього збільшуватиме їхні духові сили? І може виросте нове покоління, що створить для себе нові, світлі, чудові норми життя?

Звичайно, що й це повітря й ця страва—це лише поетичні символи. Я вихожу з того, що люде лишатимуться такими ж, якими вони є зараз, що й увесь світ буде індивідуально такий же. «Я не передбачатиму ніякої чудодійної зміни людської природи»—каже містер Хас. І далі каже вже про шляхи з них. Найперший і найважливіший—це виховання. Треба перевиховати ціле людство. Рятунок цивілізації—в руках педагогів. Тут ми можемо забути містера Хаса, історія котрого закінчується так само щасливо, як і історія його біблійного прототипу, і можемо слухати безпосереднє самого Уелса, що докладніше викладає методи цього перевиховання в іншій вищезгаданій невеличкій книжці—«Рятунок цивілізації».

Вона так само розпочинається пострахами й погрозами. Поступ зупинився: наслідки жахливої війни такі, що й десятиліттями не залікуєш їх. Європі загрожує доля західньої Римської імперії. Держави відбудують руїни, покриють військові збитки: але ж стан такий,—і в цьому то й уся біда, що, відбудувавшись, вони розпочнуть знову подібну ж війну. І тоді вже чи цілковитий занепад, чи присмерк, визначити які поки що дуже важко. Треба вжити якогось творчого зусилля, що змогло б попередити загрозову для людства небезпеку. Треба об'єднатися—ліга націй була спробою такою, та закінчилася вона нічим і, між іншими, тому саме, що була лігою нації. Од цього національного принципу, джерела усіх нещасть, треба відмовитися: замість застарілої ідеї патріотизму треба висунути справді велику ідею—світової держави цілого людства. Вона може бути зорганізована по взаємній згоді так, як у свій час зорганізувалися Гвіночно-Американські Сполучені Штати. Ця велика ідея розворушить розуми; її треба поширювати як найбільше. Звичайно, зразу вона прищепиться: люде такі ще мало свідомі. Їх треба перевиховати. У цьому й полягає сутність справи, але ж сучасну систему виховання й навчання треба ґрунтовно змінити. Цим мають зайнятися спеціальні товариства пропаганди нової освіти.

Як же треба вчити й виховувати? Перед Уелсом встає, що правда, не завжди досить яскравий—ідеал соціального виховання, що розробляється зараз в нашому союзі радянських республік, до яких, після старих своїх вражінь, письменник ставиться скептично. Освіта,—каже він,—мусить мати

на увазі не індивідуума, а суспільство,—а індивідуума лише постільки, поскільки допомагає йому стати корисним членом суспільства. Кінцеве завдання виховання й освіти—підпорядкувати колективній меті роду, підняти до них наш первісний природний егоїзм.

Перший і основний предмет викладу в цій ідеальній школі «надзвичайна історія людства, починаючи з часів звірячого існування, кілька тисячоліть тому, коли не було струментів, а були лише знаряддя з грубо обтесаного каменю і загостреного дерева—і до могутності й розквіту науки нашого часу». Цьому предметові (історії культури) надає Уелс виключного значіння. З-за цього сперечається містер Хас з попечителями своєї школи, що хочуть постановити за Хасового заступника якогось Фара, викладача прикладного знаття, і висловлюють побажання про те, щоб в школі не віддавалося дуже багато часу історії й природознавству. Таким історичним начерком («Ловці сонця») розпочинає сам Уелс свій «Звільнений світ». Року 1920 він, вкупі з кількома співробітниками, намагався дати щось подібне до підручника до цього курсу—начерк історії нашої планети та її мешканців (*Outlines of History*, 1920). Саме цей предмет допоможе зруйнувати національні пересуди і замість фальшивого почуття своєї «вибраности» змусить представників кожної окремої нації почувати себе частками чогось, що є більшим за націю.

Треба тільки уявити, яке є зручне для всіх і для кожного створення такої світової держави, що керувалася б єдиною радою по кодексу світового законодавства. Як полегшиться, прим., пересування! На що потрібні сучасні аероплани, що перелітають з Лондону до Парижу за якихось дві-три години, як що треба витратити кілька днів на попередні паспортні формальності? Той, хто каже, що завдяки такій «нівеліровці» зникне в житті всяка романтика, помиляється, бо, по-перше, зовсім не буде нівеліровки, а по-друге, яка ж романтика зникне? Романтика паспортних контор, браку харчів, брудних халуп, недорозвинених неуків—дітей, юнаків, що тисячами гинуть у брудних шанцях—та інших мальовничих особливостей нашого сучасного життєвого устрою?

Проекта розроблено як найдокладніше. Не забуто навіть про потребу в складанні нової Біблії—на зразок старої, універсальної книги, хрестоматійного типу, що складається з книг—історії (з ілюстраціями й картинами!), книг поведінки й мудрости, поетичної антології і, нарешті, книги передбачення (за науковими відомостями), що має заступити старозавітних пророків і апокаліпсис. Але ж повстає питання: а чи ж існуючі в Європі уряди чи підуть вони назустріч такій реформі? Складати нову Біблію вони, може, й не заборонять, та чи ж випустять вони зі своїх рук школу й чи захотять передати свої повноваження центральній світовій раді? Чи ж виникне потреба активної боротьби з ними?

Треба визнати, що автор не любить довго затримуватися на цьому питанні. «Усе усталиться», відсахується він од своїх сумнівів. В крайнім разі доведеться розпочати й активну боротьбу з шкідливими людьми. «Нерозумно, щоб ті, що грають життям інших людей, не ризикували б своїм власним». А що ж, класова боротьба так само «усталиться»? Наприкінці книжки Уелсові доводиться торкнутися й цього питання. Навчити розуму капіталіста не так-то легко: знає це й автор «Рятунку цивілізації». «Клас власників, як клас (каже він), не має ані розуму, ані сумління, потрібних для того, щоб визнати якесь моральне обмеження того, що

він робить зі своєю власністю. Їх (капіталістів) уперта нерозумність, неухильний авантюризм, що зветься ними приватною ініціативою, їхня напівсвідома нахабність відносно до бідняків, їхня дурнувата, яскраво-виявлена поблажливість, що до себе викликає неминучу реакцію—ненависть визискуваного робітника».

Вирок цей, здається, досить рішучим? Та ні! «Поміркований колективіст», як йменує себе Уелс, переважає над обуреним революціонером. З одного боку—пожадність, нечутливість, непридатність, а з другого (с. т. з боку визискуваних)—заздрість і страждання, аж до мстивого обурення, ані там, ані тут—ні світла, ні величі духу, ні творчої волі. Жадна зі сторін не може дати реально-потрібного. Чи можна стати по оден з боків?

Не тільки можна, але й треба, як що не хочеш повиснути в повітрі зі своїми просвітніми ідеями, як що хочеш якимсь-то реалізувати їх! Оце підказує вже сам розум, що його так цінує Уелс в людині. Та, на жаль, і тут мрійник переважає мислителя. Нам підсовують оптимістичні догадки, що всі ці конфлікти між власниками та їхніми фанатичними противниками—зникнуть... Добрі коні в Овсія, та тільки ми того Овсія не знаємо.

Такий оптимізм переходить межу наївності, котрої, загалом, багато в книзі «Рятунок цивілізації». Як що мислитель не дає іноді авторові зробитися довершеним художником, то, з другого боку, й художник перешкоджає йому бути такою реалістично-думаючою людиною, якою він себе малює. Сила Уелса полягає, врешті, не в проповіді його, а в його образах. Він, як ми вже казали, далекозорий, та нам треба не тільки розумітися на тому, що є навколо нас, але й почувати те далеке й світле, ту синю далечінь, до якої ми йдемо.

Цю «синю далечінь» ще раз показав нам письменник в романі «Людебоги», в одній зі своїх останніх книжок. По дорозі, прокладеній колись-то його земляком, Томасом Мором, веде нас ще раз Уелс в країну Утопії, де загадки й протиріччя, що мучать сучасне людство, давно вже розв'язані й заспокоєні. Ідейно-нового небагато в цьому романі—після Мора, В. Моріса («Вісті нізвідкіля»), Блечфорда («Чарівна крамниця») та інших численних картин майбутнього. Як і в інших утопіях—люде майбутнього протиставлені тут земним людям сучасного. Але ж на цей раз це не пасивні глядачі: ні, потрапивши до блаженої країни здійснених ідеалів людства, земні люде, серед котрих вдало згруповані, сатирично змальовані представники буржуазної думки й політики сучасної Франції—вирішили «дати цим утопійцям відчутти, що ми таке є», і цивілізувати їх, так би мовити, навиворіт. Цивілізація має, найперше, полягати в завойованні й пригнобленні утопійного світу. Але ж серед «земних» перебувають, окрім англійців, ще й француз і американець. Коли англієць натякнув про приєднання Утопії до «імперії—мосьє Дюпон зараз же нагадує йому про «велич жертв і страждань» що їх пережила Франція в боротьбі за справу цивілізації, а містер Ханкер (американець) завважає про Америку. Дотепний англієць заспокоює так сяк схвильованих спільників, пояснюючи Ханкеру, що під словом імперія має він на увазі загальне братство народів, що розуміють один одного, а мосьє Дюпону, що він мав на думці «нашу випробовану й непорушну Антанту»... Загалом—не позбавлена дотепности пародія на одну з конференцій Ліги Націй в сучасній Європі...

Змова «земних» не вдається: щоб забезпечити собі спокій, утопійці змушені звернутися до насильства. Вони й на думці не мають, що треба

було б спершу перевиховати й просвітити «земних». Вони просто перекидають Карантинну Скелю, перетворену земними в фортецю, і тих, що лишилися живі після катастрофи, виганяють назад у той злидений світ, звідки вони з'явилися. «Утопійці» загалом далеко рішучіші й певніші в своїх думках, ані-ж їхній творець, автор роману: та що ж, гаразд що хоч так. Будемо уважніше вдивлятися в художні образи Уелса й за-ради них не закидатимемо йому оптимістичного благодушія, що переходить у маниловщину,—коли він каже про запити сьогоднішнього дня.

Про цей сьогоднішній день ми запитаємо в третього зі поданих нами письменників—Сінклера. Виднокруг його значно вужчий, аніж виднокруг Уелса; він не має здатности до такої блискучої вигадки, рівно ж чужий він і тому високому патосові, яким просякнутий французький його побратим Р. Ролан. Його галузь—факти. Галузь так само повчаюча і, можливо, більше повчаюча, аніж високі мрії Ролана й далекі передбачення Уелса.

А. ШАМРАЙ

До тексту Квітчиних творів.

Наукове студювання будь-якого письменника мусить починатися з аналізу текстів, з критичної перевірки письменницьких документів, що протягом часу можуть значно змінюватися, переходячи через десятки рук, що дуже часто залишають помітні сліди на них.

Отже установлення тексту, вільного від сторонніх наростів, тексту «каноничного» є першим кроком в дослідчій роботі; орудуючи текстом попсованим, неоригінальним, дослідувач не в силі подати об'єктивних висновків що до художніх особливостей письменника.

В цьому відношенні справа з творами Квітки стоїть дуже зле, установлення оригінальності текстів його творів проблема надзвичайно складна.

Перш за все—не всі опубліковані матеріали, що мають відношення до Квітки, заведено в бібліографічні покажчики, так само чимало дуже важливих матеріалів і досі не опубліковано.

Таке важливе питання, як кількість написаних Квіткою творів, ми не можемо в'яснити, користаючись відомим покажчиком Н. Баженова, Пб. 1910, і додатком до нього І. Айзенштока, вміщ. в записках Істор. Філ. відділу Укр. Ак. Н., К. 1919, вип. I, стор. 138—144, бо нові матеріали вказують нам на існування творів, які не згадуються в зазнач. покажчиках. Так, в 1922 році в Петербурзі вийшов збірник «Certum bibliologicum» на честь президента рос. бібліолог. товариства Малеїна, де до статті В. Срезневського «Г. Квітка і І. Срезневський» додається цінний опис архіву Срезневського що до Квітки; там є 20 рукописів рос. оповідань і 8 українських.

Серед них, крім заведених в покажчик Баженова, але ненадрукованих досі творів—«Ясновидящая», «Очки»¹⁾ і т. д. є варіанти оповідань «Панна Сотниковна», «Фенюшка», «Жизнь и похождение Пустолобова», «Сватання на Гончарівці»²⁾, три варіанти, чернетки, де-кілька байок і цілком невідомий рукопис українського оповідання без назви, написаний в період 30—31 року про якогось Марка Рибогуба.

Крім того, переглядаючи ще невидруковані листи Квітки до Погодіна за період з 30 по 42 рік³⁾, ми потрапили на де-кілька назв невідомих до цього часу творів Квітки. Так, в листі від 3 лютого 1834 р. згадується

¹⁾ Див. покажчик Баженова, стор. 20—21.

²⁾ 1) «Панна Сотниковна»—змінен. текст, надр. в «Современнике», т. 19, 1840, вид. Потебні, т. III, 1889.

²⁾ «Фенюшка»—змінен. текст, надр. в «Современн.», т. 22, 1841.

³⁾ «Пустолобов»,—надр. частина під назвою «Скупец», «Новогодник», «Купальник» Пб., 1839, стор. 22.

⁴⁾ «Сватання»—надр. перший раз в Харкові, 1836.

³⁾ Ці листи переховуються в Румянцевському музеї, ми користувалися копіями знятими І. Я. Айзенштоком.

оповідання «Куп'янський цар» і оповід. «Клад» очевидно, щось подібне до оповідання «От тобі й скарб», але не переклад його, бо герой оповідання не Масляк, а Мотузок. В листі від 19 квітня 30 роху (надр. в «Рус. Архиве» в 1863 р.), подаючи матеріял для роману про Миновича (надр. там же), Квітка нагадує про присилку до Погодіна ще якихся трьох оповідань для обробки, не називаючи їх. Ми не знаємо, чи вийшли вони у світ, чи загинули.

Ясно, що цими додатками не вичерпується кількість невідомих творів Квітки, по окремих натяках, роскиданих в листах до того ж Погодіна, можна напевно думати про існування ще невідомих творів Квітки.

Крім того, значна частина його творів, що були надруковані в свій час, в даний момент майже недосяжна дослідам; як відомо, найповніша збірка його творів, видана Харківським Губерніяльним Земством (1887—1894 р.) зовсім не вміщує всіх відомих творів Квітки, вони роскидані по різних російських часописах першої половини 19 століття, що зараз являються вбільшості бібліографічними паритетами. По нашому підрахунку у це видання не заведено щось над 50 творів, розуміється, крім невідомих досі. (Зазначаю, що підрахунок не точний, з тенденцією зменшити, а не збільшити число творів).

Така прогалина в творчості письменника дуже значна, щоб нею нехтувати, і видання ненадрукованих і передрук роскиданих творів Квітки є головною передумовою для можливості наукового аналізу його творчості в цілому.

Розуміється, далеко не всі його твори мають якусь художню вартість, але ж час вже закинути романтичний підход до оцінки літературних творів; для об'єктивної оцінки всякого письменника необхідно, щоб поетичні документи було подано повністю, і коли дослідувачі Пушкіна вишукують кожний напірець приватного характеру, то це не педантизм, а підготовка матеріялу для майбутнього об'єктивного синтезу.

Що до другорядних творів Квітки, то вони, не відріжняючись оригінальністю і являючись часто просто варіантами відомих оповідань його, для наукового досліду є дорогоцінними матеріялами, показуючи шлях, яким ішла творча думка письменника.

Другим, не менш важливим моментом в дослідях над текстами є установлення часу їх написання.

Це питання, важливе при дослідях над всяким письменником, набирає особливо гострого характеру при досліджуванні творчості Г. Квітки. Почасти завдяки особливим приметам натури Квіткиної (його принижена думка про вартість своїх творів, постійні вагання випускати їх у світ), почасти з причин від нього незалежних—дуже часто його твори виходили далеко пізніше часу їх написання (так, наприклад, комедія «Приезжий из столицы» була написана до 27 року, а вийшла лише в 40 році, «Похождение Столбикова» десь коло 33-го року, а надруковано в 41 році); можна помітити, що Квітка, не часто випускаючи свої твори до 34 року, після успіху своїх українських оповідань (1834) починає друкувати один твір по одному і виявляє надзвичайну продуктивність, що не в'яжеться з його ж визнанням в листі до Плетньова про те, що йому дуже важко дається робота.

Нам здається, що ми маємо тут діло не з прибільшеною концентрацією енергії по 34 році, а просто з розв'язаною волею Квітки, що, улевнившись в своїх силах, почав випускати раніш написані твори.

Це питання, скільки нам відомо, до цієї пори не піднімалося серйозно, і це стало причиною фактичних помилок, допущених в ґрунтовних працях про Квітку. Г. Данілевський в своїй солідній монографії про Квітку¹⁾, детально вивчаючи дати з життя Квітки, дуже коротко і нерозважно розглядає хронологію написання творів і навіть допускає певні неточності. Так, кажучи про вихід в 1841 році «Похожденный Столбикова», що є уламком великого роману Квіткиного—«Жизнь и похождения Пустолобова», (надруковано тільки частинно), він односить його написання до 1839 року (стор. 227), в той час як з листа до Погодіна від 31 грудня 1833 року (ненадр.) подається звістка про підготовку «Пустолобова» до друку, ясно, що «Пустолобов» був написаний значно раніше. Очевидно, відсутність спеціального інтересу до цього питання не дозволила Данілевському використати величезного матеріалу, що був у його руках (де-кілька сот листів Квіткиної переписки) і більш точно вивчити це питання. В роботах дальших дослідувачів (я маю на увазі працю Науменка К. С., 1893 р., кн. 8, стор. 155—189 і працю М. А. Плевака «Наше Минуте», 1918 рік, ч. 3, стр. 1—25, особливо останню, що дає підсумки всьому зробленому до того часу) не помічається критичного відношення до хронології, поданої Г. Данілевським. Головна хиба цих праць, це—установлення часу написання творів, виходячи з дат виходу їх у світ.

Нам здається, що у відношенні до багатьох творів Квітки це буде неточним.

Виходячи з цього, вони розподіляють творчість Квітки на два періоди. Перший період до 1819 року, коли Квітка під різними псевдонімами писав свої листи і російські вірші, і другий період з 1829 року, коли з'явилася перша його комедія «Дворянские выборы».

«Року 1829 (10 років, 1819—1829, Квітка майже нічого не писав) у Москві без імени автора вийшла перша російська комедія Квіткина «Дворянские выборы», 1830—«Выборы исправника», а року 1832 в «Телескопе» надруковано першу його повість «Харьковская Ганнуся». Писати по українському Квітка почав тільки 1833 році, через 22 роки після того, як з'явився у «Вестнике Европы» його перший лист. Цього року в «Утренней Звезде» з'явилося його оповідання «Салдатський патрет» та «Супліка до пана іздателя».

Це були перші (підкреслення авторське) українські речі Квітки... (М. Плевако Г. Х. Квітка-Основ'яненко «Наше Минуте», стор. 12).

По-перше, раніше «Патрета» і «Супліки» була написана «Маруся», що видно з листа Квітки до Плетньова від 39 року²⁾: «По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен. Знав его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского наречия можно растрогаться. Здешние предлагали мне напечатать, и я, предохраняя себя от насмешек русских журналистов, написал «Солдатский портрет»... Ясно, що «Салдатський патрет» було написано пізніше. Далі не точно сказано, що на протязі 10 років (1819—1829) Квітка нічого не писав: хоча «Дворянские выборы» вийшли тільки в 1829 році, але ж вони написані значно раніш, що видно з цікавих відомостей, поданих в формі анкети дружиною

1) «Украинская Старина» П. Г. Данилевский, стор. 173—284.

2) «Украинская Старина», стор. 255.

Квітки Ганною Григорієвною в 1843 році на прохання І. Срезневського, де говориться, що цього твору написано в перші роки одружіння¹⁾ а Квітка одружився в 1820 році. Крім того, до 1827 року по Данілевському написано комедію «Приезжий из столицы». Аксаков в листі до Данілевського пише, що ця комедія була ним процenzурована в 1827 році разом з другими творами Квітки, а саме: з «Шельменком» (надр. 1831 р.), «Дворянскими выборами», «Выборами исправника», «Турецкою шалью» (ненадруков.), «Страницею или Сомнабулкою» (ненадр.)²⁾, очевидно, все це написано до 1827 року.

Ця неточність стане ще виразнішою, коли звернути увагу на кількість творів, написаних Квіткою за час від 1829 року до 1833, виходячи з хронології попередніх дослідувачів. На підставі зафіксованих назв в згаданих покажчиках і свіжих матеріалів Квіткою за цей короткий час було написано щось до 24-х творів, включаючи сюди й величезного Пустолобова й два томи «Малорос. Повестей», бо другий том було скінчено вже в 33 році, що видно з листа до Погодіна від 1834 р.³⁾ Ясна річ, що це неможливо, і ми мусимо сказати, що непогоджуємося з думкою про бездіяльність Квітки на протязі цих 10 років.

Так само не мало непорозумінь буде і з іншими творами, коли ми без зайвих міркувань будемо встановлювати час їх написання, виходячи з часу їх виходу у світ. Питання,— що коли написане, що пізніше, а що раніше—питання зовсім не розв'язане і жде своїх дослідувачів. Єдиним можливим виходом є перевірка опублікованих вже матеріалів і опублікування тих листів, про які каже Данілевський. Винайдення цих листів було б, на нашу думку, цілою епохою в науці про Квітку: Данілевський наводить в своїй книзі тільки листи до Плетньова, датовані 39 роком і далі, широка переписка Квітки до 39 року нам мало відома. Спинившись так уважно на цьому питанні, ми виходили з думки про виключне значіння установлення точної хронології, установлення послідовності, в якій виходили твори всякого письменника. Бо ж вивчати об'єктивно письменника можна лише в динаміці, в розвитку і удосконаленні творчих прийомів, вивчати письменника по-за еволюцією цілком неможливо. Про Квітку, правда, писали, що по «настоящому» він почав писати 55 літ з роду (1833 р.), і тому його письмен. хист не міг еволюціонувати, але ж нами вже показано, що письменницька його діяльність не переривалася, і аналіз його розвитку, як письменника, з 1816 р. по 1843 (рік смерті) дав би нам зовсім іншого Квітку. (До речі—порівняння «Марусі» з «Сердешною Оксаною», що була написана пізніше,—з формального боку наочно вказує на цілком конкретні досягнення в композиції).

Третім моментом в досліді над текстами є установлення оригінальності «чистоти» текстів, що були надруковані.

Так само і тут ми знову надібуємо на виключні труднощі, що впливають з особливостей натури Квітчиної, з його дуже недбайливого відношення до цілоти своїх творів—з одного боку, і не менш недбайливого відношення до творів українських письменників, зокрема до Квітки, з боку російського громадянства—з другого. Важко найти другого письменника в світовій історії, що ставився б з більшою байдужістю до своїх творів і так низько цінував свій художній смак, як Квітка. З де-яких його листів

1) «Certum bibliologicum», Пб., 1922.

2) «Украинск. Стар.», стор. 216.

3) Копія у Айзенштока

до Плетньова дізнаємося, що він не раз роздавав свої твори ще в рукописах і вони загинули, або друкувалися без його дозволу. Особливо характерне його відношення до тих творів, які він збирався друкувати; в листах до своїх друзів-росіян він постійно прохав «причепурити» його твори, цілком не обмежуючи їх в даному відношенні. Подібні прохання виправити або зовсім переробити надбуємо часто в листах його до Погодіна протягом 30—42 р. («Ганнуся», «Роман про Миновича», переклад «Сердешної Оксани», «Куш'янський цар» і т. д.), в листі до Максимовича в 1841 році прохання «подстрич» оповідання—«Добрий пан» («Київська стар.» 1883, червень, стор. 350), подібне прохання до Плетньова виправити оповідання «Гаркуша»¹⁾; так само і І. Срезневський²⁾ виправляв його твори, Даль-Луганський³⁾—казки і т. д. і т. д. Друзі використовували по різному це оригінальне право, але ж сміливіше за всіх, здається, Погодін, що викинув майже третину його оповідання «Ганнуся», видавши її за своє оповідання, на що не мав жаднісінького права, бо він не вніс майже ніяких змін, окрім механічного скорочення твору. Коли зважити ці факти і припустити, що вони були частіше, ніж нами показано,—то нам стане зрозуміло, наскільки збереглась «чистота» Квітчиних творів, надрукованих за його життя. Треба сказати, що українські оповідання Квітки не «удостоились високої чести» бути виправленими друзями Квітки, але ж важко допустити, щоб вони вийшли цілими з друку. Не треба забувати, що перше видання їх 1834—1837 р. вийшло в Москві і—що важніше—з листа Квітки до Погодіна від 30 березня 1836 року⁴⁾ дізнаємося, що 2-й том вийшов без авторської коректури. Ми не встигли ще ознайомитися з другим томом московського видання, хоча ця книжка і є в Харкові, але ж переглядаючи перший том видання 1834 року, ми зустрічали досить грубі помилки, яких Квітка не міг робити.

«Малорос. повісти» було видано ще раз за життя Квітки в Харкові 1841 року; ми ж мали в руках цього видання і тому можемо робити лише апіорні заключення. Порівнюючи тексти московського видання з текстами вид. Харк. губерн. земством за редакц. О. Потебні, що користався і московським і харківським виданням, ми не помітили якихсь змін ні стилістичних, ні тим паче зміслових, за виключенням явно невірних виразів, що їх міг виправити сам Потебня, не дивлячись на його суворе відношення до чистоти оригіналу. З цього ми робимо може необережний висновок, що передруковані «повісти» не понесли помітних редакційних змін і поправок, що, як вже вказано, характерно для Квітки.

Потреба передруку, потреба більш критичного видання творів Квітки відчулася через якихся 10 років по смерті Квітки в момент розцвіту української літератури і найшла гарячого виразника в особі Куліша, що особливо шанував і любив твори «батька української повісти». З 1856 р. в листах до різних знайомих дуже часто зустрічається ім'я Квітки та думка про видання його творів⁵⁾. Так, в листі до В. Тарновського «К. Ст.», 1898) він пише: «Чи не забули ви, як оті книжки Квітчині надруковано і в руки взять огида! Та ще друкувалися у Москві, та яка там коректура? Тільки

¹⁾ «Украинская Старина», стор. 269.

²⁾ *Certum bibliologicum*. Пб. 1922.

³⁾ «Укр. Сстар.» стор. 272.

⁴⁾ Копія у Айзенштока.

⁵⁾ Листування Куліша, «Київськ. Стар», 1898, № 4, 5, 6, 7, 8, 12.

правдивий знавця може читати з уподобанням тиї незграбніи шпаргали. Годилося б нам унов надрукувати Квітчині повісті. Велике б було добро і велика шаноба од земляків... і т. д. Протягом двох років іде підготовча робота, розшукуються рукописи, достаються перші видання Квітчині, вживаються практичні заходи що до скоршого надрукування творів (див. статтю про це Міяковського «Куліш і Квітка», «Наше Минуле», ч. 3, 1918, стор. 26—31). Нарешті в 1858 році виходять в Петербурзі два томи «Повістей Григорія Квітки (Основ'яненка), в які, крім оповідань, що вмішені були в двох первих виданнях, додаються»: «Сердешна Оксана»¹⁾, «Козирдівка»²⁾, «Перекотиполо»³⁾, «Пархімове снідання»⁴⁾. Не дивлючись на велику роботу, пророблену Кулішем, його видання не тільки не краще в смислі «чистоти» тексту, а, навпаки, далеко гірше московського видання. Куліш і не подумав перевірити текстів московського видання з рукописами, а користався ним як першоджерелом, що видно з листів до Бодянського, і таким чином повторив можливі хиби першого видання (він розшукував рукописи лише недрукованих комедій Квітки «Ясновидящая», «Бой-жінка», маючи на думці видати ще том драмат. творів, але ж, опріч Шельменка, він не видав нічого, можливо, через те, що не дістав їх).

Але ж мало того, Куліш дуже своєрідно поставився до свого завдання виправити хиби московських видавців. Критична. робота ввижалась йому, як очистка стилю не тільки від московських напластунвань, але ж і від «хиб» слобожанської мови самого Квітки, якого він так шанував. І, захопившись мрією освітити розум українського суспільства Квітчиними творами, він старанно підчистив всі характерні прикмети його мови. На кожній сторінці ми бачимо Кулішеву щирю роботу. Для зразку—перші дві сторінки «Марусі»:

Московське видання. Стор. 63, 64,
65, 66.

Кулішівське видання.
Стор. 1—2.

Харківське видання, 1887 р., під ред.
О. Потебні. Стор. 3—4.

1. Щырых приятелей и другых.
2. Вични.
3. Дзвонють, голосють.
4. Там справляють старцям обид.
5. Ты й не оглядыся.
6. Або жинкою до тебе доброю,
    послушною.
7. Госци.
8. Без укору и попрыокив.
9. Лыха беда⁵⁾.

1. Щирих приятелів і інших.
2. Вічні.
3. Дзвонять, голосять.
4. Там ставлять старцям обід.
5. Ти й не оглянеся.
6. Або жінкою до тебе доброю,
    щирою.
7. Гості.
8. Без укору і нарекання.
9. Лиха година.

І така чистка йде на протязі двох томів, ми взяли дві сторінки з «Марусі» не вибіраючи. Не обмежуючися такими стилістичними «поправками», Куліш наважується викидати цілі уступи і натомісць вставляти свої, так ним викинуто 30 рядків з вступу до «Марусі». (Видання Потебні, стор. 4—5).

¹⁾ Перший раз надр. в збірн. «Ластівка». ПТБ., 1841, стор. 32.

²⁾ Перший раз надр. 1838 р. ПТБ.

³⁾ Надр. в «Молодику» Бецького, 1843.

⁴⁾ Було надр. в «Ластівці», стор. 289.

⁵⁾ Ми зберігаємо правопис тексту, відкидаючи лише «ъ».

Одним словом, бажаючи зробити користь громадянству, Куліш не наблизив Квітку до можливості наукового його студіювання, а, навпаки, віддалив його від нас.

Маючи на увазі огляд лише основних видань Квітки, я поминаю галицькі видання окремих оповідань в другій половині 19 століття, хоча вони варті уваги хоч з боку тих «художеств», що пророблялись галицькими видавцями над творами Квітки і які до певної міри переважають навіть «естетичні поправки» Куліша¹⁾.

Важним моментом в історії Квітчиних текстів треба вважати видання його творів Харківським Губерніяльним Земством з 1887 по 1894 рік, 4 томи, під ред. О. Потебні і 2 томи по його смерті під ред. М. Сумцова.

Потебня високо цінував літературний хист Квітки і особливо його прекрасну народню мову і з усією серйозністю вченого взявся за видання його творів. Думка про видання творів виникла ще в 1878 році на святкуванні його ювілею, разом з думкою про заснування школи його імені, тоді ж була прочитана Потебнею і лекція про Квітку, про що згадує член Комітету по влаштуванню ювілею Павловський. З неопублікованої ще переписки О. Потебні²⁾ можна бачити, скільки зусиль витратив він на цю працю. Протягом цього часу (1878—1887) він розшукує рукописи Квітки, провадить дослідчу роботу над порівнянням текстів трьох видань Квітки, клопочеться про найскорше їх видання. Не затримуючись довго над цим, зазначимо лише, з переписки видно, що затівалося чисто наукове видання творів Квітки: 1) Потебня хотів видати тексти Квітки паралельно зі змінами в тексті Куліша, 2) Потебня мав на думці перевірити тексти на рукописах, 3) Потебня хотів видати як найповніше не тільки українські, але й російські твори Квітки.

Але ж через різні причини, почасти од Потебні незалежні, досягнуто було лише половину завдання: 1. Потебня повернув чистоту перших видань, що зникли вже тоді з обігу від Кулішівських поправок. В цьому відношенні він був надзвичайно суворий — в листі до Срезневського в 1879 році він турбується про те, що дозволив «вольность», поставивши наголоси на словах, чого немає у перших виданнях, і літеру «ї», яку взяв він з Кулішевого видання, про якісь більше серйозні зміни не може бути й мови.

2. Потебня надрукував українські повісті, що були тоді лише в російських перекладах, «Щира любов», «Божі діти», найшовши власноручні рукописи Квітки (зараз переховуються в рук. відділі Університ. книгозбірні).

3. Потебня видрукував значну частину творів, писаних російською мовою, що розгубилися десь по старих часописах.

4. Нарешті авторськими примітками, бібліогр. вказівками він зробив своє видання пригідним для наукової роботи.

І все ж цьому виданню далеко до видання критичного, бо 1) Потебня не використав рукоп. матеріялів, крім означених вище, і помилки московського видання осталися в силі; ми не знаємо, чому Потебня не справдив свого бажання перевірити тексти моск. видання на рукописах, може не знайшов, але ж, між іншим, Срезневський в своєму листі в квітні 1879 р. пропонував йому свій архів (див. «Certum bibliologicum»), але ж він

1) С. Єфремов. «Квітка в Галичині». «Наше минуле», 1918, ч. 3, ст. 32—39.

2) Матеріяли на руках у І. Айзенштока.

не скористався цією пропозицією. Надрукувавши текст «Щирої любови», він чомусь не додав цікавого варіанту, що був у одному зшитку. (Надрукованого І. Айзенштоком в «Нашому минулому», 1918 р., 23 стор., 40—44). В цьому ж таки рукопису, крім того, є цікаві рядки, що їх закреслено рукою Квітки, але ж вони не приводяться, за виключенням одного (див. «Щира любов», стор. 11).

2. О. Потебня не видрукував всього відомого йому матеріялу, здається, не по своїй волі, на що було указано в рецензії на це видання в «Київськ. Стар.», 1889 р.

3. О. Потебня не виповнив своєї думки (знов таки, здається, не з своєї волі) надрукувати рівнобіжно тексти Куліша.

Вся ця колосальна робота покладається на сучасних дослідувачів українського письменства. Ми гадаємо, що вона необхідна, бо час об'єктивної оцінки діячів нашого письменства вже наспів і, в першу чергу, оцінка основоположників його, від яких відділює нас майже століття.

Нові листи Г. С. Сковороди.

Листи Г. С. Сковороди, що я з ними зазнайомився (при допомозі зовідуючого Полтавським історичним архівом І. Ф. Рібакова), належали раніш до Лубенського архіву Є. Н. Скаржинської; нині він знаходиться в Полтаві і входить у склад Полтавського історичного архіву.

Листи помічено, очевидно, ще за старого опису, № 2969. Обидва вони писані на чвертках старого паперу з дуже невиразними водяними знаками. Перший з них, до Єрмолова, не має ніякої дати і зовнішнім виглядом здається старішим від листа до Довганського; уміщений він на одній сторінці чвертки, густими рядками і дрібними літерами; з другого боку надписана адреса. Зберігся цей лист погано: по ньому багато плям, атрамент майже вицвів, і по краях дуже важко його читати; кінець зовсім зіпсований. Якимсь колекціонером він склеєний до купи з першою чверткою листа до Довганського. Цей останній лист уміщений на одній чвертці з обох боків і на півсторінці другої чвертки.

Лист до Довганського зберігся порівнюючи краще, та й рука Сковороди в ньому виразніша, літери більші розміром і атрамент свіжіший. В ньому лише надірвано верхній край другої чвертки, і через це пропало де-кілька слів. Лист цей має виразний підпис автора і дату 1773 р. феверя 25 дня; подано його з Бабаїв, біля Харкова, де, як відомо, жив приятель Сковороди Яків Правицький.

Зміст обох листів досить цікавий і вносить ще де-які деталі до змалювання образу філософа-мандрівника; бо ж, говорячи словами видавця творів Сковороди 1861 р., Сковорода «писав багато, писав здебільшого людям, що любив з ними розмовляти про речі, які цікавили його розум і серце, людям, яких він поважав і які його поважали, які слідували за його думками і шанували його листи так само, як і окремі його твори». Отже подаємо нижче ці листи до відома громадянства.

Лист Сковороди до Івана Івановича Єрмолова.

Милостивый Госусударь

Иванъ Ивановичъ.

Бога ради постарайтесь о шубкѣ ярославской. Зима идетъ: а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче да сія жъ купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгахъ не опасайтесь. Будь вамъ свидѣтель сія записка. Если жъ умру: тогда пріятели не допустятъ бранить меня мертвеца, заплативъ за мене должокъ которой одинъ только и есть. Не можноть вамъ к покрову в Харьковъ? Боже мой! Коликой я дуракъ забочусь о шубьонкѣ, будто бы обижаеть в ней со вшами блаженство. довольно было на помянуть. Такъ то мы, любезный пріятель, [всегда? О. Б.]

малодушны въ тѣлесных надобностях попечительны и проворны. Но не щасливѣ ли примирившаяся с господем своим совѣсть, в худенкой для зимы шубкѣ: нежъ беззаконниково сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣтъ мучительнѣе, как болѣть мыслями, мучиться сердцем, зябнуть душою от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О когдаб мы сего морозу хоть в полъ боялись. внутреннее утѣшеніе, раждаемое от совѣсти мирной толь сильное, что средѣ тяжких досадъ тѣлесных не угасая доказуетъ истинну (Sic! О. Б.) слова сего: «Не убойтесь от убивающих тѣло... все тое убиваетъ, что вредить и досаждаеть. Я думаю, что если кто весель, тотъ и в болѣзни здоровъ. Не всякъ по тѣлу здоров весело живетъ. Такъ видно, что иное дѣло здоровья, и другая рѣчь веселіе души. Если ж здоровья иногда живетъ безъ веселія: то для чего нельзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! Не сливай мо самих насъ в одно тождество. Одно в насъ тѣло: а душа другое дѣло. Пусть бренное тѣло какъ родилось на то, такъ и болитъ. но душа да радуется, что по оному мы тлѣемъ но по душѣ обновляемся. тѣломъ ми ничто, но душою чтось—пѣчтось—да еще и великое. Она во вѣки съ нами и мы съ нею и в ней. видишь другъ мой в чем твой пустынный... (далі можна розібрати лише окремі слова О. Б.)... и люби его... милостивый государь... слуга Григорій Сковорода.

На звороті: Милостивому Государю Івану Івановичу Ермолову.

II

Лист Сковороди до Якова Івановича Довганського.

*Любезный пріятель,
Яковъ Ивановичъ!*

Получилъ я письмо ваше. в'' немъ просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣе, нежели в'' то время, когда в* отсутствіи пріятель пріятелю живо, будто бесѣдующій тайно, умному взору представляется. Самая правда! в* отсутствіи (Sic! О. Б.) находящійся другъ хотя часто во внутренних наших очах обращается; но если не пишетъ и не говоритъ: тогда онъ подобенъ присутствующему другу, однак нѣмому. Разговор есть сообщеніе мыслей, и будто взаимное сердцець лобызаніе; соль и свѣтъ компаній, союзъ совершенства. Но какъ не возможно плодоноснаго саду сообщить другу безъ зернъ или вѣтвей: такъ нельзя мыслей в* душу пріятелскую занести и перевести и размножить: развѣ чрез зерно (Sic! О. Б.) или глаголемаго или на бумагѣ начертаемаго слова. И как зерно по своей виѣшности малое и презрѣнное: но 1000 садов в* немъ сокрывается, с* сокровенным источником плодоноснаго Божіею Духа; такъ и слово по ударенію воздуха и по начертанію своему есть ничтожное: но по силѣ утаеннаго внутрь духа, сѣемое на сердцець, и плодъ приносящее новую тварь и новыи дела, есть важное. Злое лукаваго міра зерно износитъ терніе, мучающее душу: † глѣть бесѣды благи обычаи злы... и сѣяй в* смерть, пожнетъ истлѣніе души. Но напротив добраго слова зерно прозябаетъ въ сердцець † любов, радость, миръ, долготерпѣніе... Нѣтъ иншаго и горчайшаго нещастія, как когда душа болитъ. Она болитъ тогда, когда болятъ мысли. А мысли болятъ, когда родится в сердцець сіе: † еда

кій есть в^н вас корень (выспрь) горѣ проростающъ в^н желчи и горести? второзак: гл. 29. с 18. Не таковым разговоры слушалъ Исаія, что говорить: † Господи. во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Духъ спасенія твоего... не падемся, но падутся вси живущи на земли. Живущъ на земли, ничево не помышляющіи, кромѣ обогатится, наѣстись, напитись, одѣтись. Бѣгайте разговоров, сих хотящих обогатиться. в^н сердцѣ ихъ худое сѣмя, плодприносящее желчь, и змінъ ядъ убивающій душу. А если пало (:и нелзя безъ того. всяк бесѣдникъ есть сѣятель:) смотрите, чтоб проклятый сей ідолопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣтъ есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитесь тому, о коем написано: † той сотретъ твою главу... Доброе сѣмя, есть священное писаніе. † изыде сѣя' сѣя'... (Sic! О. Б.). Злое сѣмя есть манѣръ мірскій. (Далі край листа надірвано. О. Б.)... змінным сѣмям, и между сѣменем жены врад... (не розібр. О. Б.) † вражду положу между тобою... А что се за жена: евангелская премудрость, и вся Бібліа. Слушá Сірах.: † Срящетъ его яко мати, и яко жена дѣвства пріиметь і : ухлѣбитъ Его хлѣбом разума, и водою премудрости напоить Его... гл. 15. Прочтите и 14-ю главу. Конечно се та жена: † Прійдите ядите мой хлѣб, и пійте... Ей добрѣ тецимъ, да будемъ сыны тоей † я же есть мати всѣмъ намъ. А я как былъ, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій слуга Гр. Сковорода.

1773, февр. 25, изъ Бабаевъ.

На звороті: Милостивому Государю Якову Ивановичу живописцу Господину Долганскому в^н Острогожске.

Подал О. Бузинний.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО ССРР

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Площа засіву по ССРР (польові засіви й картопля) характеризується такою таблицею, що складена за останніми відомостями ЦСУ ССРР.

Райони	Загальна площа засіву:				В тому числі по губернях, що цілком постраждали від недороду			
	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923
В міл. десят. РСФРР.								
Споживча смуга	6,6	7,5	8,5	9,2	—	—	—	—
Виробнича см.	26,0	23,1	19,2	23,9	13,6	11,0	7,9	10,5
Південний Схід.	4,9	4,9	3,7	4,8	—	—	—	—
Киргизька Респ.	3,3	2,4	1,8	1,7	1,7	1,3	1,0	0,9
Сибір	5,8	4,3	3,1	3,7	—	—	—	—
Усього по РСФРР	46,5	42,1	36,3	43,3	15,3	12,3	8,9	11,4
» » УСРР (17,8)	17,8	14,3	16,7	(8,9)	8,9	5,5	8,0	
Усього по ССРР	64,3	59,9	50,6	60,0	24,2	21,2	14,4	19,4
У % до р. 1920 РСФРР	100	91	78	93	100	81	58	75
» » » » УСРР (100)	100	80	94	(100)	100	62	91	
Усього по ССРР.	100	93	79	93	100	88	60	81

Отже виходить, що загальна площа засіву значно менша є в р. 1922, у зв'язку з недородами р. 1921. Як що взяти площу засіву р. 1920 за 100%, то р. 1922 вона складає по цілому ССРР лише 79%, в тому числі в районах, що не постраждали від голоду р. 1921—95%, у районах, що частково постраждали—75% і в районах, що постраждали цілком—60%. Однак р. 1923 маємо значне відновлення площі засіву, що пересічно доходить вже до 93% рівняючи з р. 1920, що дає збільшення проти р. 1922—19%. Найшвидше поступав процес відновлення в губернях, що цілком постраждали від урожаю, і площа засіву піднімається там до 81% площі р. 1920 і дає, рівняючи з р. 1922, збільшення на 35%. У районах, що частково постраждали від неврожаю, площа засіву більшає на 16% і в губернях, що зовсім не постраждали—на 8%.

На Україні, як що взяти площу засіву р. 1920 за 100%, площа р. 1923 складає 94%, в тому числі в губернях, що зовсім не постраждали від неврожаю р. 1921—103% (рівняючи з р. 1922 площа засіву майже не змінилася); в губернях, що постраждали від неврожаю площа засіву збільшується р. 1923 на 45%.

Площа озимого засіву р. 1924, що ми зазначали в попередніх оглядах, не зважаючи на несприятливу годину, на початку осені де-що збільшилася.

Що ж до врожаю 1923 р., то по РСФРР він не виправдав усіх покладаних на нього надій. Всупереч тому по УСРР урожай був більшим за врожай р. 1922. Зниження врожаю по РСФРР пояснюється несприятливими кліматичними умовами в літку р. 1923 (на південному сході—посуха, а в центральних губернях навпаки—забагато опадів).

У нижчеподаній таблиці показані зміни загальних оцінок (балів) сподіванок на врожай.

Райони:	1/VI	15/VI	1/VIІ	15/VIІ	1/VIІІ	У жнива
Споживчий	2,7	2,5	2,7	2,7	2,7	2,7
Виробничий	3,1	3,0	2,8	2,8	2,6	2,5
Півд.-Схід	2,8	2,9	2,8	2,8	2,8	2,7
Кирг. СРР	3,2	2,9	2,4	2,1	2,1	2,1
Сибір	(2,8)	3,0	2,6	2,4	2,3	2,4
РСФРР	3,0	2,9	2,7	2,7	2,6	2,6
УСРР	3,5	3,3	3,2	3,2	3,3	3,2
РСФРР і УСРР	3,1	3,0	2,9	2,8	2,8	2,7

Середня оцінка врожаю р. 1922 була по ССРР—3,2 бала, що складає 50,8 пуда з десятини. Виходить, що врожай р. 1923 при оцінці 2,7 бала (41,5 пуд. з десятини) був нижчий за врожай минулого року на 0,5 бала (на 9 пуд. з десятини, абож на 18%). Загальні зміни урожаю різних культур (в пуд. з десятини) видно з такої таблиці.

Сорти хлібу	РСФРР				УСРР				Пересічно по РСФРР і УСРР			
	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923	1920	1921	1922	1923
Жито озиме	29,8	28,9	48,0	34,1	47,9	60,7	69,7	66,3	33,4	35,3	53,0	41,7
» ярове	36,3	35,2	46,0	36,5	—	—	—	—	36,3	35,2	46,0	36,5
Пшениця озима	46,1	22,8	64,1	48,1	40,6	34,7	52,1	66,5	43,0	29,1	58,2	56,7
» ярова	23,0	22,4	39,8	29,1	42,1	19,3	54,1	35,9	26,1	21,7	42,7	30,7
Ячмінь	40,9	31,9	51,3	38,8	52,8	24,5	72,6	43,8	47,5	27,1	62,2	41,6
Овес	37,4	32,7	50,9	41,5	69,1	52,1	74,0	59,0	42,1	35,9	55,3	44,0
Гречка	26,2	24,9	30,2	26,4	44,8	48,7	45,3	44,1	34,5	36,8	37,4	33,2
Просо	29,8	23,6	31,3	33,8	52,9	55,9	52,0	49,6	35,1	30,8	36,2	36,8
Кукуруза	82,2	56,4	71,3	82,5	64,8	63,0	55,8	75,0	69,5	60,4	62,0	77,9
Середній врожай всіх хлібів без картоплі	31,2	27,9	46,3	36,0	50,2	40,8	62,2	56,0	36,3	31,6	50,7	41,5
Картофеля	518,7	515,9	554,2	513,4	671,4	690,6	713,5	726,3	566,1	569,8	594,3	560,7

Не зважаючи однак на гірший урожай хлібів, валовий збір хлібу, в з'язку зі збільшенням площі засіву, не дуже менший за валовий збір р. 1922.

В оцій таблиці показано зміни збору найголовніших зернових хлібів в мільйонах пуд. за останні 4 роки.

	1920	1921	1922	1923
РСФРР	1.329	1.056	1.456	1.343
В тому числі в губ., що постраждали від неврожаю р. 1921	292	104	280	269
УСРР	779	633	755	808
В тому числі в губ., що постраждали від неврожаю	325	123	223	355
Разом по РСФРР і УСРР	2.108	1.689	2.211	2.151

Загалом же, по РСФРР і по УСРР валовий збір р. 1923 менший за збір р. 1922 на 60 мільйонів пуд., або на 2,8%.

Збір окремих хлібів по РСФРР і УСРР в р. 1923 подано в оцій таблиці (в мільйон. пуд.):

Хліби	РСФРР	УСРР	Разом	З поправкою на можливу недостачу по ССРР
Жито озиме	517,8	319,5	837,3	954
» ярове	6,9	—	6,9	
Пшениця озима	83,1	99,2	182,3	463
» яра	164,8	61,8	226,6	
Ячмінь	84,4	126,1	210,5	237
Овес	287,6	68,9	356,5	403
Гречка	32,5	33,8	66,3	75
Просо	125,8	38,2	164,0	185
Кукуруза	42,0	60,3	102,3	115
Разом	1.344,9	807,8	2.152,7	2.43,2
Картопля (в переводі на зерно) {	1.205	485,8	1.690,8	478
{	301,3	121,4	422,7	
Другорядні культури	48,2	46,2	94,4	247
Олійні культури	75,5	49,2	124,7	
Усього по цілій площі	1.769,9	1.024,6	2.794,5	3.157

ТРАНСПОРТ.

Роботу транспорту в цілому Союзі р. 1922/23 і в першому кварталі р. 1924 відко з такої таблиці:

	1922/23 рік				Жов-тень	1923/24 рік 1)		
	1-й квартал	2-й квартал	3-й квартал	4-й квартал		Листопад	Грудень	За 1 квартал
Експloatована довжина сітки в тис. верстов	63,7	64,1	63,9	63,7	68,1	68,0	68,1	68,1
Середня добова готівка паротягів у 1000 шт.	19,6	19,5	19,5	19,6	20,2	20,1	20,2	20,2
В тому числі ^{0/00} придатних	40,9	40,7	42,3	43,7	44,7	45,7	46,3	45,2
Середня добова готівка вагонів у тисячах	35,2	398,8	403,3	417,4	430,9	429,9	426,3	429,0
В тому числі ^{0/00} придатних	60,4	68,2	65,5	68,6	70,8	70,2	70,8	70,6
Середня загальна добова погрузка та наливу у тис. ваг. і цистерн.	12,1	11,2	10,8	11,9	14,8	13,7	12,4	13,6
В тому числі хлібу	1,4	1,0	0,8	1,0	1,9	1,7	1,6	1,7
» » » вугілля	1,2	1,1	1,3	1,4	1,8	1,9	1,6	1,8
» » » нафтопрод.	0,7	0,5	0,5	0,7	0,8	0,7	0,6	0,7
» » » дров	1,8	3,6	2,4	1,4	2,2	2,2	2,4	2,3
Перебіж. потягів в міл. потяго-верстов.	33,4	33,1	33,8	37,5	13,7	12,8	12,6	39,1
В тому числі пасажирн.	14,4	12,3	12,3	12,9	4,5	4,3	4,4	13,2
» » » товаро-пас.	18,6	18,4	18,7	21,3	8,4	7,9	7,6	23,9
Перебіги паротягів (у міл. паротяго-верстов).	55,2	51,9	51,0	56,4	18,6	17,5	17,2	53,3

1) Починаючи з жовтня р. 1923 в таблицю увійшли відомості по Далеко-Східній окрузі шляхів.

	1922/23 рік				Жовтень	1923/4 рік		
	1-й квартал	2-й квартал	3-й квартал	4-й квартал		Листопад	Грудень	За 1 квартал
Перевезено пасажирів у мілн. душ	27,6	22,2	32,9	32,0	12,0	11,8	—	—
Одправлено вантажу у мілн. пудів	871,6	874,4	874,2	925,9	—	—	—	—
Загальний оборот ван- тажу в міліярд. пудо- верстов	316,2	333,0	333,4	390,9	165,6	144,5	134,5	444,6
Загальний прибуток в черв. карб.	47,5	84,0	92,6	109,6	45,3	49,3	45,1	139,7

Оця таблиця основних показників демонструє зростання работ транспорту од одного кварталу до другого. Найбільше зросла виручка, що в останньому кварталі р. 1922/23 є вдвічі більша за виручку першого кварталу, а в першому кварталі р. 1923/24 більша за неї втричі.

Цікаво порівняти: з р. 1919 число паротягів у р. 1924 збільшилося, рівняючи з р. 1919, з 10 тис. до 20,2 тис., чи то вдвічі. Число придатних паротягів збільшилося з 4,8 тис. до 19,3 тис. Загальне число вагонів збільшилося з 280,6 тис. до 429 тис., в тому числі придатних з 204,7 тис. до 300,6 тис.

Одночасно збільшилися й перебіж одного паротягу й відповідно всі інші показники.

ЗОВНІШНЯ ТОРГОВЛЯ ССРР.

Розвиток зовнішньої торгівлі ССРР в 1922/23 р. і в перших трьох місяцях р. 1923/24 подано в такій таблиці (в міл. пуд. і міл. карб. за довійськовими цінами).

	Вивіз		Довіз		Загальн. оборот		Перевага вивозу над довозом у мілн. карб.
	Мілн. пуд.	Мілн. карб.	Мілн. пуд.	Мілн. карб.	Мілн. пуд.	Мілн. карб.	
1922/23 р.							
1 квартал	19,4	27,9	22,6	49,5	42,0	77,4	—21,6
2 квартал	15,6	19,9	7,6	20,2	23,2	40,1	— 0,3
3 квартал	33,9	34,1	11,2	36,7	45,1	70,8	— 2,6
4 квартал	63,1	51,3	13,8	41,5	76,9	92,8	+ 9,8
Разом	132,0	133,2	55,2	147,9	187,2	281,1	—14,7
1923/24 р.							
Жовтень	37,3	26,7	7,1	16,6	44,3	43,4	+10,1
Листопад	41,2	38,3	9,9	14,7	51,1	53,1	+23,6
Грудень	37,4	35,4	3,6	14,2	41,0	49,6	+21,2
За цілий квартал	115,9	100,4	20,6	45,5	136,4	146,1	+54,9
За календарний 1923 рік	228,5	205,7	53,2	143,9	281,6	349,8	+61,8

Наведені відомості наочно свідчать про нашу боротьбу за активний торговий баланс.

У 1922/23 господарчому році ми мали ще за довійськовими цінами пасивний баланс, хоч пасивність ця й дуже незначна. В першому ж кварталі р. 1923/24, в зв'язку зі збільшеним вивозом хлібу, наш експорт зразу більшає втричі, рівняючи пересічним вивозом р. 1922/23 і разом з цим перевага вивозу над довозом в цьому кварталі досягає відношення 2:1. В залежності від цього й наш торговельний баланс за весь календарний р. 1923 (з 1 січня 1923 по 1 січня 1924) стає дуже активним.

Цікаво, що такої активності балансу ми досягли лише за два останні роки, бо-ж 1920—21 р. вивіз наш був у 20 разів менший од довозу. В цьому відношенні цікава нижченаведена таблиця розвитку нашої зовнішньої торгівлі в мілн. карб. за цінами 1913 року.

Р о к и	Вивіз	Довіз	Загальний оборот	Баланс	Вивіз у % до довозу
1920—21	10,1	201,0	211,1	— 190,9	5
1921—22	63,9	282,3	46,2	— 218,4	22,6
1922—23	133,2	147,9	281,1	— 14,7	90,0
Календ. 1923	205,7	143,9	281,6	+ 61,8	144
1909—1913	1.501,4	1.139,6	2.641,0	+ 361,8	132

У наведених таблицях вартість зовнішньої торгівлі подана за довійськовими цінами. Алеж завдяки тому, що предмети нашого вивозу більше подорожчали на світових ринках, ані-ж предмети нашого довозу, то ми врешті маємо ще більшу різницю на нашу користь. За сучасними цінами вартість нашого вивозу за 1922—23 р. складає 210,6 мілн. карб., а вартість довозу—187,4 мілн., що дає активне saldo (різницю на нашу користь) в 23,2 мілн. карб. Отже за сучасними цінами ми вже 1922—23 р. мали активний торговельний баланс. А це, як ми далі побачимо, є чи не найважливішою передумовою грошевої реформи.

ГРОШОВА РЕФОРМА.

Значіння й передумови реформи. Грошева реформа, що переводиться зараз, має завданням цілковито оздоровити наш грошевий обіг, замінивши несталі радзнаки твердими, сталими грішми. Зрозуміло, що успіх цієї реформи матиме величезне значіння для цілого нашого народного господарства, створюючи умови для правдивої калькуляції і вибиваючи з рук різних спекулянтів і посередників, що забирають тепер, користуючися питанням вартости грошей і товарних цін, значну частину національного прибутку.

Сталі гроші мають, таким чином, сприяти зниженню цін, наблизити споживача до виробника, зміцнити звязок міста з селом, збільшити національний прибуток, що припадає широким масам трудящих і тим самим прискорити загальний процес відновлення народного господарства.

У якій же мірі можемо ми надіятися на дійсне створення сталої валюти?

Звичайно, що зараз ми не можемо перейти до золотого грошевого обігу, але ж практика останніх років доводить, що, маючи певні передумови, можна підтримувати сталу вартість і папірових грошей. Для цього треба лише активної політики з боку держави. Отже таким передумовами є: 1) невпинне зростання продукційности народного господарства й крамообороту. Оце збільшує й потребу грошевого обороту, що відповідно не знижується, 2) обмеження випуску нових грошей потребою обороту. Для цього треба, щоб дефіцит по державному бюджету покривався емісією лише відповідно до потреб обороту в нових грошах, 3) активний платіжний баланс у закордонних зносинах, що дає спомсгу підтримувати сталий курс своєї валюти на закордонних ринках.

Що до першої передумови, то ми низкою таблиць в попередніх оглядах і в цьому огляді довели невпинний розвиток усіх галузів нашого народного господарства. Разом з тим міцнішає звязок міста з селом, селянство починає помалу брати участь в крамогрошовому господарстві і разом з тим маємо збільшення потреби крамообороту в грошах. Для характеристики цього варто зазначити, що загальна вартість усієї грошевої маси у обігу зросла в нас за останні два роки (з 1 квітня 1923 р. до 1 січня 1924 р.) мало не в 7 разів (з 32 мілн. до 226 мілн. карб.).

Що ж до досягнення активного торговельного балансу, то як ми показали це вище, й це питання вирішене позитивно.

Лишається, отже, розв'язати питання про зниження залежності державного бюджету від емісії, або ж, у крайнім разі, створення такого стану, щоб кількість нових грошей, що випускаються на покриття дефіциту, не перебільшувала потреб обороту.

В якій же мірі можна досягти цього? До початку 1922 р. мало не весь наш бюджет покривався емісією. В січні 1922 р. емісія покривала ще 95,5% усього бюджету. Однак поволі будується податковий апарат, запроваджується платне

користування транспортом, поштою та іншими державними підприємствами. Отже збільшуються державні прибутки і держава має можливість збільшити й видатки, зменшуючи при тій відсоток державних видатків, покритих емісією. У вересні 1922 р. цей відсоток знижується мало не до 1/2 усіх державних видатків. З 9-ти місяців (січень—вересень) 1922 р. відсоток цей складає 62,90%.

Р. 1922/23 продовжується скорочення дефіциту, що й видно з такої таблиці поступлення державних прибутків по кварталах р. 1922/23. Отже прибутковий бюджет р. 1922/23 по ССРР в мілн. карб. по середньо-місячному індексу Кон'юнктурного Інституту такий:

	1 квартал.	2 квартал.	3 квартал.	4 квартал.	Разом
Податки, мито й збори	49,1	81,0	77,8	68,1	276,0
Неподаткові прибутки .	59,1	100,7	118,5	106,4	384,7
Позики	3,1	12,3	27,2	33,6	75,2
Емісія	90,9	86,6	71,0	50,4	298,9
Разом	201,2	280,6	294,5	258,5	1034,8
Емісія у %о . .	45,2	30,0	24,1	19,5	28,9

За останніми, більше докладними, відомостями й вичисленнями загальний бюджет ССРР складає 1.004,2 мілн. карб. по середньо-місячному індексу Кон'юнктурного Інституту, 1.237,8 міл. карб. по середньо-місячному гуртовому індексу Держплану й 1.376,1 міл. черв. карб. по середньо-місячному курсу червінця московської біржі.

Бюджет р. 1923/24 вираховано, як відомо, вже не в товарних, а червінцевих карб. Загальний прибуток передбачається в сумі 1.750 міл. черв. карб.

Сума емісії скорочена в цьому бюджеті до 180 міл. карб., чи до 10%.

Зважаючи на те, що значна частина емісійного права використана вже Наркомфіном, а також на збільшення грошової потреби крамообороту, при заміні радзнаків сталою валютою, треба сподіватися, що крамооборот відчуватиме, мабуть, недостачу грошей. Досвід першого місяця грошової реформи цілком підтверджує це.

Умови зростання товарних цін при несталі грошах. Успіх грошової реформи визначається, однак, не тільки умовами грошового обігу, але й риночними умовами—зростом товарних цін. Зрозуміло, що в разі швидкого підвищення товарних цін більшають і перешкоди в роботі різних підприємств і установ, що, звертаючися до Наркомфіну, збільшують державні видатки і можуть зірвати бюджет і план емісії.

До того ж зростання товарних цін на внутрішньому ринку, при сталому курсі червінця на зовнішньому, несприятливо впливає на наш вивіз і може порушити активність балансу зовнішньої торгівлі.

Отже, чи сприяє грошовій реформі сучасний стан ринку?

Вивчаючи історію зростання товарних цін в умовах падіння грошей, ми бачимо, що в Німеччині, напр, таке зростання визначається знеціненням німецької марки на зовнішніх ринках, що пояснюється надто несприятливим платіжним балансом Німеччини, що змушена була весь час закуповувати чужоземну валюту не лише для довозу потрібного краму, але й для репараційних виплат.

У нас же навпаки, знецінення грошей мало підставою падіння покупної вартості й на внутрішньому ринку, що викликалося зростанням кількості грошей, з одного боку, й скороченням виробництва й товарної готівки, з другого.

Процес знецінення грошей поступав так: емісія викликала збільшення попиту й зростання цін. Таке зростання цін викликало збільшення державних видатків і збільшення емісії, що й викликала дальше зростання цін, і так без кінця.

Очевидно, що в таких умовах темп знецінення грошей визначається, з одного боку, швидкістю реагування ринку на збільшення кількості грошей в обігу і, з другого боку, швидкістю реагування емісії на зростання товарних цін. Як що таке реагування збільшувалося, то підвищувалася й швидкість знецінення грошей і навпаки. У цьому можна легко переконатися, слідкуючи за умовами зростання товарних цін, емісії і загальної вартості грошей в обігу.

Під час імперіалістичної війни де-які країни намагалися затримати реагування ринку на зростання емісії через встановлення твердих цін, і в значній мірі це вдається їм, і емісія зростає швидче ніж поступає зростання цін, і загальна вартість грошей в обігу більшає.

На початку революції, в зв'язку зі значним скороченням крамообороту значно прискорюється реагування ринку на зростання емісії. Ціни катастрофічно підвищуються й разом з тим зразу різко знижується вартість цілої грошевої маси.

Однак держава була змушена поступово скоротити грошеве постачання країни, не девлячися на те, що й натуральне постачання знизилося так само до мінімуму. Купувальна здатність населення, державних органів дуже зменшується, і це стримує й зростання товарних цін.

Під той час найбільший попит (дуже незначний взагалі) обмежувався харчовими продуктами. Тому взімку, коли на ринок поступало менше продуктів, ціни переганяли емісію і, навпаки, влітку, коли більшав приплив харчових продуктів, ціни стабілізувалися, що при невпинній емісії вело до зростання загальної вартості грошей в обігу.

З часу переходу до нової економічної політики, держава знову збільшує свої видатки разом зі зростанням цін, бажаючи тим зберегти й збільшити реальну заробітну платню й поліпшити постачання установ і державних підприємств. За емісійного господарювання це веде до значного підвищення темпу емісії і до ще більшого зростання цін. Весною р. 1922 хлібні ціни знову стабілізуються і створюються нові сприятливі умови для збільшення емісії загальної вартості грошевої маси.

Починаючи з р. 1922 ціни на с.-г. продукти, в зв'язку з запасами продподаткового хлібу на ринку, перестають бути основними визначниками зростання цін. Однак одночасно починають зростати ціни на промкрам, бо собівартість виробництва й промисловості значно, рівняючи з довійськовим часом, підвищилася. Окрім того, всі наші господарчі підприємства хотіли збільшити свої—постійний і оборотний—капітали й тим поліпшити умови своєї роботи.

Швидке зростання цін на промкрам при повільнішому зростанні цін на с.-г. продукти створює відомі «ножиці».

На початку р. 1922/23 починається боротьба проти розсуву «ножиць». Ця боротьба наближується зараз до кінця. Однак зсування «ножиць» досягнуто в більшій мірі завдяки підвищенню цін на продукти с.-г., ніж завдяки зниженню цін на промкрам. Це так само впливає на темп зростання товарних цін.

До інших причин, що обумовлюють зростання цін, треба також віднести й розвиток податкового апарату, подорожчання сировини, а починаючи з половини р. 1923 ще й поступове призвичаєння до червінця й скорочення сфери обігу радзнаків.

Що ж до дальших перспектив, то ціни на промкрам зараз дуже знижені, й усі зусилля наших господарчих органів скеровані на зниження собівартості краму й на зменшення до мінімуму витрат по наближенню краму до споживача.

З другого боку, на весні маємо період стабілізації й зниження цін на с.-г. продукти. Ці сприятливі умови й може використати держава для остаточного спинення зростання товарних цін і для опанування ринку й тим самим забезпечити успіх дальшої реформи.

На закінчення ми містимо кілька таблиць, що стверджують сказане.

Рух: кількості грошей (царських і згодом радянських грошзнаків) в обігу, індексу цін і вартості всіх грошей з початку війни до 1/1—1924 р.

Д а т а	Загальна кількість грошей в обігу млрд. крб.	Загальний індекс цін бюро статист. й праці	Загальна вартість грошей в мілн. тов. крб.
1 липня 1914 р.	1,63	1,01	1.610
1 січня 1916 р.	5,62	2,03	2.770
1 » 1918 р.	27,3	20,76	1.320
1 » 1919 р.	60,8	164	370
1 жовтня 1919 р.	148,2	923	159
1 квітня 1920 р.	340,6	4.350	78
1 жовтня 1920 р.	745,2	9.620	77
1 квітня 1921 р.	1.686,7	35.700	47
1 жовтня 1921 р.	4.534,4	81.900	55
1 квітня 1922 р.	81.222,0	2.320.000	32
1 жовтня 1922 р.	851.486,0	7.340.000	116
1 квітня 1923 р. ¹⁾	4,48	39,26	114
1 жовтня 1923 р.	22,7	659,84	34
1 січня 1924 р.	178,5	5.086	36

¹⁾ В міліярд. карб. 1923 р.

Тут добре видно збільшення вартости грошей за літні місяці (в залежності від зростання хлібних цін) і зменшення вартости їх взімку. Так само добре видно значне прискорення темпу зростання цін на початку 1922—23 р. у зв'язку зі стремлінням емісії наздогнати зростання цін. 1923 р., зменшення загальної вартости грошзнаків не характеризує вже нашого крамообороту, бо поруч з радзнаками мають вже обіг червінці, а пізніше короткострокові зобов'язання Наркомфіну й сертифікати.

Зміни загальної вартости грошевої маси в обігу (в червінцевих карб.) подані в такій таблиці:

Д а т а	В мілн. червоних карбованців.					У %/о відношення			
	Рад- знаки	Чер- вінці	Серти- фікат.	Зобо- в'язання НКФіну	Усього	Рад- знаки	Чер- вінці	Серти- фікат.	Зобо- в'язання НКФіну
1 січня 1923 р. . . .	113,9	3,6	—	—	117,5	97,0	3,0	—	—
1 липня 1923 р. . . .	118,8	70,0	—	22,3	211,1	56,3	33,2	—	10,5
1 жовтня 1923 р. . . .	56,8	207,4	0,3	32,9	297,4	19,1	69,8	0,1	11,0
1 січня 1924 р. . . .	95,5	237,2	9,6	60,4	366,7	16,2	64,7	2,6	16,5

У товарових карб. по бюджетовому індексу бюро статистики й праці загальна вартість усієї грошевої маси в обігу складала на 1 січня 1924 р. 226 мілн., збільшившись з 1 квітня 1922 р. у сім разів.

Зміни співвідношення між цінами на промкрам і с.-г. продукти за гуртовим товаровим індексом Держплану (ножиці) дано в такій таблиці:

Д а т а	Абсолютний індекс в грош- знаках 1923 р.			Відносний ¹⁾		Ножиці
	Загаль- ний	Проми- словий	С.-госп.	Проми- словий	С.-госпо- дарськ.	
1 вересня 1922 р. . . .	4,83	4,69	4,99	0,97	1,03	0,94
1 січня 1923 р. . . .	15,79	19,64	12,93	1,24	0,82	1,51
1 квітня 1923 р. . . .	31,79	45,38	22,78	1,43	0,72	1,99
1 липня 1923 р. . . .	97,96	142,05	68,99	1,45	0,70	2,07
1 жовтня 1923 р. . . .	549,01	941,74	294,29	1,72	0,54	3,20
1 січня 1924 р. . . .	3.781	5.566	2.783	1,47	0,74	1,99
1 березня 1924 р. . . .	43.197	55.977	41.198	1,30	0,95	1,37

Тут можна легко простежити за зростом товарових цін 1922—23 р., за кошт зросту промислових цін і на початку 1923—24 р. за кошт с.-г. цін. Зараз, беручи на увагу збільшення собівартости виробництва, вже досягнуто рівновагу і, виходить, немає тому підстав до зростання цін на окремі групи краму, а разом з тим і до загального падіння купувальної спроможности грошей.

С. Розентул.

¹⁾ Відносне подорожчання промислового й сільсько-господарського індексу до загально-товарового.

УКРАЇНЦІ НА КУБАНІ

ЗА НОВІШИМИ СТАТИСТИЧНИМИ ДАНИМИ.

Перепис 1897 року малює нам Кубанщину, як край переважно з українським населенням. Українці склали тоді відносну більшість—49,1⁰/₀. На другому місці стояли росіяне—41,8⁰/₀. На долю інших народів припадало—9,1⁰/₀.

Але невичерпані природні багатства Кубані ввесь час притягали до неї силу народу. Сюди йшов хлібороб, шукаючи землі. Сюди йшов робітник, шукаючи праці. Саме перед війною тут почала розвиватися нафтова промисловість. Кубанські міста буйно зростали. Так, у Краснодарі в 1900 році було 73.000 мешканців, а в 1920 році число їх зросло до 146,691, цеб-то збільшилось на 100⁰/₀.

Все це давало підстави думати, що співвідношення між окремими національностями могло змінитися. Результати перепису 1920 року набували через те особливого інтересу.

Але умовини, в яких переводився цей перепис, були надзвичайно несприятливі. Саме було ліквідовано десант Врангеля. Скрізь по горам, по плавням нищпорили білозелені банди. Були такі волості, що їх тоді не можна було переписати. В додаток, нова термінологія («українці», а не «малороссы») була ще надто незвичною і для населення і для самих переписувачів. В результаті вийшло, що на Кубанщині, в нових адміністративних межах, згідно перепису 1920 року, живе українців—309.792 (11,4⁰/₀), великоросів—108.468 (4,0⁰/₀), «русских»—2.085.913 (77,1%), інших національностей—202.457 (7,5⁰/₀)¹⁾.

Отже, національна приналежність ²⁾/₄ населення залишилась нев'язною.

Коли ми ближче придивимось до даних перепису 1920 року, то побачимо, що переписувачі вживали терміни «українець», «великорос», «русский» по своїй фантазії, як їм забажається. Наприклад, найнижчий відсоток українців серед сільського населення (менше 2%) припадає на чисто український Темрюцький одділ, де по перепису 1897 року було більш 80% українців.

Або ось дві сусідні станиці Слав'янського одділу—Старо-Нижче-Стеблівська та Ново-Мишастівська, що лежать в самому центрі колишньої Чорноморії. Склад населення в них однаковісній. Молодші групи в усіх школах обох станиць українізовано, бо цього вимагає склад учнів. Але перепис 1920 року каже, що в ст. Старо-Нижче-Стеблівській з поміж 10.478 душ усього населення намічається 10.459 «русских» (99,8%) і 11 українців (0,1⁰/₀). А в ст. Ново-Мишастівській усього населення—13.479 душ. Серед них—«русских»—943 (7,0⁰/₀), українців—12.469 (92,5⁰/₀).

Таким робом, дані перепису 1920 року не дозволяють зробити хоч би приблизні висновки що до розподілу українців по Кубанщині. І коли б ми захотіли розв'язати це питання, то нам треба було б шукати якихось інших матеріалів. Для цієї мети можна скористуватись результатами сільсько-господарського перепису 1917 року. Цей перепис охопив усі хазяйства, так чи інакше зв'язані з сільським господарством. Для хліборобської Кубані це буде усі 100⁰/₀ сільського населення. Під час перепису, між иншим, зазначалось, якою мовою балакають в кожному хазяйстві. Спіраючись на ці дані, можна визначити відсоток українських та великоруських хазяйств в краї, а разом з тим досить точно вирахувати відсоток тої або іншої національності в складі сільського населення кожного одділу. Перепис 1917 року дає нам ось які цифри:

О д д і л и	Число хазяйств				0/0 0/0			Кількість сільського населення (по перепису 1920 р.) ²⁾
	Загальне число	Великоруських	Українських	„Русских“	Великоруських	Українських	„Русских“	
Тимошівський	31.648	4.180	25.912	1.335	13,2	81,9	4,2	202.597
Ейський	52.113	7.801	41.779	1.672	15,0	80,2	3,2	316.692
Слав'янський	43.057	3.301	30.269	5.331	7,7	70,4	12,4	285.653

¹⁾ Без Адигейської області.

²⁾ З Адигейською областю.

О д д і л и	Число хазяйств				%			Кількість сільського населення (по перепису 1920 р.)
	Загальне число	Великоруських	Українських	„Русских“	Великоруських	Українських	„Русских“	
Краснодарський	51.150	14.615	28.298	795	28,6	55,3	1,5	400.670
Новоросійський	12.045	2.524	4.996	17	21,0	41,6	0,1	69.001
Армавірський	87.016	42.980	36.446	3.365	49,4	41,9	3,9	490.309
Майкопський	58.958	26.975	16.880	8.269	45,7	28,6	14,0	328.937
Кавказький	38.155	1.526	2.716	32.931	4,0	7,1	86,3	256.087
Усього по Кубані	374.142	103.902	187.296	53.715	27,8	50,0	14,4	2.349.946

З таблиці видно, що в більшості одділів перепис 1917 року дає досить точну картину співвідношення між окремими національностями. Відсоток «русских» хазяйств, цеб-то, хазяйств з нев'ясною національною приналежністю невисокий. Звичайно він нижче 5%. Тільки в двох одділах, Слав'янському та Майкопському, він вище 10%. В Кавказькому одділі перепис що до національності зовсім не удався. Там відсоток «русских» хазяйств—86,3%.

В північно-західній частині Кубанщини українці мають абсолютну більшість. Це—одділи Єйський, Тимошівський, Слав'янський та Краснодарський, колишня область Чорноморського війська. Тут українці сидять компактною масою і складають пересічно коло 80% сільського населення. Низький відсоток українців в Краснодарському одділі (55%) пояснюється тим, що в склад його входить частина колишньої області Лінійського війська, залюдненої в свій час донськими козаками.

В Новоросійському одділі (колишня Чорноморська губернія і Анапський район Кубанщини) українці складають відносну більшість (41,6%). Слідом за ними йдуть великороси—21%; а останні 37% приходяться на долю вірменів, греків, черкесів.

В південно-східній частині Кубанщини (колишня «Лінія») на першому місці стоять великороси, а слідом за ними йдуть українці. В Армавірському одділі вони складають 42% населення. Але більш детальний розгляд території показує, що чим далі на схід, тим більший робиться відсоток українців. Наприклад, в колишньому Баталпашинському одділі, частина котрого увійшла тепер в склад Черкесько-Карачаєвської області, українських хазяйств було—34,3%, великоруських—25,6%, «русских»—6,7%. Решта—33,4% припадало майже виключно на долю черкесів.

Що до Кавказького одділу, то треба думати, що відсоток українців з ньому теж не менше 40%, бо з півночі і з заходу його охоплюють українські одділи—Єйський та Тимошівський, а в склад його входять цілі чисто українські, «чорноморські» станиці (Березанська, Урклієвська). Ці міркування, як ми побачимо далі, цілком підтверджуються даними перепису 1923 року про національний склад міського населення.

З другого боку, безперечно, що серед «русских» хазяйств інших одділів добра половина теж являється українськими, і ми сміливо можемо поділити їх пополам між українцями і великоросами.

Принявши обидві ці поправки, ми приходимо до висновку, що більше половини сільського населення Кубанщини складають українці (56%), а великороси—трохи більше третини (36%).

Що до національного складу міського населення, то перепис 1920 року дає такі самі химерні цифри. Для порівняння ми їх наводимо разом з даними міського перепису 1923 року.

М і с т а	Перепис 1920 року				Перепис 1923 року			
	Усього населення	«Русских»	Великоросів	Українців	Усього населення	«Русских»	Великоросів	Українців
Краснодар	146691	92146	12897	17261	144327	29105	40493	48037
Новоросійськ.	49521	34281	13	127	49055	11062	13773	10275
Єйськ	42333	40571	8	32	34776	8199	12713	12431
Темрюк	15916	15417	—	46	15163	5561	1858	7314
Анапа	16909	10944	2	1649	13015	2982	2375	5054
Туапсе	8876	5520	1	17	10650	1246	4345	1820
Сочі	7758	4557	8	110	7876	318	3193	1351
Геленджик	5183	3048	2	1	4357	1551	737	950

М і с т а	Перепис 1923 року				Перепис 1920 року			
	Усього насе-лення	«Рус-ских»	Велико-росів	Україн-ців	Усього насе-лення	«Рус-ских»	Велико-росів	Україн-ців
Гарячий Ключ	2181	1867	—	3	1330	418	149	540
Майкоп	50436	5808	27174	12003	44766	1952	25468	12091
Армавір	63167	43637	7	363	60474	11678	17261	12318
Крапоткин	33617	30299	2	154	27455	1661	12277	10287
Тихоріцька	15167	14449	1	8	13602	634	7038	4805
Лабинська	25797	21616	1575	1206	25585	731	12817	9776
Приморсько-Ахтарська	11058	10608	5	196	10639	577	2426	7035
Слав'янська	19505	18742	—	136	18437	1864	4007	11131
Р а з о м	514115	353510	41695	33312	481507	79539	160930	155215
В відсотках	100	68,8	8,1	6,5	100	16,5	33,4	32,2

Ми бачимо, що в 1920 році тільки в одному городі Майкопі «русских» майже цілком було поділено на українців та великоросів. В інших городах усе населення огулом заносилось під рубрику «русские», а українців та великоросів можна було буквально перелічити на пальцях. Навіть в самому Краснодарі «русских» набралось поверх 60%. В результаті вийшло, що в усіх городах Кубанщини налічується 68,8% «русских», 8,1% великоросів і 6,5% українців. Але цифри по городу Майкопу (24% українців), осередку oddіла, де переважають великороси (45,7%), давали право думати, що взагалі в городах Кубанщини відсоток українців не може бути нижче 25%.

Перепис 1923 року яскраво показує нам всю хибність перепису 1920 року. Правда його теж не можна вважати бездоганим, бо відсоток «русских» ще занадто високий (16,5%). Адже в окремих городах (Майкоп, Сочі) його можна було зменшити до 4% і навіть до 3% (Лабинська). Але, не зважаючи на це, українці, яких по перепису 1920 року в більшості городів майже зовсім не було, висунулись тепер наперед. Вони складають по всім городам 32,2%, майже стільки, що і великороси (33,4%). По окремих городам ми маємо такі цифри:

М і с т а	«русских»			М і с т а	«русских»		
	% «русских»	% велико-росів	% українців		% «русских»	% велико-росів	% українців
Краснодар	20,1	28,1	33,3	Майкоп	4,4	56,8	27,0
Новоросійськ	22,5	28,1	20,9	Армавір	19,3	28,5	20,4
Єйськ	23,6	36,6	35,8	Крапоткин	6,1	44,7	37,5
Темрюк	36,7	12,2	48,2	Тихоріцька	4,7	51,8	35,3
Анапа	22,9	18,3	38,9	Лабинська	2,9	50,0	38,2
Туапсе	11,7	40,8	17,1	Приморсько-Ахтарська	5,4	22,8	66,1
Сочі	4,0	40,5	17,1	Слав'янська	10,1	21,7	60,3
Геленджик	35,6	16,9	21,8				
Гарячий Ключ	31,4	11,2	40,6	У с ь о г о	16,5	33,4	32,2

Співвідношення між українцями та великоросами серед городського населення залежить, в першу чергу, від того, в якій частині Кубанщини, в «чорноморській» чи «лінійській» лежить той чи інший город. На «Лінії» переважають великороси—Майкоп, Армавір, на «Чорноморії» українці—Темрюк, Анапа, навіть Єйськ. Особливо рельєфно це виявляється на залюднених пунктах, наведених в кінці таблиці. Крапоткин, Тихоріцька, Лабинська, Приморсько-Ахтарська, Слав'янська попали в число городів тільки через те, що або були колись, або є тепер адміністративними центрами. А по суті діла це звичайнісінькі Кубанські станиці, що виділяються з ряду інших станиць хіба тільки трохи більше розвинутою торгівлею. Слав'янська та Приморсько-Ахтарська—адміністративні центри західних «чорноморських» oddілів Слав'янського та Тимошівського,—і відсоток українців в обох цих станицях більше 60%. Крапоткин, Тихоріцька, Лабинська лежать в східній «лінійській» частині Кубані, і в них переважають великороси. Але українців теж дуже багато—до 38%. Приблизно такий самий відсоток українського населення ми приймали

для цілих цих одділів, спіраючись на дані перепису 1917 року. Отже перепис 1923 року почасти освітлює також склад сільського населення Кубанщини.

Дуже характерно, що відсоток «русских» вище середнього як раз в тих городах, що лежать в чорноморській частині області, де серед сільського населення переважають українці. Це—Краснодар, Ейськ, Темрюк, Анапа, Новоросійськ, Горячий Ключ. Безперечно що при більш уважному відношенню до виявлення національної приналежності ця група розпадеться на свої складники, і відсоток українців по городах значно збільшиться. Але без того українці серед городського населення скрізь займають перше або друге місце. Тільки в Армавірі вони відходять на третє місце (28,5% великоросів, 21,2% вірменів і 20,4% українців), але не треба забувати, що в Армавірі теж ненормально високий відсоток «русских» (19,3%).

Коли порівняти склад городського населення Кубанщини зі складом городського населення інших губернь України, то побачим, що Кубанщина в цьому відношенні дуже нагадує Степову Україну. Користуючись цифрами, що їх наводить в своїй статті Хоменко («Червоний Шлях», ч. 6—7, 1923 р.), ми будемо мати ось-яку картину.

Г у б е р н і	% українців	% великоросів	% «русских»	% інші
Катеринославщина	38,5	34,3	—	29,2
Одещина	27,0	35,1	—	37,9
Донеччина	25,0	27,5	—	47,5
Кубанщина (без Краснодару)	31,8	35,7	15,0	19,5

Скрізь відсоток українців та великоросів приблизно однаковий. Порівнюючи низький відсоток інших національностей в складі городського населення дуже наближає Кубань до Катеринославщини. Ця аналогія, безперечно, ще б збільшилась, коли б ми могли розширювати для Кубані групу «русские».

Зате, коли ми порівнюємо Краснодар з іншими великими промисловими містами України, з населенням більш, ніж 100.000, то получимо цілком несподіваний результат. Цифри знов таки беру зі згаданої статті т. Хоменко.

М і с т а	Абс. кількість населення	% українців	% великоросів	% «русских»	% інших
Арків	285213	21,3	50,5	—	28,2
Дніп	366396	14,3	46,5	—	39,3
Катеринослав	162965	4,7	44,4	—	50,9
Харківська деса	427831	2,9	44,8	—	52,3
Краснодар	144327	33,3	28,1	20,1	18,5

Отже, не зважаючи на неповноту перепису (20,1% «русских»), Краснодар по відсотку українців займає перше місце серед великих промислових городів України.

Недосконалість статистичних даних що до національного складу населення, яка помічається навіть в перепису 1923 року, не дозволяє нам дати детальну картину розподілу українців по території Кубані. Але головні контури цілком ясно вирісуються перед нами.

Українці складають абсолютну більшість серед сільського населення Кубані. Особливо густо сидять вони на заході, на «Чорномор'ї». Разом з тим українці займають одно перших місць серед городського населення навіть в найбільших городах Кубані—Краснодарі, Армавірі, Новоросійську.

О. Коблянський.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ЛІТЕРАТУРНО-ЕТНОГРАФИЧНА СЕКЦІЯ, КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

(Жовтень, листопад, грудень).

Засідання секції почалися в біжучому році на початку жовтня; на першому організаційному зібранні було затверджено попередній план роботи (вказано в річному відчиті) з додатком про необхідність зачитування інформацій і рецензій на нові книжки по спеціальності і про конкретизацію колективної роботи. План цієї роботи запропоновано співробітником секції проф. М. Плеваком в формі складання бібліографічного покажчика по історії української літератури; ним же показано і практичні шляхи до найскоршого переведення цієї роботи. Вирішено приступити до збирання бібліографічного матеріалу, для чого постановлено запрошувати і сторонніх осіб, зацікавлених в цій роботі.

Слідуючі засідання, що відбувались щотижня, присвячено було заслуханням індивідуальних робіт аспірантів, що виступали з докладами по своїх основних питаннях.

На протязі цього часу було зачитано і обговорено такі праці аспірантів:

1. Асп. Ткаченко. Історія української байки (докладчик зупиняється на основних моментах розвитку цього літературного жанру, одмітивши моменти розвитку і занепаду його з аналізом соціальних причин, що викликали певні зміни в розвитку байки. Характеристику еволюції байки автор доводить до наших днів, закінчивши розгляд аналізом творчості С. Пилипенка).

2. Асп. Тиховський. «До історії байки як літературного жанру». (Зачитано було другий раз на святі Глібова). Автор, виходячи з формальних ознак байки, установлює два типи байок—байка Езопа і байка Ляфонтена, на Україні Езопівський тип байки автор вбачає в байках Боровиковського (стислість, простота, відсутність пейзажу), Ляфонтенівський—в байках Гребінки і Глібова (ростягнутість, перевага описових елементів). Існування цих типів байки обумовлюється різними потребами і обставинами, байка Езопа—байка народня, що служила знаряддям в політичній бо-

ротьбі, байка Ляфонтена—виплеканий продукт заможних класів, що втратив своє старе значіння, одірвавшись від народного ґрунту.

3. Асп. А. Ковалівський. «До християнського світогляд українського народу».

Поставивши завданням розроблення такої широкої проблеми, автор ознайомив секцію лише з частиною своєї роботи, що охоплює критику попередніх праць по цьому питанню і нову постановку питання.

4. Асп. Білецька. «Етнографізм в творах Я. Щоголіва» (по етнографії).

Докладчиця уважно проаналізувала більшу частину віршів Щоголіва, зазначаючи місцевий колорит Слобожанщини (природа, народні звичаї, побут, одяг, і т. и.)

5. Асп. А. Шамрай. «До тексту Квітчиних творів».

Завданням доповіді установлення проблем, що звязані з аналізом текстів Квітчиних творів.

На підставі свіжого матеріалу докладчик зазначає неповноту що до кількості існуючих текстів; значна частина загинула. Далі докладчиком зазначаються помилки що-до хронології, в працях попередніх дослідувачів про Квітку нарешті дається критичний огляд головних видань Квітчиних творів разом з накресленням шляхів, по яких мусить іти научне студювання Квітчиних творів.

6. Асп. Єрофіїв. «До психології творчості М. Гоголя».

7. Асп. Тиховський. «Міцкевич в українських перекладах». Докладчик установлює три моменти в зацікавленості українського суспільства Міцкевичем. Перший момент—це романтична доба, коли Міцкевича не перекладали, а перероблювали, і переважно легендарні мотиви його творчості (Гулак-Артемівський та інші). 2-й момент—момент захоплення естетикою, мистецтвом для мистецтва (Вороний Леся Українка)—переклади точні, але беруться сюжети естетичних його віршів. 3-й момент—приблизно коло 1905 року,—

коли виявилось зацікавлення громадськими мотивами його поезії (Франко).

Всі зачитані доклади широко і детально обговорювалися, вносилися відповідні поправки і доповнення. Доклади, що по ріжних умовах не цілком відповідали на поставлене питання, пропонувалося розробити уважніше, скориставшись всіма увагами, що було висловлено за час дискусії. Доклади, що цілком відповідали на поставлені вимоги, переносилися до зачитування на засідання цілої катедри і ухвалювалися до друку.

Крім цих основних робіт, на щотижневих засіданнях зачитувалися згідно з накресленим планом реферати про рекомендовані книжки по суспільствознавству.

За цей час прореферовано головні праці К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Кавцького і Плеханова.

До цього треба додати часте реферування книжок з спільних галузей знання—з історії і мистецтва.

З технічних змін треба одзначити приєднання секції мистецтва і археології до секції літератури і етнографії.

Робота в цьому році ведеться значно інтенсивніше ніж в минулому, засідання ведуться що суботи без перепусків, і взагалі можна констатувати цілком конкретні досягнення в підготовчій роботі, що, можна сподіватись, до кінця біжучого року виллється в цілком закінчену форму.

А. Ш.

♦ Аспірант Харківської досл. катедри історії України Шманкевич Євг. опрацьовує набуті ним на базарі між старим папером судові акти Люблинського братства,

котре, як відомо, відіграло велику політичну роль в історії України.

До цього часу книжок актів братських судів не було знайдено, й дослідники вважали, що книжки ці «загинули всі без остатку» (Ор. Левицький, доклад XI арх. з'їздові). Тому зазначена книжка актів Люблинського братського суду має велику історичну вартість. Крім того, вона дає цілком нове освітлення юридичної природи та діяльності братств.

Запис актів у книжці починається з 1551 р. (до цього часу історики—проф. Грушевський та инш.—вважали, що Люблинське братство засноване в 1593р.). Останні акти 1636 р. Більшість актів у доброму виді.

♦ Про український прозовий ритм. З лютого на засіданні Харківського Наукового Об-ва (при ІНО) проф. Е. Г. Кагаров прочитав доклад: «Про ритм української художньої прози», в якому зробив спробу пристосувати методи німецького вченого Марбе та його школи до ритмічного аналізу декількох уривків української художньої прози (М. Коцюбинський, твори II, 175 і инш.).

Взаємним вибраних докладчиком цифрових даних для російської (промови Леніна) і української мови показують, що ритм української прози по своєму характеру відрізняється від російського прозового ритму.

М. Йогансен, М. Наконечним та другими зроблені були коштовні доповнення та вказівки до змісту доклада.

Е. К.

♦ Людмила Дмитрова переклала на українську мову п'єсу Кайзера «Народня п'єса 1923» та п'єсу Толлера «Перетворіння».

К И Ї В

♦ В Київському І. Н. О. В березні місяці в помешканні І. Н. О. відбувся доклад тов. Божка на тему: «Організаційна, продукційна та ідеологічно-громадська робота «Плугу». Із дискусій, що виникли після докладу, виявилось, що студентство—дуже мало поінформовано що до роботи і головних засад «Плугу» і «Гарту» і взагалі про літературне життя. З цього не має нічого дивного, коли взяти на увагу специфічні Київські умови. Тоді, як в Харкові сучасну революційну українську літературу репрезентують виходці з Донбасу і широких кол незаможного селянства, які своєю творчою працею захоплюють і втягують широкі кола трудящих, в Києві літературна творчість є монополією вузьких гуртків літспеців. Займаючись самоудосконаленням, не втя-

гують в свою роботу широких трудящих мас—і зокрема пролетарське студентство. В результаті виходить, що Київ, який має таких видатних спеців од літератури, як Зерова, Филиповича, Семенка та инш.—одночасно виховує пролетарську молодь, яка зовсім не приймає активної участі в літературному життю. В дискусіях виявилось, де-які товариші студенти зовсім незнайомі з творчістю Плужан і Гартванців, і гріхи других списували на рахунок Гарту і Плугу. Знайшлися і такі з опонентів, які одстоювали «вільнотворчість» після особистого натхнення.

Взагалі цей доклад був для студентства у Києві новиною і на далі ляже в основу роботи Київської філії «Плуга» серед студентських кол міста Києва.

М. Сенталевич.

* Капела «Думка». Державна капела Думка вступила в 5-й рік свого існування під керуванням Н. Городовенка.

За 4 роки Думка проробила велику громадську та художню роботу. Не дивлячись на тяжкі роки господарчої розрухи, Думка не припиняла своєї роботи, провадячи в більшості діяльність за межами Києва. Думка об'їхала Київщину, Поділля, Херсонщину, Полтавщину, побувала в Харкові і двічі гастролювала в Москві. За весь час Думка дала більше 400 концертів, головним чином в робітничих і червоноармійських клубах та в селах і містечка для селян.

Думка має репертуар в кількості 300 п'єс—з української хорової літератури, з хорових творів російських та зах.-європейських класиків.

Амплітуда репертуару надзвичайно велика: від народнього примітиву, до класичних важких хорів С. Танєєва, Брамса і 9-ої симфонії Бетховена. Правління Думки на свою ініціативу і кошти замовило видатним композиторам революційні п'єси і таким чином має прекрасний революційний репертуар.

Думка складається з 50 артистів і 5-ти осіб адміністративно-технічного персоналу, підібраних по громадському та високому голосовому критерію. Поруч з художньою

роботою Думка провадить роботу й над собою: відбуваються лекції з соціальних наук та по питаннях мистецтва: звернено особливу увагу на сучасні мистецькі напрямки; видається своя стінна газета, Н. Городовенко поповнює свою музичну освіту у відомого дирижера М. Малька.

Постановою ВУЦВК'а від 26/II—24 р. і Раднаркомом від 6/III—24 Думці дано назву: «Перша Робітничо-Селянська капела УСРР», звільнено від всіх податків зв'язаних з її культурною роботою і ухвалено командировать в перших числах на Донбас та Катеринославщину,—на що асигновано відповідні кошти.

В перших числах травня Думка приїздить до Харкова, де дасть низку концертів, а після того від'їде на Донбас.

* «Майстерня сценичної творчості». Київська Губполітпросвіта затвердила колектив молодих актерів під назвою «Майстерня сценичної творчості».

Колектив має завдання утворити «театр сценичної імпровізації» на зразок італійської комедії машкар.

* Новий квартет. При Київській консерваторії склався струнний квартет імени Танєєва, в складі: Скоморовський, Магазинер, Хант, Тесельський.

НА КИЇВЩИНІ.

м. Умань. Літературно-мистецьке життя. Довгий час після революції в Умані літературного й мистецького життя, як такого, не було. Головна причина—напружена суспільно-організаційна праця, яка примушувала забувати про мистецтво. Забив був живчик мистецького життя лише в зимовий сезон 1920—21 року, коли тут перебував театр Леся Курбаса на протязі щось місяців п'яти. Курбас не обмежився самими постановками, але провадив і студійну роботу. Частина студійців пізніше виїхала з театром Л. Курбаса, а друга залишилася в Умані. Зараз вона знову розпочала працю в формі драмстудії при Центральному робітничому клубі. Після удосконалення й виявлення сил студійці гадають утворити майстерню «Березіль» (філію Київської майстерні).

Літературне життя почало виявляти себе лише з листопаду місяця минулого року. Тоді зорганізувалася в Умані ініціативна група по заснуванню філії селянських письменників «Плуг». Ця група вийшла з літстудії Агротехнікума, яка до того перевела помітну працю по виявленню літературних здібностей молодих студентів та по вихо-

ванню в останніх марксістського підходу в літературній творчості.

Ініціативна група по утворенню філії «Плуга» місяця півтори переводила організаційну працю, вишукуючи молоді літературні сили, головним чином на окрузі.

За цей час ініціативною групою було випущено три літературних сторінки в місцевій газеті «Роб.-Сел. Правда». Сторінки мали певний успіх, а окремі твори, що було їх надруковано, там викликали прихильний відклик в «Більшовикові».

Нарешті на початку лютого було скликано організаційні збори «Плугу», Обрано Бюро філії і накреслено план найближчої праці.

Головою Бюро уманської філії обрано тов. Ант. Лісового, а секретарем т. Ю. Лавріненка. Останній був до того енергійним працівником в літстудії агротехнікума.

Запропонований ініціативною групою план праці викликав жваву дискусію на організаційних зборах. В результаті накреслено такі основні менти найближчої праці:

1. Утворення найцільнішого зв'язку з селом й підпорядкування своєму ідеологічному впливу мистецьких гуртків при сель-

ських культосвітніх установах (сільбудах і т. п.), де тільки буде до того хоч найменша можливість.

2. Керівництво літстудіями при Агротехнікумі та на Педкурсах.

3. Влаштування літвечірок.

4. Регулярний випуск літературних сторінок в «Робіт.-Сел. Правді».

5. Встановлення щільного зв'язку з центральним та сусідніми об'єднаннями «Плугу».

На зборах був присутнім представник Київського «Гарту» т. Є. Щербаківський котрий зробив цікавий доклад про письменницьке життя в Києві та про Жовтневий блок у мистецтві.

Закінчилися організаційні збори зачитанням членами зборів своїх творів та дискусією по зачитаному.

20 лютого Бюро «Плугу» влаштувало в великій залі Центрального робітничого клубу вечір. Зачитано доклад тов. Нік. Бажаном (панфут) «Жовтневий блок у мистецтві й сучасні літературні угруповання» та співдоклади про «Плуг» т. Ант. Лісовим (член «Плугу») і про «Гарт» т. Є. Щербаківським (член київської студії «Гарту»), а потім демонструвалися твори головних літгруповань. З «Гарту» зачитано було твори Вас. Єллана, М. Хвильового і В. Сосяри, з «Плугу» — Ів. Сенченка, П. Голоти, О. Донченка і Ант. Лісового (останні читав

автор), а з творів аспірантів читались твори Гео Шкурупія, М. Терещенка і Нік. Бажана (читав автор).

Після демонстрування творів відбулась дискусія, в котрій взяло участь до двох десятків промовців. Зазначаючи позитивні й негативні риси кожного літгруповання зокрема, майже всі промовці висловлювалися за доцільність утворення Жовтневого блоку між, принаймні, трьома демонстрованими літ'об'єднаннями.

В наслідок дискусії аудиторія прийняла одноголосно відповідну резолюцію.

Дискусія безумовно зацікавила робітничі кола Умані. Велика зала робітничого клубу була переповнена членами Профспілок та молоддю уманських шкіл (Агротехнікуму, Педкурсів і инш.).

А. Лісовий.

С. Балаклея, на Черкащині. 27 та 28 березня в робітничому клубі Балакл. цукроварні було прочитано лектором Смілрайкому спілки «Сахарників» лекції на теми: «Від кам'яної сокири до парової машини» і «Вік пари, електрики та радія». Клуб разом з драмкружком при ньому готується до вечірки М. Горького.

М. Смілга. На районному з'їзді спілки «Сахарників» було ухвалено негайно приступити до українізації всіх галузей своєї роботи, а особливо культроботи.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА В 2-му ПІВРІЧЧЮ 1923 РОКУ.

У місцевих і центральних часописах та журналах *) вже подавались де-які відомості про працю та діяльність Науково-Дослідної Катедри, які, головним чином, відносились до 1-го півріччя 1923 року.

В другому півріччю ця праця Н.-Д. Катедри була продовженням попередньої праці, але разом з тим приймала характер в цей час чимраз ширший і інтенсивніший. Правда, вся ця праця Катедри і в цьому півріччю провадилася в трьох напрямках: а) розроблення наукових проблем, б) підготовка аспірантів до наукової та викладової діяльності і в) громадська, науково-популярна діяльність в тісному зв'язку з життям робітничих та селянських мас Поділля. До останньої треба віднести працю членів Катедри по з'ясуванню епідемії чудес, виясненню революційного, економічного й культурно-історичного становища Німеччини та широку участь в підготовці студентства вищих шкіл Кам'янця до переведення цілого ряду кампаній на селі наприкінці минулого 1923 року. Трохи нижче буде визначено як найповніше характер цієї самої праці, зв'язавши її персонально з кожним із членів Катедри; тут же досить зазначити, що на протязі 2-го півріччя минулого року відбулось 38 засідань Н.-Д. Катедри, із яких чергових засідань—20, прилюдних вкупі з І. Н. О. і присвячених епідемії чудес—14 та присвячених з'ясуванню людій і історії Німеччини—4.

Загальне число доповідей на цих засіданнях—42, з них: на чергових засіданнях І.-Д. К-ри—19, спільних з І. Н. О.—19, присвячених Німеччині—4. Крім цього, зачитано

*) Часописи: «Черв. Шлях», «Червоне Село» (Випивцькі), «Вісти» (Харк.) і журнали: «Путь Просвеш.» 11—12, 235—236, «Червоний Шлях» ч. 8, 296—297.

5 доповідей на засіданнях по підготовці студентства до пропаганди в зв'язку з ріжного роду кампаніями.

Нарешті, по-за цим всім відбулось 9 наукових екскурсій в околиці м. Кам'янця.

Доповіді та дискусії на прилюдних засіданнях, в присутності численних гостей, робили свій вплив на широкі кола населення, що мали нагоду почути на цих засіданнях К-ри висвітлення різних питань по лінії історичного матеріалізму.

Поруч з працею наукового й громадського характеру, окремими членами провадилася й провадиться в сучасний мент педагогічна праця по ВУЗ'ах, профшколах, курсах та інших освітніх установах. Так, у ВУЗ'ах працює 12 чл. К-ри, в профшколах—3, археологічно-історичному музею та архівному управлінню—3.

Протягом 2-го півріччя в складі Н.-Д. К-ри відбулися де-які зміни, але загалом всіх членів К-ри на 1-е січня рахувалося 20 чол.; з них: дійсних членів—3, наукових співробітників—8 та аспірантів—9. Збільшилося за цей час наук-х співр-в та аспірантів, особливо по економичній секції Катедри, на якій найбільше бракувало відповідних робітників.

В 2-му півріччю обрано також Редакційну Комісію, яка після того приступила до підготовки для друку наукових праць співробітників Катедри.

Взагалі, Кам'янець-Подільська Н.-Д. К-ра до кінця минулого року цілком уже перейшла організаційний період і винайшла певні шляхи для своєї діяльності. Два таких важних фактора, як а) присутність великої кількості матеріалів, що потребують наукового оброблення, б) присутність в Кам'янці відповідних сил, цілком здатних до наукової роботи, і можливість поновлювати ці сили аспірантами з місцевих ВУЗ'ів—дають і надалі реальні підстави для розвитку Катедри.

Звичайно, що для цього необхідно в першу чергу усунути всі ті перешкоди, які до цього часу ще заважають нормальній праці й розвитку катедри,—це 1) невиразність правового положення К-ри й 2) матеріальна незабезпеченість робітників, особливо аспірантів, які для свого існування примушені займатись працею, що забирає від них багато часу, сил і енергії.

Не дивлячись на таке досить важке становище, Н.-Д. Катедра намітила вже план дальнішої своєї праці на першу половину 1924 р.

В цей план входять колективні дослідження співробітників К-ри та індивідуальні їх роботи. Між иншим, для колективної праці намічено такі теми: 1) «Історичне, політичне, соціально-економічне та культурно-освітнє життя м. Кам'янця й Кам'янецьчини в ХХ стол.», 2) «Класова боротьба на Поділлі в першій половині ХІХ в. та її виразник Кармелюк» і 3) «Село Панівці, Кам'янецької округи, з боку історичного, політичного, культурного й соціально-економічного».

Розроблення зазначених тем полягатиме в збиранню відповідних матеріалів, їх дослідженню та науковим опрацюванню.

Але це все стосується плану й праці в 1924 р. В деталях же праця Н.-Д. Катедри за 2-е півріччя 1923 р., коли зв'язати її персонально з кожним із членів к-ри, має вигляд такий:

Завідуючий Катедрою, дійсний член, проф. Клименко П. В.: керував і зараз керує працею К-ри й в той же час працював над монографією «Міський лад на Україні». На засіданнях К-ри зачитав: 1) доповідь про «Ліквідацію Подільських цехів (приватно-власницьких) в 19 ст.» і 2) «Методи розробки архівного матеріалу».

Дійсн. чл., проф. Любарський, Ів. А.: керував історичною секцією та аспірантським семінаром по дослідженню мови й літератури. На чергових засіданнях К-ри зачитав доповіді: а) «Методи дослідження мови», 2) «Українські лінгвістичні етюди», 3) «Дослідження мови с. Цибулівки» і на прилюдних зас-х: 1) «Німеччина з культурно-історичного боку в 19 ст.» і 2) «Вартість Флавієва свідоцтва про Христа».

Дійсн. чл., проф. Геринович—керівник економічної секції. На чергових засіданнях К-ри зачитав: «Географічне положення с. Цибулівки; на прилюдних—1) «Біблійний потік в наковому освітленню», 2) «Чудо переходу євреїв через Червоне море», 3) «Чародійні паличка», 4) «Вифліємська Зоря» і 5) «Германія з географічного боку».

Науковий співробітник Заклинський зачитав—«Баварська соціалістична республіка» і працював увесь час над питанням: «Робітничий професійний рух на Поділлі».

Наук. співробітник Герасименко працював над монографією Подільського поета С. Руданського.

Наук. співробітник Курневич зачитав про «стан шкільної справи с. Цибулівки і на прилюдних засіданнях—«Чудеса «святих» в освітленню науки».

Наук. співробітник Шумлянський працював над дослідженням мови в цілому ряді

сел—в Цибулівці, Шитнівцях, Цвіклівцях, Кіззю й в Устю. На прилюдному засід-ю зачитав—«Глосологія в наук. освітленню».

Наук. співробітник Н е с е л о в с ь к и й зачитав—1) «Кустарна промисловість с. Цибулівки», 2) «Приписка до уніятських метрик XVIII ст. та їх значіння», 3) «Прагматизм і матеріалізм»; на прилюдних засіданнях—1) «Вартість сучасних чудес з погляду фідейзму», 2) «Справжня природа чудес» і 3) «Різдво».

Наук. співробітник С і ц і н с ь к и й—«Судові справи, що торкаються земель та лісів м. Кам'янця».

Асп. Зборовець зачитав—«Особливості мови с. Цибулівки». Крім того, досліджував мову Коцюбинського та збирав матеріал до опису говірки с. Гавриловець, Кам'ян. округи,—взагалі, працював над дослідженням мови Поділля. Разом з тим, закінчив свою аспірантську програмову працю, подавши про це до К-ри відповідний відчит. На прилюдному засіданні зачитав доповідь: «Епідемія чудес з погляду психології юрби».

Асп. Філь зачитав—«Народня поезія с. Цибулівка». Збирав матеріали про життя та творчість подільського письменника Свидницького.

Асп. Свідзінський—«Аграрний рух на Поділля в 1905—1906 роках». Займався дослідженням по справах архивних матеріалів економічної історії Подільського селянства.

Асп. Карачківський зачитав—1) «Історію С. Цибулівки», 2) Організація Ком'янецьких цехів кінця XVIII і початку XIX в.» На прилюдному засіданні—«Моці в наук. освітленню».

Асп. Бржоснівський—«Населення Кам'янецької округи по даних 1923 року в порівнянні з відомостями довійськового часу». Взагалі, багато працював в економічній Галузі Поділля і зокрема Кам'яниччини.

Асп. Гагенмейстер збирав матеріали по кераміці Поділля. В наслідок екскурсій в райони, що визначаються технікою та художністю керамічних виробів, дав багато нового, свіжого матеріалу.

Асп-ка М. Вікул працювала над дослідженням мови твору Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Асп. Харків працював над питанням про відбиток сучасності в ритмові укр. язика.

Асп. Олійник займався дослідженням історії чужоземного заселення Поділля. Має написану вже працю: «Заселення півдня України чужоземцями».

Далі, варто зазначити наукові праці Катедри, що надруковані, друкуються й готові до друку.

Проф. Клименко: «Цукрова справа на Україні» (надруковано).

Проф. Любарський: 1) «Етимологія де-яких укр. слів» (подробно), 2) «Ukrainische handschriftliche Überlieferung der Amphiloichiana» (здано до друку).

Проф. Геринович: 1) «Географія ССРР (принято до друку), 2) «Географія України» (пр. до друку), 3) «Оповідання з антропології» (пр. до друку).

Наук. Сп. Шумлянський: «Матеріали до говірки с. Цибулівки, біля Кам'янця» (виготовлено до друку).

Наук. Сп. Герасименко: 1) «Спроба дослідження читача С. Руданського» (виг. до др.), 2) «Твори С. Руданського в педагогічній оцінці» (виг. до друку).

Наук. Сп. Неселовський: 1) «Грошеві знаки й грошеві рахунки на Поділля XVIII віці (виг. до друку), 2) «Підручник Логіки» (виг. до друку).

Наук. Сп. Сіцинський: «Начерк по історії Поділля за часи Галицького князівства, Литовсько-руських князів Керятовичів і за період боротьби Псльщі й Литви за Поділля». Відділи 2—5. (Від. 1-й вже надруковано, а 2-й—5-й готові до др.).

Асп. Зборовець: «Приватні школи на Поділля до й після реформи 1861 року» (гот. до друку).

Асп. Гагенмейстер: 1) «Подільський гончар Бацуца (вигот. до др-у), 2) «Три-подільська кераміка на Поділля (теж) і 3) «Подільське нар. мистецтво» (теж).

Асп. Свідзінський: «Розслід зловживань над селянами Березнянського староства посесором його в першій половині XIX ст.» (вигот. до друку).

Асп. Філь: «Матеріали до біографії С. Свидницького» (праця принята Акад. Наук до друку).

Із праць, які готуються до друку, такі:

- 1) «Етимологія слів: дякувати й дерло». (Любарський).
- 2) «Співомовки й народня творчість», «Активність читача в мистецтві й зокрема з літературі» (Герасименко).
- 3) «Instrumental singul. im. жіноч. р. на ou, eu коло Кам'янця» (Шумлянський).

- 4) «Комірництво на Поділлі», «Економічний стан Поділля до приєднання його Російськ. Державою» (Неселовський).
  - 5) «Історія Подільського Губвідділу профспілки текстильщиків» (Заклинський).
  - 6) «Педагогічні ідеї соціалізму» (Курневич).
  - 7) «Подільський мовний елемент в творі Свидницького «Люборацькі», «Фізіологія звуків укр. мови» (Зборовець).
  - 8) «Розмальовання хат на Поділлі» (Гагенмейстер).
  - 9) «Продуктивна вартість білковини й амідів при молочній і м'ясній продукції та значіння їх в продукції тваринній» і «Сільсько-господарські райони Поділля» (Мельник).
- Таким чином, зазначені праці членів Н. Д. Катедри вповні характеризують її роботу, в якій із наукових питань основними та актуальними завше були й є— дослідження економічного, культурно-історичного та соціально-економічного життя Поділля.

В. Зборовець.

Х Е Р С О Н

(Допис).

Херсон завжди був тихим містом. Але під час революції, німецької й греко-французької окупації, денікинської, а далі врангелівської навали йому довелося пережити тяжкі й бурхливі часи! Кілька разів і по довгому часу він був бойовим фронтом. Це все внесло величезну руїну в місто. Гарматні набої й бомби з аеропланів з усіх країв летіли в його й робили своє діло. А далі прийшов голод і винищив десятки тисяч людности... І Херсон ще більше затих і замер.

Тільки з осені 1923 року він став трохи оживати, коли почав знову працювати порт. За осінню кампанію було вивезено коло семи мільйонів пудів хліба, приблизно четверту частину довоєнного експорту. Це дало де-якій заробіток населенню.

Що торкається життя культурного, то в йому мало руху. Музеї херсонські, природничо-історичний і археологічний, перший за браком активних робітників, а другий—матеріальних засобів, ні в чім не проявляють своєї діяльності.

Більше життя помічається в навчально-освітних установах: ІНО й сільсько-господарчому технікумі. Херсонське ІНО, дякуючи головним чином енергії й щирій відданості праці ректора його К. Ю. Гревізирського, зуміло зорганізуватись в досить поважну

українську інституцію з повиш ніж двохстами слухачів. На жаль, К. Ю. Гревізирський змушений був залишити Херсон і ІНО тяжко відчуває свою втрату.

В літературному відношенні Херсон стається поки що при своєму попередньому становищі. Продовжують свою працю Микола Чернявський й Андрій Конощенко. Других, нових літературних сил не виявляється.

Видавничу працю в останні роки веде «Українська Книгарня» й «Мистецьке Товариство імені Михайла Старицького». Видано було кілька театральних п'єс, байки Глібова «Кобзар» Шевченка, й де-що з творів М. Чернявського: три випуски збірки поезії «Молодість», три випуски «Повістей й оповідань», «Кедр Лівана», «Червона лілея». З 1922 року «Мистецьке Т-во» зовсім зачинилося, а «Українська Книгарня» припинила видавничу діяльність за відсутністю коштів.

В початку 1924 року Т-во «Українська Книгарня» злилась з «Сільсько-господарчим кооперативним т-вом ім. Миколи Левинського» і це об'єднане т-во в плані своєї діяльності намічає продовження видавництва.

Чи пощастить йому здійснити свої заміри, про те певного нічого не можна зараз сказати.

П О Л Т А В А

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Глибокою провінцією тхне од цього губерніяльного міста, і всі прояви культурної роботи якось проходять непомітно і сіренько... З культурорганізацій один «П л у г» веде тверду, планову роботу— акуратно відбуваються вечірки, на яких перебувала вся молода Полтава, крім того

улаштовувались два вечори: на ст. Південних залізниць та на Педкурсах ім. Драманова.

Українська драма останніми часами стає підупадати, завдяки матеріальній скруті, але зараз ведеться робота по організації при Губсельбудинку великого театру.

засновано мистецьке об'єднання «Рух», на чолі його стали т. т. Лебідь М., Петлішенко, Козачковський.

Опера ледви дихає—рятують гастрольори; склад артистів слабкий.

Добре йдуть справи єврейської трупи—репертуар надто легковажний, зате збори добрі.

Наукові кола Полтави затихли—працюють здебільшого над щоденною буденною роботою—обов'язком, творчого нічого не чути.

Художній хор ім. Шевченка готується до грандіозного вечора «Пролетарської поезії в музиці».

Муз. т-во ім. Леонтовича ніяких ознак життя не виявляє.

Полтава спить до весняних днів і фізично і духовно.

М. Лебідь.

НА ПОЛТАВЩИНІ

М. Лубні. Пилип Капельгородський написав п'єсу: «Деникинщина» на 4 дії.

Він же закінчує дитячу п'єсу «Праця» і спогади про мало відомі часи «об'єднаного південно-східного уряду».

Е. К.

М. Ромни. Філія спілки селянських письменників «Плуг» випускає збірку поезій члена «Плуга» тов. Лучанського.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ

С. Берестовець. Вечір пам'яті П. О. Куліша. 15 лютого в с. Берестовці Ніжинської окр. відбувся літературно-музичний вечір в двадцять сьомі роковини смерті П. О. Куліша, могила котрого в 8 верстах від Берестовця, під Борзною, на хут. Мотронівка-Кулішівка.

Після доповіді вчительки О. Радченкової про життя, працю й значіння славетного Куліша,—програма вечора складалася з творів Куліша, Шевченка, Л. Українки, Тичини й инш. поетів у виконанні молоді-учнів та вчителів.

В улаштуванні цього вечора взяла участь початкова школа, вона ж дала й найбільшу кількість виконавців-учнів.

Гарно виконав де-кілька №№ хор (пісні Леонтовича, Степового, Стеценка), та окремо

молодий поет М. Пірковський, учитель С. Гейвал, а також Я. Шелест.

Вражіння від цього вечора велике.

Виникла думка улаштувати вечірки, присвячені українським культурним діячам, а Кулішівські вечірки робити двічі на рік.

Ще й тепер у нас є люде, які жили сусідами з П. О. Кулішем, мали з ним господарські стосунки, становили влітку пасіки на хуторі в нього. Можна почути живий спогад, живу думку про Куліша. Є дідок, який років сорок шив чоботи родині Кулішевій, знає родинний побут його, тоємні подробиці життя поета, звички, заміри й думки, і так цей дідок про Куліша оповідає, неначе вчора з ним бачився.

Невеличка зала клубу-театру нашого села не вмістила бажаючих бути на цьому святі.

ЖИТОМІР

ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

Літературне життя Волині почало заратуватись довкола філії спілки селянських письменників «Плуг». Праця «Плугу» поширилась далеко на села і викликала великий інтерес серед селянської молоді. Щоб побувати на вечірках «Плугу», селяни-студенти пішки верстов за 25–30 тягнуть до міста, аби почути нове слово, а то й показати свою працю. Тепер уже члени

«Плугу» є в Коростишівському районі, Черняхівському, Краснопільському, Любарському і в др. місцях.

До цього часу відбулось уже сім прилюдних вечірок. Ведеться, крім того, й студійна праця. У вечірках беруть участь і члени об'єднань пролетарських письменників.

П. Л. Г.

КРИМ

СЕВАСТОПІЛЬ

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

У Криму, у Севастополі, на кращій вулиці т. Леніна, в будинку № 76, міститься

українська школа ім. Т. Шевченка. Школу цю засновано в березні 1920 року українським кооперативним товариством, що купило приватню російську прогімназію й перетво-

рило в українську школу з 70 учнями. Як тільки українське громадянство Севастополя дізналося про заснування школи, то зразу ж заповнило її своїми дітьми, й в жовтні того ж 1920 року в школі вже було 250 учнів, що склали 6 груп, яких навчало 15 учителів. З 1922 року школа перейшла на державне утримання. Тяжкі часи голоду в Криму відбилися й на школі, яку прийшло скоротити до 4-х груп.

В біжучому шкільному році школа почала знову ставати на ноги: зараз вона має вже 215 учнів, які поділені на 5 груп. 82 учнів—українці. В школі зараз 7 учителів, 4 з вищою освітою. Навчання в школі проводиться по найновіших методах. Функціонує учневий виконком, гуртки (між иншим студіювання української мови та історії); учні видають рукописний журнал. Завідуючою школою О. В. Коломієць.

ЗАКАВКАЗЗЯ

ТИФЛІС

Ювілей «Гуртка українців».

Українці, які перебувають на Кавказі, 9—12 березня улаштували свята. Перші два дні справлявся ювілей «Кутка Українця», в військовій газеті: «Красный Воин». Останні два дні були присвячені народженню і смерті Тараса Шевченка.

Для того, аби ознайомити червоноармійців з діяльністю Шевченка, член «Плугу»

прочитав реферат про життя й діяльність Шевченка, а 15 березня був улаштований вечір, виключно присвячений його творчості, який улаштовано об'єднаними силами філії «Плуга», українським колективом артистів та частинами залоги. Драматична секція «Плугу», яка об'єднує довкола себе червоноармійців, в святкуванні теж брала жваву участь.

П. Л. Г.

РСФРР

МОСКВА

В Москфільгарті. 23 березня 1924 р. в укр. прол. Клубі ім. Т. Шевченка відбулася 9-а вечірка Московської Філії «Гарт».

Т. Буровій (не гартованець) прочитав свою критичну працю про П. Тичину, в якій підкреслив перехід П. Тичини від виявлення настроїв української інтелігенції в період її розкладу і підтримки нею укр. контрреволюційних сил в минулому, до пролетарської літератури, до співця революції зараз. Крім цього т. Буровій зазначив музичність композиції у віршах П. Тичини, як властивість тільки для нього. В дискусії підкреслено, що праця т. Буровія є сама серйозніша до сьогоднішньої до критики і розбору творчості П. Тичини.

Далі читали свої твори Гартованці:

Грицько Коляда — поему «У сорарі» і вірші «Ремонт» та «В завкомі», а т. В. Гадзінський оповідання «Кінець».

Особливо жваву дискусію викликав т. В. Гадзінський своїм оповіданням «Кінець», який належить до типу фантастичних чи утопічних оповідань. В «Кінці» він переносить читача до майбутнього комуністичного, приблизно 700 років вперед, і розповідає, як загинуло людство від розкладу

земних первнів, що перетворились в воєнну, тоб-то вся земна куля була нею затоплена.

Оповідання т. В. Гадзінського з боку форми та сюжету — надзвичайно цікаве і творить цінний склад в літературу української мови.

Грицько Коляда. В. Гадзінський працює над статтями «Критика української літературної критики», «Кризис ідеалізму».

Г. Коляда написав поеми «Колонія» «Оленка» до міжнароднього свята робітниць Пише цікл «Завод».

Г. Скеля написав вірші, присвячені Іллічу, та менші речі з побуту Свердловці.

І. Дорожній написав поему «Іллічу» Прийнято до членів Москфільгарту т. Омельченко. Український прозаїк Калістра Онищенко.

Москфільгарт випустив збірку поезій членів Гарту, в яку ввійшли вірші Івана Дорожного: «На смерть Ілліча», «Патизани» і «Санна»; Грицька Скелі: «Великому малій», «Чон» і «Будівничий»; Грицька Коляди: «Уночі», «Весна» і «Ігор Малай» і Володимира Гадзінського: «Титан», «Цклон» і «В час зрілих днів моїх».

ЛЕНІНГРАД

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЧНА СЕКЦІЯ
ПРИ ГЕОГРАФІЧНОМУ ІНСТИТУТІ.

Краєзнавство взагалі в наші часи набирає великої сили: національна політика рад. влади НЕР і інші говорять про необхідність детального ознайомлення з характерними рисами тої чи іншої місцевості. Знайомство з місцевими культурами вимагають і потреби політосвітньої роботи.

Існує в Ленінграді Укр. Етнографічна Секція при Географічному Інституті—вона взялася за підготовку своїх членів для роботи на Україні та на українських колоніях.

Всі члени етносекції—взялися до праці в двох напрямках. Одна група за вивчення матеріальної культури, а друга—за підготовку до роботи по «духовній культурі». Центр роботи—Русский Музей (Етногр. відділ). В основу роботи по матеріальній культурі взято праці та дослідження Хв. К. Вовка. Одночасно з цим—кожен має можливість і використовує ті експонати, які зараз мають в музею. По закінченню такого загального знайомства—Б. Г. Крижановський має прочитати ряд доповнюючих докладів, чи лекцій, а крім того і конкретні вказівки до збирання самого етнографічного матеріалу. Для членів етносекції щоденно відкрита бібліотека Музею, а також—на випадок потреби і бібліотека Російської Академії Наук.

Назустріч організованому таким чином студентству йде Укр. Наук. т-во дослідників Укр. історії, мови та літератури. Особливо велику поміч дає це товариство тій групі етносекції, що занялася вивченням «дух. культури».

Що-тижня по вівторках член т-ва, проф. А. П. Баранніков читає лекції по історії Укр. мови, при чому має перейти до вивчення живої укр. мови. Таким чином діалектологія укр. мови—ввійде в наш курс. Коли цей цикл буде закінчений—Акад. Перетц пообіцяв допомогти в справі вивчення укр. фольклору. Крім того—секція користується всіма благами Географ. Інституту і тих музеїв, що він органічно з ними зв'язаний.

Секція об'єднує не лише тільки студентів Географ. Інституту, а й інших Вузів Ленінграду, напр., Пед. Інститут Політосвітньої Роботи, Герценівський Педагогічний Інститут, Музичний та інш. Фактично члени секції зв'язані з усіма вузами. Головна робота по організації секції належить К. Гр. Червяку, який і являється зараз головою президії.

Крім регулярних занять по самопідготовці членів—секція влаштовує спеціальні засі-

дання, на котрих члени секції приймають активну участь в тому розумінні, що зачитують свої доклади, влаштовують дебати з приводу зачитаних докладів, організують такі культ.-етнографічні вечори, як вечір української пісні та музики (16. III. 24.).

Зараз уже намічено план командировки членів Етнографічної Секції на літню роботу, причому на Правобережну Україну має поїхати 8 чоловік, в Укр. колонії Надволжа—2 чоловіки, на Кубань—2 чоловіки і в інші місця України—4—5 чоловік.

Б.

З ЖИТТЯ Т-ВА ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ, ПИСЬМЕНСТВА ТА МОВИ
В ЛЕНІНГРАДІ.

На одному з останніх засідань т-ва ухвалено просити Наркопрес України про асигнування т-ву 800 карб. на видавництво. Мається на увазі видавати переважно праці з нового українського письменства, історії, мистецтва, народньої поезії, нового театру. Перший збірник буде містити статті присвячені Т. Г. Шевченкові: ак. В. М. Перетца, А. І. Лященка, В. О. Щавинського та К. О. Копержинського.

В колах т-ва в останніх часах помічається великий інтерес до літератури української біжучого часу та до новин в українській журналістиці що до освіти, науки, школи. Ухвалено організувати постійну інформацію про всілякі новини за допомогою інформаційних рецензій нових книжок з їх демонструванням. На ближчому засіданні таку інформацію буде подавати відомий вчений А. І. Лященко (про «Червоний Шлях» та інші журнали).

На жаль, як слід поставити цей бік діяльності не вдається, тому що не всі ще видавництва надсилають до т-ва свої книжки та видання, а Ак. Наук та Р. Б. Бібл. має дуже мало українських нових видань, які туди поступають неакуратно, десь затримуючись у Москві. Адреса, по якій можна надсилати книжки для т-ва, така: Ленінград, Мойка 21, кв. 18, акад. О. М. Перетцу. Для т-ва дослідників української історії, письменства та мови.

Мається на увазі уміщувати статті про українську літературу в московських журналах для відома москалів.

Ак. В. М. Перетц написав розвідку про оспіваного І. Франком (Поема «Іван Вишенський») українського письменника Івана Вишенського, в якій дав нову постановку

питання про стиль та значіння й підвалини його творчости.

Відомий вчений А. І. Лященко написав розвідку про відношення поміж «билінами» Київської України і давньонімецьких саг, а також розвідку про «Марію» Т. Г. Шевченка.

Проф. С. О. Щеглова написала нову розвідку по історії театру. Проф. В. П. Андрінова-Перетц написала нову розвідку що до літературної продукції на Україні в XVII столітті. К. О. Копертинський пише розвідку про І. П. Котляревського та театр його часу.

В біжучім році т-во цілком стало вже на твердий ґрунт: збори вчащають, з наукового інтересу, відомі московські вчені та гості з України.

Одно з засідань відвідав приїзжий з Харкова письменник Валеріян Поліщук.

В біжучім році т-во прийняло участь в урочистому святкуванні в Ленінграді 35-літнього ювілею наукової діяльності вченого А. І. Лященко. Від імени т-ва делегація вручила ювілянтові адресу на українській мові.

До Києва надіслано було адресу акад. А. М. Лободі з приводу 30-літнього ювілею його наукової діяльності.

Від імени т-ва виголошено було привітання українськоху студентству Ленінграду, яке зібралось на вечір української поезії в Рос. Геогр. Музею. Привітання виголошував В. О. Щавинський.

ЮВІЛЕЙ Ф. СОЛОГУБА

(Допис)

11 лютого 1924 р. Ленінград або, вірніше сказати, дрібна буржуазія його врочисто холодненько святкували сорокалітній ювілей Федора Сологуба.

Преса Ленінграду зазначила перед тим де-які біографічні риси про Сологуба—що він народився 17 лютого 1863 р. і що мати його була «одною прислугою» в дрібно-буржуазній пітерській сім'ї. Батько, дрібний ремісник, умер через де-кілька літ після народження сина. Справжнє його прізвище Федор Кузьмич Тетерников. Закінчив він учительську семінарію і вчителював у глухих кутках Росії, в Крестцах, Великих-Луках, Витегр. Писати почав з 12 літ. Перший вірш його було видруковано в лютому 1884 р. в журналі «Весна». Широке визнання Сологуб має після виходу в 1907 році його відомого роману «Мелкий бес». На революцію 1905 р. Сологуб відгукнувся низкою оповідань, революційні мотиви переплетені з містикою й естетизмом. Сологуб ні разу не емігрував і не виступав, як інші його собрати по перу, проти Радвлади. Тепер працює у в-ві «Всемирная литература».

Святкування ювілею відбулось в Держтеатрі (б. Александрівському). Червоний урочистий театр. Затишно. Оголошено про виступ А. Волинського, автора відомої книжки «Леонардо-да-Вінчі», Зам'ятіна, Ахматової, Ейхенбаума й инш. «Чиста» прилизана публіка, рештки дворянства колишнього,—а взагалі рештки старої інтелігенції та дрібної буржуазії прийшли віддати пошану своїм божкам.

Оплески офіційні, коли піднялась завіса.

Сологуб—голий череп «куполообразний», якесь вільсонівське обличчя зі свавільним підборіддям—голе, брите, з бородавкою коло носа, яку так любовно вимальовували всі художники, починаючи з Сомова.

Тільки ззаду на тому голому черепові білий віночок з волосся. Золоті окуляри серйозно сидять на горбатуму носі. Рот—наче ображений.

Говорить Волинський, старий пергаментний ідеаліст, весь в зморшках дрібненьких, паралельних, очі білі, з маленькими близькозорими зіньками. Аристократизм у всьому: в одіжі, в обличчі, і патос у промові. Таке щось давнє. Де воно й зберіглось. Високопарні mots—«на коне отечественной идеологии» і т. инш. «В поезії Сологуба—казав він—белесоватый туман кладбищенских испарений, однако, контрастный бодлеровскому туману».

Найбільш цікавим був доклад Є. Зам'ятіна про прозу Сологуба. Довгий, як чорний коник, випростався за катедрою Зам'ятін. Коли руку одставить,—здається, так і стрибне зі своїм чорним фракком. Обличчя червоне, мов одморозив. А може й дійсно десь «на кулічках» в далеко-східніх землях.

Голос чіткий розпочав: «Россию я люблю ненавидящей любовью»,—так сказав А. Блок Зам'ятінові, ідучи раз в трамваї. Такий і з такою ж любов'ю в своїй творчості Сологуб.

«Сологуб і Блок» на думку Зам'ятіна «поети одного обертона». Обидва близькі в своїх шуканнях. У Сологуба «Дульцінея», у Блока «Незнакомка».

Коли нагнувся Зам'ятін, щоб краще заглянути у свій рукопис, ясно було видно у нього два горбки надкостниці над очима, як у нашого Хвильового—і птичкою зморшки на лобі.

Обличчя перекошується трохи вбік (вправо), коли говорить металевим голосом. «Біла любов Сологуба, це—блискавка, що перескакує од плюса до мінуса—вона вбиває. У Сологуба це для любови взагалі. Але для міщан, які «неистребимо живучи» як, напр., у «Мелком бесе» сологубовський «кнут». На живучого до безсмертя Пердонова—сологубовська сатира. На того міщанина, живучого як плісінь, на нового Пердонова, що вже з'явився в наш після жовтневий час, готується нова сатира Сологуба».

«Іронія й сатира в російську літературу привезені з Заходу,—каже Зам'ятін,—на неї в Росії невеликий врожай. Коли приглянутися, знайдеться всього три—чотири «полновесных» колоски—один з них сологубовський.

Сологубовський прозовий стиль європейський стиль—з розмахом од побуту до фантастики. Тільки Гоголь і Сологуб володіють ним. Од побуту до вишуканої стильної романтики—це діапазон ювілянта. З Сологуба почався новий розділ російської прози», — так закінчив свій доклад Зам'ятін.

Анну Ахматову, що виступила з привітанням від петроградських поетів, привітали оплесками (не Ленінградських, боронь боже. Взагалі різні наукові й літературні організації, що вітали ювілянта, були петроградські і ніяк не Ленінградські: так вони себе й називали). Висока, суха жінка, мов складна дерев'яна лялька, різко нервово рухається і раптом затихає, мов застигає. Волосся напущене на лоб до самих брів, рівно підрізане. Закриває лоба, мабуть високого. Червоною цяткою рот і дві риси страждання од носа з горбинкою сходять нижче рота. Коли повертає голову особливо яскраво натягаються м'язи на шиї, що йдуть до самої грудної клітини, білої, угловатої, нервової і дуже здекольованої. Нижче чорна одіж, мов корсетка. Постаць контрастивна, то скорботна, то дерев'яна, але лишається надовго в пам'яті. Холодно, по писаному одчитала привітання. Якось не віриться, що то вона могла написати такі пристрасні поезії, як «Четки». А може то вогонь Революції для неї став життєвим морозом? Все це таке далеке од наших, створених революцією клубів, читалень, аудиторій.

Ще виступав Ейхенбаум, який перівнював творчий шлях Сологуба з людиною, що в предранкових присмерках іде обережно й певно до нових поколінь, які того мандрівця вже не приймають. Так сталося і з Сологубом тепер. В такому стані були три поети, що справляли ювілеї один після одного через сорокалітні інтервали — це—Жуковський, Фет і Сологуб. Вони один одному простягають руки в «пути передразсветном». Вони в час ювілеїв лишались поетами старого покоління.

Вітали й філософські організації, й літературні, й академії.

Але дійсно щиро серед оплесків пролунав привіт А. Белого, який недавно прибув з-за кордону, що визнав себе одним з учнів і почитателів Сологуба, що в свій час юнаками вчилися на творчості ювілянта. Та оплесками студентська галерка зустріла телеграму таєтру Мейєрхольда.

Вал. Поліщук.

• Федір Сологуб перекладає на російську мову твори Т. Шевченка.

• Професор Щавінський в одній із антикварних крамниць Ленінграду відшукав невідомий ще досі автопортрет Тараса Шевченка з 1859 року.

• В Ленінградському пролеткульті відбулось прилюдне читання й

критика російського перекладу поеми «Ленін» В. Поліщука.

• Е. Дгапп виготовував до друку працю про В. І. Леніна (Lenin, Berlin, Prager).

• Вийшла в світ книга А. Кандіоті про футуризм, кубізм, експресіонізм, синтетизм, дадаїзм і т. д. (Берлін, Editord internacional, 1923).
Е. К.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

НОВИНКИ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

• Леонара Шнейер випустила Антологію сучасної американської поезії American Poets, Мюнхен, Wolff, 1924).

• В Констанці з'явився німецький переклад книжки Андерсена Vexo: «Назустріч ранкові» (Картини із подорожи по Росії), що вийшло спочатку на датській мові; переклад зроблено Бертою Зелінгер (вид-во Wohrle, 1923).

• Російська література в Німеччині. В Берліні у Ладжнікова з початку 1923р. вийшло вісім томів творів Максима Горького в перекладі Августа Шольца, в яких видруковано: «Сповідь», «Подружжя Орлови», «Мальва», «Мати», «Мій супутник», «Літо», «Життя непотрібного чоловіка», «Макар Чудря» і инш.

• «Вій» Гоголя з'явився на німецькій мові в перекладі Карла Нетцеля з малюнками (Мюнхен, 1924).

Ф Р А Н Ц І Я

Виставка сучасного декоративного й індустріального мистецтва.

Париж готується до міжнародної виставки декоративного й індустріального мистецтва, що має відбутися р. 1925. До участі у виставці запрошені всі держави. Де-які з них розпочали вже будову павільонів (напр., архітект. Гавслер закінчує план австрійського павільону, що міститиметься на Cours-la-Reine).

Управління землями в Алжирі, Тунісі й Мароко матиме павільон, де міститимуться експонати з Північної Африки. Марсейська мерія експонуватиме місцеву індустрію і етнографічну провансальську хату.

Виставка Національної Бібліотеки.

Паризька Національна Бібліотека влаштує цікаву виставку раритетів-стародруків, оправ, манускриптів, естампів, гравюр і медальєв.

Експонати дадуть Національна Бібліотека, більші публичні бібліотеки, музеї з вул. Рішельє, помешкання ж виставки буде відповідно умебльоване стильовою меблею зі збірок французького уряду.

Виставку улаштує комітет з президентом республіки на чолі, прибуток з неї піде на видання антології сучасного красивого письменства, яку автори присвячують своїм товаришам-письменникам, що полягли на війні.

Паризька Академія Наук.

Маємо відомості про новіші роботи таких академиків—М. Гюїльберт досліджує питання про траєкторії бурь, базуючися на мореплавній практиці, М. Пелегрін досліджує невідомі породи мароканських риб і, порівнюючи їх з породами, відомими лише в озерах Альп і Швейцарської Юри, висуває цікаву теорію поширення животного царства, М. де-Белем досліджує повітряні рослини, зупиняючися на питанні самозахисту їх проти висушування, що матиме прикладне значіння для сільського господарства.

Книжкові новини.

Л. П. Маргеріт випустив нового роману «La jeune fille, mal élevée» («Кепсько вихована дівчина»).

Л. Емон (автор відомої «Maria Char-delaine») випустив новий роман «Colin-maillard».

У серії «Сучасні чужоземні прозаїки» вийшов переклад з німецької мови роману

Р. Шикеле «Le consolateur des femmes» («Заспокоювач жінок»), переклад зробив С. Саптелі.

П. Бурже видрукував у вид-ві «Plon» роману «Coeur pensif ne sait ou il va» («Мрійни серце не знає шляхів»).

А. Лондр випустив у виданні Мішел свою книгу з тюремного життя «Au bagne» («На каторзі»). Книга користується надзвичайною популярністю й тираж її дійшов уже до 40000 прим.

Ж. Понсо випустив цікавого роману з життя первісної людини—«L'escuyer d'enfer» («Пекельний зброєносець»).

У черговій книжці «La revue universelle» уміщено кілька цікавих статтів—Ш. Мор «Від сільського роману, до роману містичного», А. Моруа «Цариця Вікторія», Е. Сейлера «Пангерманіст по війні—ідеї графа Кайзерлінга», а також нового роману Е. Генруа «Мищанські достоїнства». У цьому ж числі знаходимо матеріали Монжуа «План німецько-російської перемоги».

З наукових видань з'явилися останніми часами—розвідка члена Медичної Академії М. де-Флері «Les états depressifs et le neurasthénisme» і популярна книжка д-ра Ж. Фрімизан—«Відмоложування», що вийшла вже дев'ятим виданням.

Нові романи.

Е. Яду друкує новий роман «Le rayon dans le brouillard», Г. Бахелен анонсує вихід роману «La pêche de la Vierge», Ж. Увіль, П. Бурже, П. Бенуа і Г. Дівернуа продовжують «Роман чотирьох» під назвою «Micheline mariée», Г. Діместр випускає роман «L'ouverture des portes» С. Шесен закінчує роман «Les eraves blanches», К. Марбо написала повість «Les chaniens de Francine» Г. Бєро друкує роман, «Lazare».

Нове видання «Братів Карамазових» у французькому перекладі

Г. Монгольт готує новий переклад «Братів Карамазових» Достоевського, що вийде в трьох томах і буде першим повним виданням у французькій мові.

Літературно-критичні новини.

З приводу юбілею А. Франса буде перевидено його першу працю про А. де-Вінь, що вийшла року 1868 і не була ще перевидана.

А. Тьєрі виготовував збірку статтів про Монкрифа, Кармонталя й Коле під назвою «Amuseurs d'autrefois», Ж. Одіо друкує вибір класичних текстів під назвою «La Pastourelle dans la poésie occitane du moyen age».

К. Шлумберг друкує «Гулянки по байковому саду» («La Promenade au jardin des fables») збірку байок, починаючи з 14-го ст. і до наших днів.

М. де-Гард закінчує друком першу збірку своїх нарисів про сучасних літераторів під назвою «L'impertinence».

А. Давід випускає збірку своїх етюдів, де уміщує недруковані уривки з творів Верлена, д'Орвейлі, Ж. Ренара, Гюїсманса, Метерлінка.

М. Л. Пайєрон анонсує вихід книжки—«Письменники другої Імперії».

Роман П'єра Бенуа на екрані.

Відомий роман П'єра Бенуа «Кенігсмарк» (маємо російський переклад у виданні «Атеней» Лнгр. 1923) інсценізовано для кіно фірмою Л. Пере і фільму демонструють зараз з великим поспіхом на екрані Паризького кіно Мариво.

Виставка творів малярів-імпресіоністів.

У Парижі існує товариство «Друзів Люксембургу», що має метою збирання коштів для доповнення французьких музеїв творами сучасних артистів-малярів. Товариство працює під керунком відомого знавця мистецтва Ш. Пакемана.

Нещодавно товариство, користуючися збірками своїми та своїх членів, влаштувало виставку сучасних малярів, що є першою з серії задуманих товариством періодичних виставок. Виставка експонує сучасні твори, переважно імпресіоністичних напрямків, й мистецька критика найвище ставить такі експонати—Сезана—Краєвид, Моне Пані з парасолькою, Ренуара—Три купальщиці, Дега—Дві сестри, Сіслея—Коло води, Дені—Мадона в квітнику, Марке—Майдан в Танжері і Бонара—Кошик з квітками.

Виставка розпочалася промовою міністра мистецтв П. Леона.

Нові мистецькі виставки.

В галерії Дрю відчинилася виставка акварельних картин артиста-маляра Йонкінда. 12-го березня в галерії Девамбе відбувся вернісаж цікавої виставки картин художника-абата Каль.

Виставка картин Доше й Ільмана.

В просторій галерії Жорж-Пті відчинилася виставка картин двох відомих арти-

стів-малярів Доше й Ільмана. Обое працюють у французькому мистецтві по-над тридцять років, але ж доси не влаштували цілокупних виставок, що давали б уявлення про розвиток їхньої творчости.

Сучасна виставка дає найкращі уявлення про замріяний талант Доше, що кохається у світлових контрастах світанку й вечірньої імлі й Ільмана, що, навпаки, є реалістом, «співцем рудої землі», як оцінює його паризька критика.

Виставка акварелів і шкіців Богньє.

У галерії Брам відчинилася цікава виставка побутовця Богньє.

Богньє належить до того типу митців, що, окрім природнього хисту, мають ще нахил до постійної зарисовки сцен.

У мандрівці, у родинному колі, в політичному клубі—Богньє це найперше маляр і олівцем і пензлем фіксує побут. Паризька критика однодушно оцінює його виставку, найвище ставлячи його малюнки сепією типів декласованого Парижу і акварелі з мароканського побуту.

Мистецьке журі.

«Товариство французьких митців» обрало малярське журі на чергове трьохріччя (1924, 25, 26) з представників різних мистецьких течій.

Паризькі театри.

У Парижі працює зараз 48 театрів. Переважають комедійні трупи і театри варьете. Виставляють новітній, незнаний нам репертуар, але ж поважніші театри не забувають і старого репертуара. Так, у репертуарі «Comédie-Française» зустрічаємо—«Фігарове весілля», «Opéra-Comique», — «Хабанера», «Тоска», «Міньон», у «Gaité-Lyrique»—«Мадмазель Пітуш», у «Gymnase»,—«Буриданів осел», в «Odeon'i»—«Тартюф», «Арлезіанка», «Собор Паризької Богоматері», «Локандерія» («Мірандоліна») та інші.

Сергій Ляпунов у Парижі.

Відомий російський композитор Сергій Ляпунов не без успіху виступає в Парижі, виконуючи свої нові композиції. На останньому своєму концертові, що відбувся 18-го березня в залі Філармонії, вкупі з ним виступав відомий тенор Роланд Айє, виконуючи речі Баха, Генделя, Діпарха й Шуберта.

С. К.

Бібліографія.

Е. А. Преображенский. «О морали и классовых нормах». Держвидав Москва, Ленінград. 1923 р. Тираж 15000.

За час революції це, здається, перша ґрунтовна книжка, що до питання морали. Ми тут не будемо брати весь зміст цілої книжки. Нам хотілось би лише зупинитись на тому, як автор ставить цю проблему. Автор, як революційний-марксист, не розглядає питання моралі, як одвічні, абсолютні істини. В історико-матеріалістичному освітленні мораль з'являється також діалектичною «надстройкою», як і право, держава і т. и.

Що ж таке мораль? Яку роль вона відіграє в соціальному житті?

«Мораль—це правила, норми поведінки людей в певній галузі діяльності. Від юридичних норм вони відмінні тим, що визнаються, «доброхійтно» принаймні, частиною суспільства.

Слід ще зауважити, що правила морали можуть бути або шкідливими, або корисними для людей. Мораль розглядає поведінку людей тільки в цій площині, але загально-людської морали нема. Моральні норми можуть бути корисними, відповідати інтересам певної групи суспільства. В історії розвитку суспільства мораль сприяла обереженню родини, колектива, класи. Мораль, це—директива в інтересах певної групи.

Так, у чукчів старики кінчають самогубством в інтересах роду. Торговля рабами в розвиненому буржуазному суспільстві вважається не етичним з'явищем, а в епоху Римської держави навпаки. Вбивство дітей у неосідлих народів і до тепер практикується, ми ж такі вчинки вважаємо злочинами.

Відношення до штрейкбрехера у робітників зовсім інше ніж у фабрикантів. Робітники лічать їх за злодіїв, зрадників; капіталісти—за своїх приятелів.

Візьмемо ще два приклади, дві паралелі, які наводить тов. Преображенський. Вони ще цікаві тим, що надто яскраво розкривають «природу» морали та совісті. Ротмістр-драгун запізнився за «вінтом» у предводителя дворянства і не встиг вчинити езекуції над селянами, які спалили поміщицьку усадьбу. Нашому ротмістрові не по собі.

А ось терорист, який спізнився вийти до приїзду сановника, щоб кинути в нього бомбу, почуває себе вину ватим перед товаришами по партії, перед класом, інтересам якого партія його служить». З цих прикладів видно, що совість, яку ідеалісти-філософи вважають за щось «вище», є не чим іншим, як волею колективу, як почуттям відповідальності перед колективом, до якого належить індивід.

Ці приклади досить яскраво підтверджують те, що поведінка людини не може бути в класовому суспільстві корисною для всіх людей, а тільки для певних верств людности. Моральні норми виробляються впродовж історичного життя людей, їх класових взаємовідносин. Класова солідарність у сучасних пролетарів виробилась шляхом упертої довголітньої боротьби.

Звичайно, і класові норми пролетаріату не є вічні. До революції у робітників солідарність одна, тепер вона значно відмінна. Так, приміром, страйкувати в умовах капіталістичного ладу робітник вважає моральним вчинком. В сучасних умовах, коли влада в руках робітників, такий спосіб поведінки є вже застарілим і може бути шкідливим для самих робітників.

Погляд на підприємця в умовах Непу, державного капіталізму, значно інший, ніж в дореволюційні часи. В добу соціалізму він буде, певно, зовсім другим. Тільки в майбутньому соціалістичному суспільстві замість класових норм будуть норми загально-людські.

Так автор ставить проблему морали.

Ми тут не наводили низки прикладів, життєвих питань, якими тов. Преображенський ілюструє основні думки. Наприклад, погляд на різні чесноти: «смівість», «совість», «брехню», «крадіжку», «нерівність» і т. и.

Автор чимало зачіпає питань із сімейного життя і питань, що до полових стосунків.

Книжка цікава не тим, що вона дає готові рецепти розв'язання етичних проблем сучасного життя, а тим, що по-марксовські ставить питання.

Ф. Шаховицький.

„Наукові Записки“ — орган Київських Науково-дослідчих катедр.—Т. I. ст. I—II+1—168,8°, Київ, 1923 р.

У другому півріччі 1921 р. Науковий Комітет Укрголовпрофосвіти заснував у Харкові перші науково-дослідчі катедри, що мають вивести наукове дослідження на нові шляхи з тими новітніми перспективами, що їх дала жовтнева пролетарська революція.

В 1922—23 р. р. розпочато організацію дослідчих катедр і в Києві, де вже працюють 18 катедр.

„Київ,—читаємо в передмові „Наукових Записок“—для широко-організованої наукової праці створює особливо сприятливі умови. Він ще перед війною був найбільшим на Україні осередком науки і культури, і кількістю та розміром наукових установ, і кількістю наукових працівників, і кількістю студентства. Навіть значно далше з-поза України тяжили до його, як наукового осередка. З найвіддаленіших закутків півночі та заходу колишньої Росії, з Кавказу, з Сибіру і Далекого Сходу тяглася молодь до Києва“.

Тепер перед наукою і науково-дослідчими катедрами повстає завдання піднести науку до ролі творчого чинника в організації нового життя, без визиску, без поневолення, винайти найдоцільніші способи пристосування зовнішнього матеріяльного оточення для потреб найширших і найбільш упосліджених до революції робітничо-селянських мас, прикласти всіх зусиль до найскоршого відродження народнього господарства і найбільшого розвитку продукційних сил країни.

Та найтіснішого зв'язку з життям, нерозривного контакту з робітничо-селянськими масами наука досягне тоді, коли до організованої колективної праці широкого і планомірного наукового дослідження, як активні співучасники, через інститут аспірантів прийдуть найздібніші представники робітництва й селянства, що вийшли з-поміж них і нерозривно сполучені з ними.

Київські науково-дослідчі катедри і розпочали нині свою наукову роботу, простуючи шляхом так часто занедбуваним у науці до останнього часу,—шляхом єднання життя й науки, науки і праці.

З величезними зусиллями, відриваючи останні кошти від тих малих операційних засобів і платні, київські науково-дослідчі катедри випускають перше число своїх „наукових записок“.

Після передмови, в „Записках“ подано 25 наукових праць представників різних катедр. Зазначимо найбільш цікаві праці, що дають багато матеріялу для всебічного пізнання України:

Тутківський, П., акад., «Сліди колишніх гейзерів в українському Поліссі».

Красівський, Л., «До геології Побужжя».

Чирвинський, В., проф., «Київський гнейсо-граніт».

Шарлемань, М. «Про де-яких рідких птахів Київщини».

Шелюшко, Л. «Цікаві лепідоптерологічні знахідки на Україні».

Фомин, О., акад., «До вивчення торфових мохів на Україні».

Розанов, В., проф., «Історія української драми».

Пархоменко, В., проф., «Питання про початок історично-державного життя у східних слов'ян».

Птуха, М., акад., «Таблиці смертності для України».

Пучківський О., проф., «Роля українців у розвитку медицини в Росії до середини XIX століття».

В кінці „Записок“ подано короткі інформації про діяльність київських науково-дослідчих катедр та список докладів, улаштованих тими катедрами.

Ознайомившись з змістом I тому „Наукових Записок“, мусимо зазначити, що „Записки“ є лише збірник наукових статтів київських наукових робітників, що не дає, власне кажучи, жадного уявлення про дійсну працю київських науково-дослідчих катедр.

Перш за все з 18 київських катедр лише 8 катедр подали матеріяли до I тому «Записок». Немає, напр., жадної статті з циклу сільсько-господарського. А коли

в передмові говориться про те, що науково-дослідчі катедри мають вивести наукове дослідження на нові шляхи з новими перспективами, то для 1 тому, безумовно, доцільніше було б дати статті з сільсько-господарської економіки, марксознавства, ніж з хемії, або чистої математики.

Подано, далі, в «Записках» статті з історії й статистики, коли в Києві і катедр таких немає.

З 25 авторів статтів лише 7 належать до складу катедр. Список докладів, приведений в «Записках» далеко неповний і невичерпуючий. Напр., в катедрі сільсько-господарської економіки, в праці якої я брав участь під час свого перебування у Києві, прочитано було значно більше докладів, ніж зазначено в «Записках».

Перевіривши статті, уміщені в «Записках» з списком докладів, улаштованих київськими науково-дослідчими катедрами, бачимо, що жадна стаття не була темою доповіді.

Але найголовнішою хибю «Записок» є те, що в них майже зовсім немає праць аспірантів, наукових співробітників, взагалі, молодих сил, а переважно уміщено праці відомих учених. Де ж тоді та активна співучасть найздібніших представників робітництва й селянства, про яку говориться в передмові «Записок».

Припускаю думку, що більшість (як-що не всі) статтів, уміщених в «Записках», написано давно, ще як і дослідчих катедр не було; майже всі статті є індивідуальні праці авторів і до катедр, як таких, відношення не мають. Через те «Наукові Записки» київських катедр, власне кажучи, є продовження або заміна «Науки на Україні», журналу, що чомусь припинив своє існування.

Сподіваємося, що в дальших випусках «Наукові Записки» не будуть збірником праць окремих авторів, а дійсно виявлять життя Київських науково-дослідчих катедр. Для цього в «Записках» треба уміщати тези тих докладів та рефератів, що читалися на окремих катедрах, друкуючи цілком найбільш видатні, оригінальні та актуальні теми. А найголовніше—треба дати можливість молодим силам виявити себе, треба не на словах лише, а на ділі тримати міцний зв'язок з життям, нерозривний контакт з робітничо-селянськими масами.

Треба, нарешті, ввести самий широкий колективізм в справу наукового дослідження, а цього якраз «Запискам» і бракує.

Н. Дубняк.

В. У. А. Н. Записки історично-філологічного відділу, кн. II—III (1920—1923), лівістична частина.

В лінгвістичній частині знаходимо працю Вс. Ганцова: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“, що становить витяг з більшої авторової праці „Фонетична історія звуків *o, e* довгих в українській мові“.

Учень Щерби й Шахматова Вс. Ганцов, здається нам, перший підійшов тільки до питання про північно-українські дифтонги й дав коли не вичерпуючу ще, то у всякому разі надзвичайно цінну їхню характеристику. Головні висновки ґрунтовної розвідки авторової такі: 1) Поліські дифтонги становлять одну, фонему, це—сполучення зі зміною артикуляції, та довгістю не відрізняються від звичайних наголошених монофтонгів, це перше, й становлять в уяві того, хто каже простий звук, це друге. Ця висловлена вже в лінгвістичній літературі думка знаходить собі компетентне й остаточне ствердження в праці Ганцова, 2) Р а д и к а л ь н а зміна артикуляції протягом вимови дифтонга неможлива, 3) Ясно виявлені дифтонгічні відтінки бувають тільки під наголосом. 4) Обидві частині дифтонга здебільшого бувають рівні, 5) Дифтонги вимовляються з більшим напруженням ніж звичайні голосні.

Далі знаходимо критику дотеперішніх поглядів на повстання «і» з дифтонгів (Михальчук, Шахматов). Виходячи зі своїх спостережень, уважає автор погляд, ніби переважне значіння для розвитку монофтонга «і» мала друга частина дифтонга, за помилковий, аргументуючи свою точку зору тим, що в спостережених їм говірках процес розвитку був очевидно протилежний—тоб-то «*uo*» набувало «передійшої» (розуміється акустично) артикуляції *yo* надалі *yo* і наслідком дислабілізації дало *i*. Який ні важливий цей висновок, коли його прийняти (а для спостережених автором говірок його можна вважати за доведений цілком), але ще цікавіші для історії дифтонгів спостереження авторові над рефlekсацією ненаголошених *o, e* довгих в північних говірках, і висновки що до значіння цієї рефlekсації. Не під наголосом *o, e* довгі дали в більшості випадків «*o, e*» прості (за винятком де-яких морфологічних категорій де дифтонги мали з'явитися по аналогії з наголошеними флексіями). Звідси важливий

(найважливіший мабуть із розгляданої праці) висновок, що історія звуків *o*, *e*, довгих у північних і південних говірках значно різнилася, бо ж у південних говорах маємо «і» з «*o*, *e*» довгих незалежно від наголосу. Висновок вартий окремої розвідки, яку й обіцяє дати автор у слушніший час. Але вже з наведеного ясно, яке має значіння праця В. С. Ганцова для історичної фонетики українського язика. Висновки авторові ґрунтовніші й більше підперті фактами живої мови, ніж трохи штучні концепції Шахматова, що опиралися виключно на графіку, не кажучи вже за зовсім несподівані погляди Смаль-Стоцького-Гартнера на «ікання» в українській мові, як наслідок скорочення *o*, *e* перед іскладом з *ъ*, *ь*, *й*, слабими.

В розділі «Матеріяли й замітки» знаходимо неінтересну полеміку Є. Тимченка з М. Грінченковою на тему, кому належить голівна заслуга в справі складання словника української мови так званого Грінченківського «спростування помилки проф. Є. Тимченка», далі відповідь Є. Тимченка і далі знову «До відповіді проф. Тимченка». Полеміка, що більше нагадує де-які місця з де-яких оповідань Нечуєвих, ніж це личило б для збірника В. У. А. Н.

Далі находимо рецензію О. Курилової на підручник проф. Кульбакіна «Український язук», в якій викладено зміст книги Кульбакіна й подано висновок: «Студентству нашому він стане в пригоді». Про цей висновок поговоримо нижче, а зараз зазначимо істотні хиби самої рецензії. Не підкреслено поперше абсолютно компілятивний характер книги. Коли в рецензії сказано, що фонетична система української мови «характеризується згідно з прийнятими в науці новішими методами опису», то слід було б підкреслити, що в науці прийнято характеризувати фонетику на підставі спостережень над живою мовою, а не списавши поряд кілька цитат з різних авторів, безпорадно плутатись у них, як це робить проф. Кульбакін хоч би, що до питання про вимову українського «и», не знаючи кому дати перевагу, Брокові, чи Смаль-Стоцькому і не маючи очевидно дозвілля, живши на Україні, самому прислухатися до вимови цього «малорусского» звука.

В рецензії зазначаються дрібніші хиби Кульбакінової книги, що свідчать про цілковиту невинність шановного професора в справах української мови як-то трохи не виключно діалектизми в парадигмах, форми, що зовсім не існують в українській мові—досить навести хоча б такі слова як *ка за к* (з «а»), *цукр*, *щасте*, *еще*, *ему*, *неи* (дат. ед. ж. р!), *моею*, *воевода* і безліч інших гумористичних винаходів.

Не зазначено в рецензії також і того, що проф. Кульбакін, що порівнює сербську мову не з прапівденнослов'янською, а з праслов'янською, за потрібне взяв рівняти українську мову з нашвидку скроєною по Шахматову «праруською» мовою. Слушно завважуючи хиби Смаль-Стоцького, що до аргументації в справі цього питання, Кульбакін сам ухиляється в другий бік і стає в підозрілу близькість до Соболевського й подібних. Свідомо ігноруючи риси української мови, відмінні від російської (прикладів такого ігнорування досить наведено і в рецензії), Кульбакінський підручник з огляду ще на зазначені «особливості» його ні в якому разі не «придатний для студентства». Навпаки, його слід вважати абсолютно непридатним для не фахівця, що не має змоги розібрати, що в винаходах проф. Кульбакінова наука, а що паплюження «малорусского наречия».

Зазначимо, нарешті, що де-які завваження автора рецензії до книги не зовсім і слушні. Наприклад: рецензентка, приміром, уважає за характерніші для української мови форми дієприслівникові з *e* на кінці «ходивше, ходяче». Що ці форми є ті самі, що й *ходячи*, *ходивши*, видно хоч би з того, що під наголосом у кінці (ідучи) буває тільки «и», отже все зауваження зводиться на нівець, на графіку. Та далеко більше є такого, що зовсім не завважила рецензентка, шануючи очевидно з якихось міркувань лінгвістичну репутацію проф. Кульбакіна. Із рецензії все ж таки неясно, що книга Кульбакіна цілком тенденційна, й до того ще дуже неохайно й нашвидку написана праця, не з'ясовує рецензія також і того, наскільки авторові бракувало знання того язика, який він узявся був описувати.

М. Йогансен.

М. А. Мензбир. Великий ледниковий період Європи. (Век мамонта и пещерного человека). Петроград. Изд. М. и С. Сабашниковых. 1923 г. Стр. 126.

Темою для свого цікавого начерку автор вибрав питання про «Великий льодовий період». Само назвисько це наводить на думку про його виняткове значіння. Явище це було причиною до цілої низки фавністичних осібностей півночі, відіграло воно величезну роль й на початкових шляхах людства.

Цілоком природньо, що над цим питанням міркувало багато спеців—вчених, але що до того з'ясування, то дати їй досі змогли вони лише голі гіпотези. Одні з них причину явища вбачали в соняшних плямах, інші—в невідомих відмінках в корі земної кулі.

З огляду на це, автор начерку поставив собі завдання сприяти встановленню правильного погляду на розмір і значіння льодових явищ в органічному житті землі.

За для цього він вишукує перш над усе одну якусь загальну причину з'явища, яке мало місце не лише в геологічну добу, але здійснюється повсякчас на наших очах (Альпи, Кавказ, Гімалаї, Кордільєри, Антарктичний материк).

Автор правдиво гадає, що, «знайшовши з'ясування утворенню й розвиткові сучасних льодовців, ми таким робом підійдемо до вирішення питання про причини розвитку льодових явищ в геологічну добу» (ст. 4).

Проте, своїм начерком автор дає лише відповідь на запитання «як», але не на питання—«через що». Він сам з сумом занотовує на ст. 48. «Ми все ще стоїмо перед загадковим явищем повільного зниження температури протягом, принаймні, всієї третичної ери»...

Початок зледінення Європи він з непевністю відносить на кінець третичної та початок четвертичної доби (ст. 1, 21), з чим не погоджується Депере, який заперечує думку про значне зниження температури в пліоцені (ст. 49) та П. А. Кропоткин, основоположник (70 р.р.) думки про льодовий період в ділювіяльну добу.

Наприкінці пліоцену,—обстоює автор свою думку—безсумніву мало, місце зниження температури, а разом з тим, при сильній вохкості, розпочалось зледеніння гірських верховин. З'являється мамут—*Elephas meridionalis*, побіч з уже зникаючим мастодонтом. Жирафи в цей час і сила антилоп вже зникли навіки. Та це й зрозуміло. «На початку пліоценової доби зима холоднеча в південній Росії досягла вже значного напруження» (Н. А. Соколов). Але робити звідси висновок про існування цілих двох зледенінь протягом пліоцену на території сучасної України, як це робить проф. В. О. Городців у своїй новій археологічній класифікації, немає жадних підстав: Східня Європа знаходилась в зоні континентального підсоння!

Більшість геологів приймає, що зледеніння Європи розпочалося з ранішого періоду четвертичної доби. За останні часи, однак, все частіш починають лунати голоси, що початок льодової доби слід одсунути на кінець пліоцену, тоб-то, на кінець третичної доби. На це автор начерку зазначає, що мабуть воно так і є. Льодова доба насунулась не відразу. Метеорологічні умовини, що викликали її, зі свого боку, наступали надто поволі. Можливо, пройшли не віки, а тисячоліття, доки льодовці переступили за межі своїх вікових коливань, і Європа увійшла в льодову добу» (ст. 39).

От оці ось «тисячоліття», що простяглися напередодні зледеніння в четвертичну добу, і є тим дольодовим періодом,—для України, принаймні,—на початок якого припадає, наприклад, славнозвісна кирилівська стоянка у Києві.

«У Східній Європі 2-га межльодова доба поволі перейшла (через 3-є зледеніння, протягом четвертичної доби, для України подвійне, Т. С.) в післяльодову добу, а в середній (Європі) її змінила 3-я льодова, 3-я межильодова, місцями 4-а льодова й нарешті вже за останнього насунувся післяльодовий час» (ст. 48), при чому, територія України після 3-го зледеніння «вже не вкривалася більше льодовцем» (ст. 75).

Таким чином, доводиться одкинути геть,—що до України,—як четверте, тоб-то найпізніше, зледеніння, так само й найперші два (пліоценові), які, однак, мали місце в Зах. Європі. В кінці пліоцену вся «південна степова Росія» перебувала вільною од другого, найбільшого для Зах. Європи, зледеніння (ст. 78), що також свідчить не на користь узагальнення вищезазначеної археологічної класифікації.

Здається, даремно автор начерку «сподівається надолужити відомості про них (льодовці, що не існували! Т. С.) дослідженням їх у Росії» (ст. 57).

Висновок з зазначеного той, що нова (1919 р.) археологічна класифікація Городцова, цілоком, можливо, слушна для Зах. Європи, з її загальновизнаними в науці чотирма зледеніннями, з'являється трохи передчасною і в ніякому разі не придатною в цілому що до території сучасної України.

Як вище зазначено, автор цього начерку завзявся виробити правдивий погляд на явища льодової доби. чому він присвячує велику частину свого твору (80 ст., зі 120). Не вдивовиж через те, що такі кардинальні явища льодової доби, як мамут і печерна людина (згадані навіть в підзаголовку), якимось змазано й освітлено не в тій мірі, як вони на те заслуговують.

В своєму дослідві про льодовий період Мензбір виступає, як певний ворог Кюв'є з його гіпотезою катаклізмів в історії землі і, навпаки, гарячим прихильником великого Ляйеля, всіляко намагаючись, слідом за останнім, довести, що льодова доба для Європи не мала значіння якоїсь катастрофи.

Широким пензлем змалювавши картину повільного зросту льодовців, що не могли бути постійними в своїх розмірах; підкресливши їх величезну руйнуючу силу й вказавши на сліди їх у виді численних озер, подряпаних валунів, баранячих лобів та, у свій час, айзбергів, як на характерну рису льодового ландшафту, автор задається питанням: чи нема якої загальної причини, од якої залежить розвиток льодовців під ріжними широтами і в ріжних підсоннях?

Відомо, що не лише льодовці існують сумежно з тропичною рослинністю, але, з другого боку, їх цілком забракло, скажем, у північно-східньому Сибіру, де ми маємо найнижчу середню годову температуру. Це міркування приводить автора до питання про походження льодовців і до розглянення низки відповідних гіпотез. Авансом автор «осібно підкреслює» висновок, ще 40 літ тому зроблений А. І. Воейковим, що необхідною умовою утворення льодовців є притік великої кількості вохкості, підкреслює через те саме, що особисто визнає поодиноким правдивою лише метеорологічну гіпотезу походження льодовців, вперше висловлену Грегорі й докладно розвинену пізніше Хармером,—як певно еволюційну.

Проти астрономічної теорії Кроля-Уоллеса, особливо вживаної в Англії, Мензбір робе заперечення в тому зміслі, що надто велика частота й скороченність льодових періодів не відповідають фактам дійсности, яка констатує иноді павзи між активними льодовцями в багато мільйонів років.

Надзвичайно приваблюючу по своїй простоті і надто зараз росповсюджену льодову гіпотезу запропонував у 1896 р. Арреніус, підтриманий пізніше проф. Чемберленом. Згідно цієї теорії, зменшення на половину кількості углекислоти в атмосфері неминуче поверне землю до льодової доби плейстоценового часу. Запереченням служить вказівка, що теорія ця не з'ясовує фактів історичної геології, та крім того кількість углекислоти в повітрі постійна.

Більшість геологів приймає чергування окремих льодовців (і межльодових доб) од шости до трьох. Гейниць обстоює лише одну добу, з послідовним наступанням і одступанням льодовця. Мензбір визнає теорію Гейниці по суті правдивою, хоч і приймає її лише на половину. Мої ж геологічні досліді на Україні у 1923 році примушують, не хитаючись, встати на захист цієї останньої в її цілому.

Хронологія льодової доби за останні роки значно просунулась вглибину, набувши певних рис постійности. Льодова доба в Європі тяглася щось по-над 500.000 років, в Росії з Україною—біля 200.000. Людина первісної, гейдельбергської, раси вдерлася сюди з Азії за 300.000 років до нашої ери.

Надто уважно проаналізувавши тундрову гіпотезу німецького вченого Нерінга (66—76), Мензбір довів її безпідставність.

Мамут, що відогравав остільки видатну ролю в житті європейського троглодита, мав підстави сподіватись на більшу до себе увагу з боку дослідувача, з яким ніяк не можна погодитись, ніби мамут не має своєї, досить усталеної, генеалогії.

Двадцять стислих, але дуже змістовних сторінок присвячено автором герою доісторії, самовидцю льодової доби, печерному предкові європейців.

Взагалі, невеличка охайна книжечка, яка скидається на око, з чітким та приємним для очей шрифтом, безсумніву заслуговує уваги. Повторність та місцями непевність в твердженнях цілковито надолужується легкістю мови, яка в прибраних формах росповідає про суто-фахові речі. Книжка пригідна й для ширших кол читаючої людности тим більше, що промовляє на тему вселюдського інтересу, малюючи яскравими фарбами суворі обставини життя наших льодових предків.

Гн. Стеллецький.

Р. М. Волков. Разыскания по сюжетосложению народной сказки Гом I. Сказка великорусская, украинская и белорусская. Гос. Изд. Укр. 1924. XII. 38 стр. Тир. 3000.

Перед нами початок великого дослідження, яке повинно, на думку автора, охопити всі сторони народньої казки, її форму, сюжети, ідеологію і культурно-історичну бстановку її зародження. Перший випуск першого тому, який оце вийшов у світ, присвячено аналізу сюжетно-складання казок про неповинно-гнаних. Автор відріжняє ут такі: групи: 1) казка про мачуху й падчерицю, 2) про підмінену жінку, 3) про

неповинно гнану жінку, 4) про оббріхану сестру і 5) про героя-дурня. Весь зміст книжки приводить властиво до установаження літерних схем, чи формул для різних варіантів тієї чи іншої казкової теми. Наприклад, так: загальна сюжетна формула казок типу «Золушки» має таку структуру (літери значать прості повістярські одиниці):

$$a_1 A_8 C_7^5 R_3 A_{11} A_9^2 A_{10} C_{7(1+1)} e_1 C_3^2$$

Подібними формулами наповнена вся книжка. Таким чином, ми бачимо, що це дослідження Р. М. Волкова збудовано виключно на формальному підході до поетичної творчості по-за всяким зв'язком з громадським оточенням, чи культурно-історичними обставинами, в яких виник художній твір. Але метод, обраний автором, задовольняючим признати не можна: завдяки своїй крайній механічності, він безплідний. Що дає для читача цей безконечний перелік варіантів даної казкової теми і встановка їх структурної форми? Не можна ж забувати, що внутрішній розвиток казки (цеб-то її сюжет) і зовнішня історія її (місце і час виникнення казки, соціально-економічна основа, шляхи розповсюдження) тісно зв'язані поміж собою. Необхідно мати на увазі, що розповсюдження елементів народньої творчості (фольклору) виникає нерівномірно і непростолинійно. Вона разом із загальним культурно-історичним потоком, проростаючи в оточення багатьох паростками, образує тут нові повторні осередки і захоплює все нові й нові області. Часто казковий, чи пісенний матеріал захоплюється владним колонізаційним рухом і, відокремившись від загальної маси, заноситься в далекі області, даючи тут початок новим осередкам. (Такий спосіб перенесення елементів фольклору можна назвати метастазом). А тому не можна не поставитись негативно до методу автора: він бере самовільно один клас казок (фантастичні казки), вихоплює з цього класу одну групу казок—про неповинногноблених,—і на протязі 200 сторінок розглядає схеми превсяких варіантів даної казкової теми. Для того, щоб висновки автора не стали випадковими, йому потрібно було б оброблювати по такому ж методу і всі останні сюжети та групи казок; а така праця вимагає багатьох літ марудливої роботи і декілька десятків томів. Інша справа, як би Р. М. Волків поспробував установити найбільше загальні теми для всіх казок, подібно тому, як покійний берлінський професор Рихард Мейер прагнув довести всі казкові сюжети до трьох основних тем: 1) схема «Зайвого», 2) схема «все, крім» і 3) схема крадіжки відзначної прикмети чи атрибуту. Для науки було б більш цінним, аби проф. Волков поспробував виділити із складу казок різні культурно-історичні шари: доісторичний, феодальний чи дружинно-княжий, мотиви книжного походження і т. д. (див. Macculluch, *The Childhood of Fiction*, p. 9).

З де-якими твердженнями автора, в передмові до книжки, теж не можна погодитись. Так, відзначаючи властивості «казкового складу», чи то пак поетичної техніки казок (стор. 12 і слід.), він указує на повторення, наростання ефекту, паралелізм і стереотипні фрази. Але до типових рис «казкового складу» потрібно, крім того, віднести концентрацію дії довкола одного героя, пересунення вершини драматизму на кінець казки, відсутність побічних дій і паралельних сюжетних ходів, слабкість мотивівки дій, відсутність власних імен, або занадто загальний їх характер і т. д.

По своєму підходу робота проф. Волкова нагадує працю казанського вченого В. Андерсена про казкові сюжети. Але там принаймні ми находимо весь матеріал, який торкається того чи іншого сюжету (казки первісних індо-європейських східних народів), наш же автор, наслідуючи, за його власними словами, за методом проф. Д. К. Зеленіна, находить можливим обмежитись одною лише національністю, забуваючи про те, що чим ширша площа під будівлею, тим вона стоїть непохитніш.

Е. Кагаров.

Михайль Семенко. Кобзар. Повний збірник поетичних творів в одному томі (1910—1922). Київ, 1924, «Гольфштром», 648 стор., ін. 8^о.

Солідний повний збірник творів і останній задержуваний вибрик. «Кобзар!» З небіжки Елени Гуро епіграф: «Созданное уже не принадлежит тебе». Михайль Семенко. *Golfstrom*.

Взагалі Семенко стільки зробив для української поезії такого, що вже має певне місце в її історії, і в той же час ніби не виправдав своїх же власних надій.

Звідцілья подвійність у критичному відношенні до його творчості не тільки професійних критиків, але й самого автора. Основна риса цієї творчості є напруженість, яка зараз же спадає, не досягши бажаних наслідків. і знов відновлюється, знов зарано спадаючи.

«Мій девіз — несталість і несподіваність» — каже поет і підкреслено римує історію з істерією на 337 сторінці.

Час, як відомо од другого панфутуриста, є поганий кравець, і от протягом 11 років зшив він книгу не книгу, а дуже товстий, трохи шаржований, автобіографічний звіт («всі біографії — шаржний звіт» — та ж стор., ХХХ.) з метеликів — «пуантів» на прецікаву тему: «Хочете знати, хто такий — я?»

Певної відповіді на це запитання автор не дає та й не дасть мабуть вже, бо трохи запізнює, примусивши зацікавлених звернутись до соціологічного аналізу творів.

Відповідну аналізу вже пробував переводити Володимир Коряк, який присвятив у різних місцях не одну цікаву сторінку Семенкові, визначивши, між іншим, як найсильніші боки в поета, його працю над синтаксою та словником, його імпресіоністичне малювання міста.

Але українська література з 1918—1919 р. р. зробила несподівані кроки на шляху «якогось відродження», що од його в свій час одмовився Семенко, і означені т. Коряком риси загубили актуальне значіння новаторства.

Семенко (вкупі з футуризмом взагалі) опинився у малоприємному, бо воно облудне, становищу застарілого новатора, футуриста без futurum'a майбутника в минулому.

Неорганізована однією певною ідеєю праця дала, як і слід було б чекати, трохи негідні наслідки.

Семенко не написав книги, хоча б у змісті пародії на шевченківський «Кобзар». Він і в повному збірникові дав те, що давав завжди — мішанину талановито недороблених віршів з віршами просто недоробленими, присвятивши всю цю творчість одній темі — Семенкові, іноді трохи глузуючи з неї:

То мої поезії беззразкові,
То мої поезії бензинові,
То мої поезії випадкові.

Ми кращої думки до тих поезій, ніж сам автор: вони (поезії) не беззразкові мають певні, іноді погані, іноді гарні, зразки, здебільшого російські; вони, безумовно не бензинові та й не випадкові. Поет так часто кокетував з публікою, містифікуючи землячків, що йому вже на слово не ймуть віри. «Притворно безумний Семенко» — остання хронологічна характеристика поета (в російській пресі).

Всі зазначені, властиві поетові риси остільки органічно злилися в його особі, утворюючи цю соромливо-задеркиувату, парадоксально-шаблонуву постать, яка прикрашує обкладинку книжки і витикається з кожного рядку її, що зусилля Семенка на останніх сотнях сторінок вийти по-за власні межі треба вважати невдалими. Наслідки цих зусиль не цікаві, не надаються до читання. Поет відчуває, він, між іншим, щира людина, що «грузне у фразах». Але чи справді він все це робив, чи серйозно писав «Кобзаря», чи навмисне дратував публіку, містифікуючи, своїм звичаєм...

«...Зачиняє бог свій театр, спускає завісу,
Спомин минулого несподівано замерз».

Відповідь! Або ось, ще щиріше:

«Одбодлерили, одсеверянили
пороскапували душі в кавярнях».

Спитайте в самого поета і він відповідь —

«А я хіба що казав?

У мене слів немає».

(стор. 593).

Ви вже повірили? Даремно! Ось Михайль Семенко накрутив цілком педантично («поезомалярство!») конструктивістичні жарти на тему:

«Михайль Семенко поголив бороду» і кинув, задумався. Нудно!

«Яка насолода вмірати...»

А потім серйозно, задумано, на останній 627-й сторінці висунув Вам, вельмишановний громадянину, та й вам товариші, — язика:

— VII —
«Понеділок
Вівторок
Середа

Четвер
П'ятниця
Субота
Неділя».

ХІІ. 922. Київ.

Кінець.

З зовнішнього боку книжку витримано дуже демократично в дусі якогось поганого видання «Кобзаря». Ціна дешева, порівнюючи з розміром. Портрет у книжці (фотографія 19-го року) не вийшов. В змісті популяризації панфутуризму книгу треба вітати, хоч у ній переважає Семенко кверо-северянїнської доби. Як що дивитися на неї з точки погляду літературної паталогії, так треба тут берегтися, бо Семенко підроблено хворий. Іноді здається, що він і не футурист, бо до своєї ідеї Семенко ставиться не фанатично, а скептично. Ми не віримо навіть у занепад сучасний семенківської творчості, г. ч. через те, що розділ «Решта» безумовно талановитий і дотепний, а це останній розділ книжки.

Якось не йметься віри і в те, що «такі справді співає останню пісню останній поет, цеб-то я, лірик океанів і континентів», коли так каже Михайль Семенко про себе. І пісня не остання, і зовсім він не лірик континентів цей П'єро з Хрещатику, але справді лірик. Поеми і взагалі довгі речі Семенкові не вдаються. Поеми спец-призначення, як відомо, просто нудні, виходять по-за імпресіоністичні межі, призначені натурою Семенкові. Символістична «Ліліт» поділяє ту ж сумну участь. Перша з поем Семенка цілком лірична—«Вінок тремтячий»,—цікава і стоїть якось окремо в творчості поета. Шкода, що ця прекрасна річ, яка так гарно передає «містичку» міста, не звернула на себе в свій час відповідної уваги. З окремих ліричних мініатюр можна нарахувати багато і невдалих та біля половини їх перейнято суто семенківським капризним гумором і своєрідною задержуватою кокетовістю, з-за якої виникає мимоволі ціла низка мало захоплених собою визнань.

От на-останнє уривок авто-характеристики Семенка:

«Життя мене обігнало,
А я остаюсь романтиком,
І кожда моя дрібниця—трагедія,
І кожда мрія моя—огонь ворожий,
І кожда щирість—помилка,
І стремління—рабство...
І вільний раб—ім'я моє.
І не дивуйтесь моїй сміливості,
Бо її змінює замішання.
Геніяльність змінюється бездарністю
...Я не знаю своїх доріг...»

(стор. 343).

«Життя мене обігнало»—характерне визнання, що повторюється в книжці. Але ми ж кращої думки, що до творчості автора, ніж він сам у вище-наведеному уривкові, хоч і визнаємо почасти правдивість цих інтелігентських самообвинувачень.

«Кобзар» Семенка викликає де-які проблеми до розв'язання.

З соціологічної точки погляду виникає тема: «Самоліквідація інтелігентського індивідуалізму, як безнадійне завдання інтелігенції—за матер'ялами Семенківського «Кобзаря».

З точки погляду формалістично-психологічної, хоча б така:

«Занепад формального новаторства, яко форми літературного поступу—в зв'язку з «Кобзарем» Семенка».

І наприкінці сам поет напрохується на тему:

«Кобзар» Шевченка і «Кобзар» Семенка з точки погляду відношень Семенка до Тараса Григоровича».

М. Доленго.

P. S. Додаю ще де-кілька цитат до вищезгаданих тверджень:

«Я червоний з блакитним» (335 стор.)
«Я—жертва погасаючого світу
«Я—поранений звір».
«Я тримаю в кишені світ бездонний,
«Я—фігляр» (336).

«Бажати жить великий ризик». (175).
 «І смерть, комична смерть», заграла на струні»...
 «Тротуари пусті нудні й давно знайомі вітрини» (107).
 «Твоє тіло слизьке, як пристрасть,
 І виблискує ніби відьма «Ропса» (123).
 «Слова мої непослідовні» (49).
 «Чому не можна перевернути світ?
 Щоб поставити все догорч ногами?»

М. Д.

Я. Мамонтів. «У тієї Катерини». Інсценізація поезії Т. Шевченка. Автор скористувався нагодою святкування роковин великого поета і, взявши за основу Шевченківську фабулу, написав сценічний етюд...

Незручно по-моєму називати це інсценізацією, бо річ зроблено досить самостійно.

Текст подано в стилі Шевченківських драматичних творів. Вийшло гарно, романтично й трохи солодко. На мою думку, було б багато краще, коли б автор був відійшов цілком від Тараса Григоровича, цеб-то пересипав свою Катерину перцем сьогодішнього дня. Річ мабуть розрахована на селянсько-робітничий театр. Перед текстом рекомендується прочитати слухачам вірш Шевченка. Було б краще той вірш вставити в середину замість кобзарської думи.

Мова гарна. П'єса, очевидно, матиме успіх.

Z.

Володимир Сосюра. Осінні зорі. Збірка поезій. В-во «Книгоспілка». Харків, — 1924—Київ. Стор. 78, in 8^о.

Володимир Сосюра. Місто. В-во «Червоний Шлях». Харків, 1924, in 16^о.

Лисиче над Дінцем кинуте. Червона Зіма проминула. Немає ні тепла од рідної хати, ні спеки од проллятої крові. Ні в чому забутись, бо навіть спомини дають все смутніші і блідніші відбитки. Порожня мрія не знайшла за що зачепитись у космічній просторині і повернулася до землі-матусі, що весь час побивалась «там, унизу».

Повернулася знесилена, зневірена і зупинилась на одному об'єкті, що на його не звертала до того певної уваги—на власному «я», на Володимирі Сосюрі.

«Хто розуміє цей жах, коли душа така самотня...
 Моє серце—благбаз в часи військового комунізму.
 Коли далі були такі пахучі, такі червоні»...

Так почались «Осінні Зорі».

Але, повернувшись до свого «я», мрія поета різкими рисами накреслила в блакитному майбутньому свою ідеологію.

Колись буде знати про Перекоп кожна дитина і перейде повна електрофікація («зацвітуть електричними зорями і земля і небо»). Колись будуть віки за одну хвилину і тоді прийде кінець НЕП'у.

До нової економічної політики Сосюра відчуває між иншим чисто особисту ворожнечу, яка, спіраючись, безумовно, на соціально-економічних факторах, визначає все ж собою домінуючий загальний тон всіх його поетичних емоцій, що з усією своєю конкретною тематичністю завжди здаються трохи потойбічними, наджиттєвими...

В майбутньому «згадають і про Володимира Сосюру», а зараз до цієї згадки повернувся він сам, але зараз —

«Моє серце—благбаз в часи військового комунізму».

Далі—мрії («чи й на Марсі такі ж менестрелі?..»), спомини («кричали по ночах міста в крові й одчаї»), сучасні вражіння («магнолії лимонний дух»), еротика і впливи, поетичні впливи сучасних елегіків. До Сосюри в нас було таке уявлення, що революція і війна—це великі трагедії, до яких треба підходити з підвищеним тоном, з гучним голосом,—уявлення ясно інтелігентське. В Сосюрі все це перетворено в ніжну тендітну елегію з постійним рефреном:

«А десь по-над Дінцем журба осіння бродить».

Таким чином виникли поеми,—ліричні, історично-революційні. Тематично вони зв'язані з «Червоною Зімою», але відрізняються од неї все більшим і більшим

одходом од непосредності вражіння. В «Осінніх Зорях» такими будуть, як раз «Осінні Зорі» (не вся книжка, тільки окрема поема на 38 стор.), «Оксана», «Віра», а також і «1871 рік», хоч остання поема і має історичну тему 1-ої комуни.—Творчий принцип у всіх цих творах один — «зняться мені ешелони і далі». Відрізняються вони од «Червоної Зими» і дійсно—так, як сон од дійсності... В усіх акварельна двохмірна мальовничість, в усіх побутова інтимність ніби трохи здалеку («до церкви тихий дзвін, біограф, парубки»), але самостійного значіння ці поеми не набірають, не переходячи по-за межі безсюжетної ліричності елегічного спомину.

Цікавіші спроби в поета вийти з тону першої поеми, та вихід є заважким, як завжди, хоч поет і присвятив майже всю свою другу збірку (Осінні Зорі) на розв'язання цієї проблеми. Перед Сосюрою встала дилема: або лишитися тільки автором однієї речі, повторюючи до перевичерпування ту ж «Зиму»... або, не зважаючи на НЕП, посунутись у якесь невідоме «далі». Та як? В розпорядженні поета все на його «я» тендітний зденерований сейсмограф соціальних землетрусів, тільки я—«В. С.».

І от він пише—«Пролог до невідомої поеми» і починає—«не я пишу оцю поему, а тисячі: з блідими... лицами, з чорними трояндами під очима»... Згадав головне твердження комунізму: «не я—колектив». Прийшов на станцію «Революція». І знов—таж непереходима межа вступного віршу...

«Це я хожу по місту з одрізаною головою... НЕП... і на руках у мене б'ються і дзвенять одинокі жилки, а може вулиці майбутнього міста?»

«Чи чуєте мене, поети селянські? Порівняння—жилки і майбутні вулиці—«поэмы длинной стоит», але нам треба зазначити зараз основні координати творчості поета, бо вони в «Пролозі» яскраво виникають... То є—кинута село і сучасне, ще не рідне місто, з одного боку, та неповська дійсність і утопічна фантазія, з другого. Координати, як бачимо, соціально-економічні, а за ними безпосередньо визначається емоціональний тон творів, той чи інший настрій їх.

«Вечір глянув одиноким лихтарем. Глибоко. Глибоко. Глибоко»... Така в Сосюрі задуманість. Що ж він бачить тоді? «Падають комети на голі коліна, і сльози біжать по щоках»... Тіло! «Вуста ростулені і тіла дух медяний». Це еротика (а не щось інше). Особиста поема про «золотого ведмедика», що колись сумною дівчинкою стане з ім'ям маненьким—Ві-ра.

«Вітру наймення—Володька. Сумно дивлюсь у вікно.

Снилась мені ти на фронті. Роки... секунди... давно»...

Сказано з приводу того, що «вітер цокає в ставні: «Любо, встань»...

Вдивившись глибше од соціального ґрунту, людина побачила загальнолюдське біологічне підґрунтя в спільній для всього живого сексуальній сфері. Але ще глибше—

«Крикнув шалено: «Моя!»

а я твої очі едемлю,

та не перший, не перший—я».

А далі не сцена ревнюців, а тільки натяк на неї:

«Вітер над морем... скелі... В море я кинув когось».

І ще глибше, глибше —

«Місяць доріжку стеле, ляжу на ній, засну».

Тихо, без дум опускає в темну, холодну труну».

Заглиблення остаточне. Смерть. Од соціальних мотивів до фізіологічних і од тих до мертвої природи. Вітер. Море. Скелі. Місяць. Темна, холодна труна.

Але вже владно, постійно з тієї глибочини з'явилась ще одна постать і встала поруч з образом «смуглявого вартового». Жінка. Згодом вона, виринаючи на соціальну поверхню уяви поета, прибрала конкретні, іноді занадто вже..., риси «жінки революції».

Спочатку ж було, здається, так:

«Губи в губи... тепло і вишнево...

Он пройшов задумаю Дантон...

А вгорі бджолою Магадеви

Монотонно гуде камерон»...

Відомо, що на тому глибові, де спочиває Вічність, немає між сучасним і минулим великої різниці, і так невідомо художньо забув у цих рядках про умови часу Володимир Сосюра.

«Одзвонила давно Революція».

«Місто». В книжці нові завдання. Спроби дати типи. Вже в «Зорях» Сосюра знайшов—Смуглявого Вартового та Жінку Революції. «Місто» (тематична назва!) починається з типологічної поеми «Н а л ь о т ч и ц я».

Характерно і дуже цікаво, що при цій зміні рішуче змінився ритм у поета. Замість знаменитого шостистопового ямбу, що ним Сосюра вже призвичаїв нас до відчуження ритміки лав і ешелонів, з'являється скорочений, енергійніший і не такий співучий чотирьохстоповий.

«Біля конторки хлопці п'яні,
Вгорі вагончики біжають,
І труби в синім океані».

Теж Донбас, як і в «Червоній Зімі», але в іншому освітленні, не з точки погляду: там рідна хата.

В першій поезії, треба зазначити, автор все ж не занадто самостійно володіє новим для нього розміром. В наведеному уривку згучить щось подібне до трактовки Рильського, а такі рядки, як ось ці:

«Хтось по-французькі влучно цвенькав,
Коляски, бонни і ляльки,
А на базар дівча маненьке
Ходило красти житняки».

Чимсь і чомусь нагадують В. Поліщука. Але Вол. Сосюра в новій збірці вперше береться до тематичних поезій і спочатку вони мають всі ознаки етюдності... Важно, що од «Червоної Зіми» поет вже одійшов на новий шлях, хоча б і через «Золотого ведмедика» перейшовши, бо на старих шляхах у В. Сосюри змоги для дальшого поступу, на наш (і загальний) погляд, не було.

У зв'язку з тематичністю виникли в третій збірці ще де-які нові для нашого поета ознаки того самого з'явища, що його Ю. Тиверець помилково зве «з а н е п а д о м л і р и ч н о с т и» (див. статтю Ю. Тиверця в ч. 1—2 Ч. Ш. 1924).

Сосюра дав низку окремих коротеньких і класично викінчених поезійок. Ну, хоча б перша-ліпша:

«Дитина порізала пальчик
і дивиться так ніяково.
На ранку подує і плаче,—
ніяк не спинить йому крові.
Синява сніжинками повна,
така невимовно байдужа.
Небесная стелеться вовна,
лягає покійно в калюжі»...

Дитина та небо. Просто до геніяльності, але я чомусь подумав, перечитавши ці рядки, літерально так: «Як гарно став писати Максим Рильський. Ну, просто чудовий уривок».

Перехід до класицизму спостережено і в де-яких російських пролеткультовців, у зв'язку (досить двохзначному) зі зменшенням їхньої продукції. У Сосюри такий перехід йде в супроводі певного збільшення... виробництва (вже 3 збірки помічено в його 1924 роком, це в березолі місяці...) і класицизм Сосюрівський можна вважати за переходове з'явище. В усякому разі, він значно підвищив поетичну техніку поетові.

Але з вищезгаданої низки де-які окремі поезії, переховуючи нові придбання Сосюри (тематичність, виразність малюнку і більша різноманітність у розмірах), роблять цілком своєрідне враження. І це як раз ті рядки, де на зміст твору впливає антинеповська ідеологія тов. Володимира Сосюри. Рішуче цікава безпосереднім впливом ідеологічного кістяку на зміст і форму її—поезія «Місто».

Свідоме підкреслення соціологічного моменту в ліричній поезії, як художній засіб творчості, можна зустріти в де-кількох місцях у поета, в чому й полягає не мала його заслуга, на наш погляд.

Місто викликає в Сосюри таке обурення, що—«не знаю, хто кого морочить, але я б нагана знову взяв і стріляв би в кожні жирні очі, в кожну шляпку і манто стріляв»—каже цей наївний і ніжний поет.

Але його стихійні поривання затримує залізна дисципліна партії, що є в той же час і ладом міста:

«Але, ні. Їх другим треба взяти.
І синіє невбаганно сніг...
Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої».

Товариш Сосюра дійшов таким чином до виправдання необхідності неп'я. Як що на його, дуже рішучий поетичний крок.

На додаток ілюстративна цитатка до моїх тверджень про глиб і жінку в Сосюрі:

«..О, жінко Революції!
Скільки геніїв вийшло із доісторичної
Глибини твого черева...»

В тій же півпоемі «Рабфаківка» сумне пророкування—«ніколи, ніколи не буде краще на землі». Взагалі сосюрівський песимізм річ, здається, цілком невивправна... Є в «Місті» прекрасний вигляд «З вікна» на вулицю...

«Кінь око скажене криваво примружив,—
ударом трамваю хребет перебило...
Кінь плакав.. і мерзли, трусилися сльози...
І от біля нього спинилася жінка.
Струнка і тривожна, в зеленім шоломі,—
од жалю рукою—з кобури нагана:
В заплакані очі залізо і племінь...
А в небі сніжинки хиталися п'яно».

Так виявляється жаль в сосюрівському світі.

Останнє зауваження... Сосюра безумовно гарний поет, хоча мене і мало цікавить питання—чи дорівнює, чи не дорівнює він Тичині, Рильському та хоча б Єсеніну (Дорошкевич у «Більшовику» в Києві каже, що дорівнює—будемо вірити...), але він в усякому разі гіршим не зробиться, коли остаточно зукраїнізує свою поетичну мову, а вивчати його поезію буде і приємніше і корисніше... Правда, в останній збірці поет зробив певні кроки і в зазначеному напрямку.

На аналізі поетичних впливів рецензент не спіявся. У Сосюрі вони місцями дуже помітні (рядок: тінь... день... сум... нпр.), але поет якось про їх не турбується і вони легко виникають і так само зникають, залишивши Сосюру самим собою.

М. Доленго.

Ол. Досвітній, Тюнгуї, новелі, Державне Видавництво України, 1924 р., ст. 139.

Тюнгуї—китай, китаець, китайський громадянин. І новелі О. Досвітнього присвячено тюнгуєві. Тюнгуї відіграв величезну роль в історії комуністичної Революції, тюнгуї «пройшов із краю в край» і Радянську Україну. Теж недаремне в українській літературі подибується його фотографія. Є тюнгуї і в Сосюрі, і в Косинки, і в М. Терещенка, але там тільки риси портретів. О. Досвітній узяв більше полотню. Взяв він тюнгуя на його вітчизні і крізь нелюдські страждання привів його в країну соняшної держави.

Очевидно, історія тюнгуя цим не скінчиться. Тюнгуї вріс в нашу революцію і ще не одне перо буде прагнути змалювати його.

В найбільшій у всій книжці новелі «Тюнгуї», тюнгуї Дзі проходить перед нашими очима з того часу, коли ще не було китайської революції, через розмотовані повстання китайського раба, до куцої Республіки Юан-ші-кай, що вкрила богдиханського дракона брехливим прапором буржуазної республіки, «через солончаки й велику пустелю на східнім півдні де миготить червоний вихор», де в мареві в глухому, але й грізному гомоні видно його примару, що вартує свою пригноблену землю. Прийшов цей Тюнгуї через руки «місіонерів і стрівся з ним автор у себе вдома, де «на чужині, за революцію,—помирав Тюнгуї».

Такий зміст новел.

І виконано їх з повним знанням предмету, пройшов Тюнгуї живий такий, як він є на своїй землі.

І в цьому заслуга письменника.
Малювати він уміє.

Досвітній не жахає, не робить страшних гримас. Пише він про найтяжчі речі просто, по дитячому наївно, так, як наївне життя темного згвалтованого Тюнгюя з самих низів життя, що вірить, сподівається, чиї мислі такі прості й наївні, як був простий і наївний робітничий клас, ідучи з петицією до царського палацу. В цьому сила автора, що вражає, підносить, дає художню правду, таку жорстоку і таку просту.

Можна закинути авторові, що він уникає малювати китайський пейзаж. Може це навмисне. А може автор не зовсім справився з завданням. Очевидно, автор і сам почував це, даючи наприкінці нарис про самий Китай «Там, де живе Тюнгуй», пробуючи дати «географію». З цим треба щось було б зробити інакше: або ж роскидати «географію» по всіх новелах, або ж останньою новелою розпочати книжку.

Але це спеціально до автора.

Вступ до новел на нашу думку, цілком зайвий. Він тільки псує книжку. До художньої агітації буденної публіцистики додавати не варт.

Видано книжку добре. З емблемою тюнгюєвого тавра, виконаного художником А. Страховим.

Книга має майбутнє. Може дійде свого часу вона й до самого Тюнгюя.

Сам. Кожушко.

Винниченко В. Твори, т. т. II, IV. Кооп. Вид-во «Рух». Хар., 1923. Накл. 3000. Стор. по 204—214.

Кооперативне видавництво «Рух», крім енергійної праці по виданню п'єс (заново переглянутих і з відповідними вирізками та змінами) взялося до видання творів В. Винниченка. Доки що вийшло з друку 4 книжки, т. I, т. II в 2-х випусках, та т. 4. Третій ще друкується і скоро з'явиться в продажу.

Твори Винниченка (звичайно, художника-Винниченка, не політика) мають велике значіння для уявлення робітничого життя, побуту села в р. 1905 і скоро після цього.

Окремі оповідання Винниченка увійшли майже у всі читанки для трудових шкіл, в читанки для дорослих і т. п.

Отже твори Винниченка найдуть місце в бібліотеках клубів, сельбудинків, хат-читалень, а відповідні до віку школярського—в бібліотеках дитячих.

Не місце тут зупинятися на творчості Винниченка. Про це вже багато писалось.

В останніх цих 2 книжках уміщено такі дрібні твори: т. II, Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. Уміркований та щирий. Рабкрам. Малорос-Європесць. Голод. Честь. Ланцюг. Солдатики.

Як бачимо, переважно ті твори, що були видані ще Державним Видавництвом в Києві р. 1920 і яких нині вже немає в продажу.

В т. IV: Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чудний епізод. Тайна.

Не можна обійти мовчанкою—як саме справилося видавництво з завданням.

Скажемо—майже бездоганно. Папір гарний, друк чіткий, оповідання окремі, відмежовані одне від одного чистою сторінкою (з назвою лише слідуєчого твору).

В кінці томика подано зміст і на звороті (а той на окремому аркушикові) картку бібліотечну по десятковій системі. Це значно полегчує працю бібліотекаря.

Книжки навмисне не обрізано, аби при заведенні їх в палітурки лишилися більші «поля».

Треба лише на обгортці помічати, який том (це вже є на 4-му).

Ціна трохи великувата (90 коп.), але при малому тиражі це цілком зрозуміло.

Хочеться побажати, щоби все зібрання творів було готове як скоріше.

Мих. Марусик.

Нові дитячі п'єси. 1) **П. Волобуєв**—Мені 13-й минало. На 1 дію. Харк. Книгоспілка. 3000, стр. 16 вел., 2) **В. Волиняк**—Малий Тарас (великий бунтар). На 2 дії. Київ, Вид. автора. 1.500, стр. 32 мал., 3) **О. Сліпкова**—Гернами. Пост на 4 карт. ДВУ Др. 3000, стр. 22 вел., 4) **В. Тодосів**—Червона Хусточка. На 3 дії. Київ, Вид. автора. 1.500, стр. 16 мал. 5) **П. Долна**—У тієї Катерини. Спроба сценарія до слів Шевченка (в газ. «Більшовик» від 5/III, ч. 54). На 2 сцени. З увагами що до виконання.

Нові методи виховання дитини ґрунтуються на як найбільшому розвиненні дитячих здібностей, творчості, активності. Місце старої казьонної схоластики, «зуб-рьожки», всмокчування без перестанку знаннів, далеких, нецікавих дитині—заняли

цілком інші підходи до науки шкільної, а саме навчання оздноманітної повинности помалу стає живою, повною інтересу та захоплення грою-працею.

Тож і не є випадковістю, що у всіх нових підручниках та порадиниках вчителів радянському значне місце займає драматизація, бо цей засіб дає гарні наслідки, веде до міцного об'єднання дітей, еднає школу з населенням, життям, дає змогу дитині виявити свої здібності, смак в галузі естетичній.

І бачимо ми—по всій Радянській Україні немає школи, чи дитячої комуни, де б під час свята революційного, чи перервів між триместрами, роковин діячів, письменників, не було б спроб влаштувати дитячу виставу, інсценізацію, нові картини, навіть хоча б байки в дієвих особах.

Цілком зрозуміло, що керівники дитячих установ, бажаючи допомогти дітям—геть перерили бібліотеки, переглянули покажчики книжок, шукаючи коли не п'єс, то віршів, оповідань, які б можна було інсценізувати.

Звідусіль чуємо скарги—«чому мало видають дитячих п'єс, дайте їх, допоможіть нам».

Здавалося б—чого простіше—зібрати рукописи, виправити трохи і до друку.

Дитячі п'єси малі розміром, надрукувати можна багато. Але це не така проста річ. Як не дивно, а у нас дуже мало дитячих п'єс, що відповідали б завданням сучасної педагогіки. Пишуть люде багато, вистав дитячих відбувається теж не мало, спроб—сила-силена—та, на жаль—значна частина невдачі. Напр., за рік Репертуарна Комісія Харків. Досвідньої станції переглянула коло 600 дит. п'єс, але ухвалила щось менше 10%. Такі наслідки надто характерні.

Ось і нині—протягом березня з'явилося в продажу 4 дитячих п'єси, і навіть в газеті уміщено до свята Шевченківського сценарій, що також можна спробувати виставити в школі. З перелічених 5 п'єс—4 стосуються життя Шевченка. До цих роковин Т. Гр. вони запізнилися, але будемо розглядати їх, яко взагалі п'єси дитячі.

Перша, «М е н і 13 м и н а л о», не дуже вдачна. Вона, правда, проста, коротенька, але зміст її мало цікавий, оздноманітний, дія не захоплює глядача, мало руху, а натомість—більше слів, діалогів, пояснень. Не можна визнати вдачним введення значної кількості дорослих дієвих осіб—треба не забувати, що в дитячих п'єсах ці ролі виконують діти, їм не дуже вдаються типи дорослих, бо й голос, рухи, постань—мало відповідають завданню. Виходить комично, тоді як на сцені по п'єсі плачі, сум... Значною хибкою є наділення Тараса—дитини р. 12—думками й словами, що не відповідають ні його розвитку, ні дійсності, як скажемо: «Ну, почекайте ж! Колись... Колись... Не кажіть же тоді про ваші муки та ваші сльози»... (це панам погрожує!).

Цікаво починається друга п'єса «М а л и й Т а р а с»—сценою малювання на стіні. Ми знаємо, що Шевченко—дитиною найбільше виявляв хист цей саме, вірші він почав писати далеко пізніше.

Та знову автор «приписав» 10-літньому Шевченкові такі «ахові» розмови про бога, янголів, свічки, рай, що стає соромно за автора—невже ж він не уявляє побуту р. 1824, думок, настроїв селянських—неначе це каже «Молодий Ленінець» та ще й з стажем—1—1½ років! Далі в п'єсі подано надзвичайно сильну сцену катування Шевченка його дядьком і мачухою—за те, що буцім він украв москалевих 45 копійок. Тут пішов в «ход» ремінь, вирази: «убить гада треба! Злодіяко... Собако... Гаденя... Арештантюго». Нащо це все? Невже ж не можна було інакше показати тяжке життя Тарасове у мачухи, бійку, лайки! А то аж 8 сторінок відведено на катування (з 25, що припадають на текст п'єси!).

Нарешті—з'являється батько і визволяє свого хлопця. Дізнаються, що на Тараса набрехано. І лютий дядько Павло вже жалкує, що втік брехун Степанко, «шкода, що тому не всипав»...

Це й вся п'єса. Як бачимо—автор дав малий зміст, лише і день, навіть менше, життя Шевченка, навмисне зіпсував п'єсу дикою сценою катування і цим зробив її цілком гидкою.

Для вистави треба викидати значну частину розмов антирелігійних, перероблювати сцени бійки, і тоді будемо мати маленьку п'єску, що її можна пустити на дитячу сцену.

Без порівняння з попередніми краща п'єса О. Сліпкової—«Г е р н а м и». Це не п'єса, а постановка на 4 картини, по системі «Гайдамаків» Курбаса. Спроба заслуговує, безумовно, значної уваги, але вимагає участі щось коло 80 дітей.

Необхідні світлові ефекти, велика сцена, музика, добре зрепетовані масові рухи-сцени.

П'єса мала вже кілька постановок, справляє міцне враження. Що до самого тексту—не можна не зауважити кількох «ляпсусів»: «світ (світло), зліва направо, нужда, розказав, ілюзія, в правий та лівий боки, погляне на стени... і промове... де могила о давнім давні говорила»...

Так само дивне закінчення з дії—показано, як тяжко було Шевченкові в неволі—коло Аральського моря. Шевченко каже: зоре моя вечірняя, зійди над горою... і т. п. і затихає, а оповідачки: «Отак що-вечора поет з зорею розмовляє... В кінці не витримає такої кари—умер Кобзар!» і—завіса. От-такої! Треба було показати, що Шевченко вмер-то вмер, та не в неволі, а в Петербурзі, вільною людиною, і не від розмови з зорею.

Надзвичайно гидке враження складає перекручування віршів Шевченка—автор починає по «Шевченкові», а далі—як його треба.

На що це?

Кругом неправда і неволя—
Народ замучений мовчить,
А на його робочих спинах—
Царьок годований сидить.

Таких «отсебятин» повно в п'єсі і вони цілком зайві та псують п'єсу.

Треба відмітити «несуразність» в малюнках—схемах—там є напис «звідціль з'являється постать Скоропадського», а в картині 4-ій цього нічого немає і взагалі 4 картини—бідна, мала, слаба.

Сценарій «У тієї Катерини» цікавий новими прийомами—коли рух є «основа дії, засіб... первостепенний». Сам автор попереджає, що в інсценізації «відсутність побуту і психології як особливостей і окремих індивідуальностей». І дійсно—всі сцени обох дій побудовані на фоні завше мінливих груп, що весь час приймають участь в п'єсі, доповнюють слова Катерини, запорожців, підкреслюють логічні наголоси, дають тон, зміст виразам, рухам.

Коли порівняти сценарій з нещодавно написаною інсценізацією Мамантова до цього ж твору Шевченка—бачимо, оскільки автор сценарія взяв інші методи і прийоми, йдучи новими, мало протореними шляхами. І в цьому заслуга автора сценарія.

Масові рухи і сцени вимагають старанної підготовки, але повинні дати значний сценичний ефект. Спроба безумовно варта до здійснення.

Остання п'єса «Червона Хусточка» для дітей дошкільного віку. Вона по змісту повторює стару фавулу «Красної Шапочки», але автор досить удачно уникнув де-яких тяжких місць казки—як скажемо—вовк ковтає бабусю, його убивають, розрізають живіт, бабуся вилазить жива. В п'єсі вовк скидає за ліжко бабусю, та падає непритомна, але коли вовка убивають—починає озиватися з-під ліжка.

П'єса дуже проста, легенька, хоча автор вже надто легко поставився до неї. Можна було вплести в п'єсу гру, пісні, подруг дівчинки, забавки—все те, що так милує малих актерів і малих глядачів, що є бажане з міркувань педагогічних і нарешті дало б змогу охопити дієвими особами більшу кількість дітей (тут лише 1 дівчинка—герой, 1 вовк, а решта: мати, бабуня, дідунь—виконують ролі дорослих, значить, треба брати дітей старших. П'єса написана по фавулі старезній, без ріжних прикрас та доповнень—мала надто і скучненька, нівроку.

Та й фавула вже остільки заялозана, що чи не час її закинути?

Крім цих п'єс дитячих, ще є в Альманахові ч. I «Плуг»—В. Муринця «Спартак» на 5 дій, але для дітей старших груп семилітки, досить складна по декорації, масовим сценам, але цікава по ідеї, є кілька інсценізацій до свята Паризької Комуни (в книжці, виданій Т-вом сприяння молодому Ленінцю, під назвою: «На барикадах» і в серії ДВУ під назвою «Бібліотека Юного Спартака», було видано в р. 1923 п'єсу-феєрію «Чарівна Сопілка», в журналі «Червоні Квіти», ч. I, була надрукована п'єса «Розумна бабуся» та, здається, це й все.

Як бачимо—наш огляд короткий і нечисленний, причини цьому ми вже зазначали, але мусимо підкреслити, що справа дитячого театру остільки актуальна, що повинно виявити значну діяльність місцевим робітникам, відділам Наросвіт в справі оброблення, збирання п'єс дитячих, обміркування їх і нарешті—видавництвом виявити більше праці в справі видання, бодай таких, як ось оці, з помилками, хибами.

Мих. Биковець.

Плуг, збірник перший, Літературний альманах, Державне Видавництво України. Харків, 1924.

Це на обгортці, на другому аркуші герб ДВУ, а на третьому «Спілка Селянських Письменників «Плуг», за редакцією С. Пилипенка, 1924.

Сама назва альманаху близька, бо чути оцю назву вже другий рік на всіх теренах України та й по-за межами її. Це вже конкретні результати довгої (як на наші часи рахуючи) праці. Що-правда, одного «Плуга» вже було випущено, але тоді малого, що пройшов тихо й непомітно й загубився десь. Це вже великий «Плуг», на 218 сторінках. Тут уже виступає на 30 імен, що багато з них за того першого «Плуга» й не чути було.

Отже—великий розміром «Плуг».

«Але було б помилкою вважати цей збірник конденсатором певних досягнень, чи, навпаки, «першою прокламативною демонстрацією. Не те й ні друге»,—каже редакція в слові «замість передмови».

І далі: «Наш альманах, це—не підсумки праці, це—сама праця»...

...«А поки що—це ми знаємо—даємо вправи підмайстрів, що хочуть бути майстрами».

З цим усім, безперечно, можна погодитись.

Не досягнення, не підсумки, а сама—праця.

А праця—серйозна.

Роспочато її маленькою поемою О. Донченка «Ленін», траурний силует якого стоїть над заголовком. Це друга українською мовою поема, що з'явилась у полтавських часописах ще за життя Леніна. Донченко ще дуже молоденький, як взагалі всі до одного ще вони такі молоді. Але й вірші його в часописах і в журналах (Зелене Болото, Черв. Шлях, ч. 3) переконують, що в молодого автора безсумнівний є хист. З таким же хистом написано й цю поему про хворобу Леніна.

Сильно нагадує В. Чумака поезія Петра Голоти «Біля порогу Революції»:

—Слово—повстання!
Мітинг заліза!
На програмі денному
Перше питання—
соціалізм.

Бадьора й молода поезія Павла Усенка «Весняне».

Трохи книжна, але така ж юнацька поезія Грицька Плискунівського «Колективи», що трохи ритмом нагадують В. Сосюру, навіть подекуди й своєю фразеологією («На банях чавуни вже брязкіт свій спиняють і падають на діл розхитані боги»).

Не погана ритмічна справа Юр. Жилка «У дорозі». Різблені два вірші Андрія Панова: «Донбас» і «Цвинтар на Дідубе».

Не знайшла собі місце всіма своїми рядками поема Грицька Коляди «Аяна» і вміщена малесеньким уривком, очевидно, тому, що автор затоплює сам себе поемами і не має часу обточити те, що лягає чорнеткою на його папір. В цілому вона, безумовно, більше виграє, додаючи кілька сильних і характерних для Коляди індустріальних образів, особливо контрастів міста й села, де місто малюється такими непереможно-бадьорими, повними юнацького захоплення образами.

Настройові «Сільські комунари» Марка Котушного:

—Ми—машина,
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика
Усипана зорями.

Чудесна «нальотчиця» В. Сосюри, що його творчість уже жде дослідника, який би викрив чари музи цього стихійного таланту.

По жіночому ніжні і по революційному бадьорі дві поезії Марії Романовської «Осінь»:

—Червоне листя в серці парку,
Осінь ласка на твоїм чолі...
Ти дужий?—Так!—Іди!..

Космічне захоплення земною комунною Олелька Саська.

Під Лесю Українку драматичний віршований малюнок Г. Степового.

Це вся поезія, що чергується з прозою.

«Революція» А. Громова, де «Павло їсть очима червоний прапор», якого вбиває батько-більшовик короткими плакатними фразами,—

Незаможницька «Саша» І. Шевченка, що змушена злиднями й голодом поне-віряється по світу, попадає до куркуля, де куркулів син гвалтує її, заражаючи пран-цями, що потім перейшла перон, рейки і пішла в степ»,—

Гарна коротка мініатюра Юрка Мережаного «Документ», де «По-над полем летіло журавлиним ключем мільярдне літо» і під ним Вдовиченко просив у дяді його червоного документа—К. П.,—

Вибагливо-вишукане, таке хороше своєю природою і таке безжальне й жорстоке всім тим, що проходить на його фоні, оповідання Олександра Копиленка, «Іменем Українського Народу»,—сифілітичний, огидний і жахний бандитизм,—

«Мишачі Нори» Петра Панча,—

«Вовчі Байраки» В. Вражливого, байраки люмпен-пролетаріату, де під ножом голоду падає матір і товариш,—

«Міщанка»—Михайла Харченка,—

«Мати»—Гордія Коцюби,—

«Нуждарі»—Володимира Гижицького—автора «Трембитиних тонів»—

«Пасинки Степу» Миколи Дукина, яким, будучи в столиці, хочеться «отак, знаєте, ухопитись руками за голову і бігти, бігти довгою вулицею, а потім по шосе, звернути десь межником, одняти в якогось дядька плуга і закричати на всю Слобожанщину:

—Цабе, гей!—

Химерна, прекрасна і молода своїм захопленням майбутньою комуною «Меліо-рація» Івана Сенченка,—

Талановитий сценичний «Спартак» Василя Муринця—

— Це проза «Плуга».

Можна, звичайно, відокремити з числа згаданих імен О. Копиленка, В. Вра-жливого, І. Сенченка і П. Панча. Це ті підмайстрі, що найшвидше стануть майстрами, революційний зміст вперто пробують одягти в привабно-вишукану форму.

Влучно й потрібно передруковано з Л. Н. В одну з останніх новел Василя Стефаніка, що може цілком зійти за плужанський твір «Сини».

Короткий, але змістовний нарис проф. Олександра Білецького «Двадцять років нової української лірики» (1903—1923) та «Соціальна Пісня на українському ґрунті» Івана Капустянського (Плужанин) становлять науковий відділ альманаху.

Незрівняні «усмішки» Остапа Вишні «Плуг» та «Понеділок» оздоблені талано-витими шаржами на плужанських та трьох гартованських літераторів,—це усмішка цілого «Плуга», цілої молоді, дзвінокої, бадьорої й талановитої генерації комуністичних селянських письменників.

Сам редактор і «отаман» «Плугу» Сергій Пилипенко наприкінці літературного відділу вмістив дві свої байки.

Такий зміст «Плуга», тільки перерахований по заголовках. Зміст, повний революційного побуту, молодистого надійного життя і зухвалою пориву й польоту вперед, до необмежених творчих досягнень.

Перед нами може тільки пуп'янки, тільки подекуди натяки на силу таланту—про це скаже майбутнє. Але—

це є скарб, і скарб немалий.

А коли ми тільки подумаємо, де взято цього скарбу, і дізнаємось, що його плугом вирито з чорної колись земної ріллі, і тепер ясної, що «дівочит» веснами, з ріллі рясно политої кров'ю за щастє колись безправного раба, незаможника і робітника, тоді перед нами на весь зріст і в повній формі встане той скарб, що його внесено в скарбницю нового життя і його літератури.

І. Дніпровський.

Н. В. А це, сказавши, вже не варто говорити ні про обгортку, ні про добрий папір, ні про зайвість чорних ліній, що додають траурного вигляду альманахові.

Це,—дрібниця.

І. Д.

Радянська Освіта. Громадсько-педагогічний журнал. Ч. 2. Грудень. К. Вид. «Шлях Освіти». 96 стр. 7.000 пр.

Якось соромно нині рецензувати журнал, позначений груднем, та ще коли це іси«чник». Але—маємо останню книжку, цю саму, і голосну обіцянку на звороті

обкладинки «в 1 половині лютого 1924 (а не 1925) має вийти № 3». Переход редакції з Харкова до Києва відко мало допоміг видавництву і редакції дотримати слова. Це передмова. Але що до змісту книжки, помічаємо значне покращання і оживлення.

В книжці зачеплено актуальне педагогічне питання про комплектну систему навчання і тому ст. т. Різника на 11 сторінок найцікавіша. Автор — практичний робітник з дітьми і дорослими по цій системі, тому кожне його слово є не від «лукавого», не загальна мудра фраза, а висновок на підставі власного досвіду, спроб, досягнень. В статті є й зразки, обґрунтування, класифікація, суперечки що до комплексів, вказівки до будівництва програму і т. п.

Це перша ґрунтовна стаття укр. мовою на це болюче живе питання.

Так само жваво ділиться своїм досвідом другий практичний робітник — про «організацію дитячого колективу в ран. дитинстві» (ст. т. Дорошенко).

Досить мало місця відведено справі дит. руху, дитячій творчості (журнали й газети дитячі); статтями про «Театр ім. Франка», п'ятиріччя школи ім. Франка в Києві, дописом про Українське шкільництво закордоном є намір підвести одірваних сільських робітників ближче до культурного життя.

Бібліографічні огляди т. Сулими (Укр. письменство), т. Зарецького (методика почат. математики) значно допоможуть розібратися в книжковому ринкові.

До хиб віднесемо: нецікаву, казюну хроніку, цілком не до речі фейлетон Вишні, хоча він сам по собі, як завше — блискучий і повний життєвих рис, запізнений по подіям огляд міжнароднього та внутрішнього становища ССРР (чому ССРР, а не СРСР?).

Одже це вже тонкості, що з часом напевне зникнуть. Вже по ч. 2 бачимо покращання журналу, наближення змістом статей до потреб практичного місцевого вчителя.

А ця орієнтація єдина вірна і саме нині найпотрібніша.

Журнал повинен дійти до глухих кутків вчительської мережі. Це завдання відділів Наросвіти і профспілки «Робос».

Одже зменшення тиражу з 15.000 до 7.000 негарна, лиха прикмета.

Зар. Нев.

„Знаття“ № 3—4 (18—19). Видання «Хозяйства Донбаса». Харків, 1924 р. Стор. 42. Прим. 2.000.

З приводу смерті тов. Леніна чергове подвійне число журналу починається перекладом статті тов. Троцького «Нема Леніна» та віршами В. Поліщука «Коли титан вмірає тілом». В. Колос докладно намалював політичне й соціальне становище в Росії на передодні «Гапоновщини» та простежив саму «Гапоновщину». Слід би авторові робити вказівки, що саме покладено в основу статті, як це зробив Г. Ю. в статті «9 января». Цікаве оповідання М. Горького про страйк робітників трамваю в Неаполі.

Ів. Єрофійв дуже поширив тему статті: мав писати про голоду на підставі кобзарських дум, а в статті веде розмову й про татар, турків, поляків. Безумовно, наскоки татар та турків мали своїм наслідком загальне погіршення побуту селянства та пригноблення його, але авторові це треба було довести, інакше весь «вступ» аж до пояснення назви «голоди» (а з цього треба боло починати статтю) буде зайвим. Слід підкреслити аналізу т. Єрофійєвим дум про козака Голоту та Ганджу Андібера. Дуже цікавий матеріял журнал подає про сучасне становище народнього господарства СРСР та закордонного. Слід тільки більш уваги звернути не народне господарство УРСР. Досить популярно зложена стаття про трести, особливо відносно сути трестів західної Європи та Росії до світової війни. Коли б автор проаналізував істоту наведених трестів, читачу стало б цілком зрозумілим, що уявляють сучасні радянські трести. Суховато написана стаття з палеографії про матеріяли письма, виробу цих матеріялів, та уживання їх для переписування та друку. Добрі статті з природознавства, фізики, геології, про вживання вугольного порошу. Селянству дуже буде в пригоді стаття П. Христюка про спеціальні гної та їх вживання. Автор базується на матеріялах досвідних полей Катеринославщини, Полтавщини, навіть використав матеріяли Німеччини. Шкода лише, що використані матеріяли дуже старі.

А. Ф.

«Молодий дослідник»—Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. 1924 рік, ч. 1, січень—лютий. Видається за матеріальною допомогою Сільськ. Госп. Наук. ком-ту.

Перед нами невелика (на 32 сторінки), чепурно видана, досить уважно проредагована і не зовсім трафаретна по своєму змісту і меті видання книжочка,—перше число журналу молодих дослідників.

Журнал, випускаючи лише перше число, має вже свою історію. Він продовжує, оформлює і становить на твердий ґрунт несміливі і з технічного боку примітивні видавничі спроби агрономів-курсантів дослідних курсів при Всеукр. Агр. т-ві.

З цим журналом агрономична молодь виходить на широкий Шлях громадсько-наукової й літературної праці, виходить «з де-яким острахом, з почуттям великої відповідальності, але разом з тим з радісними надіями, маючи на меті об'єднати творчі наукові інтереси молодшої генерації працівників с.-г. науки на Україні».

У ініціаторів журналу є бажання дати можливість цим молодим робітникам науки «цілком вільно поділитися з товариством своїми спостереженнями та розвідками без огляду на те, що десь там, в невідомих ще їм товстих чи тонких книгах, дані питання були вже зачеплені».

По їх думці журнал мусить дати місце для виявлення творчої думки і ініціативи, не затьмареної ніякими упередженнями, сміливої в постановці питань, в викритті наукових досягнень, може вже навіть викритих.

Коли би тільки не сумнів старшого колеги, «немолодого» вже агронома, чи не буде була ця експанзивна спроба безплідною, що розніється при перших труднощах наукової постанови питань сільського господарства в українській пресі, як щиро треба було би вітати її.

Може ніде, як в науковій роботі, так не потрібне попереднє повільне опанування об'єктом досліду, з «несміливими спробами», помилками, але з обов'язковим досягненням усієї теми, необхідністю дати їй й методологічну й науково-технічну постановку.

Ми не знаємо зараз часописів з поля сільсько-господарської літератури, що могли би вміщати ці молоді спроби, або, правдивіше, куди насмілився би молодий науковий робітник, ще не випробувавши себе, не упевнений, що він не викриває давно вже викритого, подати свої наукові твори.

Тому видання цього журналу, особливо зараз, треба вважати дуже слушним і вчасним.

В першій числі ми маємо кілька оригінальних наукових розвідок (О. Синявський—Економічні проблеми на дослідних станціях України; Г. Помаленький—Питання азотно-кислих угноєнь на чорноземлях; Ф. Панченко—Протруювання насіння та схожість його після протруювання й инш., а також критику на роботи старих дослідників, відділ хроніки й все, що личить доброму журналові. Матеріал цікавий, часом дійсно зачіпає дуже важливі питання: і дає їм широку наукову трактовку.

Взагалі журнал заслуговує на велику увагу як молодих агрономів, так і старих дослідників, і коли оці останні будуть чуло відкликатися на шукання молоді виправляти й підтримувати її—журнал здійснить свою дуже важливу мету.

Треба було би тільки побажати більшій універсальності матеріалу, що дало би можливість охопити ширші кола молоді агрономії, поширивши і зміст питань що їх має зачіпати журнал і поволі перетворити його в якогось «Молодого агронома», де міг би випробувати свої сили не лише дослідник, а й агроном-супільник, агроном-кооператор і т. д. Це зробило би журнал, на нашу думку, більше значним і цікавим, а з другого боку, підтримало би молоду енергію ініціаторів і поставило би на твердіший ґрунт.

В кожному разі треба побажати молодим товаришам найбільшого успіху в їх спробах.

Дш. Головка.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Полішук.** Адигейський співець. Поема, ц. 25 к.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк, ц. 50 к.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк, ц. 20 к.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в літературі, ц. 25 к.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади (розійшлося).
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса (розійшлося).
11. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах., ц. 25 к.
12. **Б. Антоненко-Давидович.** Лицарі «абсурду». П'єса на 4 дії., ц. 30 к.
13. **В. Коряк.** На літературному фронті перед VII жовтнем.
14. **М. Рильський.** Чумаки. Крізь бурю й сніг. Поеми.
15. **В. Сосюра.** «Залізниця». Епопея.
16. **В. Сосюра.** «Місто». Збірка віршів.
17. **М. Хвильовий.** «Осінь». Проза.
18. **Квартали.** Альманах перший.

ДРУКУЮТЬСЯ:

19. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
20. Проф. **О. Білецький.** Сучасне красне письменство Заходу. Нариси.
21. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
22. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
23. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
24. **Л. Троцький.** Література і Революція. Збірка статтів.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД ВИДАНЬ—Харків, площа Р. Люксембург
б. готель Асторія, 4 пов.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ЩОТИЖНЕВИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЖУРНАЛ

„ЗНАТТЯ“

МЕТА ЖУРНАЛУ — ДАТИ ШИРОКИМ РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИМ МАСАМ У ЗРОЗУМІЛІЙ ДЛЯ НИХ ФОРМІ НАЙРІЖНОМАНІТНІШІ ЗНАННЯ З РІЖНИХ ГАЛУЗІВ НАУКИ ТА ЖИТТЯ.

Журнал має такі розділи:

- I. Передова стаття.**
- II. Соціально-політично-економічний.** Особливу увагу журнал віддає теорії та історії соціалізму, історії революційного руху, розвитку народного господарства й, взагалі, питанням економіки.
- III. Історично-філологічний.** Історія культури, історія літератури, мовознавство й інші науки.
- IV. Природа.** Фізика, хемія, астрономія, фізична географія, геологія, зоологія, ботаніка й інші науки.
- V. Прикладні науки.** Техніка, сільське господ. медицина й ин.
- VI. Красне письменство й сатира**
- VII. Огляд закордонного життя.**
- VIII. Огляд внутрішнього життя СРСР.**
- IX. На місцях.** Дописи й хроніка робітниче-селянського життя.
- X. Наука й життя.** Новіші винаходи в царині рїжних наук. Пристосування науки до життя.
- XI. Критика й бібліографія.**
- XII. Листування з читачами.** Запитання читачів і відповідь їм.

В журналі беруть участь найвидатніші науково-літературні сили.

П Е Р Е Д П Л А Т А :

На 1 рік—7 карб. 50 коп.; на 1/2 року—4 карб.; на 1/3 року—2 карб. 75 коп.; на 1/4 року—2 карб. 25 коп.; на 1 місяць—80 коп. Ціна окремого числа 25 коп.

Передплату слати поштовим переказом, дрібні суми можна слати поштовими марками.

АДРЕСА: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23.
Вид-во „Червоний Шлях“, Сектор періодичних видань.

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО „РУХ“

КНИГАРНЯ й ВИДАВНИЦТВО: Харків, вул. 1-го травня, 10.

Вийшли з друку:

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА.

*1. Карпенко-Карий. По-над Дніпром. Драма на 5 дій	25 коп.
*2. М. Кропивницький. Глитай або павук. Драма на 4 дії	15 »
*3. Карпенко-Карий. Батькова казка. Драма на 5 дій	17 »
4. В. Винниченко. Молода кров. Комедія на 4 дії	25 »
*5. Карпенко-Карий. Наймичка. Драма на 5 дій	20 »
*6. » » Чумаки. Комедія на 4 дії	20 »
*7. » » Лиха іскра. Драм. поема на 5 дій	20 »
*8. » » Хазяїн. Комедія на 4 дії	25 »
*9. І. Тогобочній. Борці за мрії. Драма на 4 дії	20 »
10. В. Винниченко. Панна Мара. Комедія на 4 дії	25 »
11. Я. Мамонтів. У тієї Катерини. Драм. карт. на 2 одм.	15 »
*12. Ів. Франко. Майстер Чирняк. Комедія в одній дії	15 »
*13. » Будка ч. 27. Драма в одній дії	15 »
14. » Украдене щастя. Драма в 5 діях	20 »
15. Ж. Мольєр. Все не в лад. Комедія на 5 дій	18 »
16. » Огид ревності. Комедія на одну дію	13 »
17. С. Черкасенко. Повинен. Драматичний етюд.	12 »

* Відзначені п'єси дозволені до вистави в редакції «Руху».

Повне видання творів В. ВИННИЧЕНКА вийшли з друку:

Том I. Книжка 1. Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антрепреньор Гаркун-Задунайський—90 к. Том I. Книжка 2. Голота. Біля машини. «Мнімий господін»—90 к. Том II. Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. «Уміркований» та «Щирий». Раб краси. Малорос-європеець. Голод. Честь. Ланцюг. «Солдатики»—90 к. Том IV. Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чудний епізод. Тайна.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

В. Гжицький. Трембігінні тони (поезії)	30 коп.
Я. Мамонтів. Ave Maria. Трагедія на 5 актів	40 »

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА.

М. Горбань. Новий список літопису «Краткое описание Малороссии» (нарис з української історіографії)	20 »

ПІДРУЧНИКИ.

М. Плевако. Хрестоматія нової української літератури. Том II. [XVI + 528 стр.]	2 р. 75 к.

Роспочало друком твори ІВАНА ФРАНКА.

Том перший. Вугляр. Лесишина челядь. Два приятелі. Цигаче. Добрий заробок. Муляр. Сам собі винен. Слимак. Історія моєї січкарні. Домашній промисел. Довбанюк. Ліси і пасовиська. Додатки. Уваги. Том другий. Маніпулянтка. Між добрими людьми. Чи вдуріла?. Яндруси. Поки рушить поїзд. Без праці. Додатки. Уваги. Том третій. Малий Мирон. Грицева шкільна наука. Оловець. Schön schreiben. Отець гуморист. Гірчичне зерно. Під оборогом. Мавка. Мій злочин. Микитичів дуб. У столярні. У кузні. Поєдинок. Додатки. Уваги. Том четвертий. На дні. Хлопська комісія. Панталаха. До світла. В тюремнім шпиталі. Додатки. Уваги.

ПІДГОТОВЛЯЮТЬСЯ ДО ДРУКУ ДАЛЬНІШІ ТОМИ.

Все видання розраховано приблизно на 28 томів.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА НА 1924 РІК
на велику щоденну газету

„БІЛЬШОВИК“

ОРГАН КИЇВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У
ТА ГУБВИКОНКОМУ

• • •

Газета виходить в розмірі: 4-6 сторінок.

ЩОДЕННО:

обширна общесоюзна і чужоземна телеграфна інформація, закордонні листи, ілюстрації, малюнки, карикатури.

ШИРОКО ПОСТАВЛЕНІ ВІДДІЛИ:

закордонний (огляд закордонного життя, статті та листи видатних публіцистів заходу), огляд закордонної та білої преси, «Робітниче Життя», «Професійний Рух», «Листи робітників», «Робітничя Провінція», «Економічний», «По Правобережжю» (власні кореспонденти).

Власні кореспонденти в Москві, Харкові, Берліні та Варшаві.

Відправка в провінцію першими відходячими потягами.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА 1924 РІК:

Льготна (колект.) — партійним, професійним, робітничим організаціям та комнезамам:

1 міс.	2 міс.	3 міс.	6 міс.
1 крб. — к.	1 крб. 95 к.	2 крб. 95 к.	5 крб. 50 к.

Іншим передплатникам:

1 міс.	2 міс.	3 міс.	6 міс.
1 крб. 50 к.	2 крб. 90 к.	4 крб. 30 к.	8 крб. 50 к.

Платня за оголошення:

рядок нонпарелі позаді тексту для іногородніх анонсо-дателів — 50 коп.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА: Київ, вул. Леніна (Фундукліївська), 19.

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

на Ілюстрований двохижневий журнал
— для дітей шкільного віку —

„ЧЕРВОНІ КВІТИ“

під загальним редагуванням В. П. ЗАТОНСЬКОГО.

ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ КНИЖКАМИ ВЕЛИКОГО ФОРМАТУ ДВІЧІ
НА МІСЯЦЬ (1 і 15 числа), РОЗМІРОМ В 3—4 АРКУШІ.

ПРОГРАМ ЖУРНАЛУ:

1. Діти й Революція (По Радянському Союзу, За кордоном, Життя дітей в буржуазних країнах і у нас, світові події).
2. Оповідання про працю людей, машини, фабрики, заводи, як і з чого вироблюють різні речі, як живуть робітники й селяне. Сільське господарство у нас і за кордоном.
3. Оповідання з природи, географії, історії, про життя людей, тварин, про минуле, — давнє й близьке нашої землі, інших країн, народів.
4. Художні твори, п'єси, пісні, інсценівки, гри, зі спроб дитячої творчості, життя шкіл, дитячих будинків, колоній, спогади з дитинства, з часів революції.
5. Що читати? Про письменників і про цікаві книжки.
6. В часи спочинку: Ребуси, шаради, загадки, головоломки, задачі, карикатури, дитячий гумор, пригоди.
7. Почта: Листування редакції й читачів між собою.

Умови передплати:

На 1 рік (24 ч.)	10 крб.
На 1/2 року (12 ч.)	5 »
На 3 місяці (6 ч.)	2 » 60 коп. золот.
На 1 місяць (2 ч.)	— » 90 » »

Роковим передплатникам дозволяється підписну платню вносити частками при передплаті—6 крб., першого червня—4 крб.

Рокові передплатники, що внесли всю підписну платню не пізніше 1-го червня, одержують в додаток без платні одну з нижчезазначених книжок:

Марк Твен—Пригоди Гека Фіна		або дві такі книжки:
Лонгфело—Пісня про Гайавату		Толстой—Хаджі Мурат
Бічер-Стоу—Хатина дядька Тома		Короленко—Серед лихих людей

Передплатники, що вже підписалися й що бажають одержати додаток, повинні внести до 1-го березня додатковий внесок до 6 карбованців.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: 1) по всіх філіях, конторах, агентствах ДВУ, 2) в книгарнях Державного Видавництва України, 3) спеціальні уповноважені редакції з відповідними мандатами.

Адресу обов'язково позначати на переводному бланкові повно й розбірливо та зазначити, яку книжку бажано було б одержати.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ Й КОНТОРИ: Харків, площа Тевелева, 4.

ОКРЕМІ ЧИСЛА ЖУРНАЛУ МОЖНА НАБУВАТИ В КІОСКАХ,
— КНИГАРНЯХ, У ГАЗЕТЧИКІВ Й ПО ЗАДІЗНИЦЯХ —

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.		на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »		на 12 місяців	12 »
на 3 місяці	»			золотом

З ДОСТАВКОЮ

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для решти Європи—75 центів USA, **на місяць з доставкою.**

Комплект місячника за рік 1924 (7 книжок) висилається після одержання 7 карбованців золотом.

Окреме число в роздрібному продажу 1 карб. 25 коп. золотом.

Передплата приймається грішми, причому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Редакції—**Харків, пл. Рози Люксембург, буд. «Асторія», 4-ий поверх**, у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, по всіх книгарнях Книгоспілки, а також у місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях» і б. «Шлях Освіти», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до—**Kosmos Verlag Berlin, № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.**

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в Редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, не зберігаються і з приводу їх Редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди Редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

**При Видавництві монопольне представництво В-ва «Космос»
Берлін—Нью-Йорк.**

---

5 . . . . . 2 K

0-50

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивні перли викосить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I—IX+150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-на за редакцією Євг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰, 200 стор.
8. Е. МЮГЗЯМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 ст.
9. К. МАРКС. Злидні філософії. Пер. С. Вікула. 1923. 8⁰, I—XLIV+136 стор.

ЩО-ЙНО ВИЙШЛО З ДРУКУ:

10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. С. ПИЛИПЕНКО. Євангелія часу.
12. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
13. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм.
14. О. АУСЕМ. Комунізм. Історія. Ч. I.
15. Дж. ЛОНДОН. Запізна п'ята.

В ДРУКУ:

16. Е. ТОЛЛЕР. Машиноборці. Драма.
17. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма.
18. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
20. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

21. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
22. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100%.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“